

KÖZÖSSÉG ÉS EGYÉN

A SZOVJET FOGSÁGBA HURCOLTAK KONTEXTUSÁBAN

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
IX. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete

KÖZÖSSÉG ÉS EGYÉN

A SZOVJET FOGSÁGBA HURCOLTAK KONTEXTUSÁBAN

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
IX. nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete

Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
Budapest – Miskolc, 2023

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Nemzeti Levéltár

Nemzeti
Kulturális
Alap

Szerkesztette:
Bognár Zalán és Pomázi-Bárdonicsek Dominika

Lektorálta:
Seres Attila és Stark Tamás

A szöveget gondozta a szerkesztők mellett:
Szathmáry Boglárka és Zékány Krisztina

Tördelte:
Dupka Zsolt

Közreműködött:
Makra Mónika és Fuchs Andrea

A rezümét fordította: Molnár Erzsébet és Ortutay Péter
Anyanyelvi lektor: Colin Swatridge

Borítón a palkonyai és felső-sziléziai elhurcoltak helybéli oroszokkal a Majka nevű lágerben, 1948. (W. Müller Judit gyűjtése, Janus Panninius Múzeum)

A borítót a fotó felhasználásával
Nagy Attila készítette.

© Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023
© Szerzők, 2023

Kiadja a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága.
www.gulag.hu; info.gulag.gupvi@gmail.com
A kiadásért felel Dupka György,
a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága ügyvezető elnöke.

ISBN 978-615-01-7915-5

Nyomdai munka: OOK-Press Nyomda, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOMJEGYZÉK

BOGNÁR ZALÁN: Előszó és köszöntő.....	9
LATORCAI CSABA: Megnyitó beszéd	13
HORVÁTH ZITA: Második napi megnyitó beszéd.....	16
HERMANN RÓBERT: Második napi köszöntő.....	18

TÁRSADALMI, POLITIKAI JELENTŐSÉG, HATÁS

BOGNÁR ZALÁN: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy”. A (hadi)fogolykérdés jelentősége a magyar társadalomban és a politikában, 1944–1948–1956	23
---	----

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: „Akiket elhurcoltak, azok térhessenek vissza szülőföldjükre”. Az erdélyi magyar és német civilek szovjet fogságba hurcolásának hatásai és leképeződése a korabeli társadalomban 1944–1945-ben	54
---	----

HÁBORÚ, DEPORTÁLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK REGIONÁLIS ÉS ORSZÁGOS SZINTEN

BENKŐ LEVENTE: „A háború mindenükből kiforgatta...” Szemelvények a Kolozs-Kalotai Református Egyházmegye 1944–45. évi krónikájából az egyházi források alapján.....	77
--	----

MOLNÁR D. ERZSÉBET: „Málenkij robot” – a kárpátaljai magyarság egyéni és közösségi traumája	111
--	-----

CSERVENKA FERDINÁND: A felső-bodrogközi településekről „málenkij robot” ürügyén elhurcolt felvidékiek	129
--	-----

HORVÁTH MIKLÓS: „Szibériába visznek!” Magyar deportáltak szovjet fogságban – 1956–1957	151
---	-----

GULÁG RABSORSOK

BIMBA BRIGITTA: A szovjet-magyar határon 1939-1941 között átszökött, Gulág-rabságra ítélték szenvedéstörténetei	173
--	-----

VÁRADINÉ DÁN VANDA: Magyarországról a Gulágra hurcolt nők rabságának stációi. Magyar nők a Gulág lágerbirodalmában 198

POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA: Az integráció és a kapcsolatok szerepe a Gulág női táborában (1934–1953) 224

HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TAPASZTALATAI, EREDMÉNYEI

MUSKOVICS ANDREA ANNA: A tárnokiak elhurcolástörténete a mikrotörténeti források tükrében 247

KIS JÓZSEF – KUNT GERGELY: Nagy-Miskolc és a „málenkij robot” 266

KÖRÖSI MIHÁLY: A „málenkij robotra” hurcolás – Közösségi és egyéni válaszok (Mezőberény 1944. 10. 06. – 1945. 01. 30.). A „málenkij robotra” hurcolás előzményei és végrehajtása Mezőberényben a levéltári források, a végrehajtók, az áldozatok, a személyükben nem érintettek néhány jellegzetes példáján, megnyilatkozásán keresztül 296

CSÁKVÁRI-MAKRA MÓNIKA: „Nekem nem szabad magyarnak lennem?” Deportálások a ráckevei járásból 1944 – 1945-ben..... 315

HAZATÉRÉS UTÁN – KÖVETKEZMÉNYEK, EMLÉKEZET

NAGY PÉTER: Egy abafalvi lány a történelem viharában. Talián Irma és családja története az 1940-es évek második felében..... 345

MÁRKUS BEÁTA: Törés a vidéki magyar társadalomban – A német lakosság Szovjetunióba hurcolásának következményei..... 360

W. MÜLLER JUDIT: „Előbb elhurcoltak, aztán meg kitelepítettek minket...” A „málenkij robotra” hurcoltak emlékezete a Magyarországról kitelepített németek közösségében.....375

EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI SORSOK ÉS VÁLASZOK EMBERT PRÓBÁLÓ IDŐKBEN

DUPKA GYÖRGY: A náci megtorlást túlélte kárpátaljai zsidók, egyéni sorsok a szovjet hadifogoly lágerekben, munkatáborokban. A „jogtalanul letartóztatott” kárpátaljai zsidók a szolyvai és a sztarij szambori gyűjtőlágerekben.....391

PAPP ANNAMÁRIA: Apák és fiaik a szovjet kényszermunkatáborokban. Vass Károly és Kelemen István emlékezése	412
JEKI GABRIELLA: A zene egyéni és közösségi ereje a szovjet lágervilágban. Dallamok a fagyos pokolból.....	426
MATKOVITS-KRETZ ELEONÓRA: 30 éves a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – a Német Kör	440
VÁRADI NORBERT: Konferencia beszámoló. Gupvi, Gulág – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/1945–2019/2020.....	449
SZERZŐK	459
A GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA	463
GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA ÁLTAL EDDIG MEGJELENTETETT KÖTETEK	464

ELŐSZÓ ÉS KÖSZÖNTŐ

Kettő az egyben. Ahogy a fenti cím is jelzi – az alábbiakban kétféle műfaj, két idő-sík kapcsolódik egybe. Egyrészt, ahogy a legtöbb könyv elején a szerző vagy szerkesztő(k) az előszóban írják le az olvasóknak a kötet elejére szánt gondolataikat. Másrészt, mert az előszó és a köszöntő tartalma átfedésben van egymással. Harmadrészt, mivel a konferencia és a kötet megjelenése között két év telt el, ezért az előszóban kap helyet a konferencia elején elmondott köszöntő is a konferencia légkörének visszaadása és a történelmi hűsége kedvéért, mint ahogy ezt követi a többi köszöntő és megnyitó beszéd.

2021. február 25-én és 26-án, a kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapja alkalmából a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT), a Károli Gáspár Református Egyetem, valamint a Miskolci Egyetem együttműködésével *Közösség és egyén – a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában* címmel kétnapos nemzetközi tudományos online konferenciát tartott. Az esemény fővédnöke volt, egyben a konferenciát megnyitotta dr. Latorcai Csaba, az Emberi Erőforrások Minisztériumának közigazgatási államtitkára.

A konferencián 4 ország – köztük egy tengerentúli – 12 kutatóhelyének 24 történésze, kutatója osztotta meg egymással legújabb kutatásainak eredményeit. Ezek elküldött írásos változatait tartalmazza e kötet.

„*Közösség és egyén*” a címválasztás, mivel az elmúlt években egyre inkább előtérbe kerültek a GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság, valamint a GULAG, vagyis a [Javító-munka]Táborok Főparancsnoksága felügyelete alá tartozó lágereket megjáró személyek története. Számos család kért, kér segítséget a kutatóktól, hogy megismerhessék felmenőik sorsát, szenvedéseik, haláluk helyét. Egyre több település közössége tartja fontosnak feltárni, mi történt elődeikkel a szovjet megszállás kezdeti időszakában. Az idő sürget. Egyrészt, mert a szemtanúk közül már alig vannak életben. Másrészt, mert generációk nőttek fel e tragikus, XX. századi történelmünknek a szocializmus időszakában elhallgatásra ítélt fejezetének ismerete nélkül, ami torzította világlátásukat, identitásukat. „A múltat végképp el akarták törölni” – ahogy énekelték és énekeltették velünk. Tették ezt tudatosan, hiszen ahogy nemzeti imádságunk, Himnuszunk szerzője, Kölcsey Ferenc írta: „Egy nép, amely nem tud emlékezni, magát temeti el.”

A fentiekén túl a szervezők e konferenciával ismét fel akarták hívni a figyelmet arra is, milyen nagy szükség lenne egy önálló Gulág- és Gupvikutató Intézet felállítására, vagy akár egy már meglévő intézet speciális részlegeként létrehozandó Gulág- és Gupvikutató Csoportra, ami egyrészt adósságtörlesztés lenne a társada-

lom felé, hiszen komoly információs kárpótlást adhatna a magyar társadalomnak és történelemtudományunknak e sokáig elhallgatott kérdésről.

A figyelemfelhívás és „az ajtókon való zörgetés” végre elérte célját és még a konferencia évének őszén a Magyar Nemzeti Levéltár keretein belül létrejöhett, bár igencsak szerény anyagi fedezettel, mindössze öt fővel – egy, a témában írt disszertáció alapján PhD fokozattal rendelkező történésszel és négy, többségében szintén a témában doktori disszertációt író PhD-hallgatóval – a Gulág- és Gupvikutató Intézet, amelynek tagjai is szerzői e kötetnek és kettőjük szerkesztője is.

E kötet írásai mélyrehatóan és sokoldalúan mutatják be, elemzik a szovjet fogságba került mintegy egymillió személy, családtag hiányának az otthonmaradottakra: Magyarország egész társadalmára, belpolitikai életére, az elcsatolt területek magyar és német lakosságára, a különböző régiók, települések egész közösségére, társadalmi csoportokra, a családokra, sőt az egyénekre kiterjedő hatásait egészen az 1956-os forradalom és szabadságharcig. Egyúttal betekintést adnak a különböző fogolytársulatokban – hadifogolyként, internáltaként, politikai rabként – elhurcoltak személyes élményein keresztül a fogság a különböző stációiról, a GUPVI- és a GULÁG-lágerek belső rendjébe való betagozódás és közösségeibe történő integrálódás problematikáiról, maradandó traumákról és túlélési technikákról.

Még mielőtt visszalépnénk a konferencia évébe, hadd köszönjem meg a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Nemzeti Levéltár támogatását, valamint minden együttműködő partner, kolléga segítségét a kötet megjelentetésében.

Köszöntő

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, valamint a Károli Gáspár Református Egyetem nevében nagy szeretettel köszöntök Mindenkit – túlélőt, hozzátartozót, érdeklődőt, kollégát – ebben a virtuális térben. Köszönöm, hogy drága idejüket szánják történelmünk e sokáig elhallgatott, tragikus részének jobb megismerésére, megtisztelve nemcsak minket, a szervezőket és az előadókat, hanem elsősorban azokat az egykori honfitársainkat, akik elszenveték a szovjet fogság borzalmaival.

Hadd köszöntsem még külön, régi tagtársunkat, Vladimir Rottot, aki a meszsi Kanadából 86-évesen van velünk e virtuális térben.

Ismét egy mérföldkőhöz érkeztünk a magyar Gulág- és Gupvikutatásban. Hiszen most először lesz kétnapos konferencia ebben a sokáig elhallgatásra ítélt témában 4 ország 24 előadóival. Ráadásul egy civil szervezet, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának kezdeményezésére és főszerkesztésében jött létre ez a konferencia, amelyhez sikerült megnyernünk a Károli Gáspár Református Egyetem és a Miskolci Egyetem támogatását – köszönet nekik! Civil szakmai szervezetünket mindkét egyetemhez szoros szálak fűzik.

Emlékszem az első, alakuló ülésünkre még 2008-ra, amikor még az amerikai-magyar professzor, Várdy Béla, az MTA külső tagja és Zsiros Sándor tanár úr is velünk volt, akik e szakmai szervezet spiritus rektorai voltak és a sok túlélőre, akik közül sajnos már csak néhányan vannak köztünk. Ugyanakkor örömmel mondhatom, hogy azóta egyre inkább kibontakozóban van egy új, fiatal, reményteljes történész generáció, akik tovább folytatják azokat a kutatásokat, amiket mi még a múlt évezredben kezdtünk el.

Legutóbb, még a pandémia előtt, 2019. november 25-én, 75 évvel az elhurcolások kezdete után még az Országház felsőházi termében tarthattuk meg a konferenciánkat. Akik ott voltak, talán emlékeznek még rá, hogy akkor a köszöntőmben reményemet fejeztem ki arra nézve, hogy Gera Marina, a 'málenkij robotról' szóló Örök tél című film főszereplője megkapja az Emmy-díjat, amelynek átadója éppen aznapra esett. Úgy is lett. Éppen a Szovjetunióba hurcolt politikai rabok és kényszermunkások emléknapján, november 25-én kapta meg a televíziós Oscar-ként is emlegetett díjat, első magyar színészként. Nincsenek véletlenek!

Nem volt egyszerű út eljutni idáig, hiszen a rendszerváltoztatásig nemhogy kutatni, de még beszélni sem lehetett erről. Akik hazatértek, azokat megfenyegették, ha erről beszélni mernek, akkor visszaviszik őket a kényszermunkatáborokba. Hadd idézzek erről néhány túlélőt:

„Oroszországban, mielőtt hazajöttünk, ott tartottak egy beszédet tolmácson körösztül. [...] »Bárki kérdezi, csak a szépet és a jót! « Mer' különben visszakerülünk ide. Ezt soha nem felejttem el! Soha! Mindig az eszembe jut.”

„Jelentkeztünk a rendőrségen, s nem mondhatnám, hogy örömmel fogadtak volna bennünket. Úgy kezeltek minket, mint a bűnözőket, pedig mi semmit sem csináltunk. Sokan meghaltak kinn a Szovjetunióban, néhányan a hazajövetel után közvetlenül. Maradandó betegséget majd mindannyian szereztünk, hisz nem múlt el nyomtalanul az az idő, amikor hidegben, fagyban, átázott és csonttá fagyott ruhában közlekedtünk a lágerből a bányába és vissza.”

„A szomszédunk egy nagy kommunista volt, megfenyegetett, hogy visszavitet, ha beszélni merek. Fogjam be a számat! Ez volt a vigasztalás, az elismerés a szenvedéseinkért. [...] Mindig hallottam: robot, robot, davaj, davaj... Éjszakánként felsikoltottam. Salgótarjánban voltunk és a nővérem azt akarta, hogy az ő szobájában aludjak, jobban tudunk beszélgetni. Másnap már nem hívott oda, olyan borzasztó volt neki a sikoltozásom. Évekig kínozott, de néha most is. A férjem már megszokta és ilyenkor átnyúlt az ágyon és annyit mondott: »Itthon vagy.« – mondta el több mint 40 év után az egyik elhurcolt, akit még lányként vittek el, mert német származásának tartották.

Végül hadd idézzek még egy elhurcolt asszonyt: „Két fiam van, unokáim. Már csak miattuk is tudatni akarom, ami velünk történt. Mert hiába gyógyít az idő, még évekig álmodtam, hogy visznek. Külön fáj, hogy tilalmas volt erről beszélni.”

E mondatok hűen kifejezik az 1945-1989 közötti időszak félelemterhes légkörét. A hallgatásra kényszerítés, a hazugság, az elhallgatás a kommunisták által irányított rendszer általános jellemzője volt. Az életrajzokba ezek a szovjetunióbeli kényszermunkán elszenvedett évek csak úgy kerülhettek bele, hogy: „1944-1949 között a Szovjetunióban dolgoztam” vagy, hogy szebben mutasson az életrajzban: „1945-1949 között a Szovjetunióban építettem a szocializmust.” A rendszerváltoztatásig nemcsak Magyarországon, hanem az egész szocialista blokkban tiltott volt beszélni a szovjetunióbeli kényszermunkatáborokban eltöltött időkről, amelynek hatása sajnos máig élő. Generációk nőttek fel mindezek ismerete nélkül, torzítva történeti látásukat, identitástudatukat.

Legfeljebb csak szűk családi körben, de ott is csak félve, óvatosan mertek beszélni ezekről a családok százezreit megnyomorító tragédiákról. Azonban még sokszor a családtagoknak, a gyermekeiknek sem mondták el a túlélők életüknek e nyomorúságos, szenvedésekkel teli részét. Testileg-lelkileg megtörve érkeztek haza, zsigereikben hordozva a félelmet. Megbélyegzetten kellett tovább élniük mindennapjaikat. Ők, az áldozatok szégyellték magukat a velük, ellenük elkövetett embertelenségek miatt, mintha ők lennének a bűnösök.

Bár a rendszerváltoztatás óta már eltelt több mint 30 év, mégis ezekről a kényszermunkára deportálásokról a mai napig alig vagy egyáltalán nincs szó nemcsak a közoktatásban forgalomban lévő, hanem a felsőoktatásban használt, Magyarország XX. századi, vagy második világháborús, vagy az azt követő időszak történetét összefoglaló történeti munkákban sem.

Ezért is olyan fontos e mostani kétnapos konferenciánk, hiszen ebben a témában még mindig rengeteg a megválaszolatlan kérdés, az el nem beszélt történelem. E mostani konferenciánk is kiváló alkalom arra, hogy jobban megismerjük, megismertessük sokáig elhallgatott történelmünk újabb részleteit!

Dr. Bognár Zalán

a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
elnöke

MEGNYITÓ BESZÉD

Tanulságos időket élünk. Sajátos körülmények¹ között emlékezünk meg a kommunizmus magyarországi áldozatairól. Megtapasztaljuk személyes és közösségi életünk korlátait. Ebben a helyzetben értékelődik fel igazán az, hogy mit jelentenek a közvetlen emberi kapcsolatok. Mit jelent a család és mit jelentenek a barátok, Mit jelent a közösség összetartó ereje, Mit jelent az, ha megszenvedjük ezek hiányát?

Ézsaiás próféta mondja: „Akik az Úrban bíznak, erejük megújul, szárnyra kelnek, mint a sasok, futnak, és nem lankadnak meg, járnak, és nem fáradnak el.”²

A kommunista diktatúrák áldozatainak emléknapján³ azokra a honfitársainkra emlékezünk, akik minden szenvedés és megpróbáltatás ellenére is hittek a gonoszságot legyőzni képes szeretet erejében. Legtöbbjük számára csak az örök remény maradt arra, hogy a bolsevik diktatúra nem tart, nem tarthat örökké. Ezért is kiábrándító tapasztalni azt, hogy három évtizeddel a rendszerváltás után, egyes magukat progresszívnek, haladónak nevező erők, a kommunizmus bűneinek relativizálására, a kommunista ideológia képviselőinek mentegetésére törekszenek. Szemünk előtt akarják átírni a történelmet.

A kommunista eszme kiagyaloja és fő ideológusa, Karl Marx⁴ születésnapján köszöntésben részesülhetett⁵. Lenin szobrot kapott annak a Németországnak a nyugati felében, amely Németország a kettéosztottságával a kommunista diktatúra valósága volt.

---

¹ A Gulágkutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) konferenciája 2021. február 25-én került megrendezésre, a COVID járvány idején.

² Ézsaiás próféta könyve 40. fejezet 31. vers.

³ A Kommunizmus Áldozatainak Emléknapja megtartását az Országgyűlés 58/2000. (VI. 16.) sz. határozata rendelte el. Ennek értelmében minden év február 25-én megemlékeznek a kommunizmus áldozatairól a középfokú oktatási intézményekben.

⁴ Karl Marx (Trier, 1818. május 5. – London, 1883. március 14.) német filozófus, közgazdász, szociológus, a kommunista munkásmozgalom teoretikusa, egyben a marxizmus ihletője; munkássága jelentősen hozzájárult a társadalomtudomány fejlődéséhez. A történelem egyik legnagyobb befolyást elérő gondolkodója. Művei közül kiemelkedik a Kommunista kiáltvány (1848) és A tőke (1867–1894).

⁵ 2018 májusában, Karl Marx születésének 200. évfordulóján, szülővárosában, Trierben leleplezték a kínai kormány által adományozott 4,5 méter magas szobrát. Az évfordulóra szervezett rendezvénysorozat megnyitóján részt vett Jean-Claude Juncker az Európai Bizottság elnöke is, aki beszédében megvédte Marxot, kreatív, jövőbe látó filozófusnak nevezte, aki „nem felelős a rémtettekért, amelyeket elkövettek mindazok, akik örökösének és követőinek vallották magukat”.

Mindezen tendenciákat látva, kiemelkedően fontos, hogy az utókor is megismerje a kommunizmus valódi arcát, és méltó emléket állítson az áldozatoknak. Történjen az hazánkban, Európában vagy a világ más helyein.

Magyarország ezért is járult hozzá tíz millió dollárral az amerikai Kommunizmus Áldozatai Emlékalapítvány céljaihoz, hogy egy múzeum és egy kutatóközpont épüljön fel Washingtonban.

A kommunizmus áldozatainak emléknapja arra hív, hogy merítsünk erőt a bolsevik diktatúrával szembeszálló honfitársaink bátorságából, megújuló erejéből, hitvalló életéből.

Ilyen hitvalló élet volt a nemrég elhunyt Jálics Ferenc⁶ atyáé, Ferenc pápa egykori lelki atyjára, aki jezsuitaként kénytelen volt emigrálni Magyarországról, röviddel a kommunista hatalomátvételt követően. Papi szerzetesi hivatását a szegények istápolásában teljesítette ki. Mindemellett sajátos módszert dolgozott ki a lelkigyakorlatok adására, amellyel sok ezer embernek nyújtott segítséget ahhoz, hogy a világot szemlélve mindenben a Teremtő jóságát meglátva tudjanak élni.

Másik, nem kevésbé jelentős életpélda és tanúságtétel Gulácsy Lajos⁷, kárpátaljai református püspöké, akit hét esztendő kemény rabsága sem tört meg. Az 1949-ben félbe maradt tanulmányait több, mint három évtizeddel később, 1981-ben fejezhette be. A szovjet hivatalosságok csak 1978-ban fogadták el újra lelkipásztori minőségben. A rendszerváltás után Nagybereg, Tivadarfalva, Nagydobrony líceumainak elindítása fűződött a nevéhez. Mindemelett diakóniai központ, gyermekotthonok, öt cigány templom jött létre püspöki szolgálata alatt.

A sort hosszan lehetne folytatni, kiváló emberek helytállása mutatta meg azt, hogy a bolsevik diktatúra ellen nem csak fegyverrel, de a hittel, lelkiismerettel, és hazaszeretettel is lehet eredményesen küzdeni, még akkor is, ha a szabadsághoz vezető út szenvedéssel, megaláztatással, halállal volt is kikövezve.

Nekik is köszönhető, hogy a 20. század elnyomatásai szabad és független, a maga útját jární tudó és akaró nemzet lettünk. Magyarország előtt ma nem kisebb feladat áll, mint, hogy közös sikerre vigyük a Kárpát-medence népeinek összefogását. Szuverén nemzetekként, egymással versenyben, mégis együttműködve.

Ez utóbbira talán a legjobb példa a Visegrádi Négyek immáron három évtizedes, sikeres kooperációja, amely kiállta az idők próbáját és ellenáll a gazdasági,

⁶ Jálics Ferenc (Budapest, 1927. november 16. – Budapest, 2021. február 13.) magyar jezsuita szerzetes, teológus, egyetemi tanár, a kontemplatív imamód kidolgozója.

⁷ Gulácsy Lajos (Tivadarfalva, Ugocsa megye, ma Ukrajna, 1925. január 8. – Munkács, ma Munkachevo, Ukrajna, 2016. november 6.) a Kárpátaljai Református Egyház püspöke. Életéről és tevékenységéről ld. „Elhunyt Gulácsy Lajos” 2016. november 06., vasárnap; <http://regi.reformatus.hu/mutat/12996/> (Letöltés: 2022. június 10.), valamint „Református kis nagy ember” Bogárdi Szabó István református püspök visszaemlékezése, 2016. november 6. in. <http://regi.reformatus.hu/mutat/12996/> (Letöltés: 2022. június 10.)

egészségügyi kríziseknek éppúgy, mint a nagyhatalmi politikai érdekek egység-bontó kísérleteinek.

Míg Európa nyugati fele múltját megtagadva, most éppen a migrációban vagy a gender-ideológia erőltetésében látja a megújulás lehetőségét, addig mi magyarok és Közép-Európa népei a hagyományos családi értékek mentén, a kultúrák identitásképző erejében bízva, a szolidaritás jegyében kívánjuk elősegíteni a kontinens szellemi, lelki és gazdasági újjászületését. Mindenhez elengedhetetlen a saját és közös történelmi múltunk tisztelete és ismerete.

A Kommunizmus Áldozatainak Emléknapján különösen is fontos kötelességünk éberren tartani a nemzeti emlékezetben nagyszerű elődjaink, vértanúink, hitvallóink dicsőséges példáját éppúgy, mint történelmünk kevésbé büszke lapjait. Mert Európa és benne a nemzetek megújítása nem a múlt végképp eltörlésével vagy átírásával, hanem annak bölcs megértésével, összefogással, keresztény/keresztény hitünk és identitásunk vállalásával, megőrzésével teljesíthető ki.

Dr. Latorcai Csaba
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
közigazgatási államtitkára

MÁSODIK NAPI MEGNYITÓ BESZÉD

Most rektorként tudom köszönteni a konferenciát, de hosszú évekkel ezelőtt, amikor az egyetemünk, azon belül a Bölcsészettudományi Kar és a Történettudományi Intézet befogadta a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságát székhelyül, és Miskolcon is elkezdődött ezügyben a munka, még nem voltam rektor, így az itt folyó munkára nem csak rektori minőségemben van rálátásom. Szeretném megköszönni mindazoknak a munkáját, akik ebben a kutatásban részt vettek, és az északkelet-magyarországi régióban felvállalták ezt az ügyet. Zsíros Sanyi bácsi már sajnos nincs közöttünk, aki nagyon sokat tett ezért az ügyért, de meg kell említenem Majorszki Andrást, aki szíven viseli a Gulág kutatást, és meg kell köszönnöm az e téren végzett munkáját, a mai napig az egyik emblemikus figurája Miskolcon ennek a misszióknak. Olvastam a napokban a Magyar Nemzetben egy Bognár Zalánal készült interjút. Nagy örömmel tettem. Ebben az interjúban a laikusok számára is közérthető módon, kellő alaposítással világított rá, hogy miért fontos ez a kutatás. A történettudománnyal nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozók hihetik, hogy ha egy-egy könyv megjelenik a Gulágról, akkor ez a kutatás már befejezettnek tekinthető. Pedig minden kutatás arra világít rá, hogy mennyi mindent nem tudunk még. Az interjúban Bognár Zalán utalt arra, hogy hazaérkeztek a Magyar Nemzeti Levéltárba azok a kartonok, illetve azok digitalizált változatai, amelyek újabb bőséges tárházat adják a további kutatásoknak. A következő évtizedekben sem fognak unatkozni a gulágkutatók. Elnök Úr az interjúban azt is felvetette, hogy talán érdemes lenne rendszerszintűbb módon megjeleníteni akár egy önálló intézet vagy intézeten belül nevesített kutatás mentén az egész Gulág ügyet, amivel én maradéktalanul egyetértek az ügy fontossága okán és azért, hogy a téma kutatóit egy ernyő alá vonja össze, hogy célzottan és csak ezzel tudjanak foglalkozni. Az egy más kérdés, hogy szervezetileg egy nagyobb intézetben lehet ezt megtenni vagy önálló intézetként (a konferencia idején még nem tudtam, hogy az MNL befogadja). De, hogy nevesíteni kell a Gulág-kutatást és ezzel kiemelten foglalkozni kell, nagyon is indokolt. Nagyjából végig néztem az elmúlt időszak kiadványait és azt látom, azon túl, hogy érdekesek, értékesek és nem csak a történész szakma érdeklődését válthatják ki, hanem az egyre kevesebb túlélőét, de azokat is, akik utódokként akár családlag is kötődhetnek, kötődnek ehhez az üggyhöz. Én azt hiszem, hogy ez a kutatás és annak minden eredménye, ha igazán azt akarjuk, hogy a társadalomban sokkal erőteljesebben benne legyen, akkor ezt leginkább az oktatással kellene kezdeni. Azt megvizsgálni, hogy a történelem oktatásba miként tudjuk beilleszteni, de akár horizontálisan, más tantárgyakra, akár az irodalomra vagy éppen a zené-

re is gondolhatunk. Én azt látnám indokoltnak – a nagyon sok kutatás mellett –, ha mindazok a kutatók, kutatócsoportok, akik ebben az országban foglalkoznak a Gulág ügyével, valamilyen módon egy tényleges, vagy virtuális Gulág szervezetbe szerveződnének. A Miskolci Egyetem részéről azt tudom ígérni – bár kisebb volumenben, mint a Károli –, hogy megpróbáljuk azokat a fiatalokat erre a kutatásra rávezetni. A konferencián sor került Kunt Gergely, fiatal kollegám, valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár igazgatója, Kis József előadásaira, akik ketten egy nagyszerű könyvet adtak közre a térségből történt elhurcolásokat bemutató levéltári forrásokból. Ez is mutatja, hogy Miskolcon is van keresnivaló ezen a területen. Én mindenesetre, ami támogatást meg kell adni, azt a továbbiakban is meg fogom adni. Köszönöm mindenkinek a munkáját, aki bármit hozzátesz, hozzá tett ehhez az ügghöz, kutatóként, szervezőként, azért, hogy ez a gondolat életben maradhatott. És köszönet azért is, hogy egyáltalán magas szintre jutott ez a Gulág-kutatás, ami látszik a megjelent publikációkban, vagy akár a mai konferenciaelőadásokban is. Talán fel sem foghatjuk, hogy mennyire fontos munkát végeznek. A mai konferenciához kívánok jó egészséget. Sok hasznos kutatási eredményt, a mai naphoz pedig érdekes, inspiráló előadásokat és vitákat kívánok. Ezennel a konferencia második napját nagy örömmel és szeretettel megnyitom.

Prof. Dr. Horváth Zita
a Miskolci Egyetem rektora

MÁSODIK NAPI KÖSZÖNTŐ

Nagy tisztelettel köszöntök mindenkit. Ha végignézzük ennek a kétnapos konferenciának a programját és tematikáját, a különböző előadásokat, akkor láthatjuk, hogy itt egy olyan témáról van szó, amely valójában az egész történelmi Magyarországot érinti, tehát nem a Trianon utáni kis Magyarországot, hanem az egész Kárpát-medencét. Az előadók során végigtekintve is azt láthatjuk, hogy Erdélyből, a Délvidékről, Kárpátaljáról, a Felvidékről és a jelenlegi Magyarország területéről egyaránt érkeztek. És ami még inkább, ha úgy tetszik megnyugtató, hogy nemcsak a történettudománynak olyan kiemelkedő személyiségei, mint Bognár Zalán tanár úr, Horváth Miklós és Szakály Sándor professzor urak, hanem rengeteg PhD-hallgató is előad. Van utánpótlás és van remény arra, hogy ezek a kutatások folytatódni fognak a továbbiakban. Nem fognak félbe maradni, ha a mi nemzedékünk vagy az utánunk következő nemzedék abbahagyja ezt a kutatást.

Ha egy kicsit tágabb kontextusban próbáljuk helyezni a konferenciát, azt látjuk, hogy 1988-1990 után számos olyan téma és korszak volt a magyar történettudományban, ahol a korábbiakhoz képest a kutatás látószögét, nézőpontját is át kellett értékelni, viszont voltak olyan témák, amelyekkel korábban – tehát a rendszerváltást megelőző időszakban –, szinte egyáltalán nem lehetett a hivatalos történetírás szintjén foglalkozni. Például az 1956-os forradalommal és szabadságharccal lehetett foglalkozni csak meg volt szabva, hogy milyen módon. A Gulág, Gupvi és a „málenkij robot” tematikája, a magyar polgári lakosság nagy tömegeinek a háború alatti, illetve háború utáni elhurcolása, gyakorlatilag semmilyen módon nem jelent meg a hivatalos történettudományban. Az ellenzéki történettudományban a második nyilvánosságban voltak ennek nyomai, de ha valaki csak a nyilvánosan hozzáférhető információs forrásokból próbált meg tájékozódni, akkor gyakorlatilag falakba ütközött.

Ennek a témának a feldolgozása azért is nagyon fontos, mert a korábbi korszakok esetében mindig sajnálkozni szoktunk, hogy a szemtanúkat, a túlélőket a korábbi történészgenerációk tagjai vagy mi magunk nem kérdeztük meg. Amikor 1989-1990 körül megkezdődhetett ennek a témának a feldolgozása, akkor a 22. órában voltunk; és ahogy megy előre az idő – eltelt 30 év – ez egyre inkább így van. Lassan már nem túlélőket, egykori elszenvedőket, hanem jó esetben a családtagjaikat lehet megkérdezni. Ezért is óriási a felelőssége azoknak a kollégáknak, akik egyrészt ezzel a témával foglalkoznak, másrészt a maguk tanítványi körét arra ösztönzik, hogy ezzel a témával foglalkozzanak.

Még egy dolog miatt nagyon fontos, hogy ez egy igazán személyes történelem. A honfoglalásról egyikünknek sincsen személyes emlékei, nem csak az eltelt idő

miatt, hanem mert nagyon kevesen vagyunk olyanok, akik vissza tudják magukat vezetni a 890-900-as évekre – családi hagyományok 1-2 tucat családnál fordulhatnak elő –, de az, ami 1944-1945-ben ezekkel az emberekkel történt, az a 20. századi magyar történelem egy személyesen megélt óriási tragédiája. Az egyik legnagyobb méretű, ha az első világháborút, második világháború harcait és a holokausztot ide vesszük, akkor gyakorlatilag ez a negyedik, ami tömegeiben szinte akkora, vagy nagyobb számokat érintett, mint a háborús cselekmények vagy mint a deportálások és a zsidóság nagy részének fizikai megsemmisítése.

Ez a tragédia még mindig velünk élő része a 20. századi magyar történelemnek, és ezért is kell, hogy a részleteit ismerjük és minél alaposabban kikutassuk. Hiszen ezek a személyes tapasztalatok sokszor többet mondanak erről, mint a hivatalos iratok. Tegyük hozzá, hogy van egy olyan szürke zónája a történeteknek, amit valószínűleg soha nem fogunk tudni. Ez azoknak a száma és azoknak a sorsa, akik az elhurcolás és a táborba érkezés között haltak meg tragikus körülmények között. Azzal, hogy a kutatók ilyen regionális vagy kisközösségi szintű vizsgálatokat végeznek, lehetőség és remény van arra, hogy ezek a tragédiák is történeti megvilágítást kapjanak, belekerüljenek a nemzeti köztudatba. Nem azért, hogy állandóan sajnáltassuk magunkat –, amire a magyar közvélemény hajlamos –, hanem azért, hogy tisztában legyünk azoknak a veszteségeknek a méreteivel, amiket a magyar társadalom és a magyar, illetve a magyarországi német etnikum elszenvedett 1944-45-ben.

Van még egy sajátossága ennek a tragédiának. Az, hogy a háborúban a katonák elesnek, megsebesülnek és fogságba kerülnek, szörnyű, de a háborúnak sajnálatos módon természetes velejárója. De az, hogy egy győztes, magát a haladás letéteményesének tartó nagyhatalom úgy próbálja megoldani a saját munkaerő-problémáját, vagy úgy próbálja meg megtörni egy társadalom gerincét – mert itt nyilván mindkettőről szó volt –, hogy a polgári lakosság nagy tömegeit elhurcolja magával és mintegy élő hadizsákmánynak, rabszolgának tekinti, ez azért eléggé példa nélkül álló a modern kori világtörténelemben. Sajnálatos módon, ez nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi köztudatban máig nincs jelen. A magyarországi kutatóknak ez is egy nagyon fontos feladata, hogy nemzetközi szinten is meg kell próbálniuk ezt láthatóvá tenni.

Nekem szerencsés volt a családom. Noha apai ágon német nevet viselünk, de miután nagyszüleim folyamatosan ide-oda menekültek a Dunántúlon, kimaradtak az elhurcolásból, ám gyakorlatilag bármelyikükkel megtörténhetett volna. Ezért is döbbenetes, mikor az ember ezeket a történeteket olvassa. Van egyébként ennek a történetnek még egy számomra elég sajnálatos következménye, ezek az elhurcolások teszik hihetővé máig is ezt a barguzini rémmesét, az 1849-ben elhurcolt magyar hadifoglyokról. Holott tudjuk, hogy a cári Oroszország az jogállam volt a Szovjetunióhoz képest is. Egy jól adminisztrált, nyugati típusú bürokrácia-

val rendelkező, noha despotikus állam volt. Ezért is nagyon fontos ezeknek a részleteknek a feltárása, hogy ne tévesszünk össze különböző jelenségeket. Nagyon jó, hathatós, sikeres tanácskozást kívánok valamennyi résztvevőnek. Gratulálok a szervezőknek, hogy egy ilyen gazdag programot tudtak összeállítani. Köszönöm szépen a figyelmüket.

Prof. Dr. Hermann Róbert
a Károli Gáspár Református Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola vezetője,
a Magyar Történelmi Társulat elnöke

TÁRSADALMI, POLITIKAI JELENTŐSÉG, HATÁS

BOGNÁR ZALÁN

**„MAI MAGYAR TÁRSADALMUNK
EGYIK LEGÉGETŐBB ÉS LEGFÁJÓBB KÉRDÉSE
A FOGOLY-ÜGY”**

**A (hadi)fogolykérdés¹ jelentősége
a magyar társadalomban és a politikában,
1944–1948–1956**

A (hadi)fogolykérdés a második világháború utáni Magyarország egyik legégetőbb, legfontosabb megoldandó problémája volt, amely az egész magyar társadalmat súlyosan és mélyen érintette. Ez abból adódott, hogy a második világháborús, 172 000 km²-es, 14,7 milliós Magyarország lakosságából 1,4-1,5 millió magyar katona és civil állampolgár került a Szövetséges Hatalmak fogságába, illetve őrizetébe. Tehát a második világháborús Magyarország minden 10. tagja személyesen élte át a (hadi)fogság borzalmait, családtagjaik által pedig már a lakosság mintegy 40%-át közvetlenül érintette e probléma, s a tágabb rokonságot számítva – alig volt olyan család, amelyiket közvetlenül vagy közvetve ne érintette volna a (hadi)fogolykérdés különösen a trianoni Magyarország tekintetében. Ugyanis a trianoni Magyarországról arányaiban sokkal többen jutottak a Szövetséges Hatalmak fogságába, mint a visszacsatolt területekről, kivéve Kárpátalját. A legtöbben, mintegy 1 milliónyian szovjet fogságba estek.² A nyugati hatalmak fogságába, őrizetébe mintegy 300 ezer magyar katona és 100-200 ezer civil került. Utóbbiak a Vörös Hadsereg elől menekülve lépték át a határt, féltve életüket, egészségüket, szabadságukat a kommunista világhatalom erőszak szervezeteitől, akik közül sokan katona férjekkel, apáikkal menekültek nyugat felé.

Ez a hatalmas létszám több mint másfélszerese volt az első világháborúban a történelmi Magyarország területéről hadifogságba esettek számának.³ Igaz, az első világháborúban nem vált az egész ország területe hadszínterré, ráadásul ak-

---

¹ A (hadi)fogság szó ilyen módon való írása azt jelzi, hogy a katonákon kívül, jogtalanul, „málenkij robot” (kis munka) vagy igazoltatás ürügyén polgári lakosokat is tömegesen vetettek hadifogságba, s hurcoltak szovjetunióbeli kényszermunkára.

² BOGNÁR 2021. 30–63.

³ RAVASZ 2005. 170.

kor a Kárpátokon keresztül betörő cári Oroszország hadereje nem hurcolta el tömegesen a polgári lakosságot. A Szövetséges Hatalmak fogságába került férfiak az ország aktív korú férfi lakosságának 1/3-át tették ki.

Mivel a katonaként vagy civilként hadifogságba vetettek túlnyomó többsége szovjet fogságba került, és az ottani körülmények, illetve túlélési esélyek is sokkal rosszabbak voltak, mint a nyugati fogságba kerülteké, ezért érthető módon a társadalmat sokkal jobban foglalkoztatta a szovjet fogságba jutottak sorsa.

1944 – 1945

A (hadi)fogolykérdés már 1944 őszétől erősen foglalkoztatta a Vörös Hadsereg által elfoglalt területeken a magyar társadalmat, azonban nem annyira a katonaként, hanem a civilként elhurcoltak több tízezres létszáma miatt. Ugyanis a Vörös Hadsereg és az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság fegyveresei az elcsatolt, illetve a részben visszacsatolt területekről tömegesen kezdte elhurcolni a civil lakosságot. 1944-ben elsősorban a magyar lakosságot deportálták, a német származású lakosság elhurcolása csak 1944. december 22-től vette kezdetét, ugyanakkor nagyon sok német származásúként elhurcolt magyar felmenőkkel is rendelkezett, illetve magyarnak vallotta magát. 1944 szeptemberében a Székelyföldről, októberben elsősorban Kolozsvár és Debrecen környékéről, novemberben Kárpátaljáról, a trianoni Magyarország északkeleti részéből, decembertől Budapestről és környékéről, Délkelet-Dunántúlról, de tulajdonképpen az egész ország területéről hurcolták el a polgári lakosságot egészen 1945. május 30-ig.⁴

Egyén és közösség sorsa szorosan összefonódott a második világháború utáni Magyarországon, amit helyi, kis közösségi szinten kiválóan szemléltet dr. Hegyaljai Kiss Géza debreceni lelkipásztor, 1945. december. 16-i jelentése: „Nyitott sebe a gyülekezetnek a foglyok kérdése. Csaknem minden családból távol van még valaki. Legtöbb helyen egy év óta hír sincs a fiúról vagy az apáról, esetleg a felnőtt lányról. [...] Meg se határozható azoknak a száma, akik kelet vagy észak felé tűntek el. Ezeket, mint katonákat vagy hadi foglyokat [sic!] hurcolták el. Több olyan van köztük, akiket az utcán kaptak el. Egy-egy ledobott levél (a vonatról) volt utánuk az utolsó jel. [...] ...akik közt papok, tanítók is voltak, de akikről csak suttogva beszéltek. Minden héten temetik azokat, akik a keleti fogságból hazatérnek, és a családok, a gyülekezet könyörgései istentiszteletről-istentiszteletre mutatják, hogy mennyi távollevőért fájnak még a szívek. [...] Vöröskereszt-szolgálat arrafelé nem épült ki, amerikai segítség csak újabban kezd hatékonyvá válni. Addig imádság lehet minden jó magyar ajkán az ige: Hozd vissza, Uram, a mi foglyainkat!

⁴ BOGNÁR 2017. 57–60.

(Zsolt.126:4.) A szívből fakadó közimákon kívül egyéb jelek is mutatják, hogy a gyülekezet »a foglyokkal együtt szenved«, együttérez.”⁵

Országos, illetve nemzeti szinten kiválóan fejezi ki ugyanezt gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek – Teleki Pál fiának – 1945 nyarán dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz írt egyik levele, amely a következő mondatokkal kezdődik: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”⁶ Tehát a második világháború utáni Magyarországon az egyik legégetőbb kérdés a szövetséges hatalmak fogságába került katona és polgári személyek sorsa és mielőbbi hazahozatala volt. Annál is inkább, mivel a 9,3 milliós trianoni Magyarország területéről mintegy 1 millió férfi hiányzott, akiknek 75–80%-a szovjet fogságban volt.

S itt álljunk meg egy pillanatra, hiszen maga Teleki Géza sem hadifogoly-ügyről, hanem fogoly-ügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem magyar civilek is tömegesen, akiknek száma – a kutatások mai állása szerint – mintegy 300 ezerre tehető. Ebből mintegy 200 ezer főt a trianoni Magyarországról, a többi, 80–100 ezer főt a visszacsatolt területek polgári lakosságából hurcolták el.⁷ Túlnyomó többségük hadifogolyként, míg kisebb részük német internáltként került fogságba. Utóbbiak között nők is voltak szép számmal. Mégis a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon róluk is csak a hadifogoly-ügy keretében lehetett szólni, annak ellenére, hogy a Magyar Királyi Honvédségben nők nem szolgáltak, s így nem is lehettek hadifoglyok.

A mintegy 1 millió szovjet fogságot megjárta magyar állampolgár kétharmada katonaként, míg egyharmada ítélet nélkül elhurcolt civilként, vagyis málenkij robotosként került fogságba.⁸ A szovjet fogságba kerültek 96–98%-a a GUP-VI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság lágereibe került ítélet nélkül, hadifogoly vagy internált státuszban, míg a maradék 2–4% többnyire koholt vádakon alapuló ítéletek alapján került a GULAG lágereibe, börtöneibe vagy rabtelepeire.

Tildy Zoltán miniszterelnök, a későbbi köztársasági elnök is külön kiemelte 1945. november 30-án a parlamentben elmondott kormányprogramjában, hogy: „A hadifoglyok és deportáltak hazahozatala az egyik legfájóbb magyar kérdés, s a kormány egyik legfontosabb feladata.”⁹ S ekkor a deportáltak kifejezés alatt már

⁵ SZABADI 2016. 255.

⁶ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK, 21. doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.

⁷ BOGNÁR 2021. 44–50.

⁸ BOGNÁR 2021. 50.

⁹ G. VASS 2005. 24.

többnyire nem a náci koncentrációs táborokba deportált és a borzalmakat túlélő zsidó származású honfitársainkra gondolt, hiszen ők – amennyiben akartak – 1945. november végére már lényegében hazatértek Magyarországra. A korszakban a deportált kifejezésnek a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolt civilekre való alkalmazása általános és természetes volt, hiszen ez fejezte ki leginkább a velük történeteket. Jól mutatja ezt az is, hogy a Minisztertanács 1945. március 19-i ülésén Gábor József kommunista párti közlekedés- és kereskedelemügyi miniszter is deportáltaknak nevezte a szovjetek által elhurcolt és egyelőre még a magyarországi (hadi)foglytáborokban lévő civileket.¹⁰

Sajnos még ma is kevésbé ismert tény, hogy a trianoni Magyarország területén 1944 őszétől 1946 nyaráig 47 településen különböző ideig 56 hadifoglytábor, illetve táborrészleg működött. Ezeket a szovjet terminológia PPV-éknek, hadifogoly átvevőhelyeknek és SZPV-éknek, vagyis hadifogoly gyűjtőhelyeknek nevezte. E légerekben mintegy 800 ezer embert tartottak fogva, akik között több mint 600 ezer volt a magyar foglyok száma, s közülük minden harmadik fogoly, vagyis mintegy 150 ezer ember civilként került oda. A foglyok hónapokon át szenvedtek ezekben a légerekben, amíg vagy meghaltak, vagy szabadon bocsátották, vagy szerelvényekkel tovább nem szállították őket a Szovjetunió felé.¹¹ A magyar társadalom naponta szembesült honfitársai szenvedésével. A szélpostázás, vagyis a gyalogmenetek vagy a vasúti szállítások közben eldobott „leveleknek” a címzettekhez való eljuttatása és a kőpostázás¹² következtében a Kárpát-medencében egész népvándorlás indukálódott a gyűjtőtáborok felé, illetve onnan estéknént haza vagy az ideiglenes szállásokra. Hozzá tartozók tíz- és százazrei kerekedtek fel a Kárpát-medence különböző pontjairól, hogy kapcsolatot próbáljanak teremteni fogságban lévő szeretteikkel és csomagot adjanak át nekik, hogy nagyobb eséllyel éljék túl a fogság embert próbáló körülményeit. Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt későbbi főtitkára, hadifogolyként úton a gödöllői tábor felé ekként látta ezt: „Valóságos emberáradat hömpölygött velünk szemben; fiatal gyerekek és öreg emberek, mindenféle korosztályú nő. Megviselten, fáradtan, rémült arckifejezéssel jöttek, mint ha tényleg egy nagy rostából estek volna ki, s most iparkodnak haza; magunk-korabeli férfiakat nem láttunk közöttük.”¹³

E légerekből több hullámban mintegy 130–140 ezer embert engedtek szabadon a koruk alapján (17-18 év alattiakat vagy 50 év felettieket) vagy nagyon rossz-

¹⁰ Szűcs 1997. A kötet, 290.

¹¹ Erről bővebben lásd BOGNÁR 2017.

¹² A kőposta úgy működött, hogy a levélküldő a „levelet”, vagyis az információhordozó papírdarabot egy kőhöz erősítve, vagyis a követ a papírba csomagolva, azt áthajította a foglytábor körülvevő kétszeres vagy háromszoros szögésdrótkerítésen.

¹³ KOVÁCS 1990. 190.; A foglyok és családtagjaik kapcsolattartásáról bővebben lásd BOGNÁR 2022. 11–44.

sz egészségi állapotuk miatt – az elégtelen táplálkozás miatti végelgyengülésben lévőket, rokkantakat, tbc-seket és egyéb súlyos betegségben szenvedőket. Ugyanakkor mintegy 80-100 ezren nem éltek túl a légerekben uralkodó borzasztó körülményeket, a vérhas- és tífuszjárványokat. Őket többnyire jeltelen tömegsírokban földelték el a légerek környékén, s nem volt ritka, amikor egy-egy sírba száz embert temettek.¹⁴

Az ország északkeleti részén, Debrecenben 1944. december 22-én létrejött Ideiglenes Nemzeti Kormányának már az első minisztertanácsi ülésén szóba került, hogy szovjet kormányhoz újból kérést¹⁵ terjesszenek elő a hadifoglyok szabadon bocsátása érdekében.¹⁶ Majd a magyar kormány pár nappal később, amint tudomást szerzett a civil lakosok elhurcolásáról azonnal szót emelt.¹⁷ A minisztertanácsi üléseken sokáig folyamatos napirendi téma volt a civil elhurcoltak és a hadifoglyok ügye. Levelek tízezreivel ostromolta a magyar Külügyminisztérium a SZEB-et, a Magyarországról elhurcolt civil állampolgárok szabadon bocsátása érdekében, ugyanakkor a kormány mentesítő, illetve kiszabadítási kísérletei alig jártak sikerrel.

A szovjet fegyveres és politikai szervek a magyar kormány hivatalos, szóbeli megkereséseire többnyire tagadólag, csodálkozva, ígéretve vagy elhárítólag, egymásra mutogatóan, az írásbeliekre pedig csak késedelmesen konkrét intézkedések felvállalása nélkül általánosságban vagy egyáltalán nem válaszoltak. A szovjet szervek tevékenységüket – amennyiben elismerték – azzal indokolták, hogy a deportálásokra a hátország nyugalmanak biztosítása, illetve a Szovjetunióban véghezvitt rombolások újjáépítése miatt van szükség.

Végül a folyamatosan intézett kérelmek hatására a Szövetséges (az adatlapon: Fegyverszüneti) Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-i 26. számú rendelete alapján a soron kívüli szabadon bocsátást kérő levelekhez mellékelni kellett kitöltött „A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai” című 18 kérdésből álló adatlapot, valamint a politikai megbízhatóságot igazoló okiratot, amelyet a rendőrhatalomnak vagy a helyi nemzeti bizottságnak kellett kiállítania. A kérdések a személyi adatokon (név, születés, lakhely, családi állapot, nemzetiség, állampolgárság, foglalkozás és munkahely) kívül a kiszabadítandó személy társadalmi és vagyoni helyzetéről, pártállásáról, közéleti tevékenységéről is nyilatkozni kellett. Ezekon kívül még olyan kérdésekre kellett válaszolni, hogy volt-e partizán, mikor milyen alakulathoz vonult be, illetve mely alakulatoknál szolgált, mi-

¹⁴ BOGNÁR 2017. 324–336., 485–488.

¹⁵ Ugyanis Vörös János honvédelmi miniszter még az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása előtt tárgyalt ebben az ügyben Szuszajkov vezérezredessel még Moszkvában.

¹⁶ SZŰCS 1997. A kötet 85.

¹⁷ SZŰCS 1997. A kötet 149.

lyen rangja volt, részt vett-e harcokban, szolgált-e a „Szálasi-hadseregben”, mikor és honnan vitték el a Vörös Hadsereg katonái? Végül a kérvényező röviden leírhatta egyéb fontosnak tartott megjegyzéseit. Az utóbbi pontba írták be általában, hogy utoljára melyik táborból adott hírt magáról, azaz hol található meg.¹⁸

A Gyöngyösi János külügyminiszter 1945. április 4-én Georgij Makszimovics Puskinnál, a SZEB szovjet politikai megbízottjánál¹⁹ immár sokadjára, ismét felvetette a hadifogolyként elhurcolt civilek és az internáltak ügyét, közölve, hogy „a deportáltak [vagyis a szovjetek által elhurcolt polgári személyek – B. Z.] felkutatása és hazabocsátása érdekében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által előírt kérdőívnek kitöltése folyamatban van”. Ezzel egyidejűleg kérte, hogy addig is, amíg e kérdőívek eljutnak az illetékes szovjet szervhez, „tétessék lehetővé az, hogy a deportáltak, vagy közvetlenül értesíthessék családjukat, vagy legalább a Magyar Kormány kapjon tájékoztatást, hogy kiket hova vittek el és milyen egészségi állapotban vannak.”²⁰ Puskin készségesen ígéretet tett a kérés teljesítésére, de az ígéret csak ígéret maradt. Ezért bő két hónappal később, június 26-án a Magyar Kormány a (hadi)fogoly hozzátartozók „ismételt és nyomatékos kérésére” immár jegyzékben kérte a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságot, hogy „méltóztassék az elszállított személyek levelezésének kérdésében legalább hozzájárulni ahhoz, hogy az elszállított személyek hozzátartozóinak csupán egy rövid sablonos levelezőlapot küldhessenek, amelyben közlik, hogy »életben vagyok és jól vagyok«. A hozzátartozók a magyar kormánykörök előtt kifejezett csaknem egyhangú nézete, hogy ez a néhány szó teljesen elegendő megnyugtatóhoz és a legtöbben kifejezetten hangsúlyozták, hogy egyéb közlésekre, mint például az elszállított személyek tartózkodási helyére, stb.-re nem is fektetnek súlyt. [...] S mindez nagyban hozzájárulna a lelkek megbékéléséhez.”²¹

Jól mutatják a kérés teljesítésének lebegtetését a korabeli újságok. A Világ 1945. július 22-ei számának címlapján öles betűkkel van írva: „Levelezni lehet a Szovjetunióban lévő hadifoglyokkal”, hivatkoznak Puskinnak Gyöngyösivel folytatott július 20-ai megbeszélésére. Majd három hónap múlva a Világ 1945. október 25-ei, csütörtöki számának címlapján ez a – már szerényebb nagyságú betűkkel megjelenő, ismét hírnek számító – szalagcím olvasható: „A szovjet hatóságok megengedték a hadifoglyokkal való levélváltást”. Ezután végül valóban megindulhatott, még ha rendkívül nehézkesen és részlegesen is egyes szovjetunióbeli hadifogoly- és internálótáborok és Magyarország között az esetenkénti levélváltást.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 35.181/pol. – 1945.

¹⁹ Georgij Makszimovics Puskin a békeszerződés életbelépése után a Szovjetunió magyarországi nagykövete lett.

²⁰ Szűcs 1997. A kötet 290.

²¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.811/pol. – 1945.

Ám a magyarországi, a közép- és délkelet-európai szovjet hadifogolytáborokban lévő foglyokkal való levelezést sohasem engedélyezték. Esetükben csak az illegális kőposta működött.

A hadifoglyok hozzátartozói kétségbeesett helyzetükben – szerettük holléte és hogyléte körüli bizonytalanságban – minden szalmaszálat megragadtak elhurcolt szeretteik érdekében, kéréseikkel ostromolták a munkahelyeket, a nemzeti bizottságokat, a különböző szintű közigazgatási szerveket, a társadalmi és politikai szervezeteket, de leginkább a minisztériumokat. Az ügy természeténél fogva az emberek eleinte természetesen elsősorban a Honvédelmi Minisztériumhoz fordultak, mint amely intézmény logikusan hivatott az egykor általuk besorozott katonák, a későbbi hadifoglyok érdekeinek képviseletére. Ebből adódóan 1945 május közepére már olyan mennyiségben érkeztek civileket is kikérő kérelmek a Honvédelmi Minisztériumhoz – amelyeket illetékességből természetesen a Külügyminisztériumhoz továbbítottak –, hogy újságokban tettek közzé ezzel kapcsolatban, hogy a „hadifoglyok, hadifogolyként kezelt polgári egyének, deportáltak vagy internáltak” ügyei „nem tartoznak a hatáskörébe”. A hadifoglyok és a deportáltak ügyében a Külügyminisztérium, míg az internáltakkal kapcsolatos kérdésekben a Belügyminisztérium illetékes eljárni.²² A Honvédelmi Minisztérium ennek ellenére igen sokat tett a hadifoglyokért, amint az már részben kiderült a korábbiakból.

A Külügyminisztériumhoz sokszor jutottak el közvetetten, valamelyik kormányszerven keresztül érkező kérelmek, amelyekben a szovjet csapatok által fogásba hurcolt polgári személyek kiszabadítását kérték. 1945 májusában már olyanra felszaporodtak ezek, hogy a Politikai Osztály részére – amely hatáskörébe voltak utalva a hadifogolyügyek – egész évre kiutalt iktatószámok már beteltek. Ezért az osztály vezetője kérte a Külügyminisztérium Elnöki Osztályát, hogy egy „egész külön hadifogoly-iktató fektettség fel”, valamint legalább kettő, az iktatásban jártas segédhivatali tisztviselő beosztását kérte az osztályra, mert mint írta: „A szóban forgó tömeges iktatások elvégzésére a politikai osztály jelen segéd-személyzete munkaerejének legvégső kihasználása mellett sem képes.”²³

A (hadi)fogolyügy társadalmi súlya miatt érthető, hogy a (hadi)fogolykérdéssel hivatalból foglalkozó kormányzati szervek (Honvédelmi Minisztérium, Külügyminisztérium, Népjóléti Minisztérium, Belügyminisztérium) és a Magyar Vöröskereszt mellett sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek, mint például a Nemzeti Segély, a Siess! Adj! Segíts! (SAS),²⁴ a Hadifoglyok és Hozzá-tartozók Országos Szövetsége (HAHOSZ), vagy a Magyar Nők Demokratikus

²² *Világ* 1945. május 15.

²³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.034/pol. – 1945.

²⁴ Bővebben e szervezetről lásd Kocsis 2004.

Szövetsége (MNDSZ), hogy segítsenek a (hadi)foglyok helyzetén. A Magyar Vöröskereszt a (hadi)fogolykérdés jelentőségének megfelelően külön hetilapot is indított Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Tudósító címen.

A politikai pártok is igyekeztek bekapcsolódni a hadifogolyügybe, s nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érületektől vezérelve, hanem – felismerve az ügy ösztársadalmi jelentőségét – politikai tőkét is igyekeztek belöle kovácsolni presztízszük, politikai támogatottságuk növelésére. Mindegyik párt létrehozta a maga hadifogoly-irodáját, de előnyös helyzeténél fogva a leglátványosabban és a legeredményesebben a Magyar Kommunista Párt (MKP) foglalkozott a hadifogolyüggyel. Az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatásával az MKP 1945 öszén országos hetilapot indított *Magyar Hadifogoly Híradó* névvel, amelyet később *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradónak neveztek át*. Így tehát két hetilap foglalkozott a (hadi)fogolykérdéssel! Ez szintén kiválóan szemlélteti, hogy a (hadi)fogolyügy a korabeli Magyarország egyik legfontosabb társadalmi problémája volt, hiszen Magyarország 20. századi történetében nem volt még egy olyan fontos, a lakosság mintegy felét közvetlenül és még mintegy negyedét-harmadát közvetve érintő kérdés, hogy két hetilapot is egy ugyanazon társadalmi témának szenteltek volna.

A kérdés kiemelkedő társadalmi fontossága miatt a Magyar Kommunista Párt itt is kizárólagosságra tört, ö akarta tematizálni és narrálni a (hadi)fogolykérdést, ezért a szovjetekkel, pontosabban a Szövetséges (szovjet) Ellenörszö Bizottsággal 1946 elején betiltatta a Magyar Vöröskereszt által kiadott konkurens hadifogoly-hetilapot, s ezzel párhuzamosan miniszteriális szinten is hamarosan monopolizálta a hadifogoly-ügyet.

Erröl, az egész ország lakosságát megmozgató kérdésröl és a kormányservek, a pártok és a különböző társadalmi szervezetek (hadi)fogolyügyben végzett tevékenységéről nyújt érzékletes képet Cséffalvay István örnagy,²⁵ – akit a honvédelmi miniszter a Magyarországon lévö magyar hadifoglyok ügyének az intézésével bízott meg – az 1945 augusztus végi összefoglaló jelentésében: „Az ország egyik legfájósabb kérdését a hadifoglyok és internáltak ügyét egyesek önreklámnak, söt anyagi előnyök szerzésére használják ki. Politikai pártok, társadalmi egyesületek egymással vetélkedve kürtölik világgá, mit tettek ök a hadifoglyokért. [...] Ha azonban a dolgok mélyére nézünk, látjuk, hogy a foglyok kiszabadítása és jóléte érdekében a hivatalos kormányhatóságokon kívül senki semmit sem tett, mert nem

²⁵ E témában Cséffalvay István a legautentikusabb, hiszen nem volt még egy olyan magyar hivatalos személy, akit 12 magyarországi hadifoglytáborba többször is beengedtek volna több mint fél éven keresztül e jelentés megírásáig. 1945 december végéig 34 jelentést írt hadifoglyügyben megrett magyarországi újtairól; tábor, hadifoglykórház, szerelvény, étkeztetöállomás, átvonulöszállás stb. látogatásairól.

is tehetett, egyszerűen azért, mert a szovjet hatóságok e tekintetben senkivel sem tárgyaltak. Legfeljebb annyit tehettek, hogy egy-egy szállítmányból, [magyarországi hadifogoly]táborból kicsempészett névsorokat közöltek, vagy a ténylegesen elbocsátottaknak egy tányér levest adtak. [...] Tényként lehet leszögezni: Egyes embereket név szerint – egyes igen ritka kivételektől eltekintve – sem hivatalosan, sem összeköttetés vagy megvesztegetés útján kiszabadítani nem lehet... [...] Legfeljebb annyit lehet elérni ezeknél, hogy az illetőt jóindulatúan kezelve megfelelő csoportba²⁶ soroltassák be és így hivatalosan kerüljön szabadlábba. [...] Tapasztalat szerint a szovjet táborhatóságok semmiféle polgári egyénnek vagy egyesületnek – néhány esetben a kommunista párttól eltekintve – semmiféle kívánságát nem teljesítették, sőt azok a táborokat meg sem tudták közelíteni.”²⁷ Még dr. Makara György járványügyi kormánybiztost sem engedték be a szegedi csillagbörtönbeli hadifogolytáborba, ahonnan a kiütéses tífusz az egész városra kiterjedt.²⁸

A hivatalos magyar szerveken és a már említett társadalmi szervezeteken kívül az egyházi és tudományos élet szereplői is felemelték szavukat a civilként elhurcoltak érdekében, és mélyen elítélték a szovjet fegyveres szervek által a polgári lakosság ellen végrehajtott tömeges deportálását, semmivel sem igazolható kíméletlen eljárását. Így például a Magyar Tudományos Akadémia 1945 május első felében Szovjetunióban járt küldöttségében részt vevő Szent-Györgyi Albert professzor az MKP Moszkvában lévő képviselőjének többek között kifejtette, hogy a: „Vörös Hadsereghez való viszony Magyarországon sokat romlott. Ennek egyik oka az, hogy a razziákon több tízezer embert szedtek össze, jóllehet csak igen kevés fasiszta volt közöttük.”²⁹ Bő két hónappal korábban, február 28-án a Nobel-díjas professzor közbenjárt a Csillagbörtönbeli hadifogolytáborban őrzött civil és katona foglyok egészségügyi körülményeinek és ellátásának a javítása érdekében Malinovszkij marsallnál Szegeden, a tábornok főhadiszállásán.³⁰

A magyarországi történelmi egyházak is felemelték a szavukat a polgári elhurcoltak érdekében. A református és az evangélikus egyház vezetősége 1945. május 27-én közös memorandumban fordult az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, melyben – többek között – felléptek a polgári „hadifoglyok” érdekében.

Ravasz László, a Magyarországi Református Egyház lelkes vezetője májusban két levélben is kérte dálnoki Miklós Béla miniszterelnöktől a kormány közbenjárását a szovjeteknél az elhurcolt civil lakosság kiszabadítása, illetve a további tömeges elhurcolások megszüntetése érdekében. A május 28-i levelében többek

²⁶ A szabadon bocsátásra kerülő kor- vagy egészségügyi csoportba sorolásról van szó.

²⁷ HL HM 35.328/el. – 1945. Közreadja: BOGNÁR 2006. 207–208.

²⁸ KARSAI – SOMLYAI 1970. II. 466.

²⁹ IZSÁK – KUN 1994. 53.

³⁰ BOGNÁR 2017. 302.

között a következőket írta: „... a megszálló hadsereg nagy számmal tartóztatta le és vitte internáló táborokba³¹ a polgári lakosság férfi tagjait. Hadifogolyként kezelte őket s közülük sokat az ország határán túlra vitte el. [...] ezeknek a szerencsétleneknek jórésze nem hadifogoly. Soha katonai szolgálatot nem teljesített s békés polgári foglalkozásuk gyakorlása közben érte őket az internálás.”³²

Mindszenty József – akit 1945 szeptemberében neveztek ki esztergomi érsekké, s ezzel együtt hercegprímássá – minden lehetséges eszközt megragadott a szentbeszédektől kezdve, a körleveleken és a különböző magyar miniszteriális szervezeteknek, valamint a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságnak küldött leveleken át a fogolykiváltó zarándoklatokig, hogy a hadifoglyok és a civil elhurcoltak érdekében közbenjárjon és elérje mielőbbi szabadon bocsátásukat. Már esztergomi székfoglaló beszédében megemlékezett „az összes világtájak rabsóhajairól, külső-belső börtönökről”.³³

A Katolikus Püspöki Kar 1945. október 17-i körlevelében hívta fel az országot és a világ közvéleményének a figyelmét „a szörnyű politikai zsarolás áldozatainak helyzetére”, amelyben többek között a szovjetek által deportált civilek és a nácik által deportált zsidóság sorsa között húzott párhuzamot: „De ha kötelességszerűen felemeltük a szavunkat a keresztelt és a keresztetlen zsidóság védelmében, éppúgy lehetetlen hallgatnunk a mi népünk megsokasodott szenvedései felett is: főként azokat a megpróbáltatásokat értjük, amelyek nem a háború velejárói, hanem amelyeknek a harag, a gyűlölet, a bosszúállás és alantas indulat a szülői. Gondolunk itt a szabadságuktól megfosztottak nagy számára, fájlaljuk a hadifoglyok, elhurcoltak sorsát, övéik fájdalmas bánatát és éjjel-nappal gyöttrő aggodalmát.”³⁴

A hercegprímás 1945. október 27-én levélben fordult a SZEB-hez. Azt kérte a Szovjetunió, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság képviselőitől, hogy mozdítsák elő az őrizetükben lévő magyar foglyoknak még a tél beállta előtt történő hazaszállítását.³⁵

A SZEB 1945. november 28-i ülésén többek között megvitatta Mindszenty levelét is, amelyre vonatkozóan a következőket rögzítette a jegyzőkönyv: „Rövid vitát követően [a három nagyhatalom képviselői] egyetértettek abban, hogy minden szükséges lépést megtettek annak érdekében, hogy a hadifoglyok rendben hazatérhessenek, és jelen felhívás nem tett szükségessé semmilyen különleges lépést.” Majd Vorosilov marsallnak, a SZEB elnökének a nyilvánvaló hazugságával folytatódik a

³¹ Ezek valójában hadifogolytáborok voltak, de mivel nagy létszámban tartózkodtak bennük civilek, ezért internálótáboroknak nevezte ezeket.

³² Ráday Levéltár A/1.b Püspöki iratok, 548/1945 Ravasz László, 1945. május 28.

³³ MINDSZENTY 1989. 84.

³⁴ MINDSZENTY 1989. 115.

³⁵ STARK 2017. 25–26.

jegyzőkönyv: „Az elnök [mármint Vorosilov – B. Z.] azt mondta, hogy minden sorkatona és altiszt visszatért Oroszországból, csupán a tiszteket tartották ott hadifogolyként.”³⁶ Vorosilov marsall nyilvánvaló hazugsága, a több mint fél millió Szovjetunióban őrzött (hadi)fogoly létének a letagadása után joggal merül fel az emberben a kérdés, hogy egyáltalán mennyi esélye lehetett a Magyar Kormánynak valamit is elérnie a Szovjet Kormánynál? Másrészt pedig ismét szembesülhetünk a szovjetek folyamatos arcátlan hazugságaival, a nyilvánvaló tények meghamisításával. Ráadásul Vorosilov úgy hazudott, hogy tudta, hogy a vele tárgyaló Key, amerikai és Edgcumbe, angol tábornok is tudja, hogy hazudik. De mit tehettek itt, a Vörös Hadsereg által uralt Magyarországon az angolszász szövetségesek? Nem sokat. Azonban annál többet tehettek volna, mint, amit megtettek.

Mindszenty 1945. november 26-án, majd 1946. április 13-án levélben kért segítséget a Szovjetunióba hurcolt magyarok ügyében Nagy-Britannia budapesti képviselőjétől, A. D. Gascoigne-tól. Levelében a hazatért foglyok beszámolóí alapján őszintén feltárta a szovjet fogságba vetett magyarok tragikus sorsát. Az angol kormány azonban érdemben nem válaszolt Mindszenty kéréseire.³⁷ Ahogy az a korábban idézett SZEB ülés jegyzőkönyvéből is kiderült, az Amerikai Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának nem állt érdekében, hogy a magyar foglyok miatt újabb konfliktusba keveredjen a szovjetekkel.

Magyarország utolsó hercegprímása éppen a november 28-i SZEB ülés napján ismét megfogalmazott egy levelet a SZEB-nek címezve, amelyben a Magyarországról németként elhurcolt nők és férfiak szabadon bocsátását kéri. Levelében többek között a következőket írta: „A hadműveletek rég elmúltak. Másrészt, bizonyos tévedéssel kerültek általában ebbe a sorba és sorsba. Az orosz katonák német nevű állampolgárokat kerestek és ilyennek minősítették azokat, akiknek a vezetékneve (családneve) r-rel végződött. A tévedés ott van, hogy Magyarországon sok embernek német neve van és mégsem német, hanem a legjobb magyar, mégcsak nem is beszél németül. A névvégződés egyenes tévedésbe vihet, mert r betűvel a legjobb magyar nevek (Kádár, Szeder, stb.) is végződhetnek. Az elvitt férj vagy feleség mellé önként fogoly lett a feleség vagy férj is. Gyerekeik gondozatlanul maradtak.

A szénbányászat megőrli ezeket, hisz nem szokták. Az éghajlat, a ruha és táplálék vékonysága is tönkreteszi őket egészségileg.

Ezért arra kérem a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, szíveskedjék hollétüket sürgősen felderíteni és őket visszaszállíttatni.”³⁸ Az esztergomi érsek erre sem kapott választ.

³⁶ FEITL 2003. 113.

³⁷ STARK 2017. 26.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK 22. doboz, 146.767/7.-1945.

Az elhurcoltak ügyében a kormány többször is közbenjárt a szovjet félnél, de érdemleges válaszokat, sőt a legtöbb levélre még választ sem kapott. Levelek százaival, később ezreivel ostromolta a magyar külügyminisztérium a SZEБ-et a Magyarországról elhurcolt civil állampolgárok szabadon bocsátása érdekében. (Azért a SZEБ-et, mert a békeszerződés életbelépéséig a legyőzött, korlátozott jogkörrel rendelkező Magyarország csak a SZEБ-en keresztül folytathatott külpolitikát.) A kormányhoz beérkezett több mint félszázezer egyéni, soron kívüli kikérés, szabadon bocsátási kérelemből a Külügyminisztérium 15 ezret adott át a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, amely ezeket újabb véleményezésre a kommunista vezetésű magyar Belügyminisztériumnak adta át. Ezek után sajnos csak kb. 150 ügyben történt értesítés vagy intézkedés.³⁹ Tehát a Külügyminisztériumhoz érkezett több mint félszázezer kérelemből csak kevesebb mint 3 ezrelékben (3%-ben) történt intézkedés.

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény – az 1929-es, a hadifoglyokkal történő bánásmódot szabályozó genfi konvenció rendelkezései ellenére – a magyar hadifoglyok sorsára, hazahozatalára vonatkozóan semmiféle rendelkezést nem tartalmazott. Így Magyarországnak meg kellett elégednie Vorosilovnak, a magyarországi SZEБ elnökének 1945. augusztus 22-i ígéretével, melyben „A marsall hivatalosan közölte a Szovjetunió kormányának azt az elhatározását, hogy az összes magyar hadifoglyot szabadon bocsátják.... A hadifoglyok tömeges hazaszállítása a napokban veszi kezdetét.”⁴⁰ Vorosilov kijelentésének alapja a Sztálin által elnökölt Államvédelmi Bizottság (ÁVB) augusztus 13-i 9843. T. (Titkos!) számú határozata volt. Ebben összesen 708 ezer hadifogoly, köztük 150 ezer magyar, elsősorban „rokkant, beteg és más munkaképtelen személy” szabadon bocsátásáról volt szó, „akik jelenleg a Szovjetunió egykori fronterületein tartózkodnak.”⁴¹ Tehát a Közép- és Délkelet-Európában, elsősorban a Magyarországon még működő hadifoglytáborokból engedték szabadon a magyar foglyokat.

S valóban az 1945 novemberi nemzetgyűlési választások előtt megindult hazaszállításokkal az év végéig összesen 230–250 ezer magyar hadifoglyot engedtek szabadon. Bár erre a tömeges szabadon bocsátásra a Szovjetunió presztízsét, és ezzel együtt az MKP választási esélyeit növelő lépésként került sor, Rákosi mégsem örül e lépésnek felhőtlenül. 1945 nyarán, egy nőaktíván például kijelentette, hogy „A hadifoglyok egy jelentékeny része fasiszta... Ha ezeket most kieresztenénk, hát az egyszerűen a fasiszmus komoly erősítését jelentené.”⁴²

Rákosi az 1945-ös parlamenti választások elvesztésében is komoly szerepet tulajdonított a hadifoglykérdésnek. Ez derül ki a választások után Petrov altábor-

³⁹ BOGNÁR 2000. 863.

⁴⁰ *Népszava* 1945. augusztus 23. 1.

⁴¹ VARGA 2006. 377.

⁴² PÜNKÖSTI 1992. 124.

nagynak, az NKVD GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatósága vezetőjének írt leveléből is, amelyben a szovjet hadifogságból élőhalottként hazatérő hadifoglyok jelentős negatívpropaganda-szerepére hívta fel a tábornok figyelmét. Amint írta, a hadifoglyok „fizikailag rendkívül leromolva érkeznek Magyarországra. A választások előtt Debrecenbe érkezett 3000 hadifogoly majdnem mindegyikét kórházba kellett szállítani”. S mindezt csak azért említi, amint a leveléből kiderül, mert: „A dolgot a kisgazdák nagy demagógiával kihasználták, és ez is rontott a választás esélyein.”⁴³

Mindezekkel párhuzamosan, augusztustól kezdve – az újságokban közel sem olyan harsány, nagybetűs cikkekkel közölve – folyamatosan érkeztek haza a magyar hadifoglyok és civilek az angol és az amerikai megszállási zónákból.

A hadifogoly-ügy a dolgok természetéből fakadóan minden országban a Honvédelmi Minisztériumok feladatkörébe tartozott. Mégis, mivel Magyarországon ez a tárca nem a kommunisták kezében volt, hamarosan teljesen kiszorították a (hadi)foglyok ügyeinek az intézéséből. A kérdés kiemelkedő társadalmi fontossága és kényes volta miatt is a Magyar Kommunista Párt itt is egyeduralomra tört. 1945. szeptember 1-jével a SZEB, vagyis a magyarországi Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság segítségével a Magyar Kommunista Párt elérte, hogy a nyugati hadifoglyok ügye az általuk irányított Belügyminisztérium felügyelete alatt létrehozott Hazahozatali Kormánybiztosság alá kerüljön. Erre válaszul Vörös János honvédelmi miniszter azért, hogy erősítse meggyengült helyzetét a hadifoglykérdésben „a hazatérő hadifoglyok ügyeinek miniszteri biztosává Vásárhelyi Andor altábornagyot, helyettesévé dr. Battha Lászlót, a Hadifoglyok és Hozzátartozók Országos Szövetségének elnökét” nevezte ki.⁴⁴ Azonban a SZEB folyamatosan gátolta a miniszteri biztos munkáját, majd novemberben egyenesen megtiltotta egy egységes hadifogly-átvevő, gondozó, nyilvántartó szervezetnek a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alatti létrehozását.⁴⁵

Ezt követően a szovjet hadifogságba kerültekkel kapcsolatos ügykört is elvették a Honvédelmi Minisztériumtól, s először a Vörös kereszt, majd 1946. július 1-jétől a szintén kommunista párt által vezetett Népjóléti Minisztérium hatáskörébe utalták. Ezáltal már teljesen az MKP uralta a hadifogly-kérdést.

Mindezek ellenére a Honvédelmi Minisztérium (HM) a Hadifogly és Veszteségi Osztály irányítása mellett, a honvédség területi szerveinek, a kerületi és a kiegészítő parancsnokságok, valamint a bevonulási központok segítségével igyekezett – szerény pénzügyi lehetőségeihez képest – minél jobban kivenni a részét a hadifoglyok ügyének kezeléséből. Irányításuk alatt az ország több vasúti csomó-

⁴³ PÜNKÖSTI 1992. 144.

⁴⁴ *Magyar Közlöny* 1945. szeptember 5. 1.

⁴⁵ BOGNÁR 2006. 204.

pontján és főbb vonalain hadifogolyátvonuló-szállásokat és étkeztető állomásokat alakítottak ki és tartottak fenn a Magyar Vöröskereszt, a Nemzeti Segély, a SAS, a HAHOSZ, az MNDSZ, a Szociális Misszió Társulat és más társadalmi szervezetek bevonásával. A Honvédelmi Minisztérium közbenjárt a gyűjtőtáborok hadifoglyai életkörülményeinek a javításáért, szabadulásukért; részt vett a hadifoglyok átadásain, illetve figyelemmel kísérte azokat stb.

Vorosilov marsall augusztus 22-ei közlése után a magyar kormány úgy vélte, hogy a hadifogolykérdés megoldódott. Ezek után a Külügyminisztérium felfüggesztette a kérelmek továbbítását a Szovjetunióba.

Mindezek után, 1945 szeptemberében, októberében érthetetlen volt a magyar politikai vezetők és a magyar társadalom számára, hogy miért viszik ki továbbra is az országból a magyar (hadi)foglyokat.⁴⁶ A kiszállítások azonban nemcsak hogy nem álltak le, de még 1946 januárjában is folytatódtak.⁴⁷

Ehhez képest, amikor 1945. október 23-án a HAHOSZ küldöttsége dr. Battaha László elnök vezetésével Vorosilovnál, illetve a SZEB szovjet vezetésénél járt a hadifoglyok szabadon bocsátása érdekében, a szovjet vezető azt a kijelentést tette, hogy „még a tél beállta előtt a betegek, a polgári személyek és altisztig bezárólag a honvédegyének mind hazajönnek.”⁴⁸

A hadifogolykérdés 1945 végi összetett, illetve szerteágazó helyzetéről kiváló, egyben átfogó képet nyújt az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökének, Miklós Bélának Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez írt 1945. október 26-i levele, amelyből csak néhány részt idézek:

„Marsall Úr!

Az ország lakossága körében osztatlan örömet és lelkesedést váltott ki a Szovjetunió Elnökének ama nemes gesztusa, amellyel a hadifoglyok szabadon bocsátását rendelte el. Illetékes szerveimtől azonban ezzel kapcsolatban azt a jelentést vettem, hogy folyó évi szeptember hó 16-tól október hó 3-ig a Kelet felé elszállított hadifoglyok hazaszállítása szünetelt...

Tekintettel arra, hogy a tél küszöbén állunk aggodalommal tölt el bennünket az, hogy a hazatérés üteme ilyen lassú és hogy az újjáépítés szempontjából legfontosabb fiatal korosztályok hazajövele mindeddig nagyrészt elhúzódott.

Ezért van szerencsém a kormányom nevében azzal a kéréssel fordulni Marsall Urhoz, méltóztassák az illetékes tényezőknél odahatni, hogy a szabadon bocsátott magyar hadifoglyok hazaszállítása az eddiginél jóval gyorsabb ütemben történjék, s hogy a hazaszállítás a tisztai állományú foglyokra is intézményesen kiterjesszék. [...]

⁴⁶ Szűcs 1997. B kötet 117.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-k KÜM vegyes iratok 73. dob. 7/a tétel 146.965/7. – 1945.

⁴⁸ *Népszava* 1945. október 24. 3.

A hadifoglyok szabadon bocsátásával kapcsolatban legyen szabad arra is rámutatnom, mennyire kívánatos volna, ha a magyarországi fogolytáborokban őrizet alatt álló foglyaink szabadon bocsátása is mielőbb megtörténne. Nagybármára ablaktalan, egészségügyi szempontból meg nem megfelelő olyan helyiségekben tartózkodnak, amelyek nem fűthetők és így egészségi szempontból is rendkívül agyályos az ezekben való tartózkodásuk.

A hazatérő hadifoglyok nagy részének kórházi kezelésre van szüksége. Ezek száma napról-napra nő és tartani kell attól, hogy a téli idő beálltával arányszámuk erősen emelkedni fog. Ezek kórházi elhelyezése már-már leküzdhetetlen akadályokba ütközik... [...]

A foglyok hazaszállításával kapcsolatban van szerencsém felhívni Marsall Úr nagybecsű figyelmét arra is, hogy Erdély területén a magyar hadifogoly-szerelvények gyakran napokig, sőt egy hétnél hosszabb időn keresztül is egy helyben vesztegelnek és a hadifoglyok a szállítás alatt gyakran inzultusoknak vannak kitéve. előfordult, hogy román katonák tüzeltek a szerelvényekre és egyes foglyokat felkoncoltak. [...]

... kérem kell Marsall Úr intézkedését a további elszállítások beszüntetésére és az eddig elszállítottak hazabocsátására, amelynek híre általános megnyugvást keltene.

Ugyancsak nagy megkönnyebbüléssel fogadná a magyar közvélemény azt, ha lehetővé tétetnék, addig is, amíg a hadifoglyok hazaszállítása megtörténhetik, hogy hozzátartozóikkal kölcsönös levelezést folytathassanak. [...]

Legyen szabad felhívnom Marsall Úr nagybecsű figyelmét arra is, hogy a szlovák területről származó magyar nemzetiségű hadifoglyoknak a csehszlovák határőrség meg nem értő magatartása következtében gyakran hetekig kell a belépőállomások előtt bebocsátásukra várniok, – sőt újabb jelentések szerint a csehszlovák hatóságok teljesen elzárkóznak ezek hazabocsátása elől...⁴⁹

1945 november végére világossá vált, hogy a szovjet ígérek és a magyar remények ellenére a (hadi)fogolykérdés abban az évben nem oldódik meg, hiszen még mindig 700 ezer (hadi)foglyot vártak haza a Szovjetunióból.⁵⁰

Mindazonáltal a fegyverszünet aláírásának, a nemzetgyűlési választásoknak, de leginkább a magyar foglyok legnagyobb részének még a magyarországi szovjet táborokban való tartózkodásának köszönhetően a háború befejeződését követő legnagyobb létszámú, 200–250 ezer fős szabadon bocsátás történt meg ebben az évben.⁵¹

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j, 22. doboz 146.282/7–1945.

⁵⁰ *Esti Szabad Szó* 1945. november 27. 1.

⁵¹ BOGNÁR 2021. 52.

1946

Ezért 1946. február 25-én a Hadifoglyok és Hozzátartozók Országos Szövetsége több ezer főnyi küldöttsége jelent meg a parlament előtt, és egy memorandumot adtak át Nagy Ferenc miniszterelnöknek, amelyben kérték, hogy a kormány hozzon létre egy Hadifogoly kormánybiztosságot, amely teljhatalommal intézheti a hadifogoly-ügyet, összefogja és koordinálja a hadifogoly-ügyben tevékenykedő szervezetek munkáját. E kormánybiztosság élére javasolták Pokorny Hermann altábornagyot, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának vezetőjét – aki később a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának a vezetője lett –, munkatársaiul pedig dr. Battha Lászlót, a HAHOSZ elnökét, Magyar Lajost, a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Osztályának a vezetőjét és Literáty Ervint, a Honvédelmi Minisztérium Hadifogoly és Veszteségi Osztályának a vezetőjét. Egyúttal „Kérték, hogy az új szervezet hatáskörébe tartozzanak mindazok a társadalmi és hivatalos szervek, amelyek ma egymástól függetlenül és sokszor egymás kárára és főként a közös ügy kárára végzik a hadifogoly-ügyek intézését.”⁵² Sajnos a kommunista párt – mivel nem az ő befolyása alá tartozott volna e szervezet – megakadályozta ennek a létrehozását. Sőt 1946 nyarán a SZEB-bel betiltatta a HAHOSZ-t, mivel több tüntetést is szerveztek a hadifoglyok mielőbbi szabadon bocsátása érdekében, amit szovjet ellenes megmozdulásokként értékelték.

A fogságba vetettek ügyét Nagy Ferenc kispap miniszterelnök 1946 áprilisi, moszkvai tárgyalásai során is felvetette. Azonban a hazahozatal ütemére és határidejére vonatkozóan konkrét ígéreteket a kormányfő sem kapott. A miniszterelnök a sajtó képviselőinek csak annyit tudott nyilatkozni, hogy „A generalissimusz úr [...] kijelentette, hogy a magyar hadifoglyokat folyamatosan hazaszállítják.”⁵³ Ehhez képest a hadifoglyok haza engedése 1946-ban igencsak akadozott, s mindössze csak 25–30 ezer foglyot engedtek haza, akik között alig akadtak német internáltként elhurcoltak.⁵⁴

Ezek után a (hadi)fogolykérdés teljes körű, egyezményes megoldása végül is a békeszerződéstől volt várható. Az érintett minisztériumok – kiváltképp a Külügy- és a Honvédelmi Minisztérium – lelkesen és illúzióktól sem mentesen szerkesztették a győztes hatalmak elé kerülő magyar javaslatokat. A magyar béke delegáció a hadifoglyokkal kapcsolatban alapvetően két dolgot szeretett volna elérni. Először is, hogy a hadifoglyokat a békeszerződés aláírásától számított fél éven be-

⁵² *Szabad Szó* 1946.február 26. 3.

⁵³ *Kossuth Népe* 1946. április 21. 1.

⁵⁴ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> (Letöltve: 2022. 07. 26.)

lül hazaszállítsák. Másodszor pedig, hogy „...minden olyan személy, aki állandóan a magyar állam jelenlegi területén kívül lakott, [vagyis a visszacsatolt részekben – B.Z.] büntetlenül és hátrány nélkül térhessen vissza arra a területre, ahol elhurcolása vagy elindulása előtt tartózkodott, függetlenül attól, hogy melyik ország szállítmányával szállítottatott vissza...”⁵⁵

1947

Sajnos a magyar érdekeket egyetlen esetben sem sikerült érvényre juttatni. Így az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés a számtalan be nem teljesült remény közt, a szövetséges hatalmak fogságában lévő magyar (hadi)foglyok ügyét sem rendezte, ráadásul az internáltaként a Szovjetunióba hurcolt civilek ügyét még meg sem említették. A (hadi)foglyokkal – s ezáltal a civil internáltakkal is – foglalkozó 21. cikkely csupán annyit mondott ki, hogy „a magyar hadifoglyok, mihelyt lehetséges hazaszállítandók a hadifoglyokat visszatartó egyes Hatalmak és Magyarország között erre vonatkozólag kötött megállapodások szerint”, valamint, hogy a hazaszállítás mindennemű költségét a fogva tartó állam által megállapított összeg alapján a magyar kormánynak kell viselnie.⁵⁶ A „mihelyt lehetséges” kifejezés a békekonferencia katonai bizottságának meghatározása szerint azt jelenti, hogy a hazaszállítást csak szállítástechnikai okok akadályozhatják.⁵⁷

Így tehát a szovjet hadifogoly- és internálótáborokban sínylődők számára a békekötés sem hozott megoldást. Egyrészt, mert a háború idején Szovjetunióba németekként deportáltakkal nem is foglalkozott, másrészt, mert konkrét határidő meghatározása nélkül a győztesekre, jelesint a Szovjetunióra bízta a (hadi)foglyok szabadon bocsátásának idejét. Ugyanis a nyugati, vagyis az angol, az amerikai és a francia hadifogságból a magyarokat 1946 végére lényegében már szabadon engedték, utána már csak néhány ezer fő tért haza.⁵⁸

A csalódott magyar delegáció és a közvélemény számára a (hadi)foglykérdés diplomáciai szintű és átfogó megoldására csak egy esély maradt, nevezetesen a békeszerződésben foglalt külön megállapodás, vagyis a hadifogoly-egyezmény megkötése immár csak a Szovjetunióval.

⁵⁵ HL HM Bée. cs. i. A/I./94.

⁵⁶ HAAS 1995. 190.

⁵⁷ HL HM Bée. cs.i. A/I./95.

⁵⁸ 1946. december közepéig 188 ezer hadifogoly érkezett haza nyugatról, majd 1947 elején még néhány ezer. A többiek nem akartak hazatérni a szovjetek által megszállt Magyarországra. (HL HM 1333/eln. – 1945.) Bővebben a nyugati hadifogságból hazatértekről lásd STARK 1989. 56–58.

A Szovjetunióból a békeszerződés megkötésekor is még mintegy 450–500 ezer magyar (hadi)fogyot vártak haza a hozzátartozók,⁵⁹ jóllehet egy részüket immár hiába, hiszen a gyalogmenetek, a kiszállítás során, a gyűjtő-, az átmeneti és a szovjetunióbeli céltáborokban is tömegesen haltak meg a foglyok, amely esetekről a szovjet fél semmiféle adatot sem közölt.

A koalíciós kormány 1947. február közepén tárcaközi bizottságot hozott létre a hadifogyokkal kapcsolatos államközi egyezmény előkészítésére. A bizottság ülésein két kérdésben alakult ki a legélesebb vita. A kommunista párt vezette belügyi és a népjóléti tárcák képviselői nem akarták a visszacsatolt területekről származó magyar állampolgárokat befogadni, valamint kijelentették azt is, hogy: „el kellene zárkózni a svábok átvétele elől is”, hiszen sokak hozzátartozóit, mint svábokat már kitelepítették. Ezzel szemben a kisgazdapárti tárcák képviselői szerint a „magyar kormány nem helyezkedhetik olyan álláspontra, hogy Szovjetországban hagyja kint azokat a magyar fegyveres erőkhöz tartozott személyeket, akiket más államok átvenni nem hajlandók.”⁶⁰ A sváb-kérdésre reagálva pedig kifejtették, hogy mivel a polgári személyek nagy részét pusztán német hangzású nevük miatt szállították el, ezért a hazaszállításnál a kiválogatást nem lehet a szovjet szervekre bízni. Végül március 17-én a kommunista vezetőség tárcák képviselői engedtek a kisgazdáknak, Gerő Ernőnek azzal a feltételével, hogy a határon belépő hadifogyok rendészeti ügyeinek további intézése állambiztonsági szempontból, „a hadifogyok közt jelentékeny számban lévő reakciók miatt” Rajk László belügyminiszter hatáskörébe utalják. Azonban ezt, végül csak a polgári foglyokra vonatkozóan fogadta el a bizottság.⁶¹ Vorosilov és Sztálin ígéreteire alapozva a megállapodás-tervezet szerint a hazaszállításoknak 1947 végéig be kellett volna fejeződniük.⁶²

Mindeközben a nyilvánosság előtt is folyt a politikai harc a szavazók megnyeréséért a hadifogyó-ügyön keresztül, ami a szovjetek által uralt országban az MKP sikereit hozta. A Külügyminisztérium és a kisgazdapárti képviselőcsoport részéről 1947 tavaszán ugyanis több diplomáciai szintű kezdeményezés is történt a szovjetunióbeli magyar (hadi)fogyok mielőbbi szabadon bocsátása, illetve az ennek diplomáciai keretet adó hadifogyó-egyezménnyel kapcsolatos tárgyalások mielőbbi megkezdése érdekében, de ezek egyike sem vezetett eredményre. Azonban látványos, valójában látszólagos eredményt csak a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett kezdeményezés tudott elérni.

⁵⁹ HL HM 7187/el. – 1947.; HLI Personália 94/A, 1. doboz. Pokorny Hermann naplója

⁶⁰ HL HM Bée. cs. i. A/I/95.

⁶¹ BOGNÁR 2000. 867–868.

⁶² Hadifogyó-egyezmény tervezet: HL HM Bée. cs. i. A/I./95. 172.454/10.c –1947. Közli: BOGNÁR 2000. 879–880.

Május 7-én a kommunista irányítás alatt álló Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ)⁶³ száztagú asszonyküldöttsége járt Rákosi Mátyásnál, átadva neki egy a „Szovjetunió Nagy Vezéréhez” és a „Magyarországi Szovjet Katonai Parancsnoksághoz” írt kérelmet, kérve őt annak továbbítására és, hogy járjon közben Sztálinnál annak érdekében, hogy a hadifoglyokat „a legközelebbi jövőben”, még az év folyamán bocsássák szabadon.⁶⁴ (A 100 tagú asszonyküldöttség tagjainak kiválogatásánál az „elvtársnők” kínosan ügyeltek arra, hogy az MNDSZ főtitkára, Rajk Lászlóné, a kommunista belügyminiszter felesége és a többi ismerőbb kommunista vezetőségi tag felesége, mint például Révai Józsefné vagy Mód Aladárné ne legyenek a küldöttség tagjai közt.) A „spontán” akcióról a kommunista párt lapja, a Szabad Nép is beszámolt „Remélem, karácsonyra minden hadifogoly hazajön” címmel. A cikkben kiemelték, hogy Rákosi a hadifogoly-ügy politikai jelentőségére is felhívta a száztagú asszonyküldöttséget, illetve a tudósítók által az olvasók, a közvélemény figyelmét is: „A hadifogoly-kérdés azonban nemcsak érzelmi kérdés, hanem politikai kérdés is. Hogy a hadifoglyokat a békekötés előtt hazaengedik, vagy sem, az attól a rokonszenvtől vagy ellenszenvtől is függ, amelyet az illető ország Magyarországgal szemben érez. Egy valóban demokratikus Magyarország sokkal jobb kilátásokkal mehet ilyen kérdés rendezéséhez, mint az olyan, ahol a régi úri rend hívei, az összeesküvők garázdálkodhatnak és a Szovjetunió ellen áskálódnak.”⁶⁵ Egyértelmű volt az üzenet a társadalom számára – csak a kommunista párt támogatása, hatalmi pozícióinak a megerősödése a biztosítéka annak, hogy a hadifoglyok hozzátartozói visszakapják szeretteiket, mielőtt még a fogságban meghalnának vagy maradandó testi károsodást szenvednének.⁶⁶

Rákosi május 9-én írt levelében továbbította az MNDSZ kérését Sztálinhoz. Az MKP Központi Hadifogoly Irodájának lapja a Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó (röviden csak Hadifogoly Híradó) e heti számában természetesen a címdalton, fotókkal illusztrálva számolt be az MNDSZ akciójáról. Azonban a címdalton még helyet szorítanak egy másik „fontos” cikknek, amelynek címe: „Rákosi Mátyás a hadifoglyokért!”⁶⁷

A Szovjetunió, pontosabban Sztálin minden eddigi megkereséshez képest szokatlanul hamar, s a szokásos hivatalos diplomáciai ügymenethez képest is irreálisan gyorsan 3 nap múlva, május 12-én válaszolt. Sztálin Rákosinak írt válaszában

⁶³ Az MKP irányítása, illetve ellenőrzése alatt álló párton kívüli tömegszervezetek és újságok részleges listáját lásd IZSÁK – KUN 1994. 218–219.

⁶⁴ *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó* 1947. május 10. 1.

⁶⁵ *Szabad Nép* 1947. május 8. 3.

⁶⁶ *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó* 1947. május 10. 1.

⁶⁷ *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó* 1947. május 10. 1.

– ahogyan Rákosi levelében is – a nép félrevezetésére szánt valótlanságok voltak. Például úgy állították be a magyar hadifoglyok szabadon bocsátásának a kérdését, mintha az a békeszerződés ratifikálásától vagy életbelépésétől függne: „Közölhetem Önnel, a szovjet kormány, megtárgyalva az Ön levelét és figyelembe véve a levélben említett kérelmeket, elhatározta, hogy nem várva be a Magyarországgal kötött békeszerződés ratifikálását és életbelépését, már május hó folyamán elkezdi a magyar hadifoglyok szabadon bocsátását és visszaküldését hazájukba. Erről a magyar kormányt értesíteni fogja.” – írta Sztálin válaszában, amit a Szabad Nép természetesen címlapon közölt.⁶⁸ S a Hadifogoly Híradó e heti számának a címlapján is öles betűk hirdetik a kommunista pártfőtitkár hatalmát, fáradhatatlan munkálkodásának az eredményét, s a szovjet párt és állami vezetésre való befolyását: „Sztálin teljesíti Rákosi Mátyás kérését”, ezzel azt sugallva, mintha Rákosinak komoly befolyása lenne Sztálin döntéseire.⁶⁹ Azonban felmerül a kérdés, ha valóban ilyen nagy befolyása lenne Rákosinak Sztálinra, akkor miért nem kérte hamarabb a hadifoglyok szabadon bocsátását?

Nem volt véletlen, hogy a korábbi megmozdulásokkal ellentétben ez az ügynevezett „spontán”, „alulról jövő” kezdeményezés sikerrel járt. A társadalom számára világos volt a történet üzenete: míg a kisgazda vezetésű kormány semmire sem képes, semmilyen eredményt sem tud elérni a Szovjetunióban lévő (hadi)foglyok szabadon bocsátásával kapcsolatban, addig a kommunista párt főtitkárának a szavára megnyílnak a szovjet hadifogolytáborok kapui.

De nézzük meg, hogy mi is állt tulajdonképpen ennek a sikeres akciónak a hátterében? A békeszerződés aláírása után sürgőssé vált a Magyar Kommunista Párt számára, hogy új parlamenti választásokat írjanak ki addig, amíg a békeszerződés életbe nem lép, vagyis addig, amíg a SZEB, vagyis a szovjetek diktálhatják a feltételeket Magyarországon. Ugyanis az MKP-nak csak akkor volt esélye megszerezni a parlamenti többséget, s ezzel a hatalmat, ha előrehozott választásokat tartanak addig, amíg a „mindenható” SZEB mandátuma le nem jár, azaz a békeszerződés közelgő életbelépéséig.

Az MKP számára kedvező eredményű választásra pedig csak akkor volt esély, ha minden tisztességes és tisztességtelen eszközt bevetnek a párt szavazóbázisának, presztízsének növelése érdekében. Így került 1947 tavaszán az MKP propagandájának ismét a homlokterébe a hadifogoly-ügy, amelynek révén több százezer ember megnyerését szerették volna elérni. Ezért 1947 tavaszán az MKP egy ötagú bizottságot hozott létre, amelynek feladata a hadifoglyok hazahozatalával kapcsolatos párt-, illetve propagandamunka irányítása volt. A bizottság legfőbb céljára jól mutat rá Sziklai Sándornak, a bizottság egyik tagjának, az MKP Hadifogoly

⁶⁸ *Szabad Nép* 1947. május 14. 1.

⁶⁹ *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó* 1947. május 17. 1.

Irodája vezetőjének egyik levele, amelyet a moszkvai magyar követség kommunista párti titkáranak, Horváth Imrének írt: „Nagyon jó volna, ha az orosz hatóságok kellőképpen informálva volnának e kérdés [mármint a hadifogoly-kérdés – B. Z.] fontosságáról és hogy milyen nagy propaganda jelentősége van annak, ha egy hadifogoly transzport jön haza a Szovjetunióból.”⁷⁰

Alapvetően ebből az okból, vagyis a hadifogolykérdés óriási propaganda jelentősége miatt utazott 1947. április 27-én Moszkvába Rákosi Mátyás. Hogy jól előkészítse útját, indulása előtt levélben értesítette Sztálint és Molotovot látogatása céljáról, amelyben többek között ezt írta: „Igen kívánatos lenne, ha a kommunisták kezdeményezésére minden hadifogoly vagy azok egy része mielőbb hazatérhetne.”⁷¹

Vjacseszláv Molotov (V.M.) külügyminiszter 29-én fogadta Rákosi Mátyást (R.M.), s beszélgetésük egyik legfontosabb témája a hadifogolykérdés volt, amint az a Korotkevicz által lejegyzettekből is kitűnik:

„– R.M.: Azt akarjuk, hogy a hadifoglyokat a kommunista párt kezdeményezésére engedjék el. [...]

– V.M.: De hiszen a hadifoglyok visszatérte megerősíti a reakciósoakat, megerősíti a kisgazdapártot, nem?

– R.M.: Hadd mondjam meg Önnek, hogy ezek fele kétségtelenül a kommunistákhoz csatlakozik, a másik fele reakciós. De ha mégis minden hadifogoly hazatér, az jó általános benyomást kelt majd az országban. Hozzám szinte naponta csapatostul jönnek síró asszonyok, akik kérik, szabadítsuk ki a fogságból férjüket, fiaikat. Szeretnénk valami olyan komoly dolgot tenni, ami megmutatná a tömegeknek a kommunista párt munkájának eredményeit, és emelné tekintélyét. Például, ha a kommunisták kezdeményezése alapján rendeződne a csehszlovák kérdés, és kiszabadulnának a hadifoglyok. [...] Nekünk most olyan eredményekre van szükségünk, amelyeket az egész nép érzékel. Arra van szükségünk, hogy az egész nép lássa: a kommunisták nyújtanak valamit a népnek.”⁷² Majd a megbeszélés végén a következő hangzott el:

„– V.M.: Mely kérdéseket tartanak tehát a legfontosabbaknak?

– R.M.: A csehszlovákokkal való viszony rendezését és a hadifoglyok kérdését.

– V.M.: Nyernek vagy vesztenek a hadifoglyok kérdésén?

– R.M.: A hadifoglyok előbb vagy utóbb így is, úgy is hazatérnek. De jobb, ha előbb térnek haza, és a kommunisták kezdeményezésére.”⁷³

Ezek után már érthető, hogy miért kapott olyan rendkívüli gyorsasággal pozitív választ Rákosi Mátyás, a Magyar Kormány a korábbi, válaszra sem méltá-

⁷⁰ VARGA 2006. 24.

⁷¹ IZSÁK – KUN 1994. 195.

⁷² IZSÁK – KUN 1994. 202.

⁷³ IZSÁK – KUN 1994. 202–205.

tott, vagy csak több hónapos késéssel megválaszolt államközi megkeresésekkel ellentétben.

Azonban Rákosi Moszkvába utazásától függetlenül, már jóval korábban eldöntötték a Szovjetunióban, hogy 1947-ben, a békeszerződések aláírása után tömegesen fognak szabadon bocsátani magyar és román hadifoglyokat. Kruglov belügyminiszter ugyanis, már március 12-én(!) arról jelentett Visinszkij külügyminiszter-helyettesnek, hogy a küszöbön álló magyar és román hadifoglyok tömeges repatriálása ügyében szükséges egyeztetni a Szovjetunió Állami Tervbizottságával is a hadifoglyok repatriálásának üteméről és határidejéről, azért, hogy egy ilyen jelentős nagyságú munkaerő kivonása az ország népgazdaságát a lehető legkisebb mértékben érintse.⁷⁴

Tehát Rákosinak semmi köze sem volt a hadifoglyok tömeges hazaszállításának ismételt megindulásához, hanem az egész csak egy jól koreografált színjáték volt azért, hogy – becsapva a magyar választópolgárokat – növeljék Rákosi és a kommunista párt népszerűségét és annak szavazóbázisát. S a csalás bevált. Rákosi így ír az „akció” eredményéről visszaemlékezésében: „Mikor jó három hónappal később választásokra került a sor, megállapíthattuk, hogy a debreceni és egyéb elosztó táborokban levő hadifoglyok túlnyomó többsége – titkosan – ránk szavazott. [...] Százvezredek érezték azt, hogy a kommunisták újra sikerrel vették kezükbe egy számukra fájó kérdés megoldását.”⁷⁵

S hogy az MKP-nak mennyire nem szívügye, hanem a hatalomba jutás egyik eszköze volt a hadifoglyok hazahozatala, azt jól mutatja az is, hogy Rákosi két hónappal a nagy nyilvánosságot kapott, a hadifoglyok hazaengedését kérő levele után titokban egy ezzel ellentétes tartalmú levelet küldött Moszkvába. Ebben azt kérte, hogy a Szovjetunió – a magyarországi parlamenti választások előtt – július-augusztusban állítsa le a „reakciós” magyar hadifogoly tiszték hazaszállítását, amit Szerov belügyminiszter-helyettes teljesített is.⁷⁶

A kommunista párt által a hadifogoly-ügyben korábban csak takaréklángon égő, de folyamatos propaganda hadjárat az MNDSZ akcióval átalakult egy sodró lendületű, harsogó, rendkívül széles spektrumú kampánnyá. A vidéki lapokban – 1945 után ismét – kiemelt bekeretezett „hirdetések” jelentek meg „Éljen jár a hadifoglyok hazaszállításában a KOMMUNISTA PÁRT!” szöveggel. A hadifoglyokat hazaszállító vagonok ajtajára a következő propaganda szöveget írták: „Kivitt minket Horthy, Szálasi – visszahozott Rákosi! Éljen a Kommunista Párt!” A Hadifogoly Híradóban többféle karikatúra jelent meg. Az egyikben például a reakció rémhíreket terjeszt a szovjet fogság körülményeiről, míg a másikon

⁷⁴ VARGA 2006. 423–424.

⁷⁵ RÁKOSI 1997. I. kötet 369.

⁷⁶ VIDA 2005. 281.

Rákosi, mint masiniszta hozza haza a hadifoglyokat, akiknek a hazahozatalát a reakció akadályozza stb.⁷⁷

A Szabad Nép is folyamatosan közölt cikkeket a hadifogolytranszportok érkezéséről. 1947. június 18-i számában öles betűkkel a következő szalagcím: Rákosi Mátyás Debrecenben a hazatért hadifoglyok között. Majd a főtítkár Rákosi megragad minden alkalmat, hogy a magyar nép jótevőjének szerepében tetszelegessen. Így például július 28-án az MNDSZ választási nagygyűlésén, majd augusztus 2-án a hadifogoly hozzátartozók gyűlésén tesz ígéretet arra, hogy karácsonyra a Szovjetunióból minden magyar hadifogoly haza fog térni – mintha ez őrajta múlna. És még hosszan sorolhatnánk a legkülönbözőbb propagandafogásokat.

Ám Rákosi néhány megnyilatkozásából is egyértelműen kitűnt, hogy az MKP a foglyokat hatalmi harcában túszként kezelte. A kampányhajrában például a következőket mondta: „*Ha jól mennek a választások*, [kiemelés tőlem – B. Z.] az oroszoknál meg fogjuk gyorsítani a hadifoglyok hazahozatalát. Nincs olyan baja a magyar népnek, amire a Kommunista Párt ne keresne orvoslást.”⁷⁸

Ugyanakkor, hogy a valóságban mennyire kevés volt Rákosi szava a szovjet fogságban lévők hazahozatalára, kiválóan érzékelteti az a levélváltás, amelyben Rákosi legalább a bányászok hazaengedését kérte a moszkvai követségen lévő elvtársán, Horváth Imrén keresztül, aki válaszlevelében azt felelte, hogy ők ehhez kevesek. Majd hozzátette, hogy bányászaink „úgysem ülnek karba tett kézzel, szorgalmas munkájukkal hozzájárulnak a Szovjetunió gazdasági megerősítéséhez, és ezzel közvetve rajtunk is segítenek.”⁷⁹ A válasz kiváló példája a „homo cummunicus” gondolkodásmódjának.

A kommunista párti propaganda hadjárat, s a Kisgazdapárt elleni szalámi-taktika eldurvulása – Kovács Bélának, a Kisgazdapárt főtítkárnak a Szovjetunióba hurcolása, Nagy Ferenc miniszterelnöknek a lemondatása és emigrációba kényszerítése – közben a kisgazda vezetésű Külügyminisztérium további kísérleteket tett a hadifogoly-egyezmény megkötésére, s ezáltal a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok sorsának rendezésére, de mind hiába.

A választási kampány hajrájában a kommunista párt újabb adut játszott ki a hadifogolykérdésben. Kossa Istvánnak, az MKP Politikai Bizottsága tagjának az irányításával 1947. augusztus 12-én létrehozták a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségét. S az éppen csak megalakult VHBSZ vezetősége hamarosan irányt is mutatott a hadifogoly hozzátartozóknak, hogy kire is kell szavazniuk: „... ebben a küzdelemben a mellé a párt mellé állunk, amely népünk felemelkedéséért, az ország rendjéért és jólétéért a legtöbbet tette, amelynek élén a hadifoglyok apja, Rá-

⁷⁷ *Magyar Hadirokkant, Hadifogly Híradó* 1947. szeptember 13. 1.

⁷⁸ PÜNKÖSTI 1992. 252.

⁷⁹ PÜNKÖSTI 1992. 252.

kosi Mátyás áll. Rákosi Mátyás milliónyi apának, testvérnek, gyermeknek hozta vissza szeretteit és fáradhatatlan a jövőnkért folytatott munkában.”⁸⁰

S mint tudjuk, a tömegek manipulációja, a szalámi-taktika, a csúsztatásoktól, hazugságoktól sem mentes harsogó propaganda-hadjárat, a kékcédulás és egyéb csalások meghozták eredményüket – az 1947. augusztus 31-ére kiírt előrehozott parlamenti választásokat a szavazatok mindössze 22%-ának a megszerzésével a Rákosi Mátyás vezette MKP nyerte meg.

Mindazonáltal leszögezhetjük, hogy a békeszerződés aláírása, valamint az ugyanebben az évben megtartott országgyűlési választások pozitívan hatottak a magyar hadifoglyok szabadon bocsátására. Ugyanis a szovjetek 1947-ben, az 1945. évi szabadon bocsátások után engedték el a második legnagyobb magyar hadifogoly tömeget, 102 ezer főt.⁸¹

1948

Azonban Rákosi ígéreteivel ellentétben nemcsak hogy 1947 karácsonyára nem érkezett haza az összes (hadi)fogoly, de még 1948-ban sem. Sőt 1948 nyarán igen csak akadozott a hadifoglyok hazahozatala, pedig az MKP azt ígerte, hogyha hatalomra jut, akkor az összes magyar hadifoglyot hazaengedik. Weisz Nándor, a moszkvai követség új kommunista párti titkára azt írta Rákosinak, hogy azért jön kevesebb hadifogoly a tervezettnél, mert az oroszok nem szívesen engedik el a munkaerőt, s a vagonok meg kellene a betakarításhoz.

1948 februárjában Rákosi vezetésével Moszkvába utazott egy kormányküldöttség, de az általa megkötött magyar-szovjet barátsági egyezményben még utalás sem történt a szovjet fogságban lévő magyar hadifoglyok és polgári internáltak százezreire vonatkozóan. Sőt még a hadifogoly-egyezmény megkötésére vonatkozóan sem kaptak semmiféle konkrét szóbeli ígéretet. Csupán annyit sikerült elérni, hogy Sztálin ismét megígérte, hogy április 1-től újra „teljes erővel” megindulnak a hadifogoly szállítmányok Magyarországra.

Az ígéretekkel ellentétben azonban áprilisban sem indult meg a hadifoglyok hazaszállítása, hiszen Magyarországon bár hivatalosan a koalíció kormányzott, azonban a hatalom valójában már teljes mértékben a kommunisták kezében volt. Ezért a Szovjetuniónak már nem fűződött érdeke ahhoz, hogy a tömeges munkaerőt jelentő magyar hadifoglyokat mielőbb hazaszállítsa.

⁸⁰ *Szabad Vasmegye* 1947. augusztus 29. 4.

⁸¹ Stark Tamás 102 000, míg Gerhardt Éva 100 400 fő hazatértről tud. (STARK 1989. 60.; GERHARDT 1993. 30.)

1948 végével – a demokrácia maradványainak a felszámolása után – a kommunista államvezetés a (hadi)fogolykérdést – mivel már nem volt szüksége az állampolgárok szavazatainak az elnyerésére – megoldottnak tekintette és felszámolta az összes (hadi)foglyokkal foglalkozó miniszteriális és társadalmi szervezetet, kivéve a VHBSZ-t, amelyet 1949-ben oszlatott fel. Rákosi Mátyás, Sztálin legjobb magyar tanítványa pedig kijelentette, hogy már csak a szovjet hatóságok által elítélt háborús bűnösök maradtak kint, rájuk pedig az „épülő népi demokráciának” nincs szüksége. Így október 30-án minden előzetes bejelentés nélkül, ünnepi, piros betűs számmal szűnt meg a kommunista párt által alapvetően propaganda céllal indított Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó is, hiszen betöltötte feladatát – a tényleges hatalom immár a kommunista párt kezében volt. Utolsó címlapján is öles betűkkel ez a cím állt: „Teljesítettük feladatunkat”. Befejtették működésüket a kimúlóban lévő pártok hadifogoly irodái, a különböző hadigondozással foglalkozó szervek, s elkezdték felszámolni a minisztériumok Hadifogoly Osztályait is.

1948 végén hazánkban, még mindig több mint 200 ezer, szovjet fogságba került magyar személyt vártak vissza szerettei, s akkor még nem beszéltünk azokról, akiknek lakóhelyét ismét elcsatolták az országtól. Róluk a szovjet szervek hivatalosan semmilyen információt nem adtak. Jóllehet ezek nagyobbik része ekkorra már nem volt az élők sorában. Többségük elhalálozásakor semmiféle adatot sem vettek fel, csupán a létszám csökkenését regisztrálták. Ugyanakkor még mindig jelentős volt a szovjet lágervilág magyar lakóinak a száma.

1949–1955

Bár a magyar társadalomnak még jelentős része haza várta szerettét, a még élők érdekében már csak a magyar emigráció emelt szót. A Németország nyugati felében működő Magyar Harcosok Bajtársi Közösségén (MHBK) belül 1949-ben létrejött a Hadifogolyszolgálat, amely 2603 szovjetunióbeli tábor (hadifogoly-, internáló-, kórház táborok) helyét és számát azonosította be.⁸² A MHBK 1950-ben a rendelkezésükre álló dokumentumokból összeállította a Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről című kötetet, amelyben a világ közvéleménye elé tárta a Szovjetunióba hurcolt magyar civil és katona foglyok számát és embertelen sorsát.

A közösség munkájának sikerét bizonyítja, hogy a felháborodott nemzetközi közvélemény nyomására a Szovjetunióban, a magyarországi kommunista államvezetés által magára hagyott, még életben lévő hadifogolyból és internáltból 1950

⁸² *Fehér könyv...* 69–100.

és 1952 között még mintegy 25 ezren tértek haza a GUPVI lágerekből. 1953-ban, Sztálin halálát követően, majd 1955 végén, 1956 elején Konrad Adenauer német kancellár 1955 szeptemberi moszkvai útjának köszönhetően még további több ezer magyar GUPVI- és immár GULAG-rab is hazatérhetett a németországiakkal együtt.

A kommunista rezsim 1949 után már leplezetlenül kimutatta, hogy nem szívesen látja itthon a hazájukba érkező meggyötört életű civil és katona (hadi) foglyokat, akiket a népi demokrácia ellenségeinek tekintettek és így is fogadták őket. Az ekkor hazatérőket mélységesen megdöbbenetete és elszomorította, hogy hazájukba érkezve ellenséggként fogadták őket. Gépfegyveres, farkaskutyás kék ÁVH-s katonák ordítottak velük, s a nép ellenségeinek, fasisztáknak, háborús bűnösöknek nevezték őket. S míg hazaszállításuk szovjet szakaszán nyitott vagonokban utaztak, addig hazájuk határának átlépése után, immár a keskeny nyomtávú magyar vagonokat lezárták. Az 1950-től hazaérkezettek többségét már csak a Mosoni utcai börtönben, vagy a kazincbarcikai, vagy a tiszalöki, vagy az elfelejtett kecskeméti internálótáborban eltöltött hónapok, évek után engedték haza sok éve nem látott szeretteihez, de voltak, akik behaltak a Mosoni utcai kínzásokba, vagy a kazincbarcikai kényszermunka és lágerélet embertelenségébe, vagy a tiszalöki kényszermunkatábor sortüzébe. Akik túléltek a szovjet és a magyarországi kommunista rezsim velük szemben elkövetett embertelenségét, azok sokáig még rendőri felügyelet alatt álltak, míg közülük több mint ezren Németországba mentek, nagyobb részt annak nyugati felébe kitelepített rokonaikhoz. Őket 1953-ban ÁVH-s örök vonaton a hegyeshalmi határig kísérték, hogy biztosan elhagyják az országot.

Többen voltak még csehszlovák, román és jugoszláv illetőségű magyarok és svábok, akiket a szomszédos országok hatóságai sem akartak befogadni, ezért egy részük a zöldhatáron átszökött, míg másik részük főként Budapesten bolyongott, illetve a jugoszláv illetékességűek egy része a szegedi Átmeneti Hadifogoly Otthonban⁸³ és várta ügyének sikeres elintézését, vagy bányákba vitték őket dolgozni.⁸⁴

Pedig a később érkezők egy része betegség miatt maradt le a korábbi szállítmányokból, vagy a szovjet bürokrácia útvesztőiben vesztett el hazabocsátási lapjuk, vagy nemzeti hovatartozásuk (sváb származásuk) vagy annak a határok változása miatt bekövetkezett bizonytalansága miatt maradt le. Másik részük SS-tag, volksbundista, rendőr, csendőr volt vagy többnyire koholt vádak alapján ítélték a GULAG rabtelepein letöltendő további kényszermunkára.

⁸³ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> (Letöltés: 2022. 07. 26.)

⁸⁴ LÁSZLÓ 1997. 405–407.

1956

Még 1956-ban is nagyon sokan várták haza szovjet fogságba vetett szeretteiket, sőt még az 1960-as években is, igaz többnyire már hiába. Ezért került bele az 1956-os forradalom és szabadságharc gyutacsát adó, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) 16 pontos követelésének a 11. pontjába a Szovjetunióba hurcoltak szabadon bocsátására vonatkozó követelés is ekképpen: *„Követeljük a Szovjetunióba kihurcolt hadifoglyok és polgári személyek azonnali hazaszállítását, beleértve a határon kívül elítélt foglyokat is.”*⁸⁵ Ez is kiválóan mutatja, hogy a (hadi)fogolykérdés még 11 évvel a második világháború befejezése után is milyen kiemelkedő jelentőséggel bírt Magyarországon.

Rövid összegzés

Az országban szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintette volna közvetlenül vagy közvetve a (hadi)fogolykérdés. Teleki Géza minisztertől kezdve, Tildy Zoltán miniszterelnökön át egészen a kommunista pártvezérig, Rákosi Mátyásig, a teljes magyar politikai elit igen jól érzékelte, hogy a második világháború utáni Magyarországon a társadalom egyik legégetőbb, legfontosabb megoldandó kérdése a (hadi)fogolykérdés, a (hadi)foglyok sorsa és hazahozatala. E kérdés kiemelkedő jelentőségét mutatja az is, hogy a magyar történelemben egyedülállóan két helyet is indítottak kizárólag ezzel a kérdéskörrel foglalkozva.

A (hadi)fogolykérdés 1947-ig hömpölygő folyóként meghatározta a társadalom és a politikai közélet mindennapjait, majd a kommunista párt 1947-es választási győzelme után már csak erősen mederbe szorítva, s a hatalom totális kisajátítása, 1949 után már csak bűvópatakként húzódnak meg a társadalomban, ami majd csak 1956-ban, a forradalom és szabadságharc következtében törhetett ismét, s egyúttal hosszú időre utoljára a felszínre.

A (hadi)fogolykérdés társadalmi, politikai jelentőségéhez képest még ma is a korszakkal foglalkozó könyvekben, valamint a tankönyvekben nem, vagy alig esik szó XX. századi történelmünknek erről a szocialista időszakban tabunak számító, felejtésre ítélt, tragikus részéről.

⁸⁵ IZSÁK – SZABÓ – SZABÓ 1991. 16.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Honvédelmi Minisztérium (HM) Békeelőkészítő csoport iratai (Bée. cs. i.)

Honvédelmi Minisztérium (HM) elnöki iratok (eln.) – 1945, 1947.

Personália 94/A, 1. doboz. Pokorny Hermann naplója

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos Ügykezelésű (TÜK) iratok 1945

XIX-J-1-k Külügyminisztérium (KÜM) vegyes iratok 1945.

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 1945

Szovjetunióba elhurcoltak. A GULÁG és GUPVI táborokban fogvatartott magyarokról készített adatbázisok. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/szovjetunioba-elhurcoltak> (Letöltés: 2022. 07. 26.)

Ráday Levéltár

A/1.b Püspöki iratok 548/1945.

Korabeli periodikák

Esti Szabad Szó 1945. évfolyam

Kossuth Népe, 1946. évfolyam

Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó 1947. évfolyam

Népszava 1945. évfolyam

Szabad Nép 1947. évfolyam

Szabad Szó 1946. évfolyam

Szabad Vasmegye 1947. évfolyam

Világ 1945. évfolyam

Publikált források

BOGNÁR Zalán 2000: Az elmaradt szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113/4. 861–886.

BOGNÁR Zalán 2006: Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről, 1944–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119/1. 203–214.

FEITL István (szerk.) 2003: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó.

G. VASS István (szerk.) 2005: *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

- IZSÁK Lajos – KUN Miklós (szerk.) 1994: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Századvég.
- IZSÁK Lajos – SZABÓ József – SZABÓ Róbert (szerk.) 1991: *1956 plakátjai és röplapjai. Október 22.– november 5*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- KARSAI Elek – SOMLYAI Magda (szerk.) 1970: *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez I–II*. Budapest, Levéltár Igazgatóság.
- KOVÁCS Imre 1990: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor Iroda.
- MINDSZENTY József 1989: *Emlékirataim*. Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- RÁKOSI Mátyás 1997: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- SZABADI István (szerk.) 2016: *Krisztusban nyert erő I. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*. Budapest, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.
- SZÜCS László (szerk.) 1997: *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. A, B kötet*, Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- VARGA Éva Mária (főszerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN – MKTTK.
- VIDA István (szerk.) 2005: *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Feldolgozások

- BOGNÁR Zalán 2021: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztése a magyar és a szovjet források tükrében. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG. Magyarok a szovjet légerbirodalomban 1944/45–2019/20*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, 30–63.
- BOGNÁR Zalán 2022: „Csaknem minden családból távol van még valaki.”: Magyar családok a Gupvi és a Gulág árnyékában. In Bali János – Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): *Családok a kitelepítések árnyékában*. Budapest, ELTE BTK, 11–44.
- BOGNÁR Zalán 2017: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- BOGNÁR Zalán 2006: Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről. *Haditörténelmi Közlemények*, 119/1. 203–214.

- Fehér könyv...* 1950: MAGYAR HARCOSOK BAJTÁRSI KÖZÖSSÉGE HADIFOGOLYSZOLGÁLATA (szerk.): *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Bad Wörishofen, Hungária Kiadás.
- GERHARDT Éva 1993: Adalékok a magyar hadifogoly kérdés alakulásáról a II. világháború után. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság. *Levéltári Szemle* 43/2. 18–34.
- HAAS György 1995: *Második Trianon*. Békéscsaba, Tevan Kiadó.
- KOCSIS Piroska 2004: Siess! Adj! Segíts! mozgalom a hadifoglyok, kórházak és tüdőbetegek megsegítésére. Egy „fedett” kommunista segélyszervezet az 1940-es évek második felében. *Archívnet* 2004/6. https://www.archivnet.hu/politika/siess_adj_segits_mozgalom_a_hadifoglyok_korhazak_es_tudobetegek_megsegitesere.html (Letöltés: 2021.08.16.)
- LÁSZLÓ Géza 1997: A Nyíregyháza–Sóstógyógyfürdői hadifogoly fogadóállomás története (1950)
In NAGY Ferenc (szerk.): *Szabolcs–Szatmár–Beregi levéltári évkönyv XII*. Nyíregyháza, Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár. 381–407.
- PÜNKÖSTI Árpád 1992: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- RAVASZ István 2005: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In MARKÓ György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 167–179.
- STARK Tamás 2017: Magyar foglyok a Szovjetunióban. In ERDŐS Kristóf – KISS Réka – ZILA Gábor (szerk.): *Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében. Tanulmánykötet*. Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.
- STARK Tamás 1989: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. Budapest, MTA TTI.

BOGNÁR, ZALÁN

*Head of department, associate professor, Károli Gáspár Reformed University
President, International Society of Gulag and Gupvi Researchers*

**„THE PRISONER ISSUE IS ONE OF THE MOST
URGENT AND PRESSING ISSUES IN HUNGARIAN
SOCIETY TODAY”**

**The significance of the prisoner (of war) issue in Hungarian
society and politics,
1945–1948–1956**

Of the 172,000 km² and 14.7 million inhabitants of Hungary during the Second World War, including civilians, about 400,000 people in the West and about 1 million in the Soviet Union, suffered the miserable fate of (military) captivity. A quarter of the former and 1/3 of the latter were captured as civilians by the Allied Powers. There was hardly a family that was not directly or indirectly affected by (military) captivity after the Second World War.

Due to the social importance of the prisoner of war (POW) issue it is understandable that, in addition to the governmental bodies dealing with the issue, and the Red Cross – which launched a separate weekly newspaper under the title Hungarian Red Cross Prisoner of War Correspondent – various social organisations, such as National Aid, Hurry Up Give Help, National Association of Prisoners of War and Relatives, Democratic Association of Hungarian Women, were formed to help the situation of POWs. The parties also set up their POW offices one after the other. In fact, the Communist Party with the support of the Soviet Union, which occupied the country, launched a national weekly newspaper in the autumn of 1945 under the name Hungarian POW News, and in 1946, with the help of the Allied (Soviet) Control Committee, it banned the rival weekly newspaper, the POW Reporter published by the Hungarian Red Cross. Never in the history of 20th century Hungary has such an important issue been the subject of two weekly newspapers.

The Hungarian Communist Party quickly appropriated the POW issue at the ministerial level due to its high social importance and delicate nature, and after 1948, when it came to power, it dropped the issue. However, the unresolved nature of this issue left a deep trace in Hungarian society until 1956, as hundreds of thousands of people were still waiting for their loved ones to return.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

„AKIKET ELHURCOLTAK, AZOK TÉRHESSENEK VISSZA SZÜLŐFÖLDJÜKRE”

Az erdélyi magyar és német civilek szovjet fogságba hurcolásának hatásai és leképeződése a korabeli társadalomban 1944–1945-ben

Bevezető

A szovjet fogság témakörének kutatásában mindezidáig kissé háttérbe szorult téma a foglyul ejtések korabeli társadalomra gyakorolt hatásainak vizsgálata. A hangsúly – értelemszerűen – a fogolyszedési akciókon, a hadifogoly-, munka- és internáló táborokba való kiszállításokon és természetesen a foglyok szenvedésein, a fogság nehéz körülményein van. Ez önmagában akkora kutatási területet jelent, hogy a Gulág- és Gupvikutatóknak vajmi kevés idejük marad a társadalmi hatások és leképeződések vizsgálatára. Figyelmük kevésbé terjed ki a foglyul ejtések társadalmi háttérének feltérképezésére. E tanulmány ezért pontosan erre a kérdéskörre igyekszik röviden rávilágítani az erdélyi magyar civilek 1944. őszi elhurcolásának tükrében. A vegyes lakosságú Erdélyben végbement, magyar civileket érintő, nagyarányú foglyul ejtéseknek ugyanis a magyar–román ellentét jegyében sajátos okai és körülményei, illetve jelentős következményei voltak, amelyek részben eltértek a mai Magyarország területén tapasztalt általános jelenségektől. Az írás szűk keretei nem teszik lehetővé, hogy a romániai németek szovjet fogságba hurcolását is taglaljam, így csak a magyarokra helyezem a hangsúlyt. A továbbiakban magukat a foglyul ejtéseket vázolom fel röviden, majd az azokban való román közrejátszást veszem górcső alá és az elhurcolások tragédiájának a korabeli társadalomban való leképeződését vizsgálom a korabeli sajtó tükrében, illetve az egyházak és a politikum hozzáállása tekintetében. Végül a fogságból való szabadulást, a hazatérők fogadását és a történetekkel kapcsolatos kollektív emlékezet megnyilvánulásait foglalom össze.

Az erdélyi magyar civilek 1944. őszi elhurcolása

Észak-Erdély területét, a mintegy két hónapig tartó védelmi harcok után, 1944. október 25-re a szovjet és a román hadsereg elfoglalta.¹ Már az első napokban

¹ ILLÉSFALVI–SZABÓ–SZÁMVÉBER 2005. 75–164.

megkezdtek az ellenségnek tekintett magyar polgári személyek foglyul ejtését. A magyar civilek elhurcolása az első ütközetek lezajlását követően, 1944. augusztus utolsó napjaitól kezdődött és a frontátvonulást követően még mintegy két hétig, november első feléig tartott. A szovjet fogolyszedő akciókat sokszor a román katonai és polgári hatóságok segítették. A magyar fiatalokat gyakran ők kötelezték jelentkezésre a helyi rendőrségen vagy csendőrsőkön, majd átadták őket a szovjeteknek. Egész Észak-Erdély területén, 1944. szeptember eleje és november első fele között összesen mintegy 25 ezer magyar civil került szovjet fogságba. Nők nem voltak közöttük, csak fiúk és férfiak, életkoruk 14 évestől 70 éves korig terjedt, többségük elhurcolásakor 20. és 40. életéve között járt.

Az elhurcolt erdélyi magyar civileket, a munkaerőre való igény alapján, a Gupvi 13 táborába és az azokhoz tartozó legalább 93 altáborba szórták szét a Szovjetunió hatalmas területén. A legtöbb céltábor az Urál-hegységben helyezkedett el, Magnyitogorszk, Cseljabinszk, Asa és Ufa környékén. A foglyok kisebb része a Gupvi délnyugati táborrendszeréhez tartozó Volga-menti lágerekbe, a Saratovi területre, az Azovi-tenger partvidékére, a Taganrog melletti táborokba,² a Krasznodari területre, de főleg a Krím-félszigetre került. Az erdélyi magyar foglyok közül néhányat az északi sarkkör közelébe, az Onyega-tó körüli vidékre vitték. Itt a stratégiai fontosságú, Szentpétervár–Murmanszk vasútvonal mentén levő lágerek voltak a célállomások.³ Ugyanakkor sok erdélyi magyar a mai Ukrajnába jutott, ahol több mint 120 foglyotábor működött.⁴ Az ide irányított magyar foglyok többségét Nyikolajevbe, valamint a Donbasz hírhedt szénbányái melletti munkatáborokba szállították.⁵ Otthonuktól a legkevésbé távolra azok az erdélyi magyarok jutottak, akik a mai Moldovai Köztársaság területén, Kisinyov és Benderi⁶ lágereiben kényszerültek rabságuk hosszú éveit tölteni.⁷

A románok szerepe az erdélyi magyarok elhurcolásában

A magyar civilek elhurcolása mondhatni az ellenséggel szembeni tipikus szovjet fellépés volt, beleillett a szovjet hadsereg által alkalmazott eljárások sorába szerete a Kárpát-medencében, sőt egész Közép- és Kelet-Európában. A szovjet katonai parancsnokok elsősorban a hadifoglyok létszámának kiegészítése, növelése okán

² MURÁDIN 2016a. 421.

³ Fogarasi Sándor visszaemlékezése.KOCSIS 1.

⁴ KOTEK–RIGOULOT 2005. 134.

⁵ MURÁDIN 2016c. 87.

⁶ Ma: Bender, románul: Tighina.

⁷ Interjú Moldvai Bélával. Detrehemtelep, 2016. február 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

rendelték el a civilek soraiból történő fogolyszedési razziákat. Ugyanakkor, a minél nagyobb számban foglyul ejtett férfiak munkaerejére nagy szükség volt a háborúban hatalmas humán erőforrás-vesztéseket szenvedett Szovjetunió gazdasági újjáépítéséhez is.

Mindemellett azonban ki kell emelni azt a tényt, hogy az erdélyi magyarok szovjet fogságba vetésének volt egy sajátos vonása, ugyanis a románok közrejátszása nyomán, a magyarok elhurcolása etnikai tisztogatási kísérletnek is minősül. A front mögött visszatérő román adminisztráció ugyanis így akart bosszút állni a magyarokon a második bécsi döntésért és Erdély mintegy felének elvesztéséért, ugyanakkor arra törekedett, hogy lehetőleg menekülésre készítse a magyarokat Erdélyből. A magyaroktól való megszabadulásra jó esélyt adott az 1944. szeptember 12-én megkötött szovjet–román fegyverszüneti egyezmény 2. pontja, amely kimondta, hogy: „Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország Románia területén található fegyveres erőinek lefegyverzésére és internálására, valamint az említett államok ott tartózkodási hellyel (sic!) állampolgárainak internálására.”⁸ Ezt a román csendőrség vezetői és általában a román hatóságok úgy értelmezték, hogy gyakorlatilag az egész erdélyi magyarságra vonatkozik, és ennek igyekeztek is eleget tenni. Összesen mintegy 40 ezer magyar fiút és férfit zártak 1944 szeptember–októberében a Románia területén található 36 internáló táborba, közöttük a hírhedt barcaföldvári, zsilvásári és caracali táborokba. Emellett pedig – mint már fentebb szó volt róla – a románok a szovjet fogolyszedési akciókat is hathatósan támogatták.

Maga a román kormány is kivette ebből a részét, amikor átadta a „legveszélyesebb magyar fasiszta elemek” névsorait a szovjet katonai vezetésnek.⁹ A valóban szélsőséges elemek mellett, a listán olyan észak-erdélyi magyar értelmiségiek neve is fel volt tüntetve, akik a „kis magyar világ” négy éve alatt politikai, vagy bármilyen más közéleti szerepet vállaltak. Ezzel egyidőben a román nagyvezérkar is akcióba lendült és a 2. Ukrán Front vezérkarát arról „tájékoztatta”, hogy a Magyar Királyi Honvédség visszavonulásakor, helyben mozgósítva, nagyszámú magyar katonakorú férfit hagyott hátra Észak-Erdélyben, hogy azok a frontátvonulást követően diverziós és partizán-tevékenységet kezdjenek a Vörös Hadsereg hátában. A románok azt állították, hogy „fasiszta” német és magyar katonák tömegei húzódtak vissza az észak-erdélyi településekre és civil ruhába öltözve szabotázsakciókra készülnek.¹⁰ Az valóban igaz volt, hogy a visszavonuláskor magyar katonák maradoztak le Észak-Erdélyben, azonban nem diverzáns tevékenységekre készül-

⁸ Orosz–román fegyverszüneti egyezmény. Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása. Orosz–magyar fegyverszüneti egyezmény. 4.

⁹ NAGY 2014. 3.

¹⁰ SZABÓ 1994. 25.; BALOGH 1992. 113.; NAGY 2011. 12.

ve, hanem éppen ellenkezőleg, családjaik, otthonuk védelmére. Őket leggyakrabban román szomszédai jelentették fel és így kerültek, immár civilként, az elfogottak közé.

Valamelyest árnyalja ugyanakkor a képet, hogy egyes román lakosok igyekeztek segíteni bajba jutott magyar ismerőseiken. Többen bújatták őket, vagy segítettek nekik elrejtőzni. Ez azonban nem volt általános jelenség. Az Észak-Erdély újbóli megszerzésének lehetősége miatt felfokozott nacionalista közhangulatban, a román polgári lakosság nagyobb része helyeselte, sőt olykor tevőlegesen hozzájárult a magyarok elüldözéséhez, vagy elhurcoltatásához.

A korabeli román és magyar sajtó hozzáállása

A jobboldali pártok – elsősorban a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt – befolyása alatt álló román sajtóban 1944 őszén kíméletlen hadjárat zajlott az erdélyi magyarok ellen. Ez hatalmas szereppel bírt abban, hogy a román társadalomban uralkodó közhangulat központi témája az erdélyi magyarok „megbűntetésének” követelése lett.

A baloldali román sajtó ugyan valamelyest mérsékeltebb volt, de nyíltan nem állt ki a magyarok elhurcolása ellen. Ehelyett – a szovjet érzékenységre és a román szélsőbal érdekeire tekintettel – inkább mélyen elhallgatta a történeteket és kínosan ügyelt arra, hogy kerülje a magyar-román konfliktus kérdéskörét. Csak igen ritkán közölt néhány olyan általános, semmitmondó kijelentést, mint a dr. Teofil Vescan, Kolozs megye új román főispánja egyik népgyűlésen elhangzott, és a magyar sajtóban is közzétett szavait, miszerint „az erdélyi nép szerencsétlenségéért nem az egész magyar nép bűnös”.¹¹ A kérdést azonban teljesen megkerülni nem lehetett, amit jól mutat a baloldali Ekésfront lapjában, a *Plugari*-ban megjelent figyelmeztetés is, miszerint „ne egy egész nép, hanem csak a bűnösök büntetését kérjük”.¹² Ezek azonban a román társadalom legnagyobb részében nem találtak visszhangra.

A korabeli magyar sajtó legnagyobb része szintén mélyen hallgatott a történetekről. A szovjetek közvetlen implikációja, valamint a magyar-román etnikai feszültségek miatt ugyanis a civilek elhurcolása különösen kényes politikai kérdésnek minősült. A központi ellenőrzés alatt álló sajtóban megjelent írásokat ezért alapvetően ködösítés, mellébeszélés, olykor bagatellizálás, sőt éppen cinizmus jellemezte, ha egyáltalán szót ejtettek a tragédiáról. Az MNSZ kolozsvári napilapja, a *Világosság* is csak a hozzátartozók kitartó kérdezősködéseire válaszolva, novem-

¹¹ *Világosság* 1944. 10. 20., 2.

¹² *Világosság* 1944. 12. 1, 2.

ber második felében említette az elhurcolásokat. A lap egyik számában „a felszabadulás első napjaiban biztonsági okokból elvitt férfiakként” utalt a fogságba vetett civilekre.¹³ Ezután a cikk folytatásában minden további közbenjárási kérésnek elejébe menve, leszögezte: „Kérdéseikre őszintén megmondottuk, hogy sem a hadifoglyok, sem az elszállítottak (sic!) dolgában semmit nem tehetünk, hiszen a velük való érintkezést szigorú hadijog szabályozza, s bizonyára időnek kell eltelnie, míg a kijelölt helyeken történő számbavételük után a hozzátartozók levelezésbe bocsátkozhatnak velük.”¹⁴ Bár tény, hogy az erdélyi magyar sajtó nem volt abban a helyzetben, hogy a győzedelmes szovjet fegyveres erők fogságába került emberekért bármit is tehesen, mégis, az adott körülmények között, legalábbis cinikus volt „hadijogot” emlegetni akkor, amikor a civilek elhurcolása teljességgel ellentmondott az érvényben levő hadifogoly egyezményeknek. Mindazonáltal a magyar sajtó annyiban felkarolta a fogolyügyet, hogy 1945 elejétől olykor közölte a foglyok hazaküldött üzeneteit, illetve teret engedett hozzátartozóik társadalomhoz címzett, közvetlen segítségkéréseinek. A *Világosságban* 1945 márciusától 1947 szeptemberéig megjelent egy rovat *Ki tud róluK?* címmel, amelyben az otthon maradt családtagok közzétehették elvitt szeretteik nevét és eltűnésük időpontját, helyszínét. Annak körülményeit azonban nem pontosíthatták, és a szovjet „felszabadítók” szerepét az elhurcolásban egyáltalán nem említhették...

A foglyul ejtett civilekért egyedül a temesvári *Szabad Szó* állt ki, igen szóki-mondóan, igaz az is csak 1945 januárjában: „Ezrek és ezrek elhurcoltattak, akik mind, kivétel nélkül magyar nemzetiségűek voltak, hogy ezáltal az észak-erdélyi magyarság minél inkább megriktíassék.”¹⁵ Ez azonban egyedi eset volt, hiszen a szovjet fogolyszedési akciókról nem lehetett nyíltan kimondani az igazat.

A sajtó ehelyett néha még gyomorforogató hazugságoktól sem riadt vissza. Jó példa erre a kolozsvári *Útunk* egyik 1946-os számában, László Ferenc állítólagos korábbi fogoly tollából, felsőbb utasításra megjelentetett propaganda cikk, amelynek beszédes címet választottak: *Magyarok, románok testvéri kézfogása a szovjet hadifogságban*. A rendkívül alacsony írói színvonalon megírt mű szerint a magyar és román foglyok között a szovjet lágerekben kialakuló „jó bajtársi viszony később a kultúrközeledésben meleg barátsággá fejlődött”.¹⁶ A szovjet táborvezetőséget pedig a cikkíró már egyenesen úgy tüntette fel, mintha a népek testvériesülésének bajnoka lett volna. Az írás valódi célja ugyanis a kommunista rendszer dicsőítése és a nemzetiségi feszültségek csökkentése volt, a társadalom fölötti biztosabb ellenőrzés reményében. Az új államhatalom ehhez használta fel – sok

¹³ *Világosság* 1944. 11. 23., 3.

¹⁴ *Világosság* 1944. 11. 23., 3.

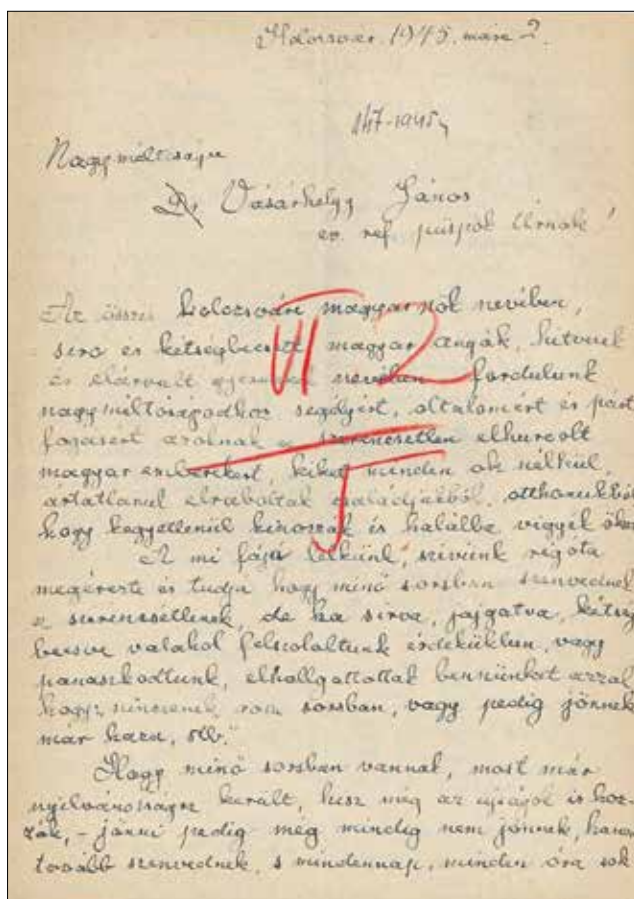
¹⁵ *Szabad Szó* 1945. 01. 19., 2.

¹⁶ LÁSZLÓ 1946. 11. 09., 9.

egyéb téma mellett – a szovjet fogságba hurcolt emberek tragédiáját is, teljesen kifordítva azt valós kereteiből és tartalmából, hogy azután a céljainak leginkább megfelelő módon átalakítva tálalja.

Az erdélyi magyar egyházak hozzáállása

A magyar családok tízezreit Erdélyben közvetlenül érintő fogolykérdéssel természetesen az egyházak is számot vetettek. A helyzet reménytelenségét mutatja viszont, hogy egyházi vonalon gyakorlatilag semmit sem lehetett tenni a foglyokért. Az egyház legfeljebb a kétségbeesett hozzátartozók számára való vigasztalásban tudott bizonyos mértékig segítségül lenni. Kolozsvári magyar anyák, hitvesek és árván maradt gyermekek egy csoportja 1945. március 2-án meghatóan őszinte levélben kérte fel Vásárhelyi János református püspököt közbenjárásra a magyar kormánytól: „Az összes kolozsvári magyar nők nevében, síró és kétségbeesett magyar anyák, hitvesek és elárvult gyermekek nevében fordulunk nagyméltóságodhoz segélyért, oltalomért és pártfogásért azoknak a szerencsétlen elhurcolt magyar embereket [embereknek – MJJK], kiket minden ok nélkül, ártatlanul elraboltak családjukból, otthonukból, hogy kegyetlenül kínozz-

1. illusztráció: A kolozsvári elhurcoltak hozzátartozói által Vásárhelyi János református püspöknek írt, 1945. március 2-i keltetésű, segítségkérő levél.

(Forrás: EREK KGYL, EREK PHL. 147/1945.)

zák és halálba vigyék őket. (sic!) A mi fájó lelkünk, szívünk régóta megérezte és tudja, hogy minő sorsban szenvednek a szerencsétlenek, de ha sírva, jajgatva, kétségbeesve valahol felszóltunk érdekükben, vagy panaszkodtunk, elhallgattattak bennünket azzal, hogy: »nincsenek rossz sorsban« (sic!), vagy pedig »jönnek

4

A kolozsvári-hídelvi ref. gyülekezet tagjai közül 1944 októberében elhurcolt egyháztagek.

1.	Andor János	Ut. István	26
2.	id. Vilmos Ferenc	Veregy F.	10
3.	id.		13
4.	Illyés-Andor	Almás Pista	11
5.	Milán Albert	Borza	84-85
6.	András Rudolf		84-85
7.	Ballagó Ferenc	Szilágyi M.	1
8.	Horváth László	Cseri	1
9.	Szilágyi János	Szilágy	17
10.	Gottárd János	Szentviday	11
11.	András István	Kajoni J.	12
12.	András István	Szilágyi	24
13.	András István	Szentviday	11
14.	András István	Borbély M.	17
15.	András István	András	8
16.	Berki Sándor	Borbély	13
17.	Veregy Sándor	Károlyi Csaba	13
18.	Cseri András	"	13
19.	Szent István	"	13
20.	Péter István	András Lea	58
21.	András István	Szilágyi kir.	34
22.	Szilágyi János	"	45
23.	András István	"	48
24.	Szabó Ernő	"	50
25.	Gergely Sándor	"	51
26.	Szilágyi Ferenc	"	51
27.	András István	"	57
28.	Veregy Sándor	"	57
29.	Szent István	"	45
30.	Szabó Ernő	"	19
31.	Szilágyi István	"	17
32.	András István	"	55
33.	Szent István	"	7
34.	András István	Szilágyi István	1
35.	Szabó Ernő	Szilágyi	47
36.	id. Sándor István	András István	70
37.	Szabó Ernő	"	13
38.	Szent István	Szilágyi	13
39.	Szent István	Szilágyi	34
40.	Szent István	"	45
41.	Szent István	"	45
42.	Szent István	"	45
43.	Szent István	"	45
44.	Szent István	"	45
45.	Szent István	"	45
46.	Szent István	"	45
47.	Szent István	"	45
48.	Szent István	"	45
49.	Szent István	"	45
50.	Szent István	"	45
51.	Szent István	"	45
52.	Szent István	"	45
53.	Szent István	"	45
54.	Szent István	"	45
55.	Szent István	"	45
56.	Szent István	"	45
57.	Szent István	"	45
58.	Szent István	"	45
59.	Szent István	"	45
60.	Szent István	"	45
61.	Szent István	"	45
62.	Szent István	"	45

2. illusztráció: Kolozsvár-hídelvi református gyülekezet tagjai közül

1944 októberében elhurcolt 62 egyháztage névsora.

Az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkészi jelentés melléklete.

(Forrás: EREK KGYL. fd. A22. E. Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek másodpéldányai. Kolozsvári Egyházmegye, 1944. évi csomó, sz. n.)

már haza« stb. [...] Kérve kérjük szólaljon fel a magyar kormánynál, hogy intézkedjenek, tegyenek valami lépéseket és hozzák haza azokat a szerencsétlen, elhurcolt magyar embereket.”¹⁷

A püspök azonban mit sem tehetett értük. Hiszen ha az ekkor már hónapok óta ideiglenes szovjet katonai közigazgatás alatt álló Észak-Erdélyből valamiképpen kapcsolatot is teremthetett volna a magyar kormánnyal, az sem segíthetett volna. A Budapestet két héttel korábban feladó és a Nyugat-Dunántúlon fokozatosan visszaszoruló magyar közhatalom ugyanis már rég nem volt abban a helyzetben, hogy az erdélyi ügyekben lépéseket tehesen. A Debrecenben székelő, szovjetbarát Ideiglenes Kormánynak pedig nem volt meg az ehhez szükséges mértékű befolyása, de nyilván a szovjet elhurcolási akciók elleni fellépésre irányuló akarata sem.

A szörnyű tehetetlenség ellenére, az egyházak mégis, lehetőségeikhez mérten, igyekeztek a fogolykérdést valamiképpen napirenden tartani. Elmondható, hogy híveik kiszabadításának ügyét a lelkészek, felekezettől függetlenül, szívükön viselték. Szemléletesen példázza ezt a Kolozsvár-hídelvi református lelkész, Bíró Mózes által, egyházközségének 1944-es évi életéről és munkájáról írott jelentése, amelyhez mellékelte a gyülekezetéből elhurcolt 62 egyháztag névsorát.¹⁸ Az akkori körülmények között ez nem kevés bátorságot igénylő tett, a foglyok hazatéréséhez azonban nyilván nem járulhatott hozzá.

A román és magyar politikai pártok hozzáállása

A román jobboldal helyeselte, sőt minden erővel megpróbálta előmozdítani az erdélyi magyarok elhurcoltatását. A régi román polgári pártok nagy tekintélynek örvendő vezetői már 1944. őszi állásfoglalásaikban is azt hangoztatták, hogy a magyarság kollektíven bűnös, és hogy úgy kell elbánni vele, mint bűnös néppel. Ebben a szellemben nyilatkozott Ion Bozdog Maros megyei prefektus is, aki 1944. szeptember 28-án, Marosvásárhelyen elhangzott beszédében már valóságos genocídiumot követelt: „Hajthatatlan vagyok, mint az öreg Cato, és nem szűnök meg ismételni: Teljes és azonnali leszámolás a magyarokkal! Most vagy soha! A magyarok által bemocskolt erdélyi földön mától fogva csak egyetlen nemzetnek van létjogosultsága: a romának. Ne legyen nyugta a román szívnek, és a román férfi karja ne engedje el a fegyvert mindaddig, amíg Erdélyt meg nem tisztítottuk ettől a nemzettől.”¹⁹

¹⁷ EREK KGYL, EREK PHL. 147/1945.

¹⁸ EREK KGYL. fd. A22. E. Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek másodpéldányai. Kolozsvári Egyházmegye, 1944. évi csomó, sz. n.

¹⁹ Idézi ERCSEY 2006. 39.

A román baloldali pártok nem nyilatkoztak ebben a kérdésben, nem emelték fel szavukat a magyar civilek elhurcolása ellen. Ugyanúgy, mint ahogy később, 1945 januárjában a német származású polgári lakosok Szovjetunióba való deportálása ellen sem. A baloldali román sajtó az egész ügyet tabutémaként kezelte és a jogtalan foglyul ejtésekről nem volt hajlandó tudomást venni. Ezek ugyanis nem illettek bele a szovjet hadsereg „felszabadító” szerepkörére épített baloldali propagandába és jelentős mértékben hiteltelennítették volna a hatalom új urait.

Az erdélyi magyar politikum hozzáállása is felemás volt. A jobboldali pártok a szovjet–román bevonulás után, értelemszerűen megszűntek létezni, és a magyar tömegeket kizárólag a Magyar Dolgozók Szövetségéből (MADOSZ) Magyar Népi Szövetséggé (MNSZ) előlépett, egyedüli magyar baloldali párt tervezte képviselni. A civilek elhurcolásának igencsak kényes kérdését tehát ennek kellett volna felkarolni, viszont az MNSZ is „kellő óvatossággal” kezelte az ügyet. Azaz sokáig mélyen hallgatott róla. Először csak 1945. március 2-án, a szovjet igények szerint összeállított Groza-kormány március 6-i megalakulását közvetlenül megelőzően került említésre a civil foglyok helyzete, az MNSZ céljait és elvárásait tartalmazó 21 pontos dokumentumban. Ennek 7. pontjában ez állt: „Kívánjuk mindazon magyar férfiak hazabocsátását és jogaikba való visszahelyezését, akiket – értesüléseink szerint sok ezer embert – a katonai elemek hurcoltak el Észak-Erdélyből, pusztán faji megkülönböztetés alapján.”²⁰ Ez azonban nem volt egyébnek tekinthető, mint egyszerű szándéknyilatkozatnak, amely a foglyok tényleges szabadon bocsátásának tekintetében teljesen hatástalan volt.

Hamarosan viszont felsőbb utasításra az MNSZ-nek is mindent a „reakció-sok” megfoghatatlan csoportjának nyakába kellett varrnia. Így vált a kommunisták által vezetett szovjetizáció időszakában a civil elhurcolások témája a társadalom tragédiájából politikai propagandaeszközzé. A kényszermunkára vitt magyar fiúkról és férfiakra az MNSZ elnöke, Kurkó Gyárfás, 1945. április 21-i beszédében már így nyilatkozott: „Olyan nehéz történelmi pillanatokot éltünk, hogy mikor bejött a Vörös Hadsereg, nem tudta, kivel álljon szóba. (sic!) Az akkori reakciós hatóságok éppen a legjobb demokratákra fogták rá, hogy fasiszták. Százával fogtak össze bennünket addig, amíg nem tudtuk leigazolni magunkat. Az a segítség, amelyet a Vörös Hadseregtől kaptunk, nem fejezhető ki szavakkal. (sic!)”²¹

Mindebből az derülhetett ki, hogy a jószándékú szovjet katonai vezetést voltaképpen félrevezették, ami részben akár igaz is lehetett. Viszont a foglyul ejtések alig néhány száz főre való kiterjedése, és a leigazoltatás utáni automatikus szaba-

²⁰ Az MNSZ kívánságai. 2000. 63.

²¹ MIT KELL TUDNIA MINDENKINEK A MAGYAR NÉPI SZÖVETSÉGRŐL? 13.

don engedés már hazug csúsztatás. Szó sem volt politikai leigazolásról. Az elhurcolástól csak az menthetett meg valakit, ha magyar nemzetiségét eltitkolva, románként igazolta magát.²² Ez azonban nagyon ritkán fordult elő.

Tény, hogy még ismert magyar baloldali vezető személyiségek, erdélyi szociáldemokrata, vagy éppen kommunista magyar vezetők személyes közbenjárásai sem vezettek eredményre. A szovjet katonai hatóságok nem voltak tekintettel a világnézeti kérdésekre: magyar kommunistákat is elhurcoltak. Az érdekükben Kolozsváron közbenjáró kommunista és szociáldemokrata vezetőknek a város szovjet katonai parancsnoka egyszerűen felsőbb parancsra hivatkozott és nem volt hajlandó szabadon engedni őket.²³

Még az új, baloldali szerveződésként, Kolozsváron, 1944. december 1-jén megalakult, vegyes összetételű, magyar-román Észak-Erdélyi Központi Tanácsadó Testület Végrehajtó Bizottsága sem tehetett semmit az elhurcoltakért. A hivatalos testület nevében Kolozs megye új főispánja, a magyarokkal különben kiegyezésre törekvő dr. Teofil Vescan memorandumot nyújtott be, amelynek 9. pontjában kérte hogy: „akiket elhurcoltak [...] azok térhessenek vissza szülőföldjükre.”²⁴ Ez a kérés is, mint az összes többi, pusztába kiáltott szó maradt csupán.

Foglyok szabadon bocsátása és otthoni fogadtatásuk

Az 1944 őszen elhurcolt erdélyi magyar civilek valamivel több mint kétharmada, mintegy 18–19 ezer fő élhette túl a szovjet fogságot és jöhetett haza. Túlnyomó többségük hazaszállítása csak a kommunista hatalom magyarországi és romániai berendezkedése után, 1948 márciusától kezdődött meg. Az év októberéig, fél év leforgása alatt, több nagyobb szállítmánnyal, a túlélők legkevesebb fele tért haza.²⁵ Az utolsó nagy fogolytranszport pedig 1949 októberében

²² Így szabadult meg például Brätigam Albert, aki az édesapja nála lévő román katonakönyvével tudta igazolni magát. Lásd erről: interjú Dózsa Sándorral. Kolozsvár, 2004. április 19. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

²³ KATONA SZABÓ 1990. 41.

²⁴ Idézi LIPCSEY 1998. 359.

²⁵ A Szovjetunióból újabb hadifogoly csoportok érkeztek Focșaniba. További csoportok érkezését várják. *Romániai Magyar Szó*, (1948. 03. 27.), 1.; Újabb volt hadifoglyok érkeztek haza a Szovjetunióból. *Romániai hadifoglyok nagy tömege érkezett Focșaniba. Újabb fogolyszállító vonatok érkezését várják. Romániai Magyar Szó*, (1948. 04. 27.), 1.; Megszakítás nélkül állandóan folyik a volt hadifoglyok hazaszállítása. „Megismertük és megszerettük a szovjet népet!” írják a hazatért volt hadifoglyok. *Romániai Magyar Szó* 1948. 07. 22., 7.; SZABÓ 1994. 125–127.

érkezett Erdélybe.²⁶ A még ezután is kint maradók szórványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között.²⁷

A szabaduló foglyok többsége az immár fogadó lágerekké átalakított, hirhedt foksányi²⁸ és máramarosszigeti tranzittáborokba érkezett. Az utóbbiban uralkodó körülményekre a helyi római katolikus pap, Kádár József így emlékezett: „Szigeten nagy fogolylágert csináltak az oroszok. Hoztak-vittek foglyokat állandóan. Nemcsak katonákat, de civileket is, akiket otthon szedtek össze... Csoportokat szabadon engedtek, behozták a rendházba, az volt a fő hely. Nehéz volt enni adni szegényeknek. Beszerveztük a várost, az úri asszonyokat, akik aztán főztek, amíg elszállították őket. A folyosók, az ebédlő, a kápolna mindig tele volt fogollyal. Az utolsó ennilalónk is elfogyott. Elmentem Hosszúmezőre, Sugatagra [Aknasugatag – MJJK] kérni segítséget. Adtak is bőven.”²⁹ Nagy szükség volt az adakozásra, ugyanis Máramarosszigeten 1945-től állandó volt a zúfolt-ság, mintegy 30–40 ezer ember várta a szabadulást. A foglyok ellátása a végletekig kimerítette az adakozó helyi magyarságot, amely 1946 októberéig minden tartalékát erre a célra áldozta.³⁰

A fogadó lágerekbe érkező fogolytömeget előbb egy-két hétig tartó „egészségügyi karanténba” helyezték, ami alatt kihallgatták és ellenőrizték őket a belügyi nyilvántartásokban.³¹ Mindegyikük helyzetét a bukaresti felülvizsgáló bizottságnak kellett tisztáznia, majd akár katonák voltak, akár civilként hurcolták el őket, a foksányi vagy a máramarosszigeti román katonai hadkiegészítő parancsnokságtól kapták meg igazoló iratukat.³²

Alighogy megérkeztek a romániai fogadó táborokba, megkezdődött a foglyok „felvilágosítása” a megváltozott hazai körülményekkel kapcsolatban. Az MNSZ hivatalos napi- és hetilapjait, a *Világosságot* és a *Falvak Néjét* 1947 júliusától rendszeresen küldték a foksányi és a máramarosszigeti táborokban szabadulásukra váró foglyoknak.³³ Az akciónak kevés foganatja lehetett, mert a sokat szenvedett

²⁶ PAPP 2001. 148, 156, 161.

²⁷ MURÁDIN 2016b. 31.

²⁸ Interjú Mile Józseffel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona; Kerekes György visszaemlékezése. KOC SIS 6.

²⁹ ÁKOSI 2017. 07. 31., 3.

³⁰ H. J.: Sokszázmillió lejjel segítette Máramaros magyarsága a hazatérő hadifoglyokat. Segítségét kér a máramarosi Magyar Segélyező Bizottság, hogy továbbra is elláthassa feladatát. *Világosság* 1946. 10. 27., 3.

³¹ ZSIGMOND 1995. 261; RÁDULY 2005. 75–78.

³² Folytatjuk a Máramarosszigeten lévő hadifoglyok névsorának közlését. *Világosság* 1947. 07. 18., 3.

³³ A foksányi és a máramarosszigeti hadifoglytáborokban megindult a Világosság. *Világosság* 1947. 07. 15., 4.

emberek körében a kommunizmust dicsőítő propagandának valószínűleg nagyon alacsony volt a hatásfoka.

Cinikus módon, a kommunista rendszer hálát és lojalitást várt el a szabaduló foglyoktól. Így történt ez az 1948. október végén Foksányból szabaduló Harmati Miklóssal is: „A szabaduló cédulásokat [szabadságlevéllel rendelkezőket – MJK] felsorakoztatták a kapu előtt. Utoljára kiadták a napi kenyérporciót és egy kocka vegyesízet. Az állomás felé induláskor mindenik szabaduló kapott vörös meg piros-sárga-kék zászlót, dicsőítő lozinkát [jelszót tartalmazó táblát – MJK], meg a Román Munkáspárt Központi Bizottsága tagjainak arcképeit. [...] Azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy mi (szabadulók) mennyire hálásak vagyunk a kommunista rendszernek. Volt lehetőségünk részt venni a Szovjetunió újraépítésén. Számíthat lojalitásunkra a Groza-kormány,³⁴ mert átneveltek és megtanítottak versengve dolgozni szovjet-módra. A vasútállomásig díszmeneteltettek az utcákon. Kétfelől a járdáról kísért egy-egy szovjet tiszt. A biztatás, hogy éljenezünk hiábavaló volt. Az állomás épülete előtt alig vártam már, hogy átadhassam a nagy portrét, és végre tényleg szabadnak éreztem magam.”³⁵ Így kellett – mintegy a rendszer dicsőségét hirdetve – felvonulniuk a jogtalanul meghurcolt embereknek, akiknek szenvedéseit a kommunista diktatúra gátlástalanul kiforgatta, szabadulásukat pedig obszcén módon, mintegy a saját érdemének tüntette fel.

A hadifoglyok és civil elhurcoltak hazatérésének hírére a nagyobb erdélyi városokban összefogott a lakosság, hogy az érkező foglyok ellátását, gondozását megszervezze, illetve abban segítsen. Kolozsváron a Magyar Népi Szövetség nőbizottsága, a Népvédelem és a Zsidó Demokrata Népközösség támogatásával hozták létre és működtették az ún. *Hazatérők Otthonát*. Az intézményben dolgozó önkéntesek rendszeresen ellátták és ételmezték a helyi vasútállomásra befutó fogolyszerelvénnyel érkezőket.³⁶ A *Hazatérők Otthona* konyhájának állandó működtetésében lelkes, áldozatkész nők vállaltak rendszeres önkéntes munkát, ételmiszer- és pénzadományokat gyűjtve a megérkező szabadulók segélyezésére.³⁷ Ugyanakkor Marosvásárhelyen az MNSZ hadifogoly gondozó bizottsága, az ételmezésen túl, gondoskodott a hazaérkezők pihentetéséről, megfelelő civil ruhákba öltöztetéséről, sőt még munkalehetőségek keresésében is igyekezett támogatni őket. Hasonlóképpen Temesváron is az MNSZ helyi szervezete külön bizottsá-

³⁴ Utalás a dr. Petru Groza jogász, miniszterelnök által vezetett, 1945. március 6. és 1952. június 2-a között regnáló román kormányokra, amelyek kezdetben koalíciós összetételűek voltak, majd az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően, már teljes egészükben a Román Munkáspárt politikusaiból álltak.

³⁵ HARMATI 24.

³⁶ Ma délután érkezik Kolozsvárra az első nagy hadifogolyszállító vonat. Az érkezők között erdélyiek, kolozsváriak is vannak. *Világosság* 1947. 06. 14., 6.

³⁷ Adományok a Hazatérők Otthonának. *Világosság* 1947. 07. 24., 3.

got alakított a hazatérő foglyok fogadására, erkölcsi és anyagi támogatására, valamint elhelyezésére.³⁸

Akik soha nem térhettek haza

A kutatások jelenlegi eredményei szerint megállapítható, hogy összességében az 1944 őszén elhurcolt erdélyi magyarok majdnem egyharmada, mintegy 5000–6500 fő pusztulhatott el a többéves fogságban. A kegyetlen táborvilág főleg az értelmiség soraiban szedte áldozatait. A kétkezi munkához nem szokott, gyengébb fizikumú, városi emberek közül sokkal többen pusztultak el, mint a faluról származók közül. Ugyanakkor a legtöbb elhunyt az idősebb korosztályból került ki, hiszen ők nem bírták a rendkívüli megterheléseket.

A nehéz munka, a folytonos túlhajszolás, a lehetetlen normák teljesítésének állandó követelése volt ugyanis a foglyok pusztulásának fő oka. De felelős volt ezért a zord, olykor extrém időjárás, a rettenetesen hideg orosz telek, amelyekben kötelező volt folytatni a munkát. Ha pedig a norma teljesítése elmaradt, kegyetlen büntetések következtek, amelyek akár a fogoly halálához is vezethettek. Minde mellett a rendszertelen és mindig elégtelen, egyoldalú táplálkozás és a személyes higiénia sokszor leelemibb feltételeinek hiánya miatti járványok is hozzájárultak a foglyok tömeges elhalálzásához.

Az elhurcolások közösségi emlékezete

A magyar civilek szovjet fogságának története, amely oly sokáig tabutémának számított mind Romániában, mind Magyarországon, napjainkban sem ismert a kellő részletességgel. Fokozottan igaz ez Romániára nézve, ahol az erdélyi szovjet elhurcolásokban aktívan közreműködő román katonai és polgári hatóságok érintettsége miatt, a téma igencsak kényes mind a mai napig. Mint ahogy korábban már szó volt róla, az 1989-es politikai fordulatig Romániában erről semmilyen visszaemlékezés vagy összefoglaló nem jelenhetett meg, a történetek tudományos kutatása lehetetlen volt, de még a hétköznapi társalgásban sem volt ajánlatos a fogság kérdését feszegetni. Így, ebben a mély hallgatásban nőtt fel két egymást követő generáció, és ahogy az elhurcolások traumája időben egyre távolabb került, a társadalom ezirányú érzékenysége is mindinkább csökkent. Egyedül a számukban állandóan fogyatkozó túlélők, illetve családjaik, jobb esetben közeli barátaik tartották számon a lágervilág félárnyékban rekedt borzalmait, a többéves fogság szenvedéseit.

³⁸ Hadifogoly-gondozó. *Világosság* 1947. 09. 24., 1.

A rendszerváltozás után hirtelen eltűntek az évtizedek óta fennálló tiltások és korlátozások, és lehetőség nyílt arra, hogy a Gupvi táborvilágát megjárt foglyok és családtagjaik nyilvánosan is megemlékezzenek az elhurcolásról és a fogságról. Az erre figyelmeztető, Erdélyben is egyre szaporodó köztéri emlékművek a megemlékezések szimbolikus helyszíneivé váltak.

Legkorábban 1995-ben a tordai központi magyar temetőben állítottak kopjafát a történetekre emlékezve, amit azután 2014-ben a 216 tordai magyar áldozat névsorát tartalmazó gránittömbökkel és egy kétnyelvű emléktáblával egészítették ki.³⁹

3. illusztráció: A tordai magyarok elhurcolásának emlékműve a felavatás után.
Torda, 2014. október 4. (Forrás: Cech–Józsa–Kékkői 2015: 94.)

³⁹ A tordai csatára emlékeztek. HONVÉDELEM-PORTÁL 2014. 10. 05.

http://www.honvedelem.hu/cikk/46860_a_tordai_csatara_emlekeztek [Utolsó letöltés dátuma: 2021. 06. 24.].

Még ugyanabban az évben, az elhurcolások 70. évfordulóján, Kolozsváron is emléktáblát állítottak a Házsongárdi temetőben.⁴⁰ Két évvel később, 2016. november 19-én a *Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére* révén nyílt lehetőség arra, hogy immár látványosabb emlékművet állítsanak, szintén a Házsongárdi temető lutheránus sírkertjében.⁴¹

4. illusztráció: A Kolozsvárról 1944 októberében a Szovjetunióba hurcolt 5000 magyar civil férfi emlékműve a Házsongárdi temetőben, a 2016. november 19-i ünnepélyes avatáskor.
(Fotó: Murádin János Kristóf, 2016.)

⁴⁰ Konferenciát tartottak Kolozsváron a 70 éve Szovjetunióba hurcolt civilek emlékére. MTI-HIRADO.HU. 2014. 10.19. <http://www.hirado.hu/2014/10/19/konferenciat-tartottak-kolozsvaron-a-70-eve-szovjetunioba-hurcolt-civilek-emlekere/> [Utolsó letöltés dátuma: 2021. 06. 24.]

⁴¹ PAPP 2016. 11. 15. <http://szabadsag.ro/-/emlekmue-avatas-kolozsvaron-az-1944-oszen-elhurcoltaknak> [Utolsó letöltés dátuma: 2021. 06. 24.]

Ezek mellett az ugyancsak Kolozsváron létrehozott, *„Meghalni könnyebb, mint elválni.” Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944–1949* című állandó kiállítás nyújt méltó emléket az erdélyi magyar civilek 1944. őszi elhurcolásának. A látványos tárlat számára a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karának épülete ad otthont.⁴²

Mindezek fontos jelképei a közösségi emlékezetnek. Arra figyelmeztetnek, hogy az elhallgatás hosszú évtizedei után, Romániában is fokozatosan teret nyer a kommunizmus kisebbségi áldozatainak emlékezetkultúrája, amely a helyi etnikai csoportok identitás megőrzésének igen jelentős eleme. Segít megélni a múltat és egyben gátat vet annak, hogy a civilek elhurcolásának oly hosszú ideig eltussolt tragédiája ismét letagadható vagy eljelentékteleníthető legyen.

---

⁴² A kiállítás emléktárgyainak egy része megtekinthető a www.gul.hu honlapon.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (EREK KGYL)
 Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának Levéltára (EREK PHL)
 Kolozsvár. 147/ 1945.
 Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (EREK KGYL)
 fd. A22. E. Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek másodpéldányai. Kolozsvári
 Egyházmegye, 1944. évi csomó, sz. n.

Egyéb gyűjtemények

HARMATI Miklós: *Kegyetlen élettapasztalat! A közelmúlt árnyékában*. Kiadatlan kézirat a szerző tulajdonában.
 KOCSIS István (összeáll.): *Kolozsvári leventék emlékezései az orosz fogságról*. Kiadatlan kézirat a szerző tulajdonában.

Interjúk

Interjú Dózsa Sándorral. Kolozsvár, 2004. április 19. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
 Interjú Mile Józseffel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző tulajdona.
 Interjú Moldvai Bélával. Detrehemtelep, 2016. február 11. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Korabeli periodikák

Romániai Magyar Szó 1948. évfolyam
Szabad Szó 1945. évfolyam
Útunk 1946. évfolyam
Világosság 1944, 1946, 1947. évfolyam

Publikált források

ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ Lucian – VARGA Andrea (szerk.) 2000: *Minorităţi etnoculturale. Mărturii Documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*. Bucureşti.
 1945: *Orosz–román fegyverszüneti egyezmény. Groza Péter és Sztálin marsall táviratváltása. Orosz–magyar fegyverszüneti egyezmény*. Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum kiadása.

Feldolgozások

A tordai csatára emlékeztek. *Honvédelem-portál* (2014. 10. 05.) http://www.honvedelem.hu/cikk/46860_a_tordai_csatara_emlekeztek (Letöltés: 2021. 06. 24.)

- ÁKOSI Zsolt 2017: A máramarosszigeti átmeneti fogolytábor. *Szabadság*, (2017. 07. 31.), 3.
- BALOGH Edgár 1992: Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben. *Korunk*, 1992/10. 108–116.
- CECH Vilmos – JÓZSA István Lajos – KÉKKŐI Károly 2015: The Activities of Committee for the Preservation of Military Traditions from Torda (THHB). In *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*. vol. 7, 2015/1.
- ERCSEY Gyula 2006: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Kolozsvár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
- ILLÉSFLAVI Péter – SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert 2005: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Budapest, Püldo Kiadó.
- KATONA SZABÓ István 1990: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia 1944–1948)*. I. köt., Budapest, Magvető Kiadó.
- Konferenciát tartottak Kolozsváron a 70 éve Szovjetunióba hurcolt civilek emlékére. *MTI-hirado.hu*. (2014. 10. 19.) <http://www.hirado.hu/2014/10/19/konferenciat-tartottak-kolozsvaron-a-70-eve-szovjetunioba-hurcolt-civilek-emlekere/> (Letöltés: 2021. 06. 24.)
- KOTEK, Joël–RIGOULOT Pierre 2005: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentrálás, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*. Ford. Szilágyi András, Vajda Lőrinc, Budapest, Nagyvilág Könyvkiadó.
- LIPCSEY Ildikó 1998: Szovjet katonai közigazgatás. Észak-Erdély 1944. november 14.–1945. március 23. In Bárdi Nándor (összeáll.): *Erdély a történelemben*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 353–360.
- Mit kell tudnia mindenkinek a Magyar Népi Szövetségről?* Kolozsvár, a Magyar Népi Szövetség kiadása. 1945.
- MURÁDIN János Kristóf 2016a: Erdélyi magyarok a Szovjetunió kényszermunka táboraiban. In Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *CERTAMEN III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 415–428.
- MURÁDIN János Kristóf 2016b: Az erdélyi magyar és német civil lakosság „málenkij robot”-ra hurcolása 1944–1945-ben. In Dupka György – Zubánics László (szerk.): *„Ezer fogoly küldi imáját az égbe... Mi Atyánk, Úristen, segíts haza minket!...” Internálás és genocídium a Kárpát-medence régióiban*. Ungvár–Budapest, Kárpátaljai Magyar Könyvek 252., a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet kiadása, Intermix Kiadó. 19–41.
- MURÁDIN János Kristóf 2016c: Ungarische Zivilisten von Klausenburg in sowjetische Gefangenschaft 1944–1949. In *West Bohemian Historical Review* VI 2016/1. 79–93.
- NAGY Károly 2011: *Tanúság. Tények és tettek*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

-
- NAGY Károly: Tanúság. *Szabadság*, (2014. 10. 10.), 3.
- PAPP Annamária 2001: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó vállalat.
- PAPP Annamária: Emlékműavatás Kolozsváron az 1944 őszén elhurcoltaknak. *Szabadság online* (2016. 11. 15.) <http://szabadsag.ro/-/emlekmueavatas-kolozsvaron-az-1944-oszen-elhurcoltaknak> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 24.)
- RÁDULY Béla 2005: *Törhetetlen hittel. Egy hadifogoly emlékei*. Kézdivásárhely, Ambrózia Kiadó.
- SZABÓ György 1994: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*. Kolozsvár, Komp-press, Korunk Baráti Társaság kiadása.
- ZSIGMOND Ferenc 1995: *Hadifogságban. Naplótöredékek, emlékfeszélyek 1944–1948*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

MURÁDIN, JÁNOS KRISTÓF

*Head of Department, Associate Professor,
Sapientia Hungarian University of Transylvania*

**“THOSE WHO HAVE BEEN DEPORTED MAY RETURN
TO THEIR HOMELAND”**

**The effects and depiction of the Soviet deportation
of the Hungarian and German civilians of Transylvania
in the contemporary society in 1944–1945**

In my study I analyze the social effects of the mass deportations of Hungarian civilians that took place in Transylvania in 1944–1945. I will attempt to briefly summarize how the contemporary Transylvanian society responded to the community tragedy of the deporting of about 25,000 Hungarians to the Soviet Union. In my study first I briefly outline the causes, circumstances and execution of the capture, and then explain the effects of the deportations on the contemporary society, highlighting the differences between the perceptions of different ethnic groups and the local, Transylvanian peculiarities in this field. I analyze separately the attitude of the press, the churches, the politicians and the attitude of the local communities in general to the issue of deporting civilians to forced labor. Finally, I summarize the release from captivity, the reception of returnees, and the manifestations of a collective memory of what happened. In addition to archival data, document collections, professional textbooks, studies and recollections, the source material for my study is the press material of the time and the interviews I conducted with former prisoners and eyewitnesses.

**HÁBORÚ, DEPORTÁLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK
REGIONÁLIS ÉS ORSZÁGOS SZINTEN**

BENKŐ LEVENTE

„A HÁBORÚ MINDENÜKBŐL KIFORGATTA...” Szemelvények a Kolozs-Kalotai Református Egyházmegye 1944–45. évi krónikájából az egyházi források alapján¹

Kalotaszegen az 1944 őszen átvonuló front, olykor gyilkosságig menő atrocitásainak mind a gyülekezetek lelkipásztorai, mind a hívek ki voltak téve; valamint súlyos anyagi károkat is okozott a gyülekezetek életében. Ezeket nemcsak a kalotaszegi falvakba ideig-óráig bevonuló, azokat megszálló szovjet és román katonai alakulatok/csoportok, hanem az Észak-Erdélybe visszatérő román hatósági emberek – közvetve –, illetve ugyanebben az időszakban a román nemzetiségű civilek, de az anyagi károkat illetően magyar és német katonák, sőt magyar hívek is okozták. Tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy az egyházi források mit rögzítettek erről az időszakról.

Jelen munkámban csak az 1944 őszen lezajlott kalotaszegi eseményekhez és azok következményeihez kötődő forrásokat vizsgálom. Ezek a források: lelkipásztorok 1944. és 1945. évre szóló jelentései, az ő levelezésük Vásárhelyi János püspökkel, Daróczi Ferenc kalotaszegi esperessel vagy/és más személlyel, illetve tisztségviselővel; Vásárhelyi János püspöki levelezése; az egyházkerület Igazgatótanácsának iratai; presbiterek vagy/és hívek levelei, beadványai; presbitériumi, egyházközségi, valamint egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei; az 1944. őszi eseményekre visszautaló 1946. évi esperesi vizitációk jegyzőkönyvei. Ezek a források az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Központi Gyűjtőlevéltárában, a Kalotaszegi Református Egyházmegye bánffyahunyadi levéltárában, valamint az egyházközségek irattáraiban található meg.

Előzmények

A második bécsi döntés nemcsak Erdélyt s vele együtt az Erdélyi Református Egyházkerületet, hanem a Kalotaszegi Református Egyházmegyét is kettészakította. Az egyházmegye gyülekezetei közül Észak-Erdély kebelében visszaért Bánffy-

---

¹ A kutatást a Nemzeti Emlékezet Bizottsága, valamint a kolozsvári Pokoly Társaság támogatja, amiért mindkét intézményt köszönet illeti.

hunyadi, Bogártelke, Csucs, Egeres, Farnas, Gyalu, Gyerővásárhely, Hidalmás, Inaktelke, Kalotadamos, Kalotaszentkirály-Zentelke, Ketesd, Kispetri, Körösfő, Középlak, Magyarbikal, Magyarkapus, Magyararkapus, Magyarlóna, Magyarókerke, Magyarvista, Magyarzombor, Mákófalva, Méra, Nagypetri, Nádasdarác, Nyárszó, Sztána, Szucság, Türe, Váralmás és Zsobok.² Dél-Erdély kebelében Romániánál maradt Alsóháza, Magyarfenes, Magyargyerőmonostor, Magyarléta és Tordaszentlászló.³ Utóbbiak a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész kebelében működtek tovább Nagy Ferenc gyulafehérvári esperes, Vásárhelyi János püspök által megbízott püspökhelyettes irányítása alatt.⁴

A Románia 1944. augusztus 23-i átállását követő magyarellenes hangulatra, a hol lappangó, hol nyíltan megfogalmazott magyarellenes bosszúvágy országos részleteire ezúttal nem térek ki. Az 1944. őszi kalotaszegi történések megértéséhez azonban tudni kell, hogy Kalotaszegen általában a magyarok, de különösen a magyar református lelkipásztorok elleni harag gyökerei – a második bécsi döntés és a négy éves „kicsi magyar világ” miatti „törlesztés” mellett – az 1940. szeptember 10-én, Bánffyhunyadon bekövetkezett papgyilkosságban is keresendők. Ezen a napon ugyanis a Kolozsvár felé tartó magyar katonai alakulatok átvonultak Bánffyhunyadon, a honvédeket lelkesen fogadó és ünneplő nagyszámú közönség soraiból pedig egy kisebb magyar csoport kivált, és megtámadta, majd meglincselte a helyi románság szellemi atyjának tekintett Aurel Munteanu ortodox esperest, valamint egy Gheorghe Nicula nevű román csendőrt.⁵

1944 kora őszen, tekintettel a hadi helyzetre, a közelgő háborúra és annak elkerülhetetlen velejáróira, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, Vásárhelyi János az egyházi értékek biztosítása tárgyában szeptember 3-án értekezletet tartott Kolozsváron a püspöki hivatalban. Az egyházkerületi tisztségviselőkkel tartott tanácskozáson felvett jegyzőkönyv szerint a püspök javasolta, hogy „a lelkipásztorok gondoskodjanak a klenódiumok, anyakönyvek biztonságba helyezéséről”.⁶ Egy újabb, szeptember 15-i megbeszélésen – amelyen ezúttal kolozsvári lelkipásztorok is részt vettek – a püspök kijelentette, hogy „véleménye szerint a lelkipásztornak a nyáj mellett a helye. Senkit sem kényszerít az ittmaradásra, de a lelkipásztoroknak dönteniük kell, hogy helyükön maradnak vagy távoznak, ő a maga részéről marad és teljesíti kötelességét.”⁷ Az értekezleten Vásárhelyi János felhívta a lelkipásztor-

² *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1942., 4. számú melléklet, 690

³ EREK KGYL KalEhmJkv, 329–333.

⁴ Erről bővebben ld. NAGY 2012.

⁵ Erről bővebben ld. SÁRÁNDI 2016. 224–229.; BODEA et al. 1988. 248–275.

⁶ EREK KGYL IgtanLvt, I. 1/1944/IV. sz. dosszié, 56. sz.

⁷ EREK KGYL IgtanLvt, I. 1/1944/IV. sz. dosszié, 54. sz.

rok, a teológiai tanárok, a vallásoktatók, a segédlelkészek és a menekülés közben Kolozsváron tartózkodó lelkészek figyelmét, hogy „a sebesült honvédek lelki gondozását, mivel a táborig lelkészi szolgálat megszűnt, vállalják, és ezt a kötelességüket naponként és lelkiismeretesen teljesítsék” és „legalább három naponként tegyenek jelentést végzett munkájukról.”⁸ Egy harmadik, szeptember 20-i lelkészértekezleten Vásárhelyi János bejelentette, hogy „az egyházkerület értékeinek, műkincseinek elszállítására a kormánybiztos 2 kocsit ajánlott”, amit elfogadott.⁹

Ilyen körülmények között várták tehát a lelkészek és a gyülekezetek a front közeledtét. Mint látjuk, Vásárhelyi János nem támogatta a kegyesek és az anyakönyvek elszállítását, azoknak biztonságba helyezését a lelkipásztorok hatáskörébe utalta, de a gróf Bethlen Béla kormánybiztos által felajánlott két vasúti kocsi amúgy is kevés lett volna, mondjuk a kolozsvári vagy a kalotaszegi egyházmegye értékeinek elszállítására.

1944 ősze Kalotaszegen

A további fejleményekről, a Kolozs-Kalotai egyházmegye helyzetéről és elszenvedett veszteségeiről, már 1944 szeptemberében megérkeztek az első jelzések. Az egyházmegye főgondnoka, Kós Károly, 1944. szeptember 24-i „gyorsjelentésében” egyebek mellett arról számolt be Vásárhelyi János püspöknek és Daróczi Ferenc esperesnek, hogy „egyházközségeiket elhagyták és ismeretlen helyre távoztak: Gyalu, Nagykapus, Körösfő, Damos-Jákótelke, Inaktelke, Magyartibikal, Kalotaszentkirály lelkészei”; „eltávoztak, de időközben visszajöttek és ma végzik szolgálatukat: Egeres, Váralmás, Kispetri lelkészei”. Kós levele szerint „otthon maradtak és hűségesen végzik mai napig szolgálatukat: Bánffyhunad, Magyarókerke, Nyárszó, Farnas, Zsobok [...], Sztána, Középlak, Türe, Mákófalva, Vista, Méra, Szucsák lelkészei”, ugyanakkor jelezte: nem tudja bizonyosan, hogy otthon vannak vagy sem Kiskapus, Nagypetri, Daróc-Bogártelke és Magyarzsombor lelkipásztorai. Ugyanakkor levelében Kós Károly arra kérte Vásárhelyi János püspököt, támogassa a gyülekezeteket, „hogy kalotaszegi népünk egyházi élete ne akadjon meg azért [...] éppen most, mert néhány lelkészünknek nagyobb a testi félelme, mint az erkölcsi bátorsága, a hite és a hűsége.”¹⁰

A kalotaszegi gyülekezetek 1944. őszi–1945. eleji kálváriájáról és helyzetéről az első átfogó képet az egyházmegye 1945. szeptember 26-i, kolozsvári közgyűlé-

⁸ EREK KGYL IgtanLvt, I. 1/1944/IV. sz. dosszié, 55. sz.

⁹ EREK KGYL IgtanLvt, I. 1/1944/IV. sz. dosszié, 54. sz.

¹⁰ Kós Károly levele Daróczi Ferenchez, Sztána, 1944. szeptember 24. EREK KGYL IgtanLvt, I. 1/1944/V. sz. dosszié, 29. sz.

sen elhangzott jelentések nyújtották. Daróczi Ferenc dél-erdélyi esperes-helyettes, valamint a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész kalotaszegi gyülekezeiteiről szóló beszámolójában Teleky Mihály tordaszentlászlói lelkipásztor mutaták be a tényállást.¹¹ Esperesi jelentésében Daróczi Ferenc egyébek mellett arról beszélt, hogy az egyházmegye 31 lelkésze közül tíz nem menekült el: a sztánai, a zsoboki, a nagypetri, a nádasdaróci, a mákófalvi, a türei, a mérái, a szucsági, a magyarvistai és a magyarókereki, akiket „Isten különösképpen” megőrizett, és nem jutottak a kispetri lelkész szomorú sorsára. Az esperes a szolgálati helyén maradt tíz lelkészről azt mondta, „nem érdemesebbek, mint a többi 21, csak éppen tündöklőbb fényben világolt felettük az isteni kegyelem, amiért ők még nagyobb hállával is tartoznak”.¹² Az esperes az összes szenvedések közt a legfájdalmasabbnak nevezte a kispetri lelkipásztor, Szabó Géza és Kópál János Úrfi, gyülekezeti tag halálát, akiket „iszonyú kegyetlenkedések között kivégeztek”.¹³

Az 1944. őszi fosztogatások a Magyarlóna–Bánffyhunrad útvonal mentén fekvő, és a Bánffyhunrad közelében elhelyezkedő kalotaszentkirály-zentelki, valamint magyarókerekei gyülekezeteket sújtotta leginkább. „A havas felől leözoñló hordák a háziak jelenlétében fosztották ki a magyarok otthonát. Elvittek, szekerekkel elhordtak mindent, amit csak kaphattak.”¹⁴ Daróczi Ferenc szavai szerint „rablóink, mint kultúremlékek előszeretettel vetették rá magukat a könyv- és levéltárakra, azokat széthányták, tiporták, égették. Ajtókat, ablakokat, ha nem vittek, legalább vas- és rézalkatrészeit leszerelték, a kályhákat szintén, és széttördelték, konyhai kemencéket vagy alkatrészeit elhurcolták. Ami csak megmozdítható volt, harangszíjat, istállójászlát, szekrényeket, ketreceket, isk. felszereléseket, kútvedret, láncokat, harmoniumot, terítőket, színpadokat, deszkákat, zárat, kulcsokat, mindent-mindent ellopkodtak. Elsősorban természetesen a gabonaneműeket.”¹⁵ Daróczi Ferenc külön kiemelte: „a későbbi félreértések kikerülése végett fel kell jegyeznünk, hogy az előbbi károkat nem a katonák okozták, hanem a polgári lakosság”.¹⁶

Az egyházmegyei közgyűlésen, a bécsi döntés után Romániánál maradt „csonka kalotaszegi egyházmegye” esperes-helyettese, Teleky Mihály, tordaszentlászlói lelkipásztor arról számolt be, hogy 1940. augusztus 30-án Dél-Erdélyben, a Romániánál maradt egyházmegyei rész hat gyülekezetében, a hívek összlétszáma 4898 lélek volt, de ez évről-évre folyamatosan csökkent, mígnem 1945 elejére 2337 főre apadt. Teleky Mihály szerint legtöbbit a határvidéki gyülekezetek ve-

¹¹ EREK KGYL KalEhmJkv, 308–341.

¹² EREK KGYL KalEhmJkv, 314.

¹³ EREK KGYL KalEhmJkv, 314.

¹⁴ EREK KGYL KalEhmJkv, 316.

¹⁵ EREK KGYL KalEhmJkv, 316–317.

¹⁶ EREK KGYL KalEhmJkv, 317.

szíttettek, s ha „a helyzet még tovább tartott volna, a gyülekezetek a szó szoros értelmében elnéptelenedtek volna”.¹⁷

Ezek után tekintjük át helységenként, hogy milyen írásos nyomai maradtak Kalotaszegen a háborúnak.

Alsójára

A falu a második bécsi döntés nyomán Dél-Erdélyben, tehát Romániánál maradt. Az 1943-ban összesen 95 fős gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkészi jelentés szerint Alsójárára 1944. szeptember 5-én magyar, majd 16-án a szovjet csapatok vonultak be. 1944. szeptember 5. és október 22. között a falu térsége „háborús front volt”, a harcok során a templom ablakai és a torony fala megromgálódottak, a harmóniumot, az egyház írógépét, a nőegylet jegyzőkönyveit és pecsétjét elrabolták. Szintén kirabolták a Hangya Szövetkezetet; az egyházközség bolti berendezése, valamint a lelkész és családja is tetemes kárt szenvedett. Bornemissza József lelkipásztort 1944. augusztus 29. és szeptember 8. között Aranyosgyéresre internálták.¹⁸ Az egyházközség épületében működő Hangya Szövetkezet szétverésével a gyülekezet egyik legjobb anyagi forrását veszítette el. A háborús dúlásban megsemmisült az irattár egy része és a könyvtár.¹⁹

Bábony

A klenódiumok ugyan sértetlenül megmaradtak, de „a háborús időkkel a híveket érték károsodások”. Emberéletben nem esett kár, „veréseket azonban voltak többen, akik szenvedtek, s van olyan is, aki belenyomorodott a verésbe.”²⁰

Bánffyhunяд

Az 1944-ben 2560 lelket számláló gyülekezet lelkipásztora, Bokor Márton 1944. október 10-én elhagyta Bánffyhunядot, részben a polgári kiűritési parancsnak engedve, részben attól tartva, hogy a magyar csapatok 1940. szeptember 10-i,

¹⁷ EREK KGYL KalEhmJkv, 327.

¹⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Alsójára II. 1894–1948, sz. n.

¹⁹ EREK KGYL KalEhmJkv, 329.

²⁰ Esperesi vizitáció jegyzőkönyve, 1946. augusztus 21. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai Bábony II. 1894–1954, sz. n.

bánffyhungyadi bevonulása napján, a néhány helyi magyar lakos által meglincselt Aurel Munteanu görögkeleti esperes haláláért a románok rajta állnak bosszút.²¹ Egy keltezés nélküli, valószínűleg 1945. november végén vagy december elején írt levelében a református lelkipásztor távozása okáról azt írta a helyi presbitériumnak: nem a kiürítési parancs miatt ment el, hanem azért, mert „Muntean Aurel görögkeleti esperes 1940. évi szeptember hó 10-én történt sajnálatos utcai kivégzése után – annak következményeképpen ismételten érkeztek át Dél-Erdélyből a határon fenyegető üzenetek, természetesen felelőtlen elemek részéről, hogy papért papnak kell lakolnia, s a hunyadi román papért elsősorban a hunyadi magyar pap vérét és életét kívánja áldozatul a visszafizetés bosszúérzete.” Ilyen körülmények között „minden jóakaró magyar és román barátom, hívem, presbitertársam, gondnokom azt a véleményét nyilvánította azokban a kritikus napokban, hogy bizonyos átmeneti időre, az izgalmak elültéig, az impériumváltozással járó, és már jól ismert hullámok megcsendesedéséig vonuljak el a láthatárról, mert ez az emberi köteles óvatosság és okosság követelménye.”²² Bokor Márton lelkipásztor tehát Budapestre menekült, ahonnan csak a magyar főváros elfoglalása után, 1945. február 27-én tért vissza. Az 1944. évről szóló lelkészi jelentés keltezők a lelkész fogságban volt, ugyanebben az időszakban a hívek közül közel 100 fő (katona és levente) még távol volt. Bokor Márton félelme nem lehetett alaptalan, mert a jelentés szerint „a híveket a Maniu-gárdisták 2 héten át éjjel-nappal fosztogatták”, ugyanakkor az egyházi épületek jelentős károkat szenvedtek: az ablakok, az ajtók, a kilincsek megrongálódtak, az iroda bútorai tönkrementek, a könyvek és kevésbé jelentős iratok megsemmisültek. A zűrzavaros időszakban 1944. október 10-től kezdve közel 5 hétig nem volt istentisztelet, a missziói munka pedig 1945. január 1-ig szünetelt.²³

Miként a presbitériumhoz intézett, előbb idézett leveléből kitűnik, távollétében Bokor Márton javait, állatállományát, gazdasági felszerelését széthurcolták, lakberendezését elpusztították, de hazatérése után szolgálatát azonnal átvette, és zavartalanul végezte március 20-ig, amikor internálták. 1945. október 25-ig tartó fogsága során előbb Kolozsvárott, majd Nagyváradon volt „sok száz és száz” magyarral, „szellemi és fizikai munkásokkal, iparosokkal és kereskedőkkel, kis- és nagybirtokosokkal, orvosokkal, ügyvédekkel, tanítókkal és papokkal”, de ellene sem közzévaldó, sem magánvaldó semmi címen vádat nem emelt, és semmiféle ítélet hatálya alatt nem állt. Daróczi Ferenc espereshez intézett 1945. november 6-i levelében azt írta, hogy márci-

²¹ 1944 őszén a kalotaszegi magyar lelkészek elleni harag és bosszúvágy egyik kiváltó oka volt a Bánffyhungyadi papgyilkosság. Aurel Munteanu bánffyhungyadi ortodox esperes – és vele együtt Gheorghe Nicula helyi csendőr – meglincseléséről bővebben ld. SÁRÁNDI 2016. 224–229.; BODEA et al 1988. 248–275.

²² EREK KGYL KalEhmLvt, Bánffyhungyadi ügyiratai, 8/1. sz. csomó, 1945–1964, 2. sz.

²³ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Bánffyhungyadi II. 1894–1954, sz. n.

us 20. és október 25. közötti internálása okát nem közölték vele, az elbocsátása előtti napon pedig az 1940. évi szeptember hó 10-én megölt helybeli ortodox esperes ügyében hallgatták ki a Kolozsvári Néptörvényszéken, mint tanút.²⁴ 1947. április 4. és szeptember 30. között Bokor Mártont ismét letartóztatták, majd a bukaresti, a vácárești-i és a pitești-i lágerben tartották fogva. „Elhurcolásom okát nem közölték velem. Sehoh ki nem hallgattak, semmiről jegyzőkönyvet fel nem vettek, s ennél fogva elzárásom magyarázatát adni nem tudom” – írta Daróczi espereshez intézett levelében.²⁵

Bogártelke–Nádasdaróc

Az összesen 562 lelket számláló társegyházközségben az 1944. évre szóló lelkészi jelentések²⁶ szerint nem történt különösebb esemény 1944 őszén. Megtudjuk azonban, hogy Kolozsvár 1944. június 2-i amerikai bombatámadása²⁷ elől Kolozsvárról 25–30 család menekült Nádasdarócra, a menekülők „fele része református, fele része más vallású, de szorgalmasan látogatta a templomot”. A jelentésekből még kiderül, hogy 1944. október elején német katonák behatoltak a templomba, és letépték a szószékről a piros bársonyterítőt, valamint az úrasztali terítőt is, illetve, hogy a kolozsvári bombázásban a református kórházart ért találat nyomán az ott betegséggel kezelt Jakab Ferkó István, „legderekbh hívünk” és Jakab Pali Istvánné Elekes Ilona esett áldozatul; Jakab István pedig a Torda körüli csatában halt hősi halált.²⁸

Csucsa

Az itteni gyülekezet már 1944 tavaszán lelkipásztor nélkül maradt, miután Tárkány Szűcs József lelkipásztornak, a katonai behívó értelmében, március 29-én je-

²⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, Bánffyhunyard ügyiratai, 8/1. sz. csomó, 1945–1964, 1. sz.

²⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, Bánffyhunyard ügyiratai, 8/1. sz. csomó, 1945–1964, 5. sz.

²⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nádasdaróc–Bogártelke II., 1893–1948. sz. n.

²⁷ Az amerikai légierő 1944. június 2-án bombázta meg Kolozsvárt, főleg a vasútállomást és környékét, a Református Diakonissza Intézetet és Kórházart is érintve. A tetemes anyagi károk mellett korabeli források 342–400 halotról és 400–480 sebesültről tesznek említést. Bővebben ld.: ASZTALOS – PAPP 2014.; PAPP – ROHONYI 2019.

²⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nádasdaróc–Bogártelke II., 1893–1948. sz. n. A magyar csapatok 1944. szeptember 5-én indítottak támadást a Déli-Kárpátok hágóinak elfoglalására, a szovjet és a román csapatok észak-erdélyi benyomulásának megakadályozására. A szeptember 12. és október 4. közötti tordai csatában a magyar és német egységek több mint három héten át feltartóztatták az ellenséget, ezalatt a magyar közigazgatás kivonult Székelyföldről. A magyar csapatok 1944. október 8-án vonultak vissza Torda térségéből.

lentkeznie kellett a nagyváradi honvéd csapatkórháznál, mint tábori lelkész.²⁹ A csucsai gyülekezet sokáig lelkipásztor nélkül marad(hatot)t, mindenesetre, amikor Daróczi Ferenc 1946 januárjában Polgár Gyula kalotaszentkirályi lelkipásztor révén kívánt tájékozódni a kis nyáj helyzetéről, január 15-ei levelében utóbbi azt írta: „privát értesülesem szerint Csucsá desolata³⁰ eklézsiának tekinthető, mert ottani híveink szétszóródtak, a lelkész – talán? – letartóztatásban van”.³¹ Tárkány Szűcs József lelkipásztor 1947 tavaszán adott újabb életjelet magáról, amikor Daróczi Ferenc espereshez intézett április 23-i levelében arról értesítette őt, hogy a „végigsüvített viharból megfogyatkozott testi erővel és nagyon megtört egészséggel” két hónappal korábban került elő, és Hódmezővásárhelyen él, ahol családjá is menedéket talált. Szovjet fogságban volt, ahonnan megszökött, és amikor 1945 májusában megpróbált hazatérni csucsai szolgálati helyére, megint elfogták, és „mint háborús bűnöst” vád alá helyezték, azonban ártatlansága csak 20 hónapi fogva tartás után derült ki. Jelezte, hogy mivel nem talál módot a Csucsára való visszatérésre, itteni állásáról kénytelen lemondani.³²

Egeres

Ez az egyházközség az erdélyi református gyülekezetek közül az egyik legnagyobb véráldozatot fizető közösségek közé tartozik. 1944. október 22-én – az 1944. évre szóló lelkészi jelentés szerint október 24-én – ugyanis az egeresi magyarellenes vérengzés során 14 magyar helybéli civilt és egy ismeretlen német katonát gyilkoltak meg.³³ Az áldozatok között az 1944. évre szóló lelkészi jelentés szerint hét protestáns – hat református és egy unitárius – felekezeti ember is volt, név szerint: id. Czégeni Géza, ifj. Czégeni Géza, Debreczeni Márton, Kovács János (huszár), ifj. Vincze József, Dimény András és Zoltán Attila (unitárius).³⁴ A jelentéstevő Bitay Lajos segédlelkész leírása szerint az 1944 őszen magára hagyott lelkészi lakot kifosztották és megrongálták, ajtók, ablakok, villanszerelés, kályhák hiányoznak, a csűr és az istálló, valamint a méhes megrongálódott. A kerítésekben részek tűntek el, a gyümölcsfák közül többet letörtek. Az irat- és a levéltár szétszóródott, az iratok egy részét az irodában a földön besározva, összetaposva vagy hiányosan, összetépvé találták meg, a többi széthordták. A klenódiumok öt kisebb úrasztali terítő

²⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Csucsá I. 1918–1944, 11. sz.

³⁰ Magányos, szétesett.

³¹ EREK KGYL KalEhmLvt, Csucsá ügyiratai, 8/2. sz. csomó, 1945–1964, sz. n.

³² EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Csucsá I. 1918–1944, 11. sz.

³³ GAJDOS 1995. 89–100.

³⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Egeres II. 1895–1954, sz. n.

kivételével megmaradtak. Az Egeresre kiküldött segédlelkész az évi jelentéshez bővebb, és részletekbe menő kiegészítést is csatolt. Eszerint a gyülekezet lelkipásztora, Balla Mihály 1944 októberében a kényszerítő körülmények hatása alatt családjával együtt Magyardecsére távozott, ahol szerencsésen átvészelte ugyan az átmeneti időket, de távollétében Egeresen mindenét elhordták.³⁵ Tekintettel az előállt helyzetre, 1945. január 17-én az egeresi presbiterek igen tiszteletteljes, ragaszkodást tükröző levelet intéztek az elmenekült Balla Mihályhoz, arra kérve őt, hogy döntse el, visszamegy Egeresre vagy sem. Jelezték, hogy „a jelenlegi viszonyok között az egyházközség és a hívek lelki helyzete a lelkipásztori szolgálat szükségességét illetőleg nem tűr halasztást”, de hozzátették, hogy „a T. úr által nagyon jól ismert okok miatt annak, hogy a Tiszteletes úr állandóan Egeresen tartózkodik (a jelenlegi időben) számtalan akadálya és veszélye van, s részünkről nem ajánlatos.”³⁶ A lelkipásztor esetleges visszatérése ügyében két egeresi presbiter Daróczi Ferencet személyesen is felkereste Magyarvistában, ahol átadták neki a Balla Mihályhoz intézett levél másolatát. Ennek olvastán, valamint a beszélgetésük nyomán Daróczi esperes levélben arról tájékoztatta Balla Mihályt, hogy ő sem ajánlaná visszatérését Egeresre. A kézzel írt levélvázlaton Daróczi Ferenc még a legépelés előtt kihúzott egy részt, amely viszont rendkívül fontos az Egeresen 1944 októberében történtek megértéséhez. A kihúzott rész így szól: „Egeres valóban annyira veszedelmes hely, ahová, ha visszatérnél, előbb-utóbb Rád nézve is az erőszakos halált jelentené. Szörnyű dolgok történtek ott; olyanok, hogy azok hallása után éjszakai nyugalom is meg volt háborítva, és amint hallom, a halálra ítélték listáján 27. helyen Te állottál, s a vizsgálóbizottság³⁷ előtt vakmerően fenyegetőztek azzal, hogy ha a halálraítéltek hazajönnének, itt meg kell halniok. Teljesen feldúlt, szinte anarchikus állapotok. Ilyen körülmények között nem jöhetsz vissza, de megsegít az Isten enélkül is.”³⁸

Az idézett, 1945. évi lelkészi jelentés szerint 1945. február 18-án Balla Mihály lemondott egeresi állásáról. Szintén e jelentésből megtudjuk még, hogy az 1944. őszi „bizonytalanságban és fejvesztettségben” 67-en menekültek el a gyülekezetből, akiknek „egy része úgy ment, hogy nem is számít visszatérni”, másokról pedig a jelentés időpontjában még semmi biztosat nem lehetett tudni. Ugyanebben az időben a gyülekezetből távol volt még 20 katona és levante, akikről úgy tudták, hogy „állítólag többen fogságban vannak”. Hivatalosan vagy kellőképpen bizonyítottan ekkor a gyülekezetben nem tudtak egyetlen elesett helyi katonáról sem, és a gyülekezetből elhurcolás nem történt.³⁹

³⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Egeres II. 1895–1954, sz. n.

³⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, Egeres egyházközség ügyiratai, 8/3. sz. csomó, 1945–1964, 1. sz.

³⁷ Az egeresi tömeggyilkosságot kivizsgáló hatóság.

³⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, Egeres egyházközség ügyiratai, 8/3. sz. csomó, 1945–1964, 1. sz.

³⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Egeres II. 1895–1954, sz. n.

Farnas

Csiby Károly lelkipásztor 1944 őszén a „rablások és verések után” hatósági kényszerre távozott egyházközségéből.⁴⁰ Daróczi Ferenc esperes 1945 júliusában arról tájékoztatta az egyházkerület Igazgatótanácsát, hogy Csiby Károly „mindaddig kitartott, nem menekült el, amíg a román csendőrség és gárdisták ki nem űzték a faluból.”⁴¹ Az 1946. augusztus 23-i farnasi esperesi vizitáció jegyzőkönyve szerint 1944 őszén nemcsak a lelkészt és a tanítónót zaklatták, hanem „megverettetést, bántalmazást csaknem mindenki szenvedett”.⁴²

Összességében, a farnasi református gyülekezet zaklatásának megvoltak az előzményei, amelyekről Csiby Károly lelkész 1944. december 18-i, Daróczi Ferenc esperesnek írt leveléből szerezhetünk tudomást. Eszerint 1940-ben – minden bizonnyal szeptemberben a második bécsi döntést követő napokban – „a román papot és jegyzőt onnan felelőtlen magyarok elkergették”, most, 1944 őszén pedig – mint írta –, „ugyanazt a kölcsönt kaptam vissza többszörösen [...] én és a jegyzőnk is”, ráadásul október 29-én éjjel, három ember kivételével „a falu egész magyarságát kirabolták és súlyosan bántalmazták”.⁴³

Farnason a lelkész kényszerű távozásával egy időben a zavargások során férjével együtt a tanítónót is elűzték a faluból, a református iskola tanfelszerelését pedig az állami iskola gondnoksága alá vonták; a felekezeti tanítás 1944. október 11-én megszűnt.⁴⁴ Muzsi István lelkipásztor Daróczi Ferenc espereshez intézett 1944. december 23-i leveléből megtudjuk, hogy „a középlaki tanítót holtan találták meg 14-én az almási határban. Gárdisták műve.”⁴⁵

Az 1944. évről szóló lelkészi jelentésből megtudjuk, hogy az előrenyomuló szovjet katonai alakulatok nem vonultak át Farnason, csak kisebb csapatok jelentek meg, amelyek részéről „nagyobb garázdálkodás nem történt”. De október 15-e után a helybeli románság gyűlést gyűlésre tartott, „ezeknek a hangja mind fenyegetőbb lett, főként Csiby Károly lelkész és családja ellen, akinek az őt ért inzultusok elől feleségével és két kisgyermekével éjnek idején gyalog kellett elmenekülni”. A menekülő lelkész és családja Désre akart menni, de Hidalmásról a hatóságok visszatérésre kényszerítették. „Visszaérkezve a lakását szétdúlva és kifosztva találta. Az iskolateremben levő irattári szekrényt feltörték, az iratokat az iskola padlóján szétszórták. A presbitérium szedte össze, s a templomba bevitt iratszékénybe

⁴⁰ EREK KGYL KalEhmLvt, Farnas ügyiratai, 8/4. sz. csomó, 1945–1964, 1. sz.

⁴¹ EREK KGYL KalEhmLvt, Farnas ügyiratai, 8/4. sz. csomó, 1945–1964, 1. sz.

⁴² EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Farnas, 1894–1953. sz. n.

⁴³ Csiby Károly lelkipásztor levele Daróczi Ferenc espereshez, Magyarakpus, 1944. december 18. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarakpus I., 1919–1944, 12. sz.

⁴⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Farnas, 1894–1953. sz. n.

⁴⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, Farnas ügyiratai, 8/4. sz. csomó, 1945–1964, 2. sz.

helyezte vissza. Az anyakönyveket rejtekhelyükön rongálás nem érte, az ugyanott levő klenódiumokban sem esett kár. A klenódiumok használatban álló része az egyház ládájában a gondnoknál szintén megmaradt.⁴⁶

Gyalu

A 881 lelket számláló gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkészi jelentés szerint a gyalui egyházközség súlyos károkat szenvedett. Az 1940 és 1944 közötti időszakban a hidegszamosi villanytelepen élő szórvány gondozása „a közbeesett országhatár miatt nem volt lehetséges”. Az 1944. őszi zavargások során a presbitériumi gyűlések jegyzőkönyvei és az anyakönyvek részben elvesztek, a levéltárat feldúlták; az anyakönyvek 1918-tól és a tankötelesek anyakönyve, akár csak az egyházmegyei, kerületi, konventi és zsinati jegyzőkönyvek, elvesztek. Az egyházközség pénztári ládáját feltörték, használhatatlanná vált, és a leltári tárgyak legnagyobb része is elveszett. A templom és a papi lakás károkat szenvedett, utóbbi ablakai betörték; a református kultúrház súlyosabban megsérült. A parókia pincéjében elásott klenódiumok a dúlaskor szinte mind elvesztek, az aranykönyv, a lelkészi és a kántori díjlevelek is elvesztek. A jelentés szerint ugyanakkor az 1944. őszi hatalomváltást megelőző időszakban a „honvédség elvitte a templom nagy harangját”.⁴⁷

Ady Elemér lelkész 1944. szeptember 13-án családjával együtt elmenekült, a gyülekezet 1944. december 15-ig magára maradt, az istentisztelet szünetelt. December 15-én Némethy Sándor segédlelkész kapott helyettesi kinevezést a gyülekezetbe. Közben 1945. január elsején Ady Elemér hazatért, a gyülekezet vissza is fogadta, de a helyi zavaros körülmények nyomán négy hét múlva kénytelen volt végleg eltávozni a gyülekezetből. Ekkor Némethy Sándor megbízását felújították.⁴⁸ A gyalui egyházközséget ért 1944. őszi károkról az esperesi vizitáció alkalmával 1946. július 4-én felvett jegyzőkönyvből tudunk meg további részleteket. Eszerint 1944 októberében a rongálók és a fosztogatók „drága ősi szent edényeinket rejtekhelyükön megtalálták, meggyalázták és ellopták. Csupán egy óntányért és 2 ónkancsót sikerült Orbán Gyula énekvezér aa.[nak] megmentenie, illetőleg visszaszereznie a gonosz fosztogatók karmai közül. Ugyanő mentette meg a tűz torkából [...]”⁴⁹ soha nem pótolható anyakönyveinket. Mire a máglyához érkezett, újabb

⁴⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Farnas, 1894–1953. sz. n.

⁴⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Gyalu II. 1921–1948, sz. n.

⁴⁸ Daróczy Ferenc esperes 1945 januárjában bízta meg Némethy Sándort a gyalui szolgálattal. EREK KGYL KalEhmLvt, Gyalu ügyiratai 1946–1964, 8/5. sz. csomó, 1. sz.

⁴⁹ Olvashatatlan szavak.

anya- és jegyzőkönyveink már elhamvadtak, a levéltárral és az egyházmegye, egyházközségünk összes számadásaival együtt.” A jegyzőkönyv tanúsága szerint Daróczi Ferenc esperes egyértelműen a súlyos károk közé sorolta, hogy a nagyobbik harangot – még a dúlás előtt – hadi célra elvitték a magyar hadsereg részére.⁵⁰

Gyerővásárhely

A 468 lelket számláló egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról beszámoló lelkészi jelentés szerint 1944 őszén az irattárat nem érte károsodás, ellenben közvetlenül a szovjetek bejövetele előtti napon, október 11-én a lelkész családjával együtt Nádasdarócra távozott azzal a tervvel, hogy elvonulásuk után pár nap múlva visszajönnek. Négy nap múlva ezt meg is próbálta, de kísérlete sikertelennek bizonyult. Távollétében a Gyerővásárhellyel szomszédos „községből jövő román bandák lakását kifosztották”, anélkül, hogy az egyházi értékekben említésre méltó kár esett volna. 1944. november elején, a lelkész „visszajövetele után, a beállott változás, a terrorisztikus fenyegetések és bántalmak a vasárnapi istentiszteleteken kívül úgyszólván minden egyházi munkát megakadályoztak; az emberek még presb.[itériumi] gyűlésre is alig mertek jönni, annál inkább elmaradtak teljesen a nőszövetségi összejövetelek. A helyzet mai napig alig enyhült egy keveset.”⁵¹

Idézett lelkészi jelentésből nem derül ki, de az esperesi vizitáció alkalmával 1946. július 10-én felvett jegyzőkönyvből már igen, hogy 1944 őszén „háborús dúlások itt is voltak”, amikor „a rablók behatoltak a templomba, az orgonasípot ledobálták, s az úrasztala egyik lábát kitörték. [...] A parókiáról elvittek 3 ajtót”; a klenódiumpok pedig úgy maradtak meg, hogy „Takács Ferenc akkori gondnok megőrizte”.⁵²

Hidalmás

A vegyes – román, magyar és zsidó – lakosságú, 270 református magyar lelket számláló községben is voltak halálos áldozatot követelő zavargások. Az előzmények közé tartozik, hogy 1940 szeptemberében – Észak-Erdélybe bevonuló – magyar honvédek a község határában kilenc román katonát kivégeztek⁵³, és kétség-

⁵⁰ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Gyalu II. 1921–1948, sz. n.

⁵¹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Gyerővásárhely II. 1894–1954, sz. n.

⁵² EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Gyerővásárhely II. 1894–1954, sz. n.

⁵³ Osváth Ernő lelképásztor jelentése a hidalmási egyházközség 1945. évi életéről és munkájáról. EREK KGYL KalEhmLvt, lelkészi jelentések 1945-1954. sz. n.

telenül fokozta a többségi románság körében a magyarellenes érzéseket az is, amit Osváth Ernő lelképásztor Daróczi Ferenc espereshez intézett, 1946. május 18-i levelében szónak tett.⁵⁴ Eszerint 1940 és 1944 között Hidalmáson működött „a nagy útépitkezés hivatali központja”, a községben pedig „sok komiszkodó magyar tisztviselő” dolgozott, és a „szélsőjobboldali agitáció nagyon erős volt”. Mint írta, „magyarok – híveim is! – egy-egy nemzeti ünnepre virradó mámoros hajnalon ablakokat vertek be, kezdve a zsidó templomon s végezve a zsidó pap lakásán. Kevesen ítéltük el ezt a »nemzetszolgálatot«, de én voltam az egyetlen magyar, aki hangosan⁵⁵ merészeltem küzdeni az ilyen balgaságok ellen. Katedrán⁵⁶, az Ige fényét vetítettem ezen sötét és veszélyes dolgokra. Akkor keserűen láttam, hogy a buta és felelőtlen uszítókat tartják jó magyaroknak, engem pedig nemzetárulónak. Az eredmény azonban az lett, hogy 1200 román és 400 zsidó előtt becsületesem volt akkor is, és tekintélyem van ma is.”⁵⁷

Ilyen előzmények után érkezett el 1944 ősze, majd 1945 tavasza, amikor 1945. március 18-án a helységben véres incidens történt, két halottal és több sebesülttel. A történetekről, az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkészi jelentésből szerzünk tudomást.⁵⁸ Eszerint a szovjet és a román csapatok 1944. október 15–17-én érték el a községet. Osváth Ernő lelkész az anyakönyvek és a klenódiumok elásása után 15-én családját elmenekítette a Bihar megyei Bályokon lakó apósához, majd háromnapos gyaloglás után, november 2-án hazatért Hidalmásra. Távollétében ingóságainak nagy részét, még a palástját is, „civil rablók” elpusztították. A levéltár az egyházmegyei, kerületi, konventi és zsinati jegyzőkönyvekkel együtt szintén elpusztult. A kántor sértetlenül helyén maradt, a hívek nagy részét teljesen kirabolták. A jelentés szerint az 1945. március 18-i véres incidens során meghalt két személy, 25 pedig megsebesült, s bár nyolcan fogságba estek, senkit nem internáltak, „ami nagyon kivételes és csodás, mert 400 zsidó lakos [is] volt” a községben.⁵⁹

A következő, 1945. évről szóló lelkészi jelentésből megtudjuk, hogy 1945. március 18-án, amikor „a járásbeli románság É.[szak]-Erdély visszacsatolását⁶⁰ ünne-

⁵⁴ Osváth Ernő hidalmási lelképásztor 1946. május 18-i levele Daróczi Ferenc espereshez. EREK KGYL KalEhmLvt, Hidalmás ügyiratai 1946–1964, 8/7. sz. csomó, 3. sz. ügyirat.

⁵⁵ Eredeti kiemelés.

⁵⁶ A szószéken.

⁵⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, Hidalmás ügyiratai 1946–1964, 8/7. sz. csomó, 3. sz. ügyirat.

⁵⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Hidalmás II. 1879–1949, sz. n.

⁵⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Hidalmás II. 1879–1949, sz. n.

⁶⁰ A megszálló szovjet katonai-politikai vezetés 1944. november 12-én kiharcolta Észak-Erdélyből a román közigazgatást, amely csak az 1945. március 6-án felállított, baloldali többségű Groza-kormány március 13-i, kolozsvári kihelyezett ünnepi ülését követően térhetett vissza hivatalosan Észak-Erdélybe.

pelte a községben”, a magyar szónok beszéde miatt véres incidens keletkezett, ketten meghaltak és többen megsebesültek.⁶¹

Inaktelke

A 695 fős gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkeszi jelentés szerint Sebesi András lelkipásztor családjával együtt 1944. szeptember 13-án elmenekült.⁶² A jelentés szerint 1945. január 1-jén Inaktelkéről 33 férfi még odavolt katonának, Bodola Tibor és Kis Ferenc hívekről pedig hivatalos értesítés érkezett, miszerint a harctéren hősi halált haltak. Az egyházközség épületeiben kisebb rongálódástól eltekintve kár nem volt, de 1944. október közepe táján, „amikor lelkésze nem volt a gyülekezetnek, és a papi lakáson senki sem lakott, néhány ízben, éjjel és nappal, polgári és katonai ruhába öltözött egyének törtek be ide. Pányikiak vitték el a konyhakályhát, amit később sikerült visszaszereznünk. A nappali vendégek – többnyire katonafélék – a papi lakás ajtait feszítve hatoltak be, míg az éjszakai látogatók a konyha és [az] ebédlő ablakait törték be, hogy bemászhassanak.”⁶³

Jákótelke-Kalotadamos

A 194 fős jákótelki gyülekezetben „a hívek javaiban az elmúlt háborús idő túrhető károkat okozott. Az egyházközségnek is volt kára, amennyiben húsz mázsa [tápkarmányát] elhordották. Épületeiben azonban kár nem esett.”⁶⁴

A 272 fős kalotadamosi társegyházközségben „a nehéz háborús időkkel öröndetes módon itt sem az egyházat, sem a híveket jelentősebb mértékben nem érték károk. Rablás, fosztogatás nem volt. A klenódiumok, anyakönyvek megvannak, s a levéltár is épen maradt meg.”⁶⁵

Kalotaszentkirály-Zentelke

Az összesen 1502 lelket számláló társegyházközség lelkipásztora, Polgár Gyula is elmenekült 1944 őszén, de az 1946. július 23-i esperesi vizitáció után felvett

⁶¹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Hidalmás II. 1879–1949, sz. n.

⁶² EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Inaktelke II. 1894–1954, sz. n.

⁶³ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Inaktelke II. 1894–1954, sz. n.

⁶⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Kalotadamos–Jákótelke II. 1894–1954, sz. n.

⁶⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Kalotadamos–Jákótelke II. 1894–1954, sz. n.

jegyzőkönyv szerint „az egyházat nem sok anyagi kár érte, annál több a híveket, és ami a legnagyobb, a háború dúlásának itt, helyben is voltak polgári áldoztai: 2 férfi és egy nő, aki 5 árva hagyott.” A klenódiumok és az anyakönyvek is megmaradtak, „a részben feldúlt levéltár és parókiális könyvtár újrалаjstromozandó. A k[alota]sz[en]tkirályi eltűnt családkönyv helyébe új családkönyv készítendő.” Az egyház ládája 1944 őszén elveszett ugyan, de szerencsére üres volt.⁶⁶

Ketesd

Az Alsófüld, Középföld, Felsőfüld és Hodosfalva szórványokkal összesen 537 lelket számláló ketesdi egyházközség lelkésze, Barabás Béla 1944. október 10-én elmenekült. Szintén 1944 októberében Fekete Ferenc kántor, igazgató-tanító is távozott Ketesdről, őt viszont katonaként hívták be. A harcok során meghalt a faluból Kudor János, 35 éves presbiter, akit aknaszilánk-találat ért, valamint ugyanilyen körülmények között vesztette életét Kulcsár Istvánné Czondi Kata a karján ülő egy hónapos kisfiával, Kulcsár Jánossal. A jelentés keltekor, 1945. augusztus 1-jén 32 katona még mindig nem jött haza a faluba, egy részük hadifogoly volt, más részének sorsáról nem tudtak. A lelkészi lakás könnyen kijavítható két aknatalálatot kapott, viszont a lakásba beköltöző román csendőrség őrmestere minden iratot el akart égetni, s „csak a gondnok és segítőtársai közbelépése mentett meg mindent az elhamvasztástól”, felköltöztetve a levél- és a könyvtárat a templom karzatára.⁶⁷

Az egyházközség 1945. évi életéről és munkájáról szóló, 1946. február 4-én keltezett lelkészi jelentés szerint ekkor 23 katona még mindig távol volt családjától, akiknek sorsa „teljesen ismeretlen”, „némelyekről csak annyit tudnak, hogy hadifoglyok, a legtöbbről azonban semmit se.”⁶⁸ Hónapokkal később, az 1946. augusztus 24-i esperesi vizitáció alkalmával felvett jegyzőkönyv szerint még mindig hazavártak Ketesdre 16 katonát, akikről nem lehetett tudni, hogy meghaltak-e vagy fogságban vannak.⁶⁹

Kispetri

Az 570 lelket számláló egyházközséget ért legnagyobb csapás Szabó Géza lelképásztor, és Kőpál János Úrfi testvérük elhurcolása és megölése volt 1944

⁶⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Kalotaszentkirály–Zentelke II. 1895–1953, sz. n.

⁶⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Ketesd II. 1894–1953, sz. n.

⁶⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, lelkészi jelentések 1945–1954, a ketesdi lelkész 1945. évi jelentése

⁶⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Ketesd II. 1894–1953, sz. n.

őszén. A két elhurcolt férfiről hónapokon át semmit nem tudtak. A lelkipásztor nélkül maradt gyülekezet gondozását elvállaló Kozma László sztánai lelkész 1945. február 25-i levelében csak annyit tudott közölni Daróczi Ferenc esperessel, hogy 1944. október 24-én Szabó Gézát elhurcolták, azóta semmit sem tudnak felőle.⁷⁰

Szabó Gézáné Oriold Jolán a férje és Kőpál János Úrfi egyháztág elhurcolása utáni napokban azonnal értesítette Vásárhelyi Jánost a történekről. A püspök-höz intézett 1944. október 29-i levelében egyebek mellett azt írja: „Kénytelen vagyok a Püspök úrnak jelentést tenni a férjem, Szabó Géza kispetrii ref. lelk. ügyében, mivel e hó 24-én (kedden) a váralmási csendőrök elhurcolták, és azóta hiába keresem magam és mások is, nem akadunk nyomára, csendőrség és községi bíró nem hajlandó nyilatkozni, hogy hova és miért vitték drága férjemet. Soha nem tett semmi törvénybe ütköző dolgot. Szegény férjemmel egyidejűleg elfogták Kőpál Úrfi Jánost is, helybeli földmívest, és mindkettőjüket nagyon összeverték a volt Hangya Szövetkezet pincéjében, kezöket hátrakötötték, s a két embert egymáshoz oly közel kötötték, hogy a járásuk a legnagyobb erőfeszítésbe került, és így kísérték a nagy sárban V.[ár]almásra szürkületkor. Annál nagyobb a kétségbeesésem, mivel az út erdön keresztül vezet, s félek, hogy valahol végeztek a két szerencsétlen emberrel. Drága férjem elfogatásakor engem is bántalmazott az őrmester és katonái, s másnap azt izente az őrmester reg.[gel] ½ 8 órakor, hogy kilencre tűnjek el a faluból, mert ha itt talál, agyonlő.”⁷¹

1945 nyaráig semmit nem tudtak Szabó Géza és Kőpál János Úrfi egyháztág hollétéről, a történekre csak júliusban derült fény, amikor 12-én Horváth Gy. Viktor tanító, iskolaigazgató egyszerre két levélben is közölhette Daróczi Ferenc esperessel „az elszomorító tény”, miszerint „Szabó Géza kispetri ref. lelkésztestvérünk és sorstársának, Kőpál Úrfi Jánosnak, egyháztagnak földi testrészeit a kiküldött bizottság megtalálta, és így temetésére az engedélyt megadta.”⁷² Kozma László beszolgáló lelkipásztor értesülései szerint a két áldozat holttestét 1945. július 8-án találták meg „az erdőben, kifejezhetlen borzalmas állapotban, összeroncsolva, darabokra tépve, ruhátlanul egy gödörben, alig betakarva gizgazzal, az almási vár közelében. Sok kérés-könyörgésre az illetékes bizottság kiszállott 12-én, s miután a vizsgálatot megejtette, az eltemetésre az engedélyt megadta (...) A temetés 13-án a kellő tiszteletadással megtörtént.”⁷³ A gyülekezet 1944. évi életéről szóló lelkészi jelentésben Kozma László ugyanakkor feljegyezte, hogy Horváth Gy. Viktor tanító 1944 októberében „családjával

⁷⁰ EREK KGYL KalEhmLvt, Kispetri ügyiratai 1945–1964, 8/12. sz. csomó, 1. sz.

⁷¹ EREK KGYL PüspLvt, 1395/1944. sz.

⁷² EREK KGYL KalEhmLvt, Kispetri ügyiratai 1945–1964, 8/12. sz. csomó, 1. sz.

⁷³ EREK KGYL KalEhmLvt, Kispetri ügyiratai 1945–1964, 8/12. sz. csomó, 1. sz.

együtt elmenekült, és okosan tette, mert különben valószínűleg a lelkész sorsára jutott volna. Sok ingóságait – bútor, ágynemű, ruha, edények – ellopták távollétükben, de megmaradt életük.” Hozzátette még, hogy „sokat szenvedtek a hívek is, míg a Maniu-voluntárok uralkodtak, anyagiakban, lelkükben, sőt, pár nő életét is ezektől való ijedtében veszítette el.”⁷⁴

Körösfő

Az 1305 lelket számláló egyházközség kisebbik, 100 kilogrammos harangját 1944 augusztusában a magyar hadiipar szükségleteire elvitték.⁷⁵ A gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkési jelentés szerint Tökés Tibor lelképásztor az 1944. őszi háborús események miatt elmenekült, és 1945. január 1-jén érkezett haza. 1944 októberében a levéltár, a parókiális könyvtár, a nőszövetség könyvtára megsemmisült, a könyveknek csak kis hányada maradt meg. „Eltűnt a Kálvin-teremből a harmónium, az irodában megsemmisült az írógép, a gabonásban a hombárok, a templomból az úrasztaláról elveszett egy úrasztali terítő, s a templomban tartani szokott temetések alkalmával használt kötél. A klenódiумok és anyakönyvek előre biztonságba helyezve megmaradtak, s teljesen megmaradt sértetlenül a gondnoknál az egyház pénztára a pénzzel együtt.”⁷⁶

Középlak-Tamásfalva

A 627 lelket számláló egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945 szeptemberében keltezett lelkési jelentés szerint Lakatos János lelképásztor 1944 októberében elmenekült a Veszprém megyei Nemesszalókra, és a jelentés keltéig még nem tért vissza. A leltári tárgyak közül „sok minden elveszett”, az egyházi épületek, „különösen a melléképületek mutatják a háború nyomait”. A lelkész elmenekülése után mind az ő tulajdonát képező összes ingóságát – egy pár könyvet kivéve –, mind az egyház kultúrházának berendezését, lelkési irodájának bútorait elhurcolták. A lelkési lakás zárjait, ablaktábláit, melléképületeinek mellékajtóit, ablakait elvitték; a lelkési irattárat teljesen feldúlták, az iratokat

⁷⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Kispetri II. 1886–1954, sz. n.

⁷⁵ Tökés Tibor lelképásztor levele Daróczi Ferenc espereshez 1944. augusztus 16-án. Ugyanezt az értesítést Tökés Tibor lelkész az Igazgatótanácsnak is elküldte azzal a kiegészítéssel, hogy a harangra vonatkozó „igénybevétel aug. 14-én történt”. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Körösfő I., 1917–1944. 15. sz.

⁷⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Körösfő II., 1897–1954. sz. n.

szétszórva, széttépve és összetaposva találták meg, rengeteg hiánnyal. Az egyházközség volt kántorát, Májay Gedeont meglőve találták meg az Almás völgyében, a község határában 1944. december 16-án.⁷⁷

Magyarbikal

Kiss József lelkipásztor a hatósági kiürítési parancs nyomán 1944. szeptember 14-én Gyulára menekítette családját, de nem tudott hazatérni, mivel nem kapott utazási engedélyt.⁷⁸ Az 1946. augusztus 23-i esperesi vizitáció után felvett jegyzőkönyv szerint még a lelkész távozása előtt a két harang közül egyiket háborús célokra – más gyülekezetekhez hasonlóan, vélhetően még Románia átállása előtt, a magyar hadiipar számára – elvitték, 1944 őszén „vidékről jött” katonaruhás civilek két bikali férfit agyonlőttek. És bár rablások is voltak, ennek ellenére az elrejtett szent edények és anyakönyvek hiánytalanul megmaradtak, a templomnak nem történt semmi sérülése vagy bántalma, „nem is járt benne a háborús veszedelem idején senki idegen”, s „csak újabban loptak el a templomból egy szőnyeget és egy abroszt”. 1946 augusztusában a Bikalról háborúba vonult férfiak közül még negyvenet vártak haza.⁷⁹

Magyarfenes

A 816 fős egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkészi jelentés szerint az irattár nagy része, az egyházközség leltárjegyzéke és a klenódiumok nyilvántartója a háború alatt megsemmisült, az aranykönyv elveszett. A bécsi döntés után Romániánál maradt egyházközség lelkészét, Márkó Ödönt 1944. augusztus 27-én internáló táborba hurcolták, ahonnan csak 1944. november 1-jén térhetett haza. Távollétében lakását és lelkészi irodáját teljesen kifosztották és feldúlták, ezalatt istentisztelet is csak egy alkalommal volt.⁸⁰ Az egyházközségnek orgonájában több kár esett, aminek kijavítási munkálatait elkezdték a hívek áldozatából.⁸¹

⁷⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Középlak II., 1894–1954. sz. n.

⁷⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarbikal I., 1919–1944. 14. sz.

⁷⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarbikal II., 1898–1954. sz. n.

⁸⁰ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarfenes II., 1901–1948. sz. n.

⁸¹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarfenes II., 1901–1948. sz. n.

Magyargyerőmonostor

A második bécsi döntés nyomán szintén Romániában maradt, 338 lelket számláló egyházközség legfőbb gondja a tömeges elvándorlás volt. Az 1945. évi lelkészi jelentés szerint az 1940. augusztus 30-a óta eltelt években a gyülekezet lélekszáma felére csökkent, miután a bécsi határon túlra ment körülbelül 72 család, 290–300 lélekkel; 1945 folyamán pedig csak 41 család, azaz 140 lélek tért vissza. A jelentés keltéig még nem tért vissza Bánffyhunadról és Kolozsvárról 31 család, összesen mintegy 146 lélek, és ugyanekkor a gyülekezetből fogságban volt 12 férfi; az öt elhurcolttal együtt tehát összesen 17-en voltak foglyok.⁸²

Magyarkapus

A 965 fős egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló lelkészi jelentés szerint az egyházmegyei, a kerületi, a konventi és a zsinati jegyzőkönyvek 1944. október 12-én a háború nyomában járó pusztítások során megsemmisültek, az aranykönyv elveszett, részben megsemmisültek a leltári tárgyak, más részüket ellopták, ugyanakkor anyagiakban a gyülekezet majdnem minden tagja jelentős károkat szenvedett. Ady László lelképásztor 1944. szeptember 14-én elmentült, miután a főszolgabíró előző este telefonon közölte, hogy a tisztviselők azonnal hagyják el a községet, s lehetőleg a Tiszán túl menjen mindenki olyan helyre, ahol rokonai vannak. Az évi jelentés keltéig a hívek közül hat egyháztagról tudták biztosan, hogy a harctéren meghalt, 13-an a harcokban megsebesültek; a faluból elhurcolták Török Pali János Bárdit. A jelentés keltéig a leventék közül – 1945. május 26. – nem tért vissza egy fiatal, aki a nemeszsuki méntelepen teljesített szolgálatot, s a ménessel együtt elvitték; ugyanakkor a gyülekezet soraiból eltűntek 22-en, hadifogságba estek 18-an. A jelentés keltekor tehát a gyülekezetből összesen 44-en hiányoztak. Idézett jelentésből azt is megtudjuk, hogy a két iskolaépületről majdnem valamennyi ablakot ellopták, ugyanakkor ellopták vagy összetörték az ajtókat is, és megrongálták a melléképületeket. Az egyházközség levéltára 85%-ban megsemmisült, de szerencsére az anyakönyvek megmaradtak. Minden mozdítható irodai és iskolai felszerelést, az iskolai és irodai szekrényeket ellopták. A lelkész távollétében minden mozdítható holmiját, bútorait, könyveit, ruháit, állatait ellopták vagy megsemmisítették, s ugyanígy járt a hívek 90%-a is. „Irgalmatlanok és kegyetlenek voltak. Nagyon sok embert megvertek. Gabonájukat velük mérették ki hombárjaikból, és velük vi-

⁸² EREK KGYL KalEhmLvt, lelkészi jelentések 1945–1954, a magyargyerőmonostori lelkész 1945. évi jelentése.

tették el a lopott holmik gyűjtőhelyére. A gyülekezet életében örökre feledhetetlen napok és hetek lesznek, amiket 1944. október 12-étől kezdve átéltek. A lopásokat és kegyetlenkedéseket nem az orosz hadseregtől szenvedtük” – áll a jelentésben.⁸³

Az 1946. július 8-i esperesi vizitáción felvett jegyzőkönyvből megtudjuk még, hogy a nehéz időkben az egyházat és a híveket is ért nagy kár mellett „az orgonából elvitték a sípokot, és az utcán furulyáztak vele”.⁸⁴

Magyarkiskapus

A 615 lelket számláló gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról az 1945. június 26-án kelt lelkészi jelentésből megtudjuk, hogy a faluba 1944. október 12-én vonultak be a szovjet és a román csapatok; az egyházmegyei, a kerületi, a konventi és a zsinati jegyzőkönyvek közül a háborús pusztítások következtében sok megsemmisült. Nemes Dezső lelkipásztor családjával együtt szeptember 15-én elmenekült. A gyülekezet tagjai közül 15-en fogágba estek, a jelentés keltekor eltűntként tartottak számon 34 egyháztagot, és sebesülten kórházban feküdt egy férfi, így 1945 júniusában összesen 51-en hiányoztak a gyülekezetből. Anyagi vonatkozásban a lelkészi lakáson esett kisebb rongálás, de a hívek nagy része felbecsülhetetlen károkat szenvedett, ruhaneműjét, gabonáját elvitték, állatait elhajtották.⁸⁵

Magyarléta

Az 1945-ben összesen 529 lelket számláló egyházközség a második bécsi döntés nyomán Dél-Erdélyben, azaz Romániánál maradt. Az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról 1945. július 30-án kelt lelkészi jelentés szerint a háborúban a gyülekezetből három fiatal férfi hősi halált halt a szovjet harctéren, egy férfi és két nő pedig a községen – 1944 őszén – átvonuló front áldozata lett. A harcok miatt 1944. szeptember 16-án a község összes lakója kénytelen volt elmenekülni. Magyarléta térségében három hétig tartottak a harcok, a község háromszor cserélt gazdát. A harcok során egyetlen lakóház sem maradt épen, a legtöbb kárt a papi lakás és a templom szenvedte, amelynek bádogtetőzetét szitává lyuggatták a lövedékek, és a torony tetejét elvitte az ágyúgolyó. A harangok sértetlenek maradtak. Az összes úrasztali terítő, szószéktakaró elveszett; a papi

⁸³ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarkapus II., 1908–1948, sz. n.

⁸⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarkapus II., 1908–1948, sz. n.

⁸⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarkiskapus II., 1912–1948. sz. n.

lakást 6 ágyúlövés érte.⁸⁶ A háború további pusztításairól az 1945. évi lelkészi jelentésből szerezhethetünk tudomást.⁸⁷ Eszerint a harcok során az „egész levéltár-irattár megsemmisült, elkallódott. Anyakönyvek nagyobb része elveszett, ami megmaradt, az is hiányos, összemocskolva, s a lapok kiszaggatva belőlük. Az úrasztali terítők, szószéktakarók is mind elvesztek. A klenódiумok is nagyobb részt. A két úrasztali poharat Czakó N. János presbiter aa. menekítette el, s így azok megvannak.”⁸⁸

1946 tavaszán a Kolozs-Kalotai egyházmegyében páratlan felmérés készült a magyarlétai gyülekezetben. Mihályfalvy István lelkész, László Mihály gondnok és Czakó N. János presbiter ugyanis 1946. február 25. és április 20. között a magyarlétai gyülekezetbe tartozó családok mindenikét meglátogatták, és mind a 155 család helyzetéről tömör és pontos jelentést készítettek. Feltérképezték, hogy melyik családban hányan vannak itthon, kik élnek egyazon fedél alatt, a lakóházak milyen állapotban vannak, melyik családból kik szöktek át Magyarországra a bécsi határon, kiket vittek el katonának, kik estek el a harctéren, kiket ejtettek foglyul a szovjetek vagy a nyugati szövetségesek, kiknek a sorsáról/hollétéről nem tudnak a hozzátartozók. Felmérésük szerint 1946. április 20-án az egyházközségből 33-an hiányoztak, közülük hatan hősi halált haltak, heten a szovjet fronton eltűntek, Magyarországra szöktek, de onnan a visszavonuló német csapatok elhurcoltak 17 férfit és egy nőt; 1944 novemberében pedig saját otthonából hurcoltak el két férfit, akikről úgy tudták, hogy „állítólag Oroszországban meghaltak”.⁸⁹

Magyarlóna

1944. szeptember 29-én este repülőtámadás érte Lónát, a ledobott két bomba pedig a magyar vezérkari iroda közvetlen közelébe esett. Emberéletben ugyan kár nem esett, de a helybeli román papot negyedmagával a magyar katonaság lefogta, és Kolozsvárra bevitte. Mihelyt erről tudomást szerzett, Pünkösti Lajos a magyar-ság nevében kérelmezte a román lelkész és társai szabadlábba helyezését. Három

⁸⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarléta II., 1896–1948. sz. n. Ugyanazokról a rongálásokról számolt be a kalotaszegi egyházmegye 1945. szeptember 26-i közgyűlésén Teleky Mihály lelképásztor is. EREK KGYL KalEhmJkv, 330.

⁸⁷ Jelentés a magyarlétai egyházközség 1945. évi életéről és munkájáról, Magyarléta, 1946. április 25. EREK KGYL KalEhmLvt, lelkészi jelentések 1945–1954, a magyarlétai lelkész 1945. évi jelentése.

⁸⁸ Jelentés a magyarlétai egyházközség 1945. évi életéről és munkájáról, Magyarléta, 1946. április 25. EREK KGYL KalEhmLvt, lelkészi jelentések 1945–1954, a magyarlétai lelkész 1945. évi jelentése.

⁸⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarléta I., 1919–1952. 8. sz.

nap alatt sikerült megszereznie az illetékes tisztek kedvező javaslatát, de újabb három napon át hasztalan keresték a letartóztatott román túszoikat. Közben a front átvonult a térségen, október 20-án pedig „állítólag a román pap hulláját megtalálták M.[agyar]Nádason, honnan hazavitték és eltemették”. A történetek miatt a román hívek elégtételül a magyar pap életét követelték, és esténként „fegyveres csőcselék” kereste a szomszédoknál és az ismerősöknél”. PüNKÖSTI Lajos lelkipásztor 1944. október 8-án a kiürítési parancsra elhagyta a gyülekezetet; 21-én visszament ugyan szolgálati helyére, de tekintettel a feszült helyzetre, hívei kérve-kérték a falu azonnali elhagyására, ezért újból távozott. Távollétében megmaradt holmiját teljesen kirabolták. A szovjet csapatok október 10-én vonultak be Magyarlónába.⁹⁰

Az 1946. július 4-én Magyarlónán egyházmegyei vizsgálatot tartó bizottság is megállapította, hogy „a közelmúlt háborús évek pusztításai, ha nagyobb károkat nem okoztak is egyházunknak, mégis elvezett a templom földjébe elrejtett 4300 pengő készpénz, és régi jegyzőkönyveink, valamint a tankötelesek nyilvántartása, s az át- és kitértek nagykönyve”. Az egyházközség „szent edényeivel együvé volt elrejtve a veszedelem elől a dalárda 3 ezüstkelyhe, s ezek ma is itt vannak az egyház őrizetében.”⁹¹

Magyarókereke

Az 1945 tavaszán 274 lelket kitevő egyházközség egyik, 120 kilogrammos harangját a magyar hadiipar szükségleteire 1944. augusztus közepén leszerelték és elvitték.⁹² Nem sokkal később, októberben, újabb csapás érte a gyülekezetet. Az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. április 1-jén keltezett lelkészi jelentés szerint 1944 őszén a lelkipásztor (György Dénes) a hívekkel együtt helyén maradt, nem menekült el. A hívek „95%-át kifosztották a havasiak [...] vagyoneértüknek 40%-át teljesen elvesztették rablás, fosztogatás következtében.” A jelentés szerint román fogolytáborokba hurcoltak hét férfit; katonai és leventeszolgálatról még nem tért haza 32 férfi.⁹³

⁹⁰ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarlóna I., 1919–1948. 36. sz.

⁹¹ Esperesi vizitáció jegyzőkönyve, Magyarlóna, 1946. július 4. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarlóna II., 1895–1948. sz. n.

⁹² Melléklet a magyarókereki harang átadásáról, Magyarókereke, 1944. augusztus 15. György Dénes lelkipásztor 1944. augusztus 26-án a melléklet csatolásával értesítette az Igazgatótanácsot arról, hogy a Hadianyaggyár megbízottja augusztus 15-én leszerelte és átvette a 120 kilogramm súlyú harangot. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarókereke I., 1919–1944. 39. sz.

⁹³ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarókereke II., 1894–1954. sz. n.

Magyarvalkó

A második bécsi döntés után Romániánál maradt egyházközségben, az 1946. július 22-én tartott esperesi vizitáció alkalmából felvett jegyzőkönyv szerint, háborús károk az egyházi vagyonban nem voltak, a klenódiумok és az anyakönyvek hiánytalanul megvannak, a híveket és az egykori lelkipásztort viszont sok kár érte.⁹⁴

Magyarvista

Az 1195 lelket számláló egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. július 22-én keltezett lelkészi jelentésből az átvonuló csapatok „hadisarcát” ugyan megfizető, de a háborúval járó pusztításoktól, zaklatásoktól, atrocitásoktól megkímélt falu tárul elénk. A gyülekezet lelkipásztora, egyben a Kalotaszegi Református Egyházmegye esperese, Daróczi Ferenc ugyanis 1944 októberében a híveivel együtt a helyén maradt, sőt a falu befogadta a Magyarlétáról, Tordaszentlászlóról, Magyarfenesről, Magyarlónáról és Gyaluból ide menekülteket. Október 14-én a szovjetek kora reggel előzőnlötték a falut, „különösebb bántódása nem esett tőlük senkinek, csak éppen, hogy sok órát, csizmát, kabátot, lovakat stb. szedtek el.” Sem a szovjetek, sem az utánuk nyomban visszatért román csendőrség nem hurcolt el senkit a faluból, bár utóbbiak részéről volt rá kísérlet. „Garázdálkodásuk annyira fokozódott, hogy a háborúból hazalógott magyarokat” – vagyis honvédeket – „több nap és éjszakás pincezárás után, bakancsaiktól megfosztva, gyalog útnak indították, hogy mint franktirőröket, partizánokat fogságba vigyék”. Kolozsvár felé kísérték őket, „amikor Szucságnál jöttek szembe a megmentésükre siető oroszok, hogy megszabadítsák sokat szenvedett testvéreinket, s hogy ugyanakkor magukkal vigyék, és továbbra ártalmatlanokká tegyék a csendőrséget”, és „a kolozsvári kommunistáknak [...] az orosz katonaság segítségével sikerült éppen akkor eltávolítani őket”. Anyagi vonatkozásban sem az egyház, sem a hívek épületeiben, sem vagyontárgyaikban nem esett helyrehozhatatlan kár. Lovakat, hízott disznókat, általában mindenféle jószágot és gabonát is vittek el mind a szovjetek, mind a román csendőrök, „de romlás ezekből nem származott”. A háborúban elesettek közül a jelentés elkészültéig két férfiről „érkezett megbízhatóan látszó hír, de még mindig nagyon sokan nem jöttek haza, s Isten tudja, hányan nem is térnek haza soha.”⁹⁵

⁹⁴ A Magyarvalkón 1946. július 22-én tartott egyházmegyei vizsgálat jegyzőkönyve. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarvalkó II., 1894–1953. sz. n.

⁹⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarvista II., 1895–1948. sz. n.

Magyarzsombor

A 207 fős egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. október 17-én kelt lelkészi jelentés arról tanúskodik, hogy a gyülekezet lelkipásztora, Czinczók András 1944. október 20-án, valamint a hívek közül Mislay György, Szilágyi János, Hermán Jánosné elmenekült. A gyülekezet négy tagját, köztük Albert Jánost meggyilkolták. A fosztogatók ellopták a papi lak irodájának külső ajtaját, az úrasztali terítőt, a gyászlobogót, számos könyvet, és széthordták a hívek állatállományának, élelmiszerkészletének, házi bútorainak egy részét.⁹⁶

Mákófalva

Az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. március 4-i lelkészi jelentés szerint 1944 őszén senki nem menekült, senkit nem hurcoltak el, a jelentés keltekor a harctereken elesettekről még semmi biztosat nem tudtak.⁹⁷ Az 1946. július 12-i esperesi vizitáció alkalmával felvett jegyzőkönyvből kiderül azonban, hogy bár az egyháznak jelentősebb háborús kárai nem voltak, a klenódiumok és az anyakönyvek épen megvannak, a levéltár is sértetlen, a lelkipásztort azonban súlyosan megkárosították.⁹⁸

Méra

Az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. június 25-i lelkészi jelentés szerint az 1032 lelket számláló egyházközségből 1944 őszén sem a lelkész, sem a hívek nem menekültek el, viszont az 1944. június 2-i, Kolozsvár elleni amerikai bombatámadás áldozata lett két férfi és két nő; az 1944. október 13-i, Méra térségében lezajlott kétnapos ágyúharc áldozata lett egy férfi. A harctéren elesett három férfiről volt tudomásuk, a jelentés keltekor a gyülekezetből viszont még 80-an hiányoztak. Anyagi téren a kétnapos harc idején mind a parókia, mind a hívek épületei fedélkárokat szenvedtek, három esetben a tetőzet teljesen tönkrement. A legtöbb ablaktörést a gondnok és az egyház szenvedte el, „mert az ágyú pár méterre volt elhelyezve az épületektől”.⁹⁹

⁹⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Magyarzsombor II., 1879–1954. sz. n.

⁹⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Mákófalva II., 1892–1949. sz. n.

⁹⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Mákófalva II., 1892–1949. sz. n.

⁹⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Méra II., 1920–1948. sz. n.

Nagypetri

A 274 fős egyházközségben az 1946. augusztusi esperesi vizitáció alkalmával felvett jegyzőkönyv szerint, „háborús károk, ha nem is nagy mértékben, de érték a híveket. Emberéletben is esett kár, egyik hívünk Középlak felé mentében aknára lépett, amely felrobbant, s úgy megsérült, hogy belehalt.”¹⁰⁰

Nyárszó

Az egyházközség nagy harangját 1944. augusztus közepén leszerelték, és a magyar hadiipar számára elszállították.¹⁰¹ Csog Sámuel lelkipásztor az 1944. őszi háborús zavargások alatt szolgálati helyén maradt, és csak azokat követően, fenyegetésre hagyta el a gyülekezetet.¹⁰² A lelkipásztor 1945 februárjában Daróczi Ferenc espereshez írt levele szerint saját hívei fosztották ki, illetve készítették távozásra. Mint írta, szolgálati helyén megvárta, amíg a szovjet és a román csapatok átvonulnak, „és csak a fegyelmet áttört felelőtlen elemek elől menekítettük meg a pusztá életünket. Ott hagyva 38 éven át szerzett minden javainkat, köztük a széttagosított okmányaimat, és úgy éreztük, az élet nem a miénk, és azt könnyelműen elveszíteni nem szabad. Javaink java részét ref. híveim hordták szét, majdnem összeverekedve felette [...] Itt és ilyen népnek szolgálni tovább, nem volt lelkierőm. Eljöttem.”¹⁰³

A 289 lelket számláló nyárszói egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. szeptember 17-én kelt lelkészi jelentés is megerősíti Csog Sámuel kifosztását. Eszerint az 1944. októberi zavargások idején a gyűlések jegyzőkönyvei, az egyházmegyei, kerületi, konventi és zsinati jegyzőkönyvek, az egyházi levéltár megsemmisült, az aranykönyv, a lelkészi és kántortanítói díjlevelek elvesztek, az anyakönyvek viszont megmaradtak. „Csog Sámuel lelkipásztor [...] Kényszerűségből, fenyegetésre határozta el magát a távozásra. Eltávozása után mindenét széthordták, úgyhogy a papi lakon egy bútordarabot kapni nem lehetett, amelyre le lehessen ülni, vagy bár egy darab fát, hogy tüzet lehessen gyújtani. Irattár teljesen összedúlva, papírral szalma és sár összevegyülve. Vasvillával kellett egy helyre

¹⁰⁰ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nagypetri II., 1895–1954. sz. n.

¹⁰¹ Csog Sámuel lelkipásztor levele Daróczi Ferenc espereshez, Nyárszó, 1944. augusztus 17. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nyárszó I., 1925–1945. 15. sz.

¹⁰² Jelentés a nyárszói egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról, Nyárszó, 1945. szeptember 17. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nyárszó II., 1894–1953. sz. n.

¹⁰³ Csog Sámuel levele Daróczi Ferenc espereshez, Bethlen, 1945. február 8. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nyárszó I., 1925–1945. 16. sz.

hordani. [...] A papi lakásról ablakszemek, ajtózárok tűntek el. [...] A templom teljes épségben maradt. Idegen nem járt benne.”¹⁰⁴

Sárvásár

A Nyárszóval társegyházközségi státusban levő 252 fős sárvásári gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról 1945. szeptember 9-én kelt lelkeszi jelentés is tömören tartalmazza Csog Sámuel lelkipásztor távozását, de arra is kitér, hogy az országút mentén fekvő faluban élő hívek „nagyon megéreztek a többszöri átvonulást. Sokat szenvedtek anyagiakban. Az egyháznak is sok kára volt. Iskoláját megromgálták. Felszerelését megsemmisítették. Kertjeit¹⁰⁵ és a szín, valamint [a] csűr oldaláról a deszkákat elégették. A templomban az orgonát teljesen használhatatlanná tették. Mindkét harangja megvan, az[oka]t nem vitték el.” Az 1944. októberi dúlás miatt az egyházi levéltár hiányossá vált, az egyház fenntartására szolgáló földdekről a szénát és az egyéb terményeket a katonák elvitték; a gyülekezetből a jelentés keltekor heten hiányoztak.¹⁰⁶ Az esperesi vizitáció alkalmával 1946. július 25-én felvett jegyzőkönyvből további részleteket tudunk meg az 1944. októberi dúlásról. „Az orgonát szétrombolták, cinteremben a sípjaival furulyáztak a szent helyel nem sokat törődő katonák, mikor megunták széttörték és eldobálták azokat. Az orgonába bele is volt rondítva.” A klenódiumok és az anyakönyvek megmaradtak. A híveket ért nagymérvű fosztogatásban „más vallású és nyelvű szomszéd- vagy környékbeli civilek is részt vettek. Emberéletben hála Istennek nem esett kár, eltekintve azoktól, akik a harctereken pusztultak el.”¹⁰⁷

Sztána

A 342 lelket számláló gyülekezet lelkipásztora, Kozma László nem menekült el, az egyházi levél- és könyvtár nem szenvedett kárt.¹⁰⁸ Kozma László jelentésében nem tért ki a részletekre, de az 1946. augusztus 22-i esperesi vizitáció alkalmával felvett jegyzőkönyvből kiderül, hogy például „a háború vihara itthoni háborús áldozatot nem követelt ebben a gyülekezetünkben. Nagyobb rablás sem történt, tehát az anyagi kár is elenyészően kevés. [...] Az egyháznak sem volt kára. A klenó-

¹⁰⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Nyárszó II., 1894–1953. sz. n.

¹⁰⁵ Értelemszerűen: kerítéseit.

¹⁰⁶ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Sárvásár II., 1894–1954. sz. n.

¹⁰⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Sárvásár II., 1894–1954. sz. n.

¹⁰⁸ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Sztána II., 1893–1953. sz. n.

diumok, anyakönyvek sértetlenül megvannak, s a levéltár sem dúlatott fel. A nagy harangot elvitték, a kisebbik megvan.”¹⁰⁹

Szucság

A 849 lelket számláló egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. szeptember 1-jén kelt lelkeszi jelentésből nemcsak az 1944. októberi frontátvonulásról, hanem az 1944. június 2-án Kolozsvárt ért amerikai bombatámadásról is tudomást szerezhetünk. Már május elején kezdett a falu megtelni a várható bombázások elől menekülő, biztonságot kereső kolozsvári emberekkel, a június 2-i bombatámadás után pedig úgy ellepték a falut az idegenek, hogy alig maradt ház vendég nélkül. Júliusban a szucsági Dunca (Dunka) házban rendezték be a június 2-án Kolozsvárt szétbombázott református kórház szülészeti osztályát, amelynek ünnepélyes megnyitása augusztus 2-án volt, az egyházkerület, az egyházmegye és a vármegye egyházi és világi vezetőinek jelenlétében. Ez a kórházi részleg október 6-án megszűnt. 1944. október 12–14-én a szovjet hadsereg vonult át a községen, ekkor „az egyház épületein az ágyúzás és repülőbombázás elviselhető károkat okozott”. Az egyházközség irattárát nem érte kár.¹¹⁰

Tordaszentlászló

A község a második bécsi döntés nyomán Romániánál maradt. Az 1438 lelket számláló gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. március 20-án kelt lelkeszi jelentés szerint, az 1944. októberi harcok során a levél- és könyvtárat nem érte kár, ellenben a templom, az iskolaépület és a lelkeszi lakás is megrongálódott. A templom és papi lak fedelét ágyúgolyó szilánkjai érték, az összes ablak betört, a klenódiумok egy részét, a templomból pedig az összes terítőt, köztük az úrasztali terítőket is ellopták.¹¹¹ Idézett 1944. évi jelentéshez képest lényegesen részletesebben számolt be a tordaszentlászlói háborús napokról az egyházmegye 1945. szeptember 26-i közgyűlésén Teleky Mihály lelkipásztor. Eszerint az 1944 őszen visszavonuló német és magyar katonaság a település kiürítésére szólította fel a lakosságot, amelynek egy része a front elől el is menekült. A még otthon maradókat a helységet elfoglaló „szövetséges csapatok kikergették a faluból”, a menekülők Alsójárja felé indultak. „A havasi utakon leselkedők a szegény és szájalomra

¹⁰⁹ EREK KGyl KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Sztána II., 1893–1953. sz. n.

¹¹⁰ EREK KGyl KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Szucság II., 1901–1948. sz. n.

¹¹¹ EREK KGyl KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Tordaszentlászló II., 1905–1948. sz. n.

méltó kiutasítottakat kirabolták, állataikat, ruhaneműjüket elvették, és sokakat, akik görcsösen ragaszkodtak holmijukhoz ütlegettek, leányainkat és asszonyainkat megbecstelenítették. Több család lett földönfutó szegénnyé, nem a háborús pusztítás, hanem a háborút kihasználó más ajkú polgári lakosság bűnös kapzsisága miatt.¹¹² Teleky Mihály hozzátette, hogy a szószéktakaró „kozák ló takarójává változott át”, részeg katonák szétverték az orgonát, amelynek sípjaival az utcán furulyáztak, a parókia kifosztása során egyebek mellett eltűnt „a műemlék jellegű és megbecsülhetetlen értékű ónkanna, eltűnt az egyház régipénz-gyűjteménye, értékes régi okmányok.”¹¹³ A veszteségekről az 1946. július 1-i esperesi vizitáció alkalmával felvett jegyzőkönyvben találunk további részleteket. Eszerint a hívek legtöbbjét minden ingóságukból és jószágukból kirabolták, de a fosztogatások az egyházközséget sem kímélték. Az egyház vasszekrényét feltörték, egy aranyozott ezüstpoharát, ezüst keresztelőkancsóját, egy 1600-beli ón boroskancsóját és – mint az 1944. évi jelentésben is láttuk –, az összes úrasztali, valamint más terítőtjét ellopták. A templomban az orgonát összerombolták, cinsípjait elhordták.¹¹⁴

Türe

A 746 lelket számláló gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló jelentés szerint az októberi háborús időszakban Szász Ferenc lelkipásztor és a hívek is a helyükön maradtak; a „hivatalos közegeken kívül más nem hagyta el a községet”. A magyar hadsereggel távozott katonák közül 32 még nem tért vissza, a harctéren pedig hősi halált halt egy református honvéd. A harcok nem, a dúlások csak kisebb mértékben érintették a falut.¹¹⁵

Váralmás

1944. augusztus 14-én a m. kir. Állami Hadianyaggyár megbízottja leszerelte, és azonnal el is szállította a nagyobbik, 292 kilogrammos harangot.¹¹⁶ A 833 fős gyülekezet 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1945. július 29-én kelt lelkészi jelentés szerint a kiürítési rendelkezések nyomán Sinka József lelkész és csa-

¹¹² EREK KGYL KalEhmJkv, 330.

¹¹³ EREK KGYL KalEhmJkv, 331.

¹¹⁴ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Tordaszentlászló II., 1905–1948. sz. n.

¹¹⁵ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Türe II., 1910–1948. sz. n.

¹¹⁶ Sinka József lelkipásztor levele Daróczi Ferenc espereshez, Váralmás, 1944. augusztus 15. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Váralmás I., 1927–1944. 22. sz.

ládja október 10-én, másnap pedig Kovács Piroska tanítónő is elmenekült. 1944 őszén a gyülekezet 24 levente ifjút vitték el katonai szolgálatra, a jelentés keltéig mindössze hatan tértek vissza. A katonai szolgálatra behívott férfiak közül negyvenen még távol voltak; ifjabb Szilágyi János és ifjabb Lippai János katonai szolgálatot teljesítő tanítók elesetek a harctéren, egy férfi pedig hadifogságba esett, és még nem tért vissza. A jelentés szerint „Hlavacsek Béla a nagy lelki megrázkódtatások következtében öngyilkos lett”, Kapcsos Ferenc római katolikus erdészt pedig 1944 októberében meggyilkolták; ugyanakkor a második bécsi döntés után betelepített három „útkaparó család, 23 taggal, kényszer következtében elhagyta” a községet. Az egyházi épületek közül a lelkészi lakot 1944. október 15-től december végéig a román csendőrség – és a román közigazgatás november 11-i észak-erdélyi kitiltását követően vélhetően a népörség is – birtokolta. A református felekezeti iskolát az állami elemi iskola céljára ismét lefoglalták, de egy terem és egy szoba-konyhás lakást a református elemi iskola számára a tanév végéig sikerült fenntartani. Súlyosabb rongálás nem történt, az egyház és a hívek vagyoni állapotában súlyosabb kár nem keletkezett. Egy úrasztali terítőt a templomból elloptak, az ifjúsági könyvtár elpusztult, a távol levő lelkész gazdaságát széthordták, a hívek pedig „egyetemes károkat szenvedtek”.¹¹⁷

Zsobok

1944 augusztusában a 665 lelket számláló zsoboki gyülekezettől is leszerelték és elvitték a nagyobbik harangot a magyar hadiipar részére.¹¹⁸ Az egyházközség 1944. évi életéről és munkájáról szóló, 1946. március 6-án kelt jelentés szerint az egyházközség irat- és könyvtárát 1944 őszén nem érte rongálás. Annál több és sokkal nagyobb károkat szenvedtek viszont a hívek. 1944. október 13-án, pénteken este szürkületkor a sár és rossz út ellenére Sárvásár felől bejött a faluba mintegy két zászlóaljnyi szovjet katona. A jelentés szerint „ahova beszálltak, tobzódtak élelemmel és takarmánnyal. szénával, zabbal, liszttel, zsírral, majorsággal, tojással, főleg az italokkal. Amennyi italt kaptak a faluban, mind megitták, vagy elvitték hordóstól. A ruhaneműk közül elvitték, aminek hasznát vehették: csizmát, bakancsot, cipőt, nadrágot, alsó- és felsőkabátot, és rengeteg fehérneműt, még ágyneműt is.”

A kalotaszegi református egyházi források közül ez a zsoboki jelentés az egyetlen, amely rögzíti, hogy szovjet katonák „néhány helyen asszonyokon erőszakot követtek el”.

¹¹⁷ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Vármás II., 1894–1954. sz. n.

¹¹⁸ Muzsi István lelképásztor levele Daróczi Ferenc espereshez, Zsobok, 1944. augusztus 28. EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Zsobok I., 1917–1944. 17. sz.

A papi és tanítói családnak nem esett bántódása, a tanítói család pedig még a kifosztástól is megmenekült annak köszönhetően, hogy a Vörös Hadsereg kötelékében Zsobokra érkező „pár orosz tanító” a védelmébe vette. A lelkész nyolctagú családját a papi lak egyik szobájába parancsolták éjszakára, a szovjet katonák pedig elfoglalták az összes többi helyiséget, szabadon jártak és kutattak egész éjjel a pincében, a kamrában és a padlásán. „Jól kifosztották a családot zseb- és karórákból, ékszerekből, fehéreneműkből és felsőruhákból, élelemből (zsír, tojás, liszt, hús, szalonna), takarmányból és zabból. De a könyveket tiszteletben tartották. Az iratszekrényben nem is kutattak. Azt nem hányták fel. Még az egyh[áz] megyei pénzszekrényt sem nyitották ki.” Másnap, október 14-én, szombat reggel a szovjetek visszamentek Sárvasár felé, útravalóul felcsomagolva néhány lelőtt hízdísznót és libát. Mielőtt távoztak, a lelkészi lakás ebédlőasztalára kézi bombát helyeztek el, aminek láttán a család kimenekült az ablakon, de mint kiderült, a bomba nem volt robbanásra beállítva. A szovjetek bevonulása miatt a községben haláleset nem történt.¹¹⁹

Összegzés

A Kolozs-Kalotai Református Egyházmegye második világháborús történetének igen nehéz, embert próbáló időszakát tükrözik a feltárt források. A templomok és a lelkészi lakások, összességében az egyházi épületek, az egyes településeken átvonuló magyar és német, illetve a nyomukban érkező szovjet és román katonaság részéről – különösen a hadműveleti, a tűzvonalba eső helyeken – súlyos károkat szenvedtek. Szintén súlyos károk keletkeztek az egyházi levél-, irat- és könyvtárakban, a klenódiumokban, bútorzatban, a takarmányban és az állományban. Tettezte a bajt és a romlást, hogy a katonai alakulatok elvonulása után egyes gyülekezetekben helybéli vagy/és máshonnan jött, civil román személyek is raboltak, fosztogattak és pusztítottak, sőt, nem egy esetben fordult elő, hogy megszálló katonák, felfegyverzett önkéntes alakulatok, illetve ismeretlen tettesek magyar embereket hurcoltak el és gyilkoltak meg, mint például Egeresen és Kispetriben, Alsójárán, Bánffyhunyon, Magyarfenesen és másutt. De ugyanezen források tanúsága szerint fordított esetek is történtek, amikor 1940 őszén Bánffyhunyon civil magyar emberek gyilkoltak meg román atyafiakat, Hidalmáson magyar honvédek lőttek agyon román kiskatonákat, illetve amikor 1944 nyarán Magyarlétán a magyar református lelkész hiába próbálta kiszedni a magyar katonai hatóságok karmaiból, és próbálta megmenteni román ortodox lelkésztestvére életét.

¹¹⁹ EREK KGYL KalEhmLvt, egyházközségek iratai. Zsobok II., 1892–1953. sz. n.

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a vizsgált forrásokat ránk hagyományozók mennyire tekintették fontosnak – vagy sem – a szolgálatukkal járó kötelezettségeiket, beleértve a nagyon nehéz háborús idők helyi történéseinek majdani megismertetéséül szolgáló iratokat. Volt olyan lelkész, aki – bár valószínűleg megtehetette volna – nem fordított túl sok időt és munkát gyülekezete kálváriájának minél teljesebb és pontosabb megörökítésére, de voltak olyan lelkészek is, akik felbecsülhetetlen adatokat rögzítettek és hagytak hátra.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában (EREK KGYL)

Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára (IgtanLvt)

Fond A2 ügyiratok.

Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Levéltára (PüspLvt)

Fond A21, iktatott iratok.

Kalotaszegi (Kolozs-kalotai) Református Egyházmegye Levéltára (KalEhmLvt)

Fond B1, egyházközségek iratai.

8/1 sz. csomó, Bánffyhunяд ügyiratai 1945–1964

8/2. sz. csomó, Csucsá ügyiratai 1945–1964

8/3. sz. csomó, Egeres ügyiratai 1945–1964

8/4. sz. csomó, Farnas ügyiratai 1945–1964

8/5. sz. csomó, Gyalu ügyiratai 1945–1964

8/6. sz. csomó, Gyerövásárhely ügyiratai 1945–1964

8/7. sz. csomó, Hidalmás ügyiratai 1946–1964

8/8. sz. csomó, Inaktelke ügyiratai 1945–1964

8/9. sz. csomó, Jákótelke-Kalotadamos ügyiratai 1949–1964

8/10. sz. csomó, Kalotaszentkirály-Zentelke ügyiratai 1945–1964

8/11. sz. csomó, Ketesd ügyiratai 1945–1964

8/12. sz. csomó, Kispetri ügyiratai 1945–1964

8/14. sz. csomó, Középlak ügyiratai 1945–1964

8/15. sz. csomó, Magyarbikal ügyiratai 1945–1964

8/16. sz. csomó, Magyargyerőmonostor ügyiratai 1945–1964

8/17. sz. csomó, Magyarkapus ügyiratai 1945–1964

8/18. sz. csomó, Magyararkapus ügyiratai 1945–1964

8/19. sz. csomó, Magyarókereke ügyiratai 1945–1964

8/20. sz. csomó, Magyarvalkó ügyiratai 1945–1964

8/21. sz. csomó, Magyarvista ügyiratai 1945–1964

8/22. sz. csomó, Magyarzsombor ügyiratai 1945–1964

8/24. sz. csomó, Nagypetri ügyiratai 1945–1964

8/25. sz. csomó, Nádasdaróc ügyiratai 1945–1964

8/26. sz. csomó, Nyárszó-Sárvásár ügyiratai 1945–1964

8/27. sz. csomó, Sztána ügyiratai 1945–1964

8/28. sz. csomó, Türe ügyiratai 1945–1964

8/30. sz. csomó, Zsobok ügyiratai 1945–1964

Lelkészi jelentések.

A Kalotaszegi (Kolozs-kalotai) Református Egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei a Kalotaszegi Református Egyházmegye levéltárában (KalEhmJkv)

Közyűlési jegyzőkönyv, 1937–1950. Az egyházmegye 1945. szeptember 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

Publikált források

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, 1942.

PAPP Annamária – ROHONYI D. Iván 2019: *Megsebzett Kolozsvár. A Fotofilm műhely fényképalbuma az 1944. június 2-ai amerikai bombázásról.* Kolozsvár, Exit kiadó.

Feldolgozások

ASZTALOS Lajos – PAPP Annamária 2014: *1944. június 2. – Kolozsvár bombázása.* Kolozsvár, Exit kiadó.

BODEA, I. Gheorghe – SUCIU, T. Vasile – PUȘCAȘ I. Ilie 1998: *Administrația militară horthystă în nord-vestul României.* Cluj-Napoca, Editura Dacia.

GAJDOS Balogh Attila 1995: Egeres. In: GÁL Mária, GAJDOS Balogh Attila, IMREH Ferenc: *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról.* Kolozsvár.

NAGY Alpár Csaba 2012: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története (1940–1945).* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

SÁRÁNDI Tamás (összeáll.) 2016: *Levezényelt visszacsatolás. Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó.

BENKŐ, LEVENTE

Historian, PhD student, Babes-Bolyai University

**„WAR DEPRIVED THEM OF EVERYTHING”
Excerpts from the chronicle of the Reformed Diocese
of Kolozs-Kalota 1944-45,
based on ecclesiastical sources**

In the autumn of 1944 the front passing through Kalotaszeg and the 'exlex' situation that followed it caused severe losses throughout the countryside. Contemporary church archival sources mention devastation, destruction, robberies, looting, abductions, murders, battlefields, and worshippers who have not yet returned home from captivity. Sources that are still unknown and kept on the shelves of archives record the details of what happened. In my study I outline the traces of the war that these sources preserve, and what the pastors, the church leaders, recorded in the congregations of contemporary Kolozs-Kalota, today's Kalotaszeg Reformed Diocese. Examples are highlighted of when the pastor and the presbyters made an attempt to assess, as accurately as possible, individual and community losses, including the loss of human beings.

„MÁLENKIJ ROBOT” – A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI TRAUMÁJA

A történelem folyamán a meghurcolt közösségek kollektív tragédiája minden esetben egyéni tragédiákból tevődik össze. A számok és összesített statisztikák mögött mindig egyéni sorsok vannak, amelyek feltárása elengedhetetlen az adott közösségi trauma jobb megértéséhez. Igaz ez a szovjet fogságba hurcolt magyarok történetére vonatkozóan is: a „málenkij robot” történelmi ténye mögött százerek egyéni tragédiája húzódik meg, a szovjet fogság egésze pedig nem értelmezhető teljes mértékben a rabságot elszenvedők személyes története nélkül.

Ami a kárpátaljai magyarság meghurcolását illeti, a tragikus esemény a köztudatban, és mára egyre inkább a korszakot bemutató különböző történelmi narratívákban is, a közösséget ért egyik legnagyobb megrázkódtatásként jelenik meg, amely nem csupán jogfosztást, hanem fizikai megsemmisítést jelentett tízezrek számára.¹ Levéltári források alapján körülbelül 30 ezerre becsülhető a deportáltak száma,² amely önmagában is feltételezi az elhurcolások tragédiájának kollektív voltát. Figyelembe véve a Kárpátalján maradt magyarok valószínű számát 1944 őszén – amelyet az 1941-es népszámlálási adatokból kiindulva úgy kapunk meg, hogy a 233 875, magát magyar anyanyelvűnek valló főből kivonjuk a magyar anyanyelvű és identitású izraeliták számát (kb. 37 ezer fő)³, illetve a háborús események következtében a mai magyar államterületre menekült (kb. 25 ezer fő)⁴ és a fronton elesett magyarok számát – megállapíthatjuk, hogy az itt maradt 170 ezer főre becsülhető magyarság 17,6%-át hurcolták el. Mindennek fényében talán még inkább megerősítést nyer a kárpátaljai „málenkij robot”

¹ Az utóbbi években a magyar nyelvű írásokon túl egyre inkább fellelhetőek az ukrán és orosz nyelven született munkák, amelyek a kárpátaljai magyarság elhurcolásával foglalkoznak. Lásd a teljesség igénye nélkül: МИЩАНИН [MISCSANIN] 2017. http://journals.tsu.ru/history/&journal_page=archive&id=1564&article_id=34812 (Letöltés: 2021. 06. 28.) ГОРДИЙЧУК [GORDIJCSUK] УДК 94(477.87) – 054.74»1944/1946» UDC DOI 10.17223/18572685/39/13 <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovi-deportatsiyi-yak-vazhliviy-zasib-radyanizatsiyi-zakarpatskoyi-ukrayini-1944-1946> (Letöltés: 2021. 06. 28.)

² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), P–14. op. 1. od. zb. 215–232.

³ KOC SIS 2001.

⁴ KOC SIS–KOC SISNÉ HODOSI 1991. 37.

traumájának kollektív jellege, főleg ha figyelembe vesszük azt a rendkívül súlyos veszteséget, amelyet a több ezer haza nem térő fogoly halála jelentett a közösség számára, és amelyek máig ható negatív következményekkel bírnak a kárpátaljai magyarság létszámára.

Sokatmondóak a településszintű érintettségre utalás tekintetében az elhurcolások helyi vonatkozásait bemutató források, amelyek alapján az adott község tragédiájaként is tetten érhetők az események. Szemléletes pillanatképet tükröz e tekintetben egy Beregszász közeli kis településen, Beregújfaluban⁵ keltezett lelkeszi jelentés: „... falragaszok jelentek meg, és dobszó útján is felhívták a lakosságot, hogy minden 18–50 év közötti férfi jelentkezni köteles, majd nov. [ember] 18–20. között tartozik munkára jelentkezni s Beregszászba bevonulni. Éppen nov.[ember] 19-én volt úrvacsoraosztás, s a férfiak előtte való napon megkérték a nagyberegai városparancsnokot, engedje meg, hogy részt vehessenek abban, s csak azután menjenek el. Az engedélyt meg is kapták, s ez alkalomból korán reggel egészen külön csoportban, több mint 100 férfi könnyek között vette az úrvacsorát – igen nagy szomorúságunkra –, sokan az utolsó úrvacsorát. Majdnem 200 ref.[ormátus] férfit vittek el a szolyvai kaszárnyában alakított fogolytáborba.”⁶

Szomorú képet fest a falvak kiüresedéséről az alábbi visszaemlékezés: „Elvitték édesapámat és két bátyámat a lágerbe. Itt maradtunk védetlenül. [...] Akkor jött hozzánk először élő Igével Kovács Zoltán lelkipásztor Tiszaújlakról úrvacsorát osztani. Felment a szószerkekre és némán sírt egy ideig, mert nem volt egy férfi sem.”⁷

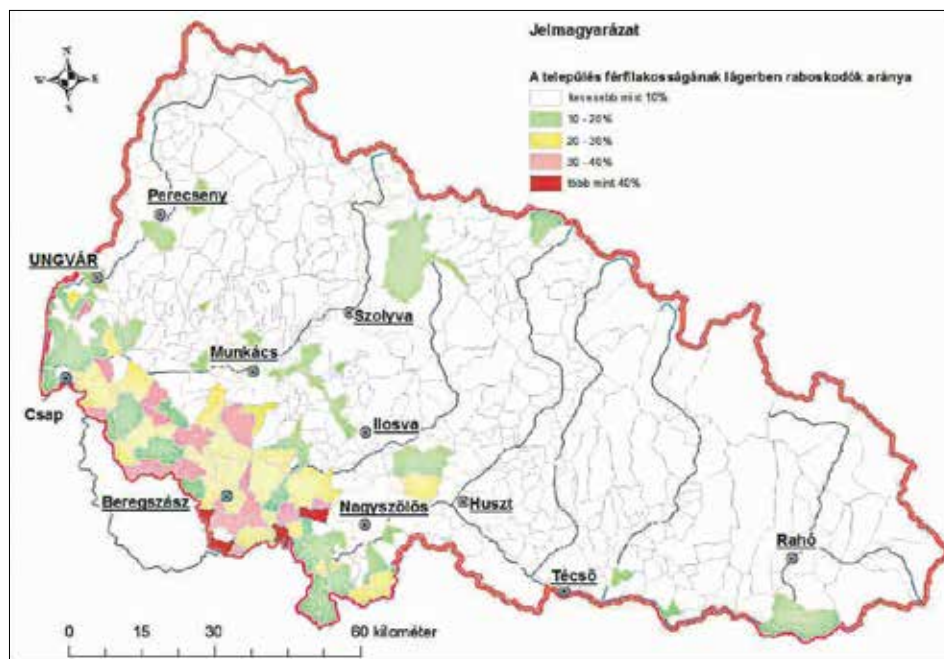
Az elhurcolásban érintett kárpátaljai települések hiányzó férfilakosságának mértékét az alábbi ábra szemlélteti: (1. Illusztráció)

⁵ Település Ukrajnában, Kárpátalján, a Beregszászi járásban. Beregszásztól 18 km-re északkeletre terül el.

⁶ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 4300/32 – 1944.

⁷ HORVÁTH 1998. 136.

1. illusztráció: Kárpátaljai települések lágerekben raboskodó férfilakosságának aránya a teljes férfilakossághoz képest (Becsülés az 1941-es népszámlálási adatok alapján.

Szerkesztette: Molnár D. István KTÁL, P–14. op.1. od.zb. 215-232., Kepecs 1996.)

A férfi munkaerő nélkül maradt települések nehéz helyzetéről tanúskodnak az elhurcoltak szabadon bocsátásának ügyében írt kérvények, amelyekben a deportáltak ártatlansága mellett az az ellehetlenített helyzet is kihangsúlyozásra kerül, amibe a falvak kerültek annak okán, hogy nem maradt, aki elvégezze az aktuális munkákat.⁸ Jellemző példa a kérelmek tekintetében a Nagyberegi⁹ Községi Népbizottság kérvénye, amelynek fogalmazói az alábbi 6 pontba szedve, leginkább a munkaerőhiányra hivatkozva indokolják a férfiak hazaengedésének szükségességét:

„1. A katonai alakulatoknak szükségük van emberekre a falunk közelében lévő hidak építéséhez.

2. Az ő erejük hiányzik a fasiszták által lerombolt épületek helyreállításához.

3. Emberekre van szükség az erdőkitermeléshez a falunk közelében elterülő erdőkből.

⁸ KTÁL, F.P – 14. op.1. od.zb. 82.

⁹ Magyarlakta falu Ukrajnában, Kárpátalján, a Beregszászi járásban. Beregszásztól 10-11 km-re, a Borzsa folyó jobb partján fekszik.

4. Nem tudjuk nélkülük ellátni katonai munkakötelezettségünket, nincs, aki alkatrészeket gyártson a szekerekbe.

5. Falunk területén van egy malom, amely öt községnek öröl. Jelenleg nincs jó malmosunk.

6. Eljön az ideje, és nem lesz kinek a földet megművelni, ősszel nem vetettünk és most sem tudunk. Ez nagy kárára lesz az államnak is.

Ha orvosolnák kérésünket, mi magunk is el tudnánk végezni minden felsorolt munkát. Kérésünk teljesítése érdekében még hangsúlyozzuk, hogy nagyon sok embert elvittek, figyelmen kívül hagyva, hogy ki is volt, ezek az emberek egyszerű mezőgazdasági és erdőmunkások voltak.¹⁰

A kérvények szintén alátámasztják a korabeli szemtanúk azon állításait, miszerint az aktuális munkálatokat az otthonmaradt nők és a nagyobb gyermekek próbálták elvégezni: „Visket¹¹ 1944. nov. 27-én érte az a nagyon szomorú sors, hogy csaknem minden 18–50 éves magyar férfit orosz táborokba hajtottak. A kötelesegteljesítés alól sohasem húzódott el a viski magyarság, háborús kötelességének most is eleget tett. Az elhurcolt férfiakat az itthoni sok-sok megpróbáltatás között is – csendes reménységgel helyettesítették a közeli viszontlátás reményében a gyenge nők és gyermekek.”¹²

Az elhurcolások okozta egyéni, és a családokat ért mikroközösségi tragédiák több dimenzióban is tetten érhetőek, legyen szó a lágerben szerzett betegségek miatti életminőségről, a kettétört életutakról, a családtag halálának feldolgozásáról, vagy az elhallgatás okozta traumáról. A személyes sorsok nem, vagy csak részben váltak a kollektív emlékezet részévé, ugyanakkor megismerésük fontossága megkérdőjelezhetetlen az emberközelség, az átélhetőség szempontjából.

Az egyéni történetek megismerése révén juthatunk birtokába az általános tendenciától eltérő eseteknek, amelyek még inkább árnyaltabbá teszik a „málenkij robot” okozta tragédiát. Ilyen különleges, megismerésre érdemes egyéni sors például Tóbák Lajos elhurcolásának története, akit Aknaszlatináról¹³ „690 erőteljes, egészséges magyar férfi”¹⁴ társaságában irányítottak a szolyvai gyűjtőtáborba. Tóbák Lajos Szolván a kegyetlen bánásmód és az embertelen körülmények következtében olyannyira megbetegedett, hogy amikor 1945 januárjában hazaen-

¹⁰ CSATÁRY 1991. 80.

¹¹ Nagyközség Ukrajnában, Kárpátalján, a Huszti járásban. Husztól 20 km-re délkeletre a Tisza-völgyében, a Marangos-patak partján fekszik.

¹² STARK 2006. 57.

¹³ Település Ukrajnában, a Técsői járásban, a Tisza jobb partján. A trianoni békeszerződésig Máramaros vármegye Szigeti járásához tartozott. A trianoni békeszerződést követően, Máramaros vármegye feldarabolásának következtében Aknaszlatina Csehszlovákiához került, míg a vele szemben lévő, a Tisza bal partján elterülő Máramarosszigetet Románia szerezte meg.

¹⁴ SÓBÁNYI 2015. 48

gedték az idős vagy nagyon legyengült személyeket, ő már eszméletlen állapotban volt. Miután az őnök – zsebébe dugva a lágerből való szabadulásról szóló igazolást – az eszméletlen foglyot átdobták a láger kerítésén túlra, egy arra járó helybéli, idős ruszin férfi észrevette, hogy a kidobott testben van még élet és hazavitte. Kecsketejet teáskanalanként adagolva neki lassanként feltáplálta, megmosdatta, újratanította járni, három hónapon át gondoskodott róla, egészen addig, míg a megmentett fogoly elég erőre nem kapott, hogy a Szolyvától Aknaszlatináig tartó 120 kilométernyi utat gyalog meg bírja tenni és hazatérhessen az őt gyászoló családjához. Bár egyéb forrásokkal egyelőre nem tudjuk alátámasztani, de Tóbák Lajos elmondása szerint nem ő volt az egyedüli félholt állapotban lévő fogoly, akit a szolyvai ruszin nemzetiségű lakosok mentettek meg.¹⁵ (2. illusztráció)

2. illusztráció: Tóbák Lajos igazolása, miszerint elhagyhatja a láger területét és visszatérhet lakhelyére. A kiállítás dátuma 1945. január 14.

(Tóbák Klára magántulajdona, másolata az LTTK gyűjteményében megtalálható)

Tóbák Lajos története azért is különleges és értékes, mert általa több dimenzióban is megláthatjuk az embert az embertelenség világában: egyrészt megismerhetővé válik az egyén traumája, az ő személyes meghurcoltatásának a története, másrészt emberként jelenik meg a kegyetlen diktatúra világában az életmentő idős ruszin férfi, aki nem keveset kockáztatva tett kísérletet egy szolyvai fogoly életének megmentésére.

¹⁵ Interjú Tóbák Klárával, Tóbák Lajos „málenkij robotra” deportált túlélő lányával. Aknaszlatina, 2016. július. (II. RF KMF LTTK)

Tóbák Lajos története eklatáns példája annak a folyamatnak is, hogy miként válik az elhurcolások egyéni traumája transzgenerációs traumává. Gyermekai emlékébe azzal a szomorú arckifejezéssel vésődött, amely mindig jellemezte őt: „Az arcán mindig ott volt a szomorúság, mint a legtöbb elhurcoltnak, aki lágerben volt. Az arcukon, a lelkükben mély nyomot hagyott, azt a bánatot soha nem tudták elfelejteni. Szegény mindig azt mondta nekem, hogy rémálmaiban gyakran újraéli a lágerbéli körülményeket és bánásmódot. Mélyen belevésődött, meghatározta a további életét csakúgy, mint mindegyik sorstársának. Nem akarta magyarázni a kínzásokat, csak amit elmondott, azt tudtam átadni.”¹⁶ A lágerből való hazatérés után már soha nem volt teljesen egészséges. Sokáig titkolta fájdalmait, de 59 éves korában a betegség eluralkodott rajta. A lágerről soha semmit nem mesélt addig, amíg nem betegedett meg. 59 évesen mondta el gyermekeinek a borzalmakat, amiket átélt. Bár lánya a lágerből való hazatérést követően született, az ő életében is fájdalmas szerepet tölt be az elhurcolás története. Máig csak sírva tud mesélni az édesapjával történekről, ugyanakkor rendkívül fontos számára, hogy minél többen megismerjék történetét: „Rendkívül fontos, hogy tudtára adjuk a mai fiataloknak, hogy mennyi mindenben kellett keresztülmenni apáinknak a magyarságukért, a nemzetiségükért.”¹⁷ Példájukon is beigazolódni látszik Singer Zsuzsa állítása, miszerint az elhurcolás traumája nehezen feldolgozható az elhurcolást elszenvedő személy, és gyermekeik számára egyaránt, a „hallgatásra ítélet” pedig a trauma generációk közötti átadódásához vezet.¹⁸ Az ő történetük alapján is beigazolódni látszik az a szakértői vélemény, miszerint a traumatizált személyek sok esetben egyáltalán nem beszélnek szenvedéseikről, az őket ért traumáról – részben az emlék feldolgozhatatlansága, a gyász miatt, részben a hallgatás társadalmi okai, illetve a családtagok megkímélése miatt.¹⁹

A lágerélmények megélésének mikéntje, az elhurcolás tragédiájának megtapasztalása és feldolgozása többek között az egyén személyiségétől is függött. A fizikai és lelki szenvedés különböző stációinak átélése következtében, a foglyok reménytelen helyzetbe kerültek, mégis ebben a kilátástalan helyzetben is akadtak olyan elhurcoltak, akik számára fontos volt az események dokumentálása. Ilyen fogoly volt a Tiszakeresztúrból²⁰ származó Dobsa Lajos, akit 18 éves ko-

¹⁶ Interjú Tóbák Klárával, Tóbák Lajos „málenkij robotra” deportált túlélő lányával. Akna-szlatina, 2016. július. (II. RF KMF LTTK)

¹⁷ MOLNÁR D. 2016. <https://karpataljalap.net/2016/08/03/ember-az-embertelenségben> (Letöltés: 2020. 10. 17.)

¹⁸ SINGER 2010. 39.

¹⁹ MIKLÓS 2017.149.

²⁰ Település Ukrajnában, Kárpátalján, a Nagyszőlősi járásban. A kárpátaljai alföld területén, a Tiszától északra, a Borzsa folyótól keletre helyezkedik el.

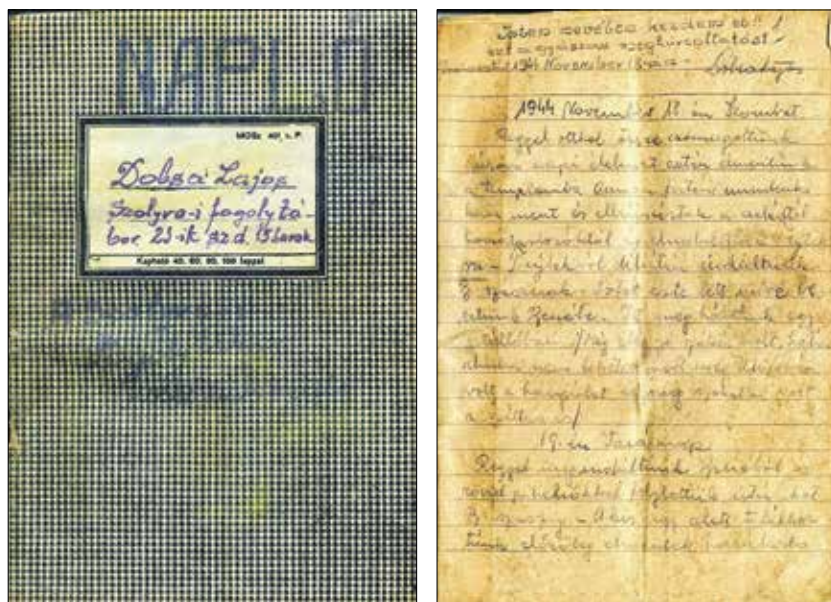
rában hurcoltak el szülőfalujából. Nem volt mindennapi fogoly, már csak azért sem, mert fontosnak tartotta, hogy egy nála maradt kockás füzetbe papírra vesse a szolyvai gyűjtőtáborban eltöltött napjait. Dobsa Lajos két hónapot töltött Szolyván, mivel 1945. január 19-én több ezer társával továbbhajtották Novij Szamborba.²¹ Lágernaplója ennek a két hónapnak negyvenhárom napját jegyzi hiánypótló részletességgel. Így neki köszönhetően nem csupán visszaemlékezés révén, hanem kordokumentumból ismerheti meg az olvasó az elhurcoltak szolyvai mindennapjait. Fiatal kora ellenére hamar felmérte a körülményeket a táborban, nem roppant össze, hanem mindig figyelte a körülötte zajló eseményeket – amit következetesen le is jegyzetelt naplójában – és lehetőségeihez mérten próbálta könnyíteni helyzetét és kereste a szabadulás lehetőségét. Egyik túlélési stratégiája volt például, hogy miután észrevette, hogy a munkára irányításakor az őrök nem mindig számolják pontosan a foglyokat, igyekezett kikerülni azok látóköréből, mikor különböző munkavégzésre gyűjtöttek foglyokat: „Jött a parancs, hogy a 23. századtól 50 ember sorakozó és gyerünk fáért. Egy nagy hegyen kell keresztülmenni és onnan kellett a vállon hordani a fát kb. 5 km-re. Mikor ezt meghallottam gyorsan olajra léptem /ellógtam/ és elmentem a gyengélkedő elé, mert ott nem keresik az embert. Amikor elment az 50 ember jöttem és megreggeliztem a hazaiból, de akkor megint kértek 25 embert még fáért, hála Istennek ezt is hamar megtudtam és gyerünk vissza a gyengélkedő elé.”²² Nyilván ezek a próbálkozások esetlegesek voltak és egy idő után nem biztosított mentességet a munka alól. Dobsa Lajos is így ír erről naplójában: „December 29-én [...] be is fejeztem a naplóírást, mert már tovább nem volt idő írni, mert minden pillanatban zavartak hol ide, hol oda munkára.”²³ Az idő előrehaladtával a napló is egyre szomorúbb, elkeseredettebb hangvételű, a végén már az alábbi reményvesztett sorokat olvashatjuk: „Ez a mi sorsunk, amint itten le van írva, sőt még szomorúbb, mert igen sokan hullanak napról napra többen közülünk ki. Már egész szájról szájra száll, ha valaki gyenge, hogy ne búsulj vége a szenvedésnek hamar, mert lassan kiszállít a szürke. (A halottakat egy kis szürke és egy kis piros ló hordja ki minden nap).”²⁴ (3. illusztráció)

²¹ A szovjet hadifogoly- és kényszermunkatáborokban tartózkodó személyeket tartalmazó, 1945-ben összeállított listában a tiszakeresztúri elhurcoltakat tartalmazó névsorban megtalálható Dobsa Lajos is. KTÁL, P–14. op.1., od.zb. 222.

²² Dobsa Lajos. Napló. Szolyvai fogolytábor, 23-ik szd., 15. barakk.

²³ Dobsa Lajos. Napló. Szolyvai fogolytábor, 23-ik szd., 15. barakk.

²⁴ Dobsa Lajos. Napló. Szolyvai fogolytábor, 23-ik szd., 15. barakk.

3.-4. illusztráció: Dobsa Lajos lágernaplójának fedőlapja és első oldala
(Dobsa Lajos családjának tulajdona, másolata megtalálható az LTKK gyűjteményében)

A betegség okozta szenvedés és a hallállal történő folyamatos szembesülés jelentette a legnagyobb traumát azon foglyok számára is, akik közvetlenül nem voltak életveszélyben és családtagjuk sem betegedett meg. A halálozások gyakorisága következtében a foglyok egyfajta fásult állapotba kerültek. Megrázóan ír erről az egyik legismertebb szolymai fogoly, Nagy Jenő: „Szolymán már a harmadik napon beosztottak a szanitécsekhez. Egyik napon a holttesteket pakoltuk szekérre, a másik napon ástuk a gödröket, hantoltunk. Két lovas fogat hordta szünet nélkül a halottakat a léger melletti temetkezőhelyre. Egy gödörbe húsznál több holtat is beletuszkoltak. Nyolcan-tízen voltunk egy brigádban. Naponta körülbelül száz-százhusz ember hullott el. Különösen a frontot megjárt katonák között aratott szaporán a tífusz, akiknek a szervezetét már előzőleg legyöngítette, megviselte a front. Eleinte nagy volt a megrendülés, az iszonyat, de csakhamar belefáradtunk. Úgy pakoltuk fel fogolytársainkat a szekérre, mint a búzakévé, egyszerre 25-30 embert. A szekeret naponta megraktuk négyszer-öttször is.”²⁵

Deák György, a több tanítványával együtt elhurcolt beregszászi gimnáziumi tanár,²⁶ szintén feljegyzéseket vezetett egy régi naptár hátoldalára a légerben tör-

²⁵ DUPKA 2017. 14.

²⁶ BENDA István–Dr. OROSZ (szerk.) 1990. 85.

téntekről.²⁷ Az ő egyéni tragédiája abban rejlik, hogy a megszálló szovjethatalom elszakította három gyermekétől és imádott feleségétől, aki negyedik gyermekükkel volt várandós.²⁸ A fogság ideje alatt amellet, hogy a naptár hátoldalára feljegyezte a vele történeteket, a feleségének írt leveleket, üzeneteket. Tanítványai szerint ilyenkor teljesen magába fordult és kizárva a láger jelentette külvilág szörnyűségeit a feleségével „beszélgetett”: „Ezt a kis ütött-kopott naptárt Neked ajánlom szeretve-szeretett asszonyom. Fogadd úgy, mintha szépséges barna arcodnak világszép ékességét adtam volna.”²⁹ Deák György belehalt a flekktífuszba a boriszovi lágerben, soha nem láthatta újra családját, nem ismerhette meg legkisebb gyermekét. Vele együtt raboskodó tanítványai őrizték meg és juttatták el hagyatékát feleségének, amelyhez az alábbi megható sorokat mellékeltek: „1945. március 11-én hajnalban lezárult egy szempár, amely örökké olyan szenvedélyesen tudott hinni. Árván maradt négy kisgyermek, s özvegy lett egy nő „a szenvedések szomorú asszonya”. Deák György szeretett tanárunk, elköltözött az élők sorából. [...] Én vele együtt tapostam a megpróbáltatás nehéz útját, tanúja voltam élete alkonyának. A hála arra késztet, hogy azt a keveset, ami módomban áll lerójam iránta. Ott voltam betegágyánál, engem avatott be minden titkába, s reám hagyta kis örökségét. Egy igazolványt, pár fényképet, három könnyáztatta levelet, s egy meggyötört kis naptárban élete utolsó gondolatai. Egy szenvedésben megötört, kifinomodott lélek őszinte szavai. Ha az ember végigolvassa, kicsordul a könny a szeméből. Egy asszonyhoz szólnak ezek a szavak, akit ő annyira szeretett, s aki később szinte imádata tárgya lett. Ki tudja, hogy ezt a kis naptárcskát, amit én nagyon őrzök ugyan, haza tudom-e valaha vinni.”³⁰

Számos elhurcolt egyén tragédiájának tetőzése a saját gyötrelmén túl, a szintén elhurcolt családtag szenvedése, halála volt. Hasonló traumán ment keresztül a Nagypaládról³¹ elhurcolt Baráth Endre,³² akit édesapjával együtt deportáltak Szolyván keresztül az oreli lágerbe, ahol mindkettőn súlyosan megbetegedtek és

²⁷ A szovjet hadifogoly- és kényszermunkatáborokban tartózkodó személyeket tartalmazó, 1945-ben összeállított listában a beregszászi elhurcoltakat tartalmazó névsorban megtalálható Deák György neve is. KTÁL, P-14. op.1. od.zb. 216.

²⁸ TÓTH 2013. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/KarpatiIgazSzo_2013_12/?query=100%20C3%A9ve%20sz%20C3%BCletett%20De%20C3%A1kn%20C3%A9%20Bartha%20Katalin&pg=115&layout=s (Letöltés: 2020. 03. 19.)

²⁹ Deák György lágernaplója (1944–1945).

³⁰ Nagy Sándor, Deák György hagyatékához mellékelte levele. Másolata megtalálható az LTTK gyűjteményében.

³¹ Település Ukrajnában, Kárpátalján, a Nagyszőlősi járásban. Nagyszőlőstől 28 km-re délnyugatra, a magyar határ mellett, a Túr jobb partján fekszik.

³² A szovjet hadifogoly- és kényszermunkatáborokban tartózkodó személyeket tartalmazó, 1945-ben összeállított listában a nagypaládi elhurcoltakat tartalmazó névsorban megtalálható Baráth Endre és édesapja, Baráth Sándor is. KTÁL, P-14. fond. op.1. od.zb. 222.

az édesapának már nem adatott meg a hazatérés lehetősége: „Nem tudom le sem írni, hogy mit éreztem abban a pillanatban. Bementem hozzá és én egyedül öltöttem le mezítelenre, ez volt a láger törvénye. Az egyik barátom segített kivinni a halottas kamrába, onnan másnap kivitték a közös sírba a barátaim és eltemették. Én nem tudtam kimenni, nem akartam látni hogyan földelik be az otthonunktól nagyon-nagyon messze.”³³ Ezekben az esetekben a hazatérés örömeibe fájdalom is vegyült: „... amikor is hazaérkeztem tudtam előre milyen találkozás lesz anyámmal, mivel ketten mentünk el arra a bizonyos háromnapos munkára és én magam jöttem vissza. Anyám, mikor benyitottam elvesztette az eszméletét, úgy-hogy a szomszédok segítettek életre hozni. Így lett a háromnapos munka 26 hónap az én számomra. [...] Jó volna, ha választ adna valaki, hogy miért történt mindez meg kinek tartozott ez a kis magyarság ezzel az elhurcolással, vagyis a kegyetlen szenvedéssel. Mondanivalómat azért vettem pappírra, hogy legalább nagyjából tudjanak a történetekről az unokák és a jövő nemzedék.”³⁴

Nem egyszer fordult elő, hogy az egyéni tragédiák kulminálódása olyan traumát jelentett, hogy egész családi tragédiát vont maga után. Jellemző példa e tekintetben a beregszászi Imre család megrázó története, akik esetében a szovjet fogság sokszorosan érintette a családot oly módon, hogy az öt fiúgyermek közül – akár hadifogolyként, akár civil polgári elhurcoltként – mindannyian megtapasztalták azt.³⁵ Mindannyian megélték saját egyéni traumájukat a fogság idején, de ami a leginkább maga alá temette mindannyiukat, az a két legfiatalabb fivér – a huszonegy éves Sándor és a huszonegy éves György – tragédiája volt, akiket idősebb bátyjukkal, Bertalannal együtt hurcoltak el és később a három testvér egy lágerbe is került a Don-vidékére. A $-30-40\text{ }^{\circ}\text{C}$ -os hidegben nagyon sokan megbetegedtek és meghaltak. Reggelente szekérre rakták az élettelen tetemeteket, sokszor azokat a betegeket is, akikben még volt élet. Ez történt a legifjabb Imre testvérral, Györggyel is, aki a nagy hidegben tüdőgyulladást kapott és a magas láza miatt félrebeszélte: „Az egyik reggelre már nem is eszmélt. Jöttek a szekeresek és bár még élt, kivitték őt is. Az én szívem majd megszakadt, míg a huszonhárom éves Sanyi öcsém őrzöngött. Megígérte anyánknak, hogy nagyon vigyáz a kedvenc öcsikénkre. Folyton azt hajtogatta, mit mond majd az édesanyjának. De a bánat, a hideg

³³ Barát Endre „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Nagypalád, 1989. (másolat)

Baráth Endre feljegyzése alapján, 1989.

³⁴ Barát Endre „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Nagypalád, 1989. (másolat)

Baráth Endre feljegyzése alapján, 1989.

³⁵ A szovjet hadifogoly- és kényszermunkatáborokban tartózkodó személyeket tartalmazó, 1945-ben összeállított listában a beregszászi elhurcoltakat tartalmazó névsorban megtalálhatóak az Imre fiúk is. KTÁL, P-14. fond. op.1., od.zb. 216.

és a robot csendesen végzett vele is. Egy hétre a Gyurika halála után eltemettük. Nem értem, Isten az égben hogy hagyhatta elpusztulni mind a két velem raboskodó testvéremet [...] Mai napig nem tudom megbocsátani, amit a családommal tetek.”³⁶ Imre Bertalan 1947-ben, 41 kilogrammosan, egyedül tért haza. Imre Gyula Pált egész életében gyötörte a szovjet fogság és odamaradt fivéreinek szenvedésének emléke. Kínzóira érzett haragja soha nem enyhült: „Én nem tudom soha megbocsátani, sem elfelejteni, amit átéltem.” – meséli 1972-ben fiának, Imre Sándornak, aki lejegyezte édesapja teljes visszaemlékezését.

A fent leírt sorsok, történetek is igazolják, hogy a „málenkij robot” a családok, mint mikroközösségek traumája is volt. Az elhurcolások magas aránya is feltételezi és számos példa is alátámasztja, hogy a régióban nem volt olyan család, amely valamilyen módon ne lett volna érintett, ahonnan valaki ne hiányzott volna, sőt, gyakori volt a többszörös érintettség is. Nem volt ritka, hogy a deportálás okán bekövetkezett trauma további tragédiákat generált a családban. Például egy a három fiát elvesztő édesanya elméje megbomlott a fájdalomtól. Emléküket egy feljegyzés őrzi, amelynek szerzője szemtanúja volt az elhurcolásoknak és rímbe szedte a kárpátaljai „málenkij robot” családokra gyakorolt hatásait: „Volt olyan Édesanya, kinek elborult az agya, mikor megtudta, hogy három fia nem jön soha haza. Látnia kellett fiai árváit, morzsolta a bánat halála óráig.”³⁷

Az egyik legmegrázóbb, az egész családot magával rántó tragédia a beregszomi³⁸ Dancs család kálváriája: „A családból négy férfi indult útnak azon az emlékezetes novemberi napon: apa és három fia. Nemsokára éhség és járvány pusztított a szolyvai szögesdrótos gyűjtőtáborban, ahová elhurcolták őket. Margit, az egyetlen dédelgetett lány vállalkozott rá, hogy megpróbál némi eleséget bejuttatni apjának és bátyjainak. Tífusszal megfertőzve, betegen tért haza, a gyilkos kór pár nap alatt végzett vele. Az anya, bánatával harcolva, most már a saját hátára kötötte fel a hátizsákot és útnak indult, hogy szerettei közelébe juthasson. Csak a munkácsi állomásig jutott, ahol egyik csomagja az ütközőbe akadt és a robogó vonat maga alá rántotta. Nem sokkal később jött a hír, hogy a táborban meghalt Józsi is. Élt 18 évet. Pali bácsit, a családfőt ugyan hazaengedték, de a reá szakadó bánattal egész életében súlyos beteg maradt.”³⁹

Az egyetlen magyarul lakta település, amely megmenekült a „málenkij robot” közösségi tragédiájától, kíméletlen egyéni és családi traumának a színtere lett. Isme-

³⁶ Imre Bertalan elmondása alapján lejegyezte Imre Gyula Pál. Beregszász, 1972.

³⁷ Ismeretlen szemtanú visszaemlékezése. A kézirat megtalálható az LTTK gyűjteményében, korábban Nagy Amália, beregszászi lakos tulajdonát képezte.

³⁸ Település Ukrajnában, Kárpátalján, a Beregszászi járásban. Beregszásztól 18 km-re északnyugatra terül el.

³⁹ Dancs Pálné elmondása alapján. A visszaemlékezés a Beregszomi Általános Iskola gyűjteményében található.

retes, hogy Kárpátalján van egy kis község az Ungvári járásban, Gállocs, ahonnan a szovjetek nem vittek senkit „kis munkára”. Bakajsza József községi bíró ugyanis kockára téve saját életét és családja békéjét, kijátszotta a szovjetek helyi végrehajtóit, megmentette a település férfilakosságát a sztálini lágerektől, akik így mentesültek az elhurcolás traumájától, azonban az embermentő bíró egyéni tragédiája csak ezután következett.⁴⁰

Az embermentés előzménye volt, hogy a faluban állomásozó szovjet katonák gyakorta vendégeltették meg magukat a Bakajsza-háznál, és egy ilyen alkalommal az ittas katonák elmondták, hogy mikor készülnek összegyűjteni a „málenkij robotra” hurcolandó férfiakat. A készülő tragédiáról értesülő gállocsi bírónak volt annyi lélekjelenléte, hogy azonnal segítségül hívta két-három megbízható emberét, és rajtuk keresztül értesített minden érintett családot, hogy egyetlen 15 évesnél idősebb férfi se tartózkodjon otthon. Így senki nem jelent meg a kijelölt időpontban a gyülekezőhelyen, és amikor a végrehajtók házról-házra végigjárták a falut, nem találtak egyetlen munkára fogható embert sem otthon.⁴¹ Bakajsztát 1946 végén távolították el a falu éléről. Személye azonban szálka maradt a helyi kommunista vezetés szemében és évekig tartó folyamatos zaklatásnak volt kitéve, mígnem 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatták,⁴² a vallatás során kihúzták a fogait, kivették két bordáját, a koponyáját úgy szétverték, hogy – gyermekei elmondása alapján – abban egy ép csont sem volt. Élve kínlasztották, amíg elméje meg nem bomlott. Nyolc év börtön után kerülhetett haza, azonban elmeállapota miatt nem sokáig tartózkodhatott otthon, mivel időről-időre rátörő, gyermekeit is veszélyeztető rohamai miatt először az ungvári kórházban, majd egy kárpátaljai elmeegógyintézetben kezelték. A családtagok meglátogathatták, de soha többé nem térhetett vissza otthonába. Felesége és gyermekei megbélyegzett személyek lettek: „...nem is másod-, hanem harmadrendű embereknek kellett magunkat tartani. A tanítók is [azt hajtogatták], hogy hazaárulónak vagyok a fia. Mikor felelni kellett történelemből vagy magyarázott a tanár, még példának is felemlítették apámat. «Állj föl, Bakajsza! Nézzétek, gyerekek, az áruló olyan, mint Bakajsza apja is: szovjetellenes, kolhozellenes, a nép ellensége»” – meséli Bakajsza Csaba, az egykori bíró kisebbik fia.⁴³ A bátor falubíró gyermekei soha nem tudták kiheverni az őket ért traumákat.

Az elhurcolások traumatikus voltának különböző szegmenseit élték át azok a német származású kárpátaljai nők, akiket szintén a „málenkij robot” keretében,

⁴⁰ MOLNÁR D. 2020. 34–38.

⁴¹ POPOVICS 2006. Elérhető: <https://karpataljalap.net/2006/11/17/egy-ember-aki-eleteket-mentett-1944-novembereben> (Letöltés: 2021. 10. 18.)

⁴² DUPKA 1999.: 13.

⁴³ ZELEI 2017. 146.

1944 decemberében hurcoltak el.⁴⁴ Számukra a megaláztatás különböző stációiban a legnehezebben elviselhető momentum azon nőgyógyászati vizsgálatok voltak, amelyeket a szovjetek végeztek rajtuk: „Utólag azt hallottam, azt mondták, hogy ilyet ők még nem láttak életükben, hogy ennyi becsületes nő van a világon. Rettenetes volt. Szégyelltük magunkat.”⁴⁵

A kisgyermeküket otthonhagyó asszonyok még nehezebben viselték az elhurcolás megpróbáltatásait, akiket annak ellenére deportáltak, hogy a hivatalos felszólítás értelmében a hét évesnél fiatalabb korú gyermeket nevelő nőknek nem kell jelentkezniük regisztrálásra, mivel ők otthon maradhatnak.⁴⁶ „Kőrösmezőről⁴⁷ a magyar és német származású nőket 1944. november 22-én vitték el kényszermunkára Novohorlovkára, amely Donbász környékén van. Köztük volt Frindt-Dereszcsul Borbála, aki 1907-ben született, kétgyermekes özvegyasszony, 5 és 10 éves félárvaikat hagyott magukra, betegten tért haza, rövidesen meg is halt.”⁴⁸

Némely elhurcolt tragédiája abban rejlett, hogy rosszkor volt rossz helyen. Tudniillik, a kárpátaljai német származású nők elhurcolása esetében is érvényes volt az a kulcsfogalom, ami szovjet szempontból a deportálások egyik fő jellemzője volt szerte a Kárpát-medencében: a kvóta megléte. Ennél fogva, ha a szovjetek egy

⁴⁴ A Szovjetunió Államvédelmi Bizottságának 7161. számú parancsa, amely a Kelet- és Közép-Európában élő németiség egészét érintette és amely elrendelte a Vörös Hadsereg által „felszabadított” európai területek német etnikumú lakosainak nyilvántartásba vételét azzal a szándékkal, hogy – a Szovjetunió világháború utáni munkaerő-szükségletére hivatkozva – munkatáborokba vigyék a német nemzetiségű, munkaképes lakosokat. 1944. december 16-án a németiség összegyűjtése tervezetének kidolgozásával megbízott Berija, benyújtotta Sztálinnak a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarország területén élő 17–45 év közötti német nemzetiségű férfiak, és 18–30 év közötti német nemzetiségű nők internálásának ütemtervét. Mindennek fényében 1944. december 21-én a 4. Ukrán Front katonai tanácsa meghozta a 00520. számú határozatát a felszabadított Csehszlovákia területén tartózkodó 17–45 év közötti munkaképes német férfi, és 18–30 év közötti munkaképes német nő mobilizálásáról és internálásáról. A 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 22-én körlevelet adott ki a körzeti és helyi népbizottságok számára a német nemzetiségű lakosság mozgósításáról. A körlevél is figyelmeztetett, hogy aki nem jelentkezik, azt letartóztatják és haditörvényszék elé állítják. Az újonnan felszólítottaknak december 22–25. között kellett jelentkezniük. A regisztrálás után a behívottakat hazaengedték azzal az utasítással, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen. A fiatalabbakat azzal fenyegették, hogy ha nem jelennek meg, akkor a szüleiket viszik el helyettük. Az elhurcolt németek a Donyec-medence területén lévő lágerekbe kerültek, ahol férfiakat és nőket egyaránt szénkitermelésre és egyéb bányaiüzemi munkára fogták. KTÁL P-14. op.1. od.zb.52.

⁴⁵ Ekschnit Margit visszaemlékezése. Idézi: MOLNÁR D. 2009. 42.

⁴⁶ KTÁL, P-14. op.1. od.zb.52.

⁴⁷ Városi jellegű település Ukrajnában, Kárpátalján, a Rahói járásban. A Fekete-Tisza völgyében, a Tatár-hágó közelében terül el.

⁴⁸ DUPKA 2009. 21.

foglyot valamilyen okból elveszítettek, a hiányzó létszámot a lehető leghamarább pótolták az éppen arra járó személyek közül, mit sem törődve azzal, hogy az illető megfelel-e a regisztráció során felállított kritériumoknak. Ezen okból számos magyar nemzetiségű és származású nő lett elhurcolva a régióból. Erről tanúskodik az alábbi visszaemlékezés is: „Schmolneuer Jolán is a listán volt, de útközben rosszul lett, így Bocskón [Nagybocskó⁴⁹ – Molnár D. E.] elengedték. Helyette az oroszok az utcán elfogtak és az autóra tettek egy Kulinyák Babi nevezetű kislányt. Szegény könnyű ruhában volt, félcipőben, hajadonfőtt, nem volt német származású. Szegény édesanyja, amikor meghallotta, hogy mi történt, pongyolában, papucsban szaladt az autó után sírva, jajveszékelve. Borzasztó emlékek ezek, a félelem görcse még ma sem oldódott fel teljesen.”⁵⁰

A lágerélet traumatapasztalatai mellett a túlélőket a kibeszéletlenség traumája is sújtotta, mivel a rendszer fennállásának idején nyilvánosan nem beszélhettek az elhurcolásról, a lágerbeli körülményekről: „...mostanáig, a kommunista időben nem volt szabad beszélni róla.”⁵¹ Ha el is mondták megrázkódtatásaikat, az csak a négy fal között, szűk családi körben történhetett meg, vagy még ott sem, mivel nem akartak a családtagoknak fájdalmat okozni, ezért mélyen eltemették magukban az őket ért traumát.

Az említett történetek, traumatapasztalatok és összefüggések alapján túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a „málenkij robot” a kárpátaljai magyarság egyik legmeghatározóbb, máig ható egyéni és közösségi traumája, a kárpátaljai magyarság sorsközössége. Mivel körülbelül 30 ezer embert érintett, következményeiben is társadalmi méretekben él tovább. Minél teljesebb feltárása azonban csak akkor valósulhat meg, ha mélyfúrások által minél több egyéni sorsot ismerünk meg.

⁴⁹ Település Ukrajnában, Kárpátalján. A Rahói járásban, Técsőtől 36 km-re, a Tisza jobb partján található.

⁵⁰ DUPKA 2009. 22.

⁵¹ Interjú Nagy András „málenkij robotra” deportált túlélővel. Beregszász, 2006. július. (II. RFKMF LTTK)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK***Levéltári források***

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

P–14. op.1. od.zb. 52.

P–14. op.1. od.zb. 82.

P–14. op.1. od. zb. 215-232.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TREL)

4300/32 – 1944.

Gyűjtemények, saját gyűjtések

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóintézete (RFKMF LTTK)

Barát Endre „málenkij robotra” deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. Nagypalád, 1989. (másolat)

Dobsa Lajos. Napló. Szolyvai fogolytábor, 23-ik szd., 15. barakk.

Imre Gyula Pál lejegyzett visszaemlékezése. Beregszász, 1972. (másolat)

Interjú Nagy András „málenkij robotra” deportált túlélővel. Beregszász, 2006. július.

Interjú Tóbák Klárával, Tóbák Lajos „málenkij robotra” deportált túlélő lányával. Aknaszlatina, 2016. július.

Sóbányi Imre 2015: Aknaszlatinai emlékeim. Kézirat.

Beregsomi Általános Iskola gyűjteménye

– Dancs Pálné visszaemlékezése

Publikált források

DUPKA György (összeállította) 2017: *Kárpátaljai magyar férfiak a szovjet lágerekben (történetek, visszaemlékezések, emlékiratok)*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest.

Feldolgozások

BENDA István – OROSZ László (szerk.) 1990: *A Beregszászi Magyar Gimnázium története 1864–1989*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.

CSATÁRY György 1991: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagának tükrében. *Évgyűrűk '90*. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány. Kárpáti Kiadó, Ungvár.

DUPKA György 1999: *Kárpátaljai Magyar Gulag-lexikon*. Ungvár–Budapest, Intermix.

- DUPKA György 2009: Meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből. In BAKURA Sándor – DUPKA György – KOVÁCS Elemér – KOVÁCS Erzsébet – MOLNÁR D. Erzsébet – TÓTH Zsuzsanna: „*Otthon a könny is édes*” 1944–1945. *Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében*. Ungvár– Budapest, Intermix Kiadó. 20–24.
- HORKAY Barna 1998: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, [h.n.], Kom Over En Help Alapítvány.
- Kepecs József (szerk.) 1996: Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KOCSIS Károly – Kocsisné Hodosi Eszter 1991: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOCSIS Károly 2001: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe*. Magyar Tudományos Akadémia Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Kutató Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbség Kutató Intézet, Budapest.
- MIKLÓS Eszter 2017: *Transzgenerációs trauma*. In Horkay Anna (szerk.): *Az igazság szabadokká tesz titeket! Volt pataki diákok, lelkészek megpróbáltatásai az egyházellenes kommunista diktatúrában Kárpát-medencei kitekintéssel*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 147–154.
- MOLNÁR D. Erzsébet 2009: A kárpátaljai németiség elhurcolása a szovjet rendszer kiépítésének idején. In BAKURA Sándor – DUPKA György – KOVÁCS Elemér – KOVÁCS Erzsébet – MOLNÁR D. Erzsébet – TÓTH Zsuzsanna: „*Otthon a könny is édes*” 1944–1945. *Kényszermunkára hurcolt kárpátaljai magyarok és németek nyomában a Donyec-medencében*. Ungvár– Budapest, Intermix Kiadó. 34–53.
- MOLNÁR D. Erzsébet 2020: Bakajsa József. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfelelt életutak a 20. századból*. Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Mandiner.hu, Budapest. 43–39.
- MOLNÁR D. Erzsébet: Ember az embertelenségben. Tóbák Lajos Szolvára történt elhurcolásának és megmenekülésének története. *Kárpátalja* 812. (2016. augusztus 3.) <https://karpataljalap.net/2016/08/03/ember-az-embertelensegben> (Letöltve: 2020. 10. 17.)
- Popovics Zsuzsanna 2006: Egy ember, aki életet mentett 1944 novemberében. Édesapjára emlékezik Bakajsa Katalin. *Kárpátalja* 305. (2006. november 17.) Elérhető: <https://karpataljalap.net/2006/11/17/egy-ember-aki-eletet-mentett-1944-novembereben> (Letöltve: 2021. 10. 18.)
- SINGER Zsuzsa 2010: Nyomok a lelkekben. A sztálini munkatáborok kényszerű öröksége. KMMI-füzetek VII., Ungvár – Beregszász.
- STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

TÓTH Péter 2013: 100 éve született Deákné Bartha Katalin. *Kárpáti Igaz Szó* 193-194. (2013. 12. 28.) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Karpati-IgazSzo_2013_12/?query=100%20C3%A9ve%20sz%C3%BCletett%20De%C3%A1kn%C3%A9%20Bartha%20Katalin&pg=115&layout=s (Letöltés: 2020. 03. 19.)

ZELEI Miklós 2017: *A kettézárt falu*. Kortárs Kiadó, Budapest.

ГОРДИЙЧУК, Сергей 2015: *Трудові депортації як важливий засіб радянизації Закарпатської України (1944–1946)*. [Gordijcsuk, Szergej: Kényszer-munkára deportálás, mint Kárpátontúli Ukrajna szovjetizálásának fontos eszköze (1944–1946)]. УДК 94(477.87) – 054.74”1944/1946” UDC DOI 10.17223/18572685/39/13 <https://cyberleninka.ru/article/n/trudovi-deportatsiyi-yak-vazhliivy-zasib-radyanizatsiyi-zakarpatskoyi-ukrayini-1944-1946> (Letöltés: 2021. 06. 28.)

МИЩАНИН, Василь 2017: Интернирование и депортации закарпатских венгров в условиях становления советской власти (1944–1945 гг.). *Вестник Томского государственного университета. История*. [Miscsánin, Vaszily: Kárpátaljai magyarok deportálása és internálása a szovjethatalom kiépítése idején (1944–1945). A Tomszki Állami Egyetem Közlönye. Történelem.]. № 46. С. 47–53.

URL: http://journals.tsu.ru/history/&journal_page=archive&cid=1564&article_id=3481 2 (Web of Science. DOI: 10.17223/19988613/46/6). (Letöltés: 2021. 06. 28.)

MOLNÁR, D. ERZSÉBET

*Associate Professor, II. Ferenc Rákóczi Hungarian College of Transcarpathia;
Head of Institute, Lehoczky Tivadar Social Sciences Research Center*

„MALENKIJ ROBOT” – THE INDIVIDUAL AND COMMUNITY TRAUMA OF THE HUNGARIANS OF TRANSCARPATHIA

Thanks to the research of recent years, many aspects of the Transcarpathian “Malenkij robot” have become known, and light has been shed on valuable data, information, and connections. In the light of all this, without exaggeration and on the basis of the unanimous opinion of the researchers dealing with the topic, we can state that due to the size of the “Malenkij robot”, it is one of the biggest tragedies of the Transcarpathian Hungarians in the 20th Century. As about 30,000 people are affected by its consequences, it continues to live on a social scale. However, there are always individual destinies behind the numbers and aggregated statistics, the exploration of which is essential for a better understanding of a given community trauma. This communal trauma, that continues to this day, is made up of individual tragedies to much of which it is still our duty to make public. The aim of the present study is to provide an insight into the individual destinies that bring the period of deportations really closer to the people and contribute to a better understanding of the peculiarities of the given age, in addition to presenting the tragic consequences of the “Malenkij robot” for the Hungarians of Transcarpathia as a whole.

CSERVENKA FERDINÁND

A FELSŐ-BODROGKÖZI TELEPÜLÉSEKRŐL „MÁLENKIJ ROBOT” ÜRÜGYÉN ELHURCOLT FELVIDÉKIEK

Előzmények

A mai Szlovákia területéről 1944–45-ben a szovjet hatóságok által „málenkij robot”¹ ürügyén történt tömeges elhurcolások elsősorban a Felső-Bodroghöz és az Ung-vidék falvaira és városaira terjedtek ki, de érintették a Szepesség német községeit és a Szepsi járás településeit is. A Felvidék keleti területeitől nyugatabbra a tömeges elhurcolás főként néhány gömöri települést érintett, mint pl. Abafalva, Uzapanyit, Vámosbalog (Nagybalog). A mai Szlovákia nyugati területein csak kisebb csoportok vagy egyének elhurcolására került sor.²

1944. július 30-án a Szovjetunió Állami Védelmi Bizottsága olyan döntést hozott, miszerint Kárpátalja elfoglalása és megszállása érdekében az 1. és 2. Ukrán Frontok érintkezési pontján létrehozza a 4. Ukrán Frontot. Augusztus 5-én az új szovjet hadseregcsoport főparancsnoka Petrov vezérezredes, törzsfőnöke Korzsenyevics altábornagy lett. A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja lett a kegyetlenségéről hírhedtté vált Mehliusz vezérezredes, aki a SZMERS³ és az NKVD⁴ egyik magas rangú vezetője is volt. Kárpátalja, valamint a Felvidék keleti részének, tehát a Felső-Bodroghköznek az elfoglalásában és megszállásában a 4. Ukrán Front alakulatai vettek részt. A terület védelmét a magyar 1. hadsereg látta el. A magyar honvéd alakulatoknak több héten keresztül sikerült feltartóztatniuk a támadókat. 1944. október 27-én a szovjet csapatok elfoglalták Ungvárt, és két nappal később, október 29-én Csap is szovjet kézre került.⁵ Utóbbi település azonban

¹ Jelentése: „kicsi munka”, „kicsi robot”, eredetileg „málenkájá rábota”. Az orosz „rabota” a magyarban „robot”-ra változott, mivel ennek a szónak volt értelme a középkortól. BOGNÁR 2018. 19.

² SIMON 2017. 167.

³ Jelentése: Szmerťy Spionam=Halál a kémekre! Szovjet katonai hírszerző és kémelhárító szervezet. BOGNÁR 2017. 113.

⁴ Jelentése: Narodnij Komisszariat Vnutrennüh Gyel=Belügyi Népbiztosság. RAVASZ–SIPOS 1996. 329.

⁵ Molnár D. Erzsébet szerint Csap szovjet megszállására október 27-én került sor. MOLNÁR D. 2015. 47–48.

csak ideiglenesen volt a szovjetek birtokában, mert a város többször cserélt gazdát. A magyar és német csapatok visszavonulására csupán november 26-án került sor.⁶

A Felvidék délkeleti részén elterülő Felső-Bodroγκöz az 1920. június 4-i trianoni békediktátummal Csehszlovákia részévé vált. A földrajzi, történelmi, gazdasági és közigazgatási szempontból évszázadok óta együvé tartozó Bodroγκözt új országhatár vágta ketté. Az újonnan létrejött csehszlovák állam területének részévé vált Felső-Bodroγκöz magyarsága perifériára került, és távol élt, illetve él Szlovákia adminisztrációs, politikai és kulturális központjától, Pozsonytól.

A Felső-Bodroγκöz települései 1920 előtt Zemplén vármegyéhez tartoztak. A tájegység települései ma a Kassai kerület Töketerebes-i járásához tartoznak.

Civilek tömeges elhurcolása a Felső-Bodroγκözből

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén elfogadta a 0036. számú, szigorúan titkos parancsot, amelyet Petrov hadseregtábornok, Mehlisz vezérezredes, Novikov vezérőrnagy és Kariofilli altábornagy is aláírt. Ez a dokumentum 9 pontból állt, és előírta a „kollektív bűnösség és büntetés elvének” alkalmazását:⁷ „A német és a magyar hadsereg volt katonáit és tisztjeit tartóztassák le, és konvojban, mint az ellenség katonáit, irányítsák őket a hadifogoly-gyűjtőhelyekre. A Kárpát-Ukrajna felszabadított területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket csapatonként, listák szerint konvojban irányítsák a hadifogoly-gyűjtőhelyekre.”⁸ A parancs értelmében Kárpátalján és a Felvidék keleti részén is a 18 és 50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfiaknak kötelező volt jelentkezniük. A korhatárt figyelmen kívül hagyva vittek el 18 életévüket be nem töltött fiatalokat és 50 éven felüli személyeket is. Némely településen már a kidoboláskor a 18 és 60 év közötti férfilakosságot is felszólították a jelentkezésre.⁹ Másnap, november 13-án Kárpátalja városaiban már falragaszokon is megjelent „Városparancsnokság 2. számú parancsa”-ként a 0036-os parancsnak a lakosság számára készült változata. A kötelező jelentkezés határideje november 16-a volt. A parancs 4. pontja értelmében, akik az utasításnak nem tesznek eleget, azokra letartóztatás és haditörvényszék vár.¹⁰ A tömeges letartóztatásokat és elhurcolásokat az NKVD, a SZMERS, valamint az Uszta Gyula, Priscsepa és Tkankó partizánalakulatok 1944. november 18-a után is folytatták, egé-

⁶ DUPKA 2020. 45–46.

⁷ DUPKA 2020. 53.

⁸ MOLNÁR D. 2015. 210.

⁹ MOLNÁR D. 2015. 97.

¹⁰ BOGNÁR 2018. 80–82.

szen 1945 januárjáig.¹¹ Fagyjev vezérőrnagy – a 4. Ukrán Front Hadtápterületét Fedező NKVD-csapatok parancsnokának – 1944. december 17-i jelentése a következő volt: „...november 18-tól december 16-ig az NKVD osztagok a Kárpátalja területén összesen 22.951 személyt tartóztattak le és továbbítottak hadifogolytáborokba [...] A tisztító akció folytatódik a hátszágban.”¹² A Kárpátalján lezajlott elhurcolás keretében került sor a Felső-Bodroghközben, az Ung-vidéken¹³ és a Felső-Tisza-vidéken végrehajtott akciókra is.¹⁴ A 0036-os parancs alapján történő elhurcolás tulajdonképpen az etnikai tisztogatás egyik változata volt. Az etnikai alapú elhurcolás szorgalmazói, a trianoni Magyarországhoz visszacsatolt részeket, a szomszédos államok katonai-, politikai vezetői voltak. Az Északkeleti-Kárpátok felől déli, illetve délkeleti irányba előrenyomuló szovjet csapatok és a csehszlovák hadtest feladata az volt, hogy megtisztítsák a Felvidéket a németektől és a magyaroktól. A csehszlovák hadtest lapja már az 1944. októberi 6-i számában a következőkről ír: „...megtisztítani Szlovákiát teljesen minden betolakodótól és árulótól [...] Csak most kezdődik a Köztársaság megtisztítása a németektől, magyaroktól, árulóktól.”¹⁵

A Vörös Hadsereg katonái 1944. november 24-én Csap irányából léptek a Bodroghköz területére. Két-három nappal később az NKVD osztagai is megjelentek itt, és megkezdték a férfiak összegyűjtését és elhurcolását. 1944 decemberében a Felvidék délkeleti és keleti részén fekvő települések (Felső-Bodroghköz és környéke, Ung-vidék) lakói közül körülbelül 2500 magyar nemzetiségű férfit hurcoltak el „málenkij robot”-ra az illetékes szovjet hatóságok. Az elhurcolások 1944. december 1-jétől egészen december 23-ig tartottak, és két szakaszban történtek. Az első szakasz december 6-ig tartott, de voltak olyan települések, mint pl. Lelesz, Királyhelmece, ahonnan a második szakaszban is hurcoltak el férfiakat. A tömeges elhurcolás után 1945 februárjáig a bujkáló magyar férfiak ellen is hajtóvadászat indult, akiket Nagykaposon és Királyhelmeceen gyűjtöttek össze.¹⁶ Annak ellenére, hogy a tömeges elhurcolások december 1-jén kezdődtek a térségben, voltak olyan esetek is, amikor már korábban deportáltak egyéneket. Ilyen volt a nagytárkányi születésű, de Kistárkányban élő Tolvaj Sándor esete, akinek elhurcolására már november 28-án sor került. Elmondása szerint egy pár szovjet katona jött érte egy oroszul jól tudó helyi lakos kíséretében. Még aznap elvitték őt néhány

¹¹ BOGNÁR 2017. 107.

¹² STARK 2017. 29.

¹³ Az Ung-vidékről elhurcoltak a garanyi és a szinnai táborokat megjárva, az Uzsoki-hágón keresztül érkeztek meg a szambori elosztótáborba, onnan pedig a Szovjetunió egyéb munkatáboraiiba szállították őket. SIMON 2017. 168.

¹⁴ STARK 2017. 29.

¹⁵ BOGNÁR 2017. 103–104.

¹⁶ DOBOS 2017. 84–85.

más bodrogi közeli településről származó társával együtt. Az út több napig tartott, több megálló után egyenesen Szamborig, ahol bevagonírozták, és a boriszovi táborba szállították. Ebből arra lehet következtetni, hogy a Kárpátaljáról elhurcoltak egy részének halála miatt létszámkiegészítésre volt szükség.¹⁷

A felső-bodrogi közeli településekről az első hullámban, tehát december 1-je és 6-a között történő elhurcolások 17 községet érintettek. Az első érintett települések – Kistárkány, Nagytárkány, Ágcsernyő, Bély, Kisdobra, Kisgéres, Nagygéres, Királyhelmece, Lelesz, Bodrogszerdahely – a vasútvonal menti 3 km-es sávban kerülnek el. December 6-án a tömeges elhurcolások folytatódtak, így került sor a többi felső-bodrogi közeli településre is.¹⁸

1944. december 6-a után az elhurcolások a Felső-Bodrogi köz közép- és aprófalvait érintették elsősorban, december 12-től pedig az Ung-vidék települései is sorra kerültek. Ekkora már az emberek összegyűjtése nem közvetlenül a falvakban történt, hanem kijelölt településeken, mint Királyhelmece, Kisbári, Deregyő, Vajány, Pálóc. Az emberek öltözéke, felszerelése még ekkor is több esetben hiányos volt. Az első szakaszban történt elhurcolások következményeiből már tudni lehetett, hogy nem „háromnapos munkáról” van szó. A Dobos Ferenc által készített megkérdezésekből kiderült, hogy a második szakaszban elhurcoltak vagy nem tudtak a korábban történekekről, vagy pedig a harcoló szovjet csapatok elvonulása után nem érezték magukat akkora veszélyben.¹⁹ A második hullámban elhurcoltak létszáma mintegy 1500–1800 fő volt, köztük a kistárkányiakkal, akiket a belorusziai boriszovi és a Donyec-medencében található makejevkei, kramatorszki, sztalinói és a jenakijevoi lágerekben helyeztek el. Kramatorszokban koks- és ke-rozinüzem, Sztalinoban tégl- és cementgyár, Jenakijevóban pedig vas- és csőgyár működött. Túlnyomó többségük nem civil elhurcolt, hanem inkább német, magyar és román katona hadifogoly volt.²⁰

A felső-bodrogi közeli településekről civilként hadifogoly-státuszban elhurcoltak a Szovjetunió GUPVI²¹ táboraiba kerültek.

Az elhurcolások két hulláma közötti eltérések részben abban is megmutatkoznak, hogy a második szakasz során gyakoribbak voltak a megállások, és az elhunytak száma is kevesebb volt. Az elosztólágerek és a vasúti szállítási vonalak túlzsúfoltsága miatt az elhurcolások üteme lassult. Több felső-bodrogi közeli falu lakosait már december 10-e körül a királyhelmecei parancsnokságon nyilvántartásba vet-

¹⁷ LUKÁČ 2017. 198.

¹⁸ LUKÁČ 2017. 198–199.

¹⁹ DOBOS 2017. 88–89.

²⁰ LUKÁČ 2017. 203–204.

²¹ Jelentése: Glávnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih=Hadifogoly-és Internáltügyi Főparancsnokság. BOGNÁR 2018. 21.

ték, majd hazaengedték őket, és elhurcolásuk december 23-án történt. A 3. sz. szinnai hadifogoly-gyűjtőponton²² végzett orvosi vizsgálat során a betegek és idősek egy részét hazaengedték.²³ Az elhurcolások két hulláma közötti eltérések nagy valószínűséggel a szervezési nehézségekkel magyarázhatók. A katonaként vagy civilként fogságba vetettek nagy létszáma miatt a gyűjtő- és elosztótáborok túlszűfoltak voltak, és vélhetően a vasúti kapacitás is kevésnek bizonyult.²⁴

Királyhelmecen egyébként a szovjet csapatok megérkezése után – 1944. november 26-án – magyar nemzeti járási tanács alakult, amely eleinte Sátoraljaújhellyel, a járás magyar megyeközpontjával tartotta a kapcsolatot. A Szlovák Nemzeti Tanács a magyarlakta felvidéki területek településeit megfosztotta a nemzeti bizottságok alakításának jogától. Ennek ellenére azonban több helyen az 1. bécsi döntéssel Magyarországhoz visszakerült területen önként jöttek létre helyi, illetve járási nemzeti bizottságok, esetleg tanácsok. Ez is bizonyítja, hogy a frontvonal egyre nyugatabbra tolódása miatt zavaros közjogi helyzet alakult ki a mai Szlovákia területén, főként a magyarlakta településeken,²⁵ amelyek 1938. november 2-ától Magyarországhoz tartoztak.

Az elhurcolások úgy történtek, hogy az adott településen reggel kihirdették a „háromnapos munkára” való felszólítást, majd kezdetét vette a férfiak összegyűjtése, akiket mozik, iskolák épületébe, pincehelyiségekbe zsúfoltak össze és zártak be. Néhány órával később erőltetett menetben keleti irányba hajtották az embereket. Út közben ételt nem kaptak. Szálláshelyük istállók, gazdasági épületek, padlások voltak.²⁶ A harcoló szovjet alakulatok mögött érkező NKVD-s tisztek bizalmatlanok voltak még a csekély számú helyi kommunista érzelmű egyénnel szemben is, ennek ellenére gyakran őket nevezték ki komisszároknak. Utóbbiak feladata a településeken tartózkodó civil férfilakosság „háromnapos munkára” történő elhurcolásának megszervezése volt. Önálló döntéssel nem rendelkeztek, a kapott parancsok végrehajtásában segédkeztek. Némely esetben azonban boszúsúszomjuknak megfelelően tevékenykedtek.²⁷ Kistárkányban a megszállás után négy nappal hirdették ki a „háromnapos munkára” történő felszólítást, amelyet Kovács Tibor²⁸ kéziratában így jegyzett le: „A negyedik nap összeverbuválódott

²² DUPKA 2017. 86.

²³ DOBOS 2017. 89–90.

²⁴ KÖTELES 2021. 159.

²⁵ POPÉLY 2006. 45.

²⁶ DOBOS 2017. 87.

²⁷ KÖTELES 2021. 156–157.

²⁸ Kistárkányi lakos, akit 1944-ben elhurcoltak „málenkij robot” ürügyén. Sztarij Szamborban a csehszlovák állampolgársági bizonyítványának és némi szlovák nyelvtudásának köszönhetően szabadult. A kéziratát Szabó Barnabás emlékei alapján írta tovább. LUKÁCS 2017. 77.

a híres tanács Lucza János²⁹ vezetésével, aki a frontról került haza, mint őrmester szolgált a hadseregben. A tanács döntése alapján 18-tól 60 éves korig jelentkezni kellett a csapi állomáson eltakarítási munkára. Természetesen, aki csak tehetett, ment, már csak kíváncsiságból is, meg nem akart ellenszegülni a parancsoknak.³⁰ A település elhurcolt férfi lakosságát főleg a záhonyi vasúti híd újjáépítési munkálataira vitték, amely december 3-ig tartott. A munkálatokról történő hazatérés során szovjet katonák elfogták őket és a tiszasalamoni kolónia egyik lakatlan épületébe terelték, de a helyi lakosság segítségével sikerült kiszabadulniuk. Kistárkányban olyan hírek várták őket, miszerint kétheti élelemmel jelentkezniük kell a Hangya szövetkezet udvarán, ahol új munkára osztják be őket. A kistárkányiak a biztonságérzet és a szállítási ígéret miatt inkább a csapi munkát választották. A kisbíró kidobolta a felhívást, amelyre 94 embert osztottak be, akiket Csapra szállítottak. Itt nemzetiség szerint összeírták őket, majd fegyveres őrizet mellett hajtották tovább az embereket az országúton.³¹ Kovács Tibor így emlékezett vissza a történetekre: „A csűrben egy asztal mellett írnok volt, aki magyarul is beszélt. Mindenkit feljegyzett, és a nemzetiségét kérdezte. Magyarok külön egy másik épületbe, a szlovákok, románok és a cigányok elmehettek haza. Községünkbe is így tértek haza többen. Mondhattuk volna magunkat mi is szlováknak, mivel mindannyian a Felvidékről voltunk. Nem mondtuk azért, mert az a hír terjedt, hogy a szlovákokat viszik katonának, a magyarokat pedig munkára. – Elegünk volt a katonáskodásból – mondták az idősebbek.”³²

ÚT A CÉLTÁBOROKIG – A SZOLYVAI GYŰJTŐTÁBOR ÉS A SZAMBORI ELOSZTÓTÁBOR

Csapról a menet Bátyu felé indult el, ahol az éjszakát töltötték. A fegyveres kísérek szovjet Közép-Ázsiából származtak – emlékszik Kovács Tibor. A létszám a „csapi munkás” menetoszlopban nagyjából 200 főt tett ki, akiket a Felső-Bodrogtörzs településeiről – Ágcsernyőből, Battyánból, Bélyből, Kistárkányból és Nagytárkányból – hurcoltak el. Ezután vasúton Beregszászba szállították őket, majd az út gyalogosan folytatódott tovább Munkácsra. Az út során ételt nem kaptak, csupán egy evőkanálnyi kristálycukrot. Az elhurcoltak december 6-án érkeztek meg a szolyvai gyűjtőtáborba.³³ A Felső-Bodrogtörzs településeiről elhurcoltakat fegy-

²⁹ Kistárkány megbízott komisszára volt. LUKÁCS 2017. 73.

³⁰ LUKÁCS 2017. 73.

³¹ LUKÁCS 2017. 73–74.

³² LUKÁCS 2017. 74.

³³ LUKÁCS 2017. 74–75.

veres kísérettel hajtották erőltetett menetben a Perecseny-Szolyva-Vereckei-hágó-Turka-Szambor vonalon.³⁴ A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 0036. számú határozata azt is tartalmazta, hogy 1944. november 17-ig hadifogoly-átvevőhelyeket kell létesíteni Szolyván, Perecsenyben és Huszton. A szolyvai gyűjtőtábor befogadóképessége 8000 fő, míg a szambori (Sztarij Szambor, Novij Szambor) 4000 fő volt.³⁵ A szambori átmeneti elosztótábort a Novij és Sztarij Szambor közötti vasút mentén alakították ki.³⁶

Szolyva elfoglalására 1944. október 24-én került sor, amelyet a ruszin partizán és NKVD-parancsnokok által vezetett csapatok hajtottak végre. Az itt kialakított 2. számú gyűjtőtábort a város határában lévő egykori magyar határvasz laktanyából hozták létre. 1944 novemberében a láger parancsnoka Jermilov százados volt.³⁷

Kovács Tibor így írt az út nehézségeiről és a táborról: „Hideg, ködös volt az idő. Nagyon fáztunk. Kibírhatatlan volt ez az állapot. Éhesek, szomjasak, fáradtak voltunk. Sóhajtoztunk, csak már odaérnénk ahhoz a helyhez, ahol dolgozni fogunk. Az idősebbek a halálukat kérték a jó Istentől [...] A szolyvai láger a hegytetőn szúrósdrróttal volt körülvéve. A hegy lábánál a Latorca folyó békésen csordogált. A Láger egy nagy területen fekvő hegyi vadász laktanyából³⁸ volt kialakítva. Az épületek talán 1939-ben épültek. Voltak köztünk emberek, akik ebben a kaszárnnyában katonáskodtak a magyarok alatt. Emeletes kaszárnnyák, mögöttük hosszú trénistálók.”³⁹

A tábori körülmények is borzalmasak voltak. A fejet leborotválták, a zuhanyzóknak egyszerre tíz ember fért el, sőt sok esetben még víz sem volt. Voltak, akik a szennyvízlevezető csatornán keresztül szöktek meg, de akiket elfogtak, azokat verésre verték az örök. A fertőző betegségek egyre jobban terjedni kezdtek.⁴⁰ 1944. december 12-e és 1945. január 1-je között a táborban flekktyfusz miatt hivatalosan is egészségügyi zárlatot rendeltek el. Az intézkedések eredményeképpen a 4292. számú kórház Munkácsról Szolyvára tették át, de a járvány tovább tizedelte az embereket. A 2149. számú szambori rabkórház pedig túlszűfolt volt. A katasztrófális állapotok helyzetének javítása érdekében intézkedésekre nem került sor. Nagy Jenő így emlékezett vissza: „Itt, Szolyván már a harmadik napon beosztottak a sanitécekhez. Egyik napon a holttesteket pakoltuk a szekérre, a másik napon ástuk a gödröket, hantoltunk. Két lovas fogat hordta szünet nélkül a

³⁴ DUPKA 2020. 91.

³⁵ DUPKA 2020. 141, 143.

³⁶ BOGNÁR 2018. 416.

³⁷ DUPKA 2020. 146–147.

³⁸ Helyesen: határvasz laktanya.

³⁹ LUKÁCS 2017. 75.

⁴⁰ LUKÁCS 2017. 75.

halottakat a lágér melletti, parknyi nagyságú temetőhelyre. Egy gödörbe húsznál több holtat is beletuszkoltak [...]”⁴¹ A járvány miatt naponta körülbelül 100–120 fogoly vesztette életét, akiket jelöletlen tömegsírokban temettek el. Több mint 2000 fő vesztette életét.⁴²

Az étel is silány volt a lágérban. Benzines vagy olajos hordókban főzött borsó-, kukorica-, vagy marharépalevest, néha burizst és 20 dkg kenyeret adtak a foglyoknak.⁴³ Kovács Tibor a következőképpen jegyezte le a történeteket: „Bablevest adtak, itt úgy készítették, hogy nagy benzines hordókban vizet főztek egy kevés babbal. Mikor felfőtt a víz, akkor kezdték osztani. Itt történt meg a baj. Az embereknek nem volt edényük, nem tudták mibe kivenni a reggelit. Konzerves dobozokat keresgéltek az udvaron, találtak is, amit már az előttük lévők használtak. Rozsdásak és piszkosak voltak. Kicsit kimosták és ebbe vették ki a levest.”⁴⁴

A szolvyvai gyűjtőtábor elhagyása után a 22. sz. szambori elosztótáborba hajtották az elhurcoltakat.⁴⁵ Szolvyváról két útvonal vezetett a sztarij szambori átmeneti elosztótáborba. A rövidebb útvonal Volóc-Vereckei-hágó-Turka-Sztarij Szambor, míg a hosszabb Perecseny-Nagyberezna-Malomrét-Uzsoki-hágó-Turka-Sztarij Szambor volt. Útközben az étel néhány dkg száraz fekete kenyér, vagy fél marék száraz borsó volt, miközben a hőmérséklet -15 és -20 °C között mozgott. Akik az út megpróbáltatásait nem bírták, azokat az örök agyonlőtték.⁴⁶ A Nagykapostól 5 km-re északnyugatra fekvő Mokcsakerész településről elhurcolt Géczy Lajos így emlékezett vissza az elosztótáborra: „[...] Megérkeztünk Szamborba. Nemsokára egy hatalmas fogolytábor szögesdrót kerítése előtt álltunk. Ez már nem kastélyból lágerrá züllött képződmény volt, hanem igazi, hamisítatlan lágér. Háromszoros drótkerítés övezte óriási térség terült el előttünk, a sarkokon őrtornyok, bennük golyószórók „védték” a tábor, belül pedig hosszú barakkok várták az érkezőket.”⁴⁷ A szambori elosztótábor parancsnoka Mkvervalidze őrnagy volt. A lágér feladata az volt, hogy a (hadi)foglyokat és az internáltakat marhagonokban a Szovjetunió belső munkatáborába szállítsák tovább.⁴⁸

Az 1945. január 3-i állapot szerint, a 0036. számú határozat értelmében elhurcolt magyar nemzetiségűek létszáma az NKVD-kimutató alapján a szolvyvai gyűjtőtáborban 4042 fő, míg a szambori elosztótáborban 3021 fő volt. Ugyanezen állapot szerint a hadifogoly és internált státuszban civilként elhurcoltak kö-

⁴¹ DUPKA 2020. 147–148.

⁴² KÖTELES 2021. 160.

⁴³ BOGNÁR 2017. 108.

⁴⁴ LUKÁCS 2017. 75.

⁴⁵ DUPKA 2020. 150.

⁴⁶ BOGNÁR 2017. 109.

⁴⁷ GÉCZI 1992. 36.

⁴⁸ DUPKA 2020. 150.

zül összesen 7714 magyar nemzetiségű személy volt fogságban a szolyvai lágerban, a szambori táborban pedig ez a szám elérte az 5603 főt. A (hadi)foglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó osztály vezetője, Mocsalov őrnagy ezeket a szigorúan titkos kimutatásokat Fagyjev vezérőrnagy részére készítette.⁴⁹

Mocsalov őrnagy 1945. március 23-i jelentésében a következőket írta a 4. Ukrán Front parancsnokának: „A 2. sz. szolyvai gyűjtőtáborban 1945. december 10-én mintegy 6 ezer internált személyt tartottak fogva lábbeli és téli ruházat nélkül.⁵⁰ A gyűjtőtábor kórházaiban mintegy 700 beteget kezeltek [...] Az internáltak hiányos öltözettel, kimerülten és betegen érkeztek a gyűjtőtáborba. Még hozzá gyakran érkeztek olyanok, akik flekk- vagy hastífuszban szenvedtek. Az internáltak között sok volt a tüdő-, vese- és szívbeteg. A helyzetet az is súlyosbította, hogy több mint 6 ezer (hadi)foglyot és internáltat nehéz munkára vezényeltek, a frontszakasz vasútvonalának helyreállítására, ahonnan vagy kimerülten, vagy lázasan tértek vissza a gyűjtőtáborokba, lágerekbe és a kórházakba...”⁵¹

A Csonka-Bereg vármegyéből elhurcoltak közül különösen sokan haltak meg, főleg azok, akiket a szolyvai lágerből kivonultatva – télvíz idején – az Északkeleti-Kárpátokban dolgoztattak az utánpótlási vonalak helyreállításánál. Lónya település lakói így írnak róluk kérvényükben: „A ruha rongyokban csüng testükön, a lábbeli leszakadt róluk, és sokan, igen sokan e fagyos télben meztláb vagy rongyokba csavart lábakkal vánszorognak és dolgoznak. Testileg-lelkileg el vannak csigázva, és nap-nap mellett várják szabadulásukat életre vagy halálra.”⁵²

A szambori elosztótáborban adódott egy lehetőség a szabadulásra, ugyanis mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkezhetek a Szovjetunió oldalán harcoló csehszlovák alakulatokhoz. A felvételt azonban a szlovák nyelv ismeretéhez kötötték, így ez a lehetőség csak kevés magyar nemzetiségű férfit érintett.⁵³ A szovjet és cseh szervek igyekeztek kiszűrni a magyar és német nemzetiségűeket, hogy megakadályozzák felvételüket az I. Csehszlovák Hadtestbe. Csak szláv (ruszin, ukrán, szlovák, cseh) és zsidó nemzetiségűek jelentkezését fogadták el. A szláv nyelvtudást a Miatyánk imádság elmondásával ellenőrizték. A szabadulók száma elenyésző lett, ugyanis az imádságokat az emberek anyanyelvükön ismerték, ezért csak a szlovák (esetleg cseh, ruszin) nyelven jól beszélők menekültek meg attól, hogy a Szovjetunió munkatáborába kerüljenek.⁵⁴

⁴⁹ DUPKA 2020. 153–154.

⁵⁰ A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy számos esetben a szovjet katonák, örök elkobozták a lábbeliket az elhurcoltaktól. Ilyen esetben az érintettek kénytelenek voltak meztláb folytatni útjukat. BOGNÁR 2017. 176.

⁵¹ DUPKA 2020. 159.

⁵² BOGNÁR 2018. 316.

⁵³ DOBOS 2017. 90.

⁵⁴ KÖTELES 2021. 160.

Szamborból elindították a transzportokat, amely során a vagonokba 50–80, de akár 100 embert is bezúfoltak. A néha akár több hétig is tartó szállítás során, a már legyengült és beteg foglyok közül nagy számban ivóvíz- és élelmiszerhiányban haltak meg.⁵⁵ Géczi Lajos így ír az út nehézségeiről: „Ellátásunk rendszertelen volt. Naponta egyszer, ha valahol megálltunk, tíz kenyeret adtak be, és mindenki kapott egy evőkanál kristálycukrot [...] Igen nagy gyötrelmet okozott a vízhiány. Az említett vételezés óta nem engedték megtölteni a kulacsokat, csajkákat.”⁵⁶

A kistárkányi elhurcoltakat a szambori elosztótáborból Boriszovba szállították. Az út 10–12 napig tartott. A szálláshelyük Szabó Barnabás visszaemlékezése alapján – amelyet Kovács Tibor lejegyzett – így nézett ki: „Hosszú deszkabarakk, keskeny folyosó, két oldalt háromemeletes fekvőhelyek. Két dobkályha volt a barakkban, de tüzelő itt sem volt [...] A barakkban pici ablakok voltak, erősen beszögezve. A barakkban a [kis]tárkányiakon kívül Beregszászból és környékéről voltak. Lehattunk olyan 500–600-an.”⁵⁷

A táborokban rengetegen veszítették életüket, és társaik temették el őket. Szabó Barnabás következőképpen emlékezett vissza: „A halottakat le kellett öltöztetni meztelenre. Kihordani a szánkóra, amelyre 20 halott fért rá egyszerre. A megpakolt szánkót az erdő szélére kellett húzni, és ott megástuk a sírokat és beletemettük a halottakat. Nagyon nehéz munka volt, mivel rokonokat ismerősöket, barátokat, falubelieket kellett így eltemetni. A sírás fogott el bennünket...”⁵⁸

A Felső-Bodrogszék területéről elhurcoltak esetében (ugyanúgy, mint Kárpátalján) a magyarok elleni kollektív megtorlás volt az elsődleges cél,⁵⁹ amely során nem a Szovjetunióban hiányzó munkaerő pótlását, hanem az egyes területek magyar és német nemzetiségűektől történő megtisztítását helyezték előtérbe.⁶⁰

1944 októberétől 1945 januárjáig Kárpátalján kettős – egy szovjet katonai és egy Husztról irányított csehszlovák polgári – közigazgatás jött létre. 1944. november 26-án Munkácson a Zakarpatszka Ukrajna (nem Podkarpatszka Rusz) Néptanácsának alakuló ülésén 663 képviselő közfelkiáltással kimondta, hogy Kárpátalja el akar szakadni Csehszlovákiától, és Szovjet-Ukrajnához kíván csatlakozni. A Szovjetunió Kárpátalja annektálását akarta kibővített területtel. Ezért történt, hogy a 0036-os parancs végrehajtását kiterjesztették a Kárpátaljával szomszédos területekre, az Ung-vidékére, Máramaros vármegyének a Romániához csatolt részére, valamint a trianoni Magyarországnál maradt Csonka-Bereg

⁵⁵ KÖTELES 2021. 160.

⁵⁶ GÉCZI 1992. 43, 45.

⁵⁷ LUKÁCS 2017. 78.

⁵⁸ LUKÁCS 2017. 79.

⁵⁹ DOBOS 2017. 90.

⁶⁰ KÖTELES 2021. 162–163.

vármegyére is. Ezt támasztja alá az is, hogy mind a Romániához csatolt terület, mind a Magyarországnál maradt Csonka-Bereget a háború után megpróbálták elcsatolni. Így például 1945. augusztus 16-án ukrán milicisták lefegyverezték a magyar határőrséget és a helyi rendőrséget, és megszállták Csonka-Bereg területét. A kommunista párt kivételével betiltották a többi pártot. A kommunista párt arra buzdította a lakosságot, hogy szavazzanak Kárpát-Ukrajnához való csatlakozás mellett, ígérve nekik olcsó ruhát, cukrot, petróleumot, búzát, valamint újabb földreformot. Végül augusztus 28-án a megszállók kivonultak, így az érintett területek „Kárpát-Ukrajnához” való csatolására szerencsére nem került sor.⁶¹

A hazatérés körülményei, lehetőségek és akadályok

A táborok foglyainak hazatérése során különbségek voltak abban a tekintetben, hogy a megváltozott határok miatt, egyes személyek lakhelye időközben más országhoz került. A csehszlovákiai magyar nemzetiségű elhurcoltak – így a felső-bodrogek köziek visszatérését is igyekeztek akadályozni a csehszlovák hatóságok, sőt a csehszlovák államhatalom szabadon bocsátásukat, illetve visszafogadásukat kategorikusan megtiltotta.⁶² A csehszlovák Nemzetvédelmi Minisztériumnak a Külügyminisztériumhoz küldött 1945. évi 108. számú jegyzéke kimondja: „[...] Kérjük [...], hogy a Külügyminisztérium hozza a szovjet szervek tudomására, hogy csupán csehek és szlovákokat fogadtunk, de azokat nem, akik mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkeznek. Ilyen jogcímre hivatkozva főként németeket és magyarokat küldenek, akiket nem szabad repatriálni.”⁶³ A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a csehszlovák illetőségű magyaroknak a 36. számú máramarosszigeti (hadi)fogoly elosztó- és gyűjtőtáborból elég nehéz volt hazakerülniük: „Máramarosszigeten volt egy gyűjtőtábor, ott kirakták az összes foglyot, és onnét megint külön transzportok jöttek Magyarországra. A magyarok mindjárt mehettek haza, de a felvidékieket kiszedték, és ott fogták. A Beneš akkor azt mondta, hogy nincsen semmiféle elmaradott katonája, és nem fogadta be a magyarokat. Csehszlovákia nem fogadott be bennünk, és Magyarországra nem is volt hova mennünk. Ott voltunk egészen őszig.”⁶⁴

1945 nyarán és őszén a munkára alkalmatlanok (betegek és sérültek) jelentős részét kiválogatták, és az első transzportokkal hazaküldték. A vagonok kapacitásától függően hazaengedték azoknak a civilként elhurcolt magyar foglyoknak egy

⁶¹ BOGNÁR 2017. 171, 173, 182, 184, 187.

⁶² DOBOS 2017. 91.

⁶³ DOBOS 2017. 92.

⁶⁴ SIMON 2017. 174.

részét is, akik az első kihallgatásuk során csehszlovák állampolgárnak és csehszlovák nemzetiségűnek vallották magukat.⁶⁵

A csehszlovák külügyminisztérium 1947. márciusi jegyzékében csupán a „nemzetiségi és politikai szempontból megbízható”, volt csehszlovák állampolgárok honosítására adott engedélyt. Az illetékes belügyi szervek hatáskörébe került a „megbízhatóság” megállapítása.⁶⁶

A repatriálást 1949. április végén nyilvánították hivatalosan befejezetté. A prágai külügyminisztériumot 1949. április 29-én értesítette a moszkvai csehszlovák nagykövetség „Lastovička” fedőnevű rejtjelezett táviratában, hogy a Szovjetunió a (hadi)foglyok és internáltak visszatérését befejezettnek nyilvánítja. A szovjet fél felhívta a csehszlovák belügyi szerveket, hogy Csap település állomáshelyére olyan megbízottakat küldjenek, akik fogadják a repatriáltakat. A szovjet hatóságok elsőként a munkaképtelenek és súlyos betegek szabadon engedését hajtották végre 1945 őszén. Ebben az esetben az állampolgárság és nemzetiség szerinti hovatartozás nem volt fő szempont. A betegen hazatérők nagy része már nem épült fel, és néhány hónapon, vagy éven belül életét veszítette. Az 1945-ben és 1945–46 fordulóján hazatérők közül a felső-bodrogköziek aránya mindössze 28% volt. A magyar nemzetiségű elhurcoltak viszonylag tömegben történő hazaérkezésére először – Tiszacsernyőn keresztül – az 1948 júliusától decemberéig tartó időszakban került sor. A hazatérők előbb a tóketerebesi és a kassai áttelepítési állomásokra kerültek, ahol „megbízhatósági vizsgálat” alá vetették őket, amely során ellenőrizték, hogy az elhurcoltak hozzátartozói reszlovakizáltak-e, illetve áttelepítették-e őket Magyarország területére. Az ekkor hazatérők csupán kis része származott a Felső-Bodrogköz területéről. Egy 1949. február 7-i belügyi jelentés szerint a királyhelmeci járásba 68 magyar nemzetiségű elhurcolt tért vissza. A belügyi szervek kimutatásaiban a reszlovakizálásra kényszerített magyarokat a listákban már szlovák nemzetiségűként jelzik, amely révén nehéz a visszatérő elhurcoltak számát pontosan meghatározni.⁶⁷

A csehszlovák illetőségű (hadi)foglyok és internáltak hazatérése a szovjet és csehszlovák hatóságok egyeztetései után, 1948-ban indult meg. A hazatérőket a szovjet és román katonák által őrzött máramarosszigeti (hadi)fogoly elosztó- és gyűjtőtáborba, a volt magyar laktanyába szállították. Néhány nap ott tartózkodás után a hazaérkezőket bevagonírozták, és a szovjet-csehszlovák, vagy a szovjet-magyar határállomásra szállították. A csehszlovák hatóságok igyekeztek kiszűrni a felvidéki magyarokat, és több hétig tartó várakoztatás, aprólékos kihallgatások után indították útnak Csap–Tiszacsernyő irányába.⁶⁸ A hazatérni kívánó

⁶⁵ KÖTELES 2021. 163.

⁶⁶ DOBOS 2017. 92.

⁶⁷ DOBOS 2017. 92–95.

⁶⁸ KÖTELES 2021. 168.

elhurcoltak több alkalommal is éhségstrájkhoz folyamodtak, hogy a csehszlovák belügyi megbízottak módszereivel szemben protestáljanak. A kelet-felvidéki elhurcoltak jelentős része inkább magyar állampolgárnak vallotta magát, hogy Debrecenbe érkezésük után a csehszlovák-magyar határon átszökve hazatérjen. A hazaérkezők közül sok magyar nemzetiségű személyt a csehszlovák hatóságok le tartóztattak és több évre börtönbe zártak. A felső-bodrogekői tömeges hazatérésének utolsó hulláma 1948 karácsonyán fejeződött be, de 1949-ben, sőt elvélve még az 1950-es évek közepéig is voltak hazaérkezők.⁶⁹

A Szovjetunió munkatáboraiból hazatérőkre újabb megpróbáltatások vártak. A csehszlovák hivatalos szervek a volt magyar katonákat, főként a civilként hadifogoly vagy internált státuszban elhurcoltakat potenciálisan megbízhatatlannak tekintették. Szabadulásuk után figyelmeztetésben részesítették őket, hogy elhurcolásukról, illetve fogvatartásuk körülményeiről nem beszélhetnek, különben büntetés vár rájuk.⁷⁰ A szovjet lágerekből hazatérő felső-bodrogekői magyarokra a sok szenvedés után a csehszlovák államhatalom által meghozott jogfosztó intézkedések is vártak. Sokukat a kommunista pártba való jelentkezésre szólították fel. Az érintettek nagyobb része elutasította ezt, de voltak, akik félelmükben a jelentkezés mellett döntöttek.⁷¹

A felvidékről elhurcoltak helyzete a számok tükrében, különös tekintettel a felső-bodrogekői települések lakosságára

Bartók Csaba 2010. november 18-i beregszászi emlékkonferencián tartott előadásán a következőket mondta: „Némely szlovák történész legfeljebb 6–7 ezer magyar és sváb elhurcolását ismeri el. Ebből 1000 felett van a lágerekben elhunytak száma. A felvidéki magyar helytörténészek 60–120 ezerre becsülik a Csehszlovákiából szovjet munkatáborokba került magyarok és németek számát.”⁷² A szlovákiai diktatúra időszakával foglalkozó Nemzeti Emlékezet Hivatala a civil elhurcoltak számát 7419 főre teszi, a Szlovák Köztársaság Igazságügyi Minisztériuma 7497 elhurcoltról (ebből 524-en vesztették életüket) tesz említést, Dárius Rusnák, a Moszkvai NKVD-levéltárakban tett kutatásai eredményeképpen az 1944–1945-ben a Szovjetunió területére elhurcolt szlovákiai lakosok számát 69 ezerre becsüli, míg Vladimír Bystrov a *Csehszlovák polgárok Szovjetunióba elhurcolása* című kiadványában 60 ezer és 120 ezer közé teszi az elhurcoltak számát.⁷³ Ezek a hatalmas

⁶⁹ DOBOS 2017. 96.

⁷⁰ KÖTELES 2021. 170.

⁷¹ DOBOS 2017. 98.

⁷² DUPKA 2020. 91–92.

⁷³ KÖTELES 2021. 153, 171–172.

számbeli különbségek kiválóan mutatják e téma feldolgozottságának a rendkívül alacsony fokát, vagyis a téma rendkívüli feldolgozatlanóságát.

1944. december 1-je és december 23-a között a Felső-Bodroghöz és az Ung-vidék településeiről – Popély Árpád kutatásai szerint – 2444 magyar férfit hurcoltak el „málenkij robot” ürügyén a Szovjetunió munkatáborába. Az elhurcoltak egyharmada a táborokban, vagy az út során életét veszttette.⁷⁴ Simon Attila tanulmányában a Szovjetunió munkatáborába „málenkij robot” ürügyén elhurcoltak számát a Felső-Bodroghöz és az Ung-vidékről közel 2500 főre, a Szepesi járásból körülbelül 600 főre, a Gömör-vidékről 200 főre, tehát összesen 3300 főre teszi. A nyugati területekkel együtt az elhurcoltak száma 3500 és 4000 fő közé tehető, amelynek mintegy felét a magyar nemzetiségűek teszik ki, míg a másik fele elsősorban a németek, valamint a szlovákok és a ruszinok közül került ki.⁷⁵

Az 1944. december 6-a előtt elhurcolt felső-bodroghöziek között magasabb volt a halálozási arány, mint a december 6-a után „málenkij robot”-ra elhurcoltak körében. Az első hullámban elhurcoltak 43%-a életét veszttette, amely csaknem azt jelentette, hogy minden második ember elpusztult.⁷⁶ A felső-bodroghözi településekről elhurcoltak halálozási aránya 38,5% volt. Ebből kifolyólag nagyjából minden három elhurcolt közül kettő élhette túl a (hadi)fogságot. A települések „málenkij robot”-ra elhurcolt férfilakosságának vesztesége jóval meghaladta a katonaként eleseteket, elhunytakat. A veszteségekhez azokat a (hadi)fogságból hazatérőket is hozzá kell számolni, akik később haltak bele a táborokban szerzett betegségekbe, sérüléseikbe.⁷⁷ Az első hullámban elhurcoltak magasabb halálozási arányát az is alátámasztja, hogy a szovjet hatóságok nem voltak felkészülve ilyen nagy számú katonaként vagy civilként fogságba vetett foglyok befogadására, illetve ellátására.⁷⁸

1946 végéig a felső-bodroghözi településekről elhurcolt férfiak mindössze 28%-ának sikerült hazatérnie. 1947 végéig a férfiak mintegy 64%-a (az elhunytakat is beleszámítva) még nem tért haza. Az 1944. december 6-a előtt elhurcoltaknál ez az arány meghaladta a 70%-ot is. Több felső-bodroghözi település esetében az elhunytak száma, az elhurcoltak száma szerint túllépte az 50%-ot is. A települések ranglistájának első helyén Kisgères⁷⁹ található, amelynek vesztesége 104 ha-

⁷⁴ POPÉLY 2006. 46.

⁷⁵ SIMON 2017. 177–178.

⁷⁶ LUKÁČ 2017. 204.

⁷⁷ DOBOS 2017. 97.

⁷⁸ KÖTELES 2021. 161.

⁷⁹ Megjegyzés: A kisgèresi „málenkij robot” emlékművön olyan személyek nevei is szerepelnek, akik katonaként estek fogságba jóval korábban, még az elhurcolások kezdete előtt, és valamelyik szovjet hadifogolytáborban veszttették életüket. Az adatokat a katonakagulagon.hu adatbázis is alátámasztja.

lott, tehát 61% volt. Az 1947 és 1949 között, valamint az 1949 után hazatérő felső-bodrogiak aránya elérte a 33%-ot.⁸⁰

A felső-bodrogi településekről elhurcoltak számadatai két adatbázis alapján

1999-ben az Oroszországi Föderáció részéről, a hadisírokat gondozó Vojenniye Memoriáli Társaság által, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumnak átadott 66.281 adatsort tartalmazó adatbázis a szovjet (hadi)fogoly- és internálttáborokban elhunyt – katonaként és civilként – hadifogoly vagy internált státuszban – fogságba vetettek adatait tartalmazza.⁸¹ Az orosz nyelvű, cirill betűs személyi adatlapok (*ucsetnoje gyelo*), kartonok a fogságba vetettek nevét, születési dátumát, fogságba esés helyét, dátumát, a fogság helyét, az elhunyt sírhelyét stb. tartalmazza. Az adatbázis tökéletlenségének számos oka lehet. A kartonok számos elírást tartalmazhatnak, ezért a történészeknek, levéltárosoknak rengeteg problémával kellett/kell szembenézniük. Az *ucsetnoje gyelo*-t kitöltő személyek jelentős része helyesen írni sem tudott, továbbá félrehallhatta a bemondott adatokat, így számos elírás történt már az adatok felvételekor is. Ez érinti a neveket, fogságba esés idejét, helyét, lakóhelyet és így tovább. A következő nehézséget a beazonosítás okozza, amely során szintén bekövetkezhetett/ bekövetkezhet hiba, tévedés. Az adatbázisban több esetben olyan hibák is előfordulnak, hogy a fogságba esés ideje a felső-bodrogiak kapcsán olyan korai dátumokat tartalmaz, amikor még szovjet csapatok nem is tartózkodtak a térségben, vagy a település nevét is elírhatták, mivel rengeteg hasonló hangzású község létezik.

A katonakagulagon.hu adatbázis alapján a felső-bodrogi településekről elhurcoltak, fogságba vetettek és a táborokban, vagy a hadifogoly-kórházakban elhunytak többsége mintegy 126 fő a 242. sz. gorlovkai, 50 fő a 252. sz. bezsicai, 21 fő pedig a 183. sz. boriszovi táborban (táborrészlegekben), illetve hadifogoly-kórházban (gorlovkai 6027. sz. hadifogolykórház, makejevka hadifogolykórház stb.) vesztette életét, ezért a lágereknek, kórházaknak a temetőiben helyezték őket örök nyugalomra. Vannak olyan személyek, akinek a pontos sírhelye – parcella száma, sír száma alapján – beazonosítható. A Felső-Bodrogi fogságba vetettek, és a táborokban elhunytak túlnyomó része – az adatbázis szerint is – még 1945 első felében vesztette életét. Az adatbázis nem tartalmazza azoknak a nevét, adatait, akik a céltáborokba történő megérkezésük előtt a gyűjtő-, illetve elosztótáborokban, vagy a gyalogmenetek és a szállítás során vesztették életüket. Olyan is tör-

⁸⁰ DOBOS 2017. 97–98.

⁸¹ <https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2021. május. 17.)

tént, hogy a hadifogoly- vagy internálótáborban fogva tartott személynek az elhalálozását nem írták be.

A (hadi)fogságból hazatérőknek a Népjóléti Minisztérium a debreceni Pavilon Laktanyában, Hadifogoly Átadó-Átvevő Állomást állított fel. Feladata volt megszervezni a Szovjetunióból 1946 és 1949 között hazatérők gondozását, orvosi ellátását, fertőtlenítését, nyilvántartásba vételét stb. A Népjóléti Minisztériumnak küldött névjegyzékekből és a Hadifogoly Átvevő Bizottság kézzel írt nyilvántartásaiból készítették el az MNL Hajdú-Bihar Megyei levéltárának munkatársai az adatbázist, amely 152.193 rekordot tartalmaz.⁸² A felső-bodroközi fogságba vettek, elhurcoltak (civiliek és katonák) közül többen próbálkoztak, hogy a cseh-szlovák hatóságokat, s ezáltal a megbízhatósági vizsgálatokat megkerülve – Magyarországon keresztül – térjenek vissza szülőföldjükre. Ebben az adatbázisban is előfordulhatnak elírások, tévedések, igaz, kisebb számban.

Dobos Ferenc szociológus 1992-ben kiadott tanulmánya a legkorábbiak közé tartozik a témakörben, aki Botlik József–Dupka György 1991-ben megjelent *Ez hát a hon... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarok életéből 1918–1991)* című közös munkáját, valamint Stark Tamás írásait is felhasználta.⁸³ A felvidéki magyar településekről „málenkij robot” ürügyén elhurcoltakal foglalkozó történészek, helytörténészek és egyéb amatőr kutatók számára ez alapmunkának számít. Dobos Ferenc a felső-bodroközi és az Ung-vidéki elhurcolásokkal kapcsolatosan elsősorban az érintett személyekkel (beleértve a családtagokat is) készített *oral history* interjúkra támaszkodott. Kiseb mértékben használt levéltári anyagokat is. Köteles Ágoston agrármérnök és helytörténeti kutató édesapja 1945-ben történt elhurcolása és a nuzali munkatáborban bekövetkezett halála révén⁸⁴ kezdett el foglalkozni a témával. Kutatásai során újabb – Dobos Ferenc adataitól eltérő – számadatokat közöl, amelyek viszont nem érintik az összes felső-bodroközi települést. Köteles Ágoston viszont nemcsak a felső-bodroközi és Ung-vidéki elhurcoltakal foglalkozik. A katonakakulagon.hu adatbázisban elhunytak száma azért kevesebb Dobos Ferenc számadatainál, mivel csupán a szovjetunióbéli táborokban meghaltak adatait tartalmazza. Az adatbázisban nem található meg (vagy csak egy-két esetben) a céltáborokba történő érkezésük előtt valamelyik gyűjtőtáborban vagy elosztótáborban, illetve az út során elhunytak adatai. A hazatértek számánál az MNL Hajdú-Bihar Megyei levéltár munkatársai által elkészített adatbázis csupán a debreceni hadifogolyátvevő-táborba érkező felvidéki magyar nemzetiségű hazatérő (hadi)foglyok számadatait

⁸² <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio> (Letöltés: 2021. május 24.)

⁸³ DOBOS 2017. 99.

⁸⁴ KÖTELES 2016. 7.

tartalmazza, ezért van több esetben akkora számbeli különbség a hazatérők között, mint Dobos Ferenc tanulmányában.

A számadatok a felső-bodrogközi településekről elhurcoltakkal, elhunytakkal kapcsolatosan eléggé eltérők, amely azt is bizonyítja, hogy nagyon nehéz a beazonosítás, ugyanis a számadatok sok esetben logikátlanok is. Az elhurcoltak száma nem lehet kevesebb, mint az elhunytak, illetve hazatérők száma. Az elhurcolások során az is megtörtént, hogy az egyes személyeket nem konkrétan a lakóhelyükön vetették fogságba, hanem ahol éppen az adott időben dolgoztak, tartózkodtak stb. Így olyan is megtörtént, megtörténhetett, hogy az illetőt mindkét településen besorozták a fogságba vetettek közé. Az egyes történészek, helytörténészek, kutatók feladata az, hogy igyekezzenek tisztázni a tényeket, és kiküszöbölni a hibákat. Tulajdonképpen segítséget és pontosítást a Magyarország által, az Orosz Állami Hadilevéltártól megvásárolt és az MNL birtokában lévő, közel 700 ezres adatbázis, valamint a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratai nyújthatnak, adhatnak a jövőben.

A felső-bodrogközi településekről elhurcolt felvidékiek:

Települések	Elhurcoltak száma		Elhunytak száma		Hazatértek száma	
	Dobos Ferenc adatai alapján ⁸⁵	Köteles Ágoston szerint ⁸⁶	Dobos Ferenc adatai alapján ⁸⁷	Lakóhelyük alapján a katonakagulagon.hu adatbázis szerint ⁸⁸	Dobos Ferenc adatai alapján ⁸⁹	Szovjet-unióból hazatért hadifoglyok névjegyzéke (1946-1949) szerint ⁹⁰
Ágcsernyő	15	-	9	13 ⁹¹	6	4
Bacska	15	22	7	6	8	-
Battyán	59	113	23	19 ⁹²	36	35
Bély	60	58	26	10	33	5
Bodrogszentés	31	35	9	4 ⁹³	14	3

⁸⁵ DOBOS 2017. 100.

⁸⁶ KÖTELES 2016. 11–12.

⁸⁷ DOBOS 2017. 100.

⁸⁸ <https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2021. május 17.)

⁸⁹ DOBOS 2017. 100.

⁹⁰ <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949> (Letöltés: 2021. május 24.)

⁹¹ Négy ágcsernyői lakos fogságba vetése Csap településen történt.

⁹² Közülük 9 battyáni lakost Beregszászon, egyet-egyed pedig Csap, illetve Királyhelmec településen ejtettek fogságba.

⁹³ Közülük 2 személyt Királyhelmecről hurcoltak el.

Bodrogszentmária	14	-	2	8 ⁹⁴	12	3
Bodrogszerdahely	73	68	26	11 ⁹⁵	47	8
Bodrogszög	5	-	0	2	5	2
Boly	49	74	12	2 ⁹⁶	37	-
Királyhelmecc	250	157	96	23 ⁹⁷	154	16
Kisdobra	40	37	13	6	27	2
Kisgéres	170	159	104	33 ⁹⁸	65	13
Kiskövesd	42	35	23	6	19	5
Kistárkány	102 ⁹⁹	52	46	12 ¹⁰⁰	51	7
Ladamóc	29	36	8	4	21	6
Lelesz + Káponya (Lelesz településrésze)	165	161	47	30 ¹⁰¹⁺¹	118	37+3
Nagygéres	54	68	29	9	25	7
Nagykövesd	55	-	26	9	29	7
Nagytárkány	74	48	30	2 ¹⁰²	44	9
Örös	1	-	1	-	10	4
Perbenyik	55	-	0	1	2	18
Pólyán (Bodrogmező)	39	-	11	4	44	12
Rad	23	41	5	-	34	-
Szinyér	29	-	8	-	23	5
Szolnocska	95	-	6	2	23	1

⁹⁴ Négy személy esetében a fogságba vetés helye Pálfölde, amely egyébként Bodrogszentmária településrésze.

⁹⁵ Egy bodrogszerdahelyi lakost Nagykövesdről, egyet pedig Királyhelmeccről hurcoltak el.

⁹⁶ Egyik személy Királyhelmeccen esett fogságba.

⁹⁷ Közülük egy személyt Bélyen vetettek fogságba. Vannak, akiknek a fogságba vetés helye, ideje hiányzik, de mindenesetre királyhelmecci lakosok voltak.

⁹⁸ A katonaként fogságba vetettek nincsenek közöttük. Kilenc olyan személy található még az adatbázisban, akik katonaként nem a Felső-Bodrogközben kerültek fogságba.

⁹⁹ Dobos Ferenc adatai nagy valószínűség szerint azért magasabbak, mert 1944 végén több nagytárkányi születésű lakos is Kistárkányban lakott. Kovács Tibor a településről elhurcoltak számát 64 főre, a falukrónika 55 főre, Lukács Gábor pedig 77 főre teszi. LUKÁČ 2017. 205.

¹⁰⁰ A kistárkányi lakosok közül 4 személyt Csap településen került fogságba.

¹⁰¹ A leleszi lakosok közül 9 személyt Csap településen, 2 főt pedig Beregszászon ejtettek fogságba.

¹⁰² Az egyik nagytárkányi lakos Csap településről hurcolták el.

Szomotor (Vékével és Kisújlakkal együtt Dobos Ferenc szerint)	12: ¹⁰³	56	51	3 ¹⁰⁴	44	9
Tizacsernyő	-	35	-	-	-	-
Véke	22	55	5	1	38	5
Zétény	11	69	11	4 ¹⁰⁵	41	9
Összesen	1577 + Szomotor	1379	634	225	1010	235

¹⁰³ Elírás lehet Dobos Ferenc munkájában, ugyanis nem lehet több az elhunytak száma, mint az elhurcoltaké. Véleményem szerint 120 és 129 között lehet az elhurcoltak száma.

¹⁰⁴ Közülük egy főt Bodrogvécse, egy személyt pedig Kisújlakon ejtettek fogságba. Ezek a településrészek Szomotorhoz tartoznak.

¹⁰⁵ Egy zétényi lakost Királyhelmeccről hurcoltak el.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Online levéltári adatbázisok

<https://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2021. május 17.)

<https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/a-szovjetuniobol-hazatert-hadifoglyok-nevjegyzeke-1946-1949/informacio> (Letöltés: 2021. május 24.)

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán 2017: *Gulag, gupvi, „málenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerberadalomban.* Budapest, Magyar Napló, Írott Szó Alapítvány.

BOGNÁR Zalán 2018: *„Málenkij robot”. A Magyarországról itélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története.* Budapest, Gulággutatók Nemzetközi Társasága, Kairosz Kiadó.

DOBOS Ferenc 2017: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodroghközben és Ung-vidéken. In: *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja.* Lórántffy Zsuzsanna a Bodroghköz Fejlesztéséért Társulás. 82–101.

DUPKA György 2020: *A kárpátaljai magyarság, németiség elhallgatott tragédiája, 1944–1946.* Budapest–Ungvár, Intermix Kiadó.

DUPKA György 2017: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. In: *Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 79–103.

GÉCZI Lajos 1992: *Civilek hadifogságban.* Bratislava, Madách.

KÖTELES Ágoston 2016: Felvidéki magyarok a gulagokban. In: *1946 – Egy évvel a világháború után.* Kárpát-medencei Értékmentő Alapítvány. 7–18.

KÖTELES László 2021: A „málenkij robotra” elhurcolt szlovákiai magyarság, 1944–1953. In: *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerberadalomban 1944/45–2019/20.* Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. 151–174.

LUKÁČ Gábor 2017: Felső-Bodroghköz civil férfilekosságának legnagyobb áldozati vesztesége a 20. században. In: *Hadifogság, málenkij robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboriba (1944–1953).* Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kiadó. 193–207.

LUKÁCS Gábor 2017: A kistárkányi civil férfilekosság elhurcolásának kálváriája – visszaemlékezések az „egy kis munkára”. In: *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja.* Lórántffy Zsuzsanna a Bodroghköz Fejlesztéséért Társulás. 70–81.

MOLNÁR D. Erzsébet 2015: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboriban (1944–1953).* Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem.

-
- POPÉLY Árpád 2006: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- RAVASZ István–SIPOS Péter: 1996 (Szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, Petit Real Könyvkiadó.
- SIMON Attila 2017: Málénkij robot és a csehszlovák nemzetállami tervek. In: *Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 163–179.
- STARK Tamás 2017: „...munkaszolgálatra való igénybevételük céljából”. Magyar civilek elhurcolása a Szovjetunióba. In: *A kelet-félvidéki magyarság holokauszta*. Lórántffy Zsuzsanna a Bodrogtörzs Fejlesztéséért Társulás. 25–38.

CSERVENKA, FERDINÁND

*Historian, doctoral candidate at the Doctoral School of History
of the Károli Gáspár Reformed University and scientific researcher
at the Gulag and Gupvi Research Institute*

**HIGHLANDERS DEPORTED FROM THE
SETTLEMENTS OF UPPER BODROGKÖZ ON THE
PRETEXT OF “MALENKY ROBOT”**

In 1944-45, the deportation and imprisonment of civilians, on the pretext of “malenky robot,” took place also on territories outside that of contemporary Hungary (including the re-annexed parts). As a result, not only the territory of Trianon Hungary was affected by this tragic event, but the population of the territories annexed in 1920, too, who were mainly Hungarian and German-speaking people including those living in Upper Hungary (Felvidék). On 24 November 1944, the Soviet troops, from the direction of Csap, entered the territory of Upper Bodrogköz. The mass deportation of the civilian population from the settlements of Upper Bodrogköz region began on 1 December and lasted until 23 December. It was carried out in accordance with the top-secret order No. 0036, accepted by the Military Council of the 4th Ukrainian Front at its meeting on 12 November 1944. The deportations were carried out in two stages. Most of those taken prisoner died before they reached the target camps in the concentration camp at Solyva, where the conditions were disastrous. The number of deaths continued to rise during forced marches escorted by armed guards and during the transportations on trains. In addition to the suffering, hardships and ordeals experienced in the POW camps, there were serious obstacles to returning home. Those allowed to do so had to undergo forced, so-called reliability tests and interrogations by the Czechoslovak authorities. The returnees were subjected to disenfranchising measures imposed by the Czechoslovak state authorities; and of the returnees, due to forced Reslovakisation, the Upper-Bodrogköz Hungarians were the most affected. Many of them, bypassing the reliability checks, first went to Hungary and then tried to cross the Czechoslovak-Hungarian border to their home villages and towns. The number of deportees from the Upper-Bodrogköz region was more than 1500. The death rate reached 38.5% among civilians taken prisoner in the settlements of the region. In the period from 1 to 6 December, 43% of the displaced died. The largest loss of life was in the municipality of Kisgéres, where 170 people were displaced, 104 of whom died, bringing the death rate among the captured to 61%.

HORVÁTH MIKLÓS

„SZIBÉRIÁBA VISZNEK!” Magyar deportáltak szovjet fogságban – 1956–1957¹

*„Sok katona gondolja azt, hogy Magyarországot be kell telepíteni oroszokkal,
és minden fasisztát és szimpatizánst pedig el kell vinni Szibériába.”*
Részlet egy 1956-os KGB-jelentésből²

A Szovjetunió háborúja Magyarország ellen

A szovjet csapatok – mint megszálló erők – magyarországi tartózkodására 1945 után a szövetséges hatalmak megállapodása adott lehetőséget. Az 1947. február 10-én megkötött békeszerződés³ 22. cikkelye a Szovjetunióknak lehetőséget biztosított arra, hogy az általa egyoldalúan elhatározott erejű és összetételű csapatokat állomásoztasson hazánkban mindaddig, amíg Ausztriában megszálló csapatok vannak. 1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria visszaállításáról szóló szerződést. A csapatok kivonása Ausztriából megtörtént, de ezek nagy részét Magyarország területén helyezték el.

A Varsói Szerződés (VSZ) 1955. május 14-én elfogadott Alapokmányában⁴ hivatkozott alapelveket és a Szovjetunió – 1956-os – tevékenységét összevetjük,

¹ A Közösség és egyén – a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában című, kétnapos, online, nemzetközi, tudományos konferencián – 2021. február 25-én – elhangzó előadás alapját képező, jelen tanulmány megírásához felhasznált fő forrás: HORVÁTH–PAHIRYA 2012.

² ZDANOVICS–BÜLINYIN–GASZANOV–KOROTAJEV–LASKUL 2009. 37. dokumentum, 156–159. (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012: 16. dokumentum, 105–106.) Barisev alezredes, a 2. gépesített hadosztály különleges ügyosztálya vezetőjének jelentése a hadosztály 1956. november 20-i és 21-i eseményeiről Szmirnov ezredes, a Különleges Hadtest különleges ügyosztályának vezetője számára.

³ HALMOSY 1985. 84.

⁴ HL KI HVK Titkárság 394/0100, eredeti száma 53/00122, továbbá 394/089/2, eredeti száma: 53/002. Jegyzőkönyv a barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek létrehozásáról (1955. május 14.) HORVÁTH–KOVÁCS 2016. CD melléklet, 6–7. dokumentum.

minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy azok nagy részét a szovjet vezetés figyelmen kívül hagyta, illetve megsértette.

„A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra. [...] Amit a szovjet kormány és az SZKP [Szovjetunió Kommunista Pártja] politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani...”⁵ – írta a Romániában fogva tartott Nagy Imre 1957 elején.

A VSZ Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe – valójában szovjet alárendeltségbe – rendelt nemzeti haderőknek karhatalmi alkalmazására indok és lehetőség nem volt.⁶ A Szovjetunió vezetése Magyarország belügyébe beavatkozva, a békés eszközök használata helyett, szinte automatikusan, a fegyveres erőszak alkalmazására helyezte a hangsúlyt. November 4-ig, a második szovjet agresszió megindításáig, több lépcsőben, újabb 13 szovjet hadosztály részeit rendelték Magyarországra, így a „Forgósél” hadműveletekben 17 szovjet hadosztály – mintegy 60 ezer szovjet katonával vett részt.⁷

Malasenko, J.E. I. ezredes, 1956-ban a szovjet Különleges Hadtest megbízott törzsfőnöke véleménye szerint a magyarok elleni harcot a szovjet katonák többsége a második világháborúban történtek folytatásaként élte meg.⁸

„Nem szabad elfelejteni, hogy az előző háborúban a horthysta Magyarország a hitleri Németországgal együtt Hazánk ellen lépett harcba” – buzdította határozott fellépésre katonáit I. számú parancsában Konyev marsall.⁹ A hatalmas pusztítás mutatja, hogy ezt kitűnő alkalomnak tartották a törlesztésre. (1-2. illusztráció)

⁵ MNL OL XX-5-h. Vizsgálati Iratok 8. kötet, 19–22. A Nagy Imre és társai per iratai, Nagy Imrének a romániai Snagovban készült feljegyzései, 1957.

⁶ HORVÁTH-KOVÁCS 2016. CD melléklet, 6–7. dokumentum.

⁷ KIROV 2001. Orosz Föderáció Fegyveres Erők Vezérkarának Központi Archívuma 32. fond, 701 291. op. 15–17. dobozok; 199–200. További részleteket lásd: HORVÁTH 2003.

⁸ MALASENKO 2001. 199–200, 283.

⁹ MALASENKO 2001. 258–259.

1-2. illusztráció: A „Forgószél” támad – Üllői út, jobbra a Ferenc körút. Szemben a Kilián laktanya és a Rádió épülete 1956. november 4. után (Kilián laktanya Fortepan/Kurutz Márton 115241; a Rádió épülete, Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívum HTM4215.)

A szovjet vezetés 1956-ban a második világháborúban alkalmazott módszereket választotta, így a november 4-i újabb támadással egyidőben megkezdődött a magyarok deportálása.¹⁰

„Az összes letartóztatottat küldjék Csap állomásra!”

Iván Szerov – a KGB elnöke – az újabb támadásban részt vevő szovjet hadosztályok különleges – KGB – osztaílyainak parancsba adta „a lázadás vezetőinek, a szovjet hadsereggel szemben ellenállást tanúsító személyeknek és azon polgároknak a letartóztatását, akik bujtogattak és felszították a nép gyűlöletét (a Nagy kormánya idején) a kommunistákkal és az államvédelmissekkel szemben.”¹¹ (3. illusztráció)

¹⁰ SZEREDA–RAINER M. 1996.

¹¹ OREHOVA–SZEREDA–SZTIKALIN 1998. 630–632. (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 5. dokumentum, 90–91.) I. A. Szerov [titkos] telefonüzenete Budapestről Ny. Sz. Hruscsov számára a szovjet és a magyar államvédelem által végzett operatív munkáról – 1956. november 9.

3. illusztráció: I. A. Szerov a szovjet állambiztonsági bizottság (KGB) elnöke
(HM HIM HTM-101575)

A magyar foglyok tömeges kiszállításának előkészületei – a szovjetek által viselt háború szabályainak megfelelően – már október 26-án megkezdődtek. Október 28-ig az Ukrán SZSZK Belügyminisztériumának alárendeltségébe tartozó, foglyukísérésre specializálódott alakulatai felzárkóztak a magyar határra, és Huszt, Ungvár, Beregszász és Munkács körzetében „bevetésre készen” várakoztak.¹² „A csapatok tovább folytatják a kitűzött feladat végrehajtását, és megtisztítják a lázadóktól Magyarország területét” – utasítás jelzi, hogy az élve elfogott „lázadókat” Magyarország területéről el kell szállítani.¹³

November 7-én Lembergől 690 fővel Budapestre indult a 12. gépesített lövész belügyi ezred is,¹⁴ amelynek egyik osztaga ezen a napon Vecsésen biztosította a deportáltak első, kb. 300 fős csoportjának a bevagonírozását és elszállítását.¹⁵

¹² HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 12. dokumentum, 96–99. A Szovjetunió Belügyminisztériuma belügyi csapatai 12. gépesített lövészrezde törzskarának tájékoztatója az 1956. október 26. és november 13. közötti időszakban végzett operatív-szolgálati tevékenységről.

¹³ GÁL–HEGEDŰS–LITVÁN–RAINER M. 1993. 21. dokumentum, 93.

¹⁴ HORVÁTH–PAHIRYA 2012: 12. dokumentum

¹⁵ ZDANOVICS–BŰLINYIN–GASZANOV–KOROTAJEV–LASKUL 2009. 28. dokumentum, 140., (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 7. dokumentum, 93.) 1. sz. hadijelentés a Szovjetunió Belügyminisztériuma 12. gépesített lövészrezdének 1956. november 10-i tevékenységéről.

A szovjet hadseregben összegyűjtött információkból a KGB egyes vezetői arra következtettek, hogy: „Sok katona gondolja azt, hogy Magyarországot be kell telepíteni oroszokkal, s minden fasisztát és szimpatizánst pedig el kell vinni Szibériába.”¹⁶ [Kiemelés tőlem – H.M.] Munkácsra érkezett Mihail Holodkov belügyminiszter helyettes, aki úgy döntött, hogy a magyar foglyokat az ungvári belügyi börtönben helyezik el.¹⁷ Miután Szerov első lépcsőben 4–5 ezer fő deportálttal számolt, november 7-én újabb befogadó börtönöket jelöltek ki Sztrijben, Drohobicsban, Csernovciban [ma: Csernyivci] és Sztanyiszlavban [ma: Ivano-Frankivszk].¹⁸

Másnap Kádár János a Szerovval történt megbeszélésen nehezményezte, hogy a szovjet hadsereg tisztjei az „ellenforradalmárokkal együtt az ellenállási mozgalomban résztvevőket is letartóztatják”. Erre semmi szükség – mondta Kádár –, mert a „kormány nyilatkozata arról szól, hogy azok, akik leteszik a fegyvert és felhagynak az ellenállással, büntelenséget fognak élvezni. A magyar kormány nem állhat bosszút ezeken az embereken és nem keménykedhet velük”.

Szerov ekkor kijelentette, hogy a letartóztatottakat alaposan „megszűrik”, és „azokat, akik nem voltak aktív részesei a lázadásnak, szabad lábra” helyezik.

Ezzel összefüggésben Szerov Hruscsovnak jelentette: „Figyelemmel arra a liberális hozzáállásra, amit Magyarország vezetői tanúsítanak az ellenségekkel szemben, parancsba adtam a különleges ügyosztályoknak, hogy az összes letartóztatottat a megyékből és a városokból minél hamarabb küldjék Csap állomásra...”¹⁹

A magyar foglyok Szovjetunióba való deportálásáról szóló információt először a nyugati média, többek között a Szabad Európa Rádió szellőztette meg.²⁰ A rádió arról tudósított, hogy az összefogdosott embereket Szibériába viszik, hogy ott agyonlőjék őket. Az országos méretűvé vált tiltakozás hatására november 12-én Kádár János Mihail Szuszlovot, az SZKP Elnökségének tagját és Averkij Arisztovot, az SZKP Központi Bizottsága (KB) titkárát arról tájékoztatta, hogy a szovjet katonaság és a KGB munkatársai vidéken olyan embereket tartóztatnak le, akik „nem ellenségek, mindössze politikailag meginogtak”. A magyar kormányfő rámutatott, hogy „a felkelés igazi vezetőit kell felkutatni, elsősorban Budapesten”.²¹

¹⁶ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 16. dokumentum, 105–106.

¹⁷ SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 45. dokumentum 154–160. (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 14. dokumentum, 101–104.) Dudorov, a Szovjetunió belügyminiszterének jelentése az SZKP Központi Bizottságának – 1956.XI.16.

¹⁸ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 5. dokumentum, 90–91.

¹⁹ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 5. dokumentum, 90–91.

²⁰ MATTHEWS 2007. 441–442., 454–455.

²¹ GÁL–HEGEDŰS–LITVÁN–RAINER M. 1993. 7. számú dokumentum 129–131., (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 9. dokumentum, 94.) Szuszlov és Arisztov jelentése Budapestről – 1956. november 12.

A következő nagy csoport foglyot (132 főt) 1956. november 14-én indították útnak Budapestről. Még ezen a napon Münnich Ferenc – a Kádár vezette bábkormányban a fegyveres erők minisztere – azt kérte, hogy a szovjet csapatok parancsnoksága hivatalos sajtóközleményben jelentse be, „hogy Magyarországról senkit sem szállított és nem is fog szállítani a Szovjetunióba”.²² Andropov és Szerov megígérte Münnichnek, hogy a dolgot kivizsgálják.

Szerov és Andropov – utóbbi a Szovjetunió nagykövete – az SZKP KB-t arról is tájékoztatta, hogy november 14-én egy „kisebb szerelvényt” valóban Csap állomására irányítottak. „A szerelvény áthaladt a határon. A szerelvény útja közben a foglyok két állomáson cédulákat dobáltak ki, amelyeken tudatták, hogy Szibériába viszik őket. [...] A mi vonalunkon utasítás ment arra, hogy a jövőben a letartóztatottakat zárt gépkocsikon szállítsák, megerősített konvojjal.”²³

Szerov a november 15-i találkozón a magyar vezetőket „hivatalosan” arról tájékoztatta, hogy Magyarországon nincs elegendő megfelelő börtön ilyen nagyszámú fogvatartott elhelyezésére, „ahol biztosítva lennének a feltételek objektív nyomozás lefolytatására”, ezért a szovjet erőszakszervezetek „a foglyok kisebb csoportját a szovjet–magyar határ közelében fogják elhelyezni”.²⁴

A deportálás valós, kevésbé hangoztatott indoka egyértelműen a szovjet hadviselés azon szabályának alkalmazása volt, mely szerint a hadifoglyokat a legrövidebb időn belül a hadműveleti területről a hátszországba kell szállítani. Miután Magyarország egész területén a szovjet csapatok hadműveleteket folytattak, számukra teljesen természetes és kézenfekvő megoldás a hadifoglyok szovjet területre történő kiszállítása volt. (4. illusztráció)

Hogy mi volt a foglyok kiszállításának végső célja, az Szerovnak egy más összefüggésben – november 13-án – leírt mondatából derül ki. „Megjegyzem, hogy a helyi párt-, ügyészi és rendőri szervek vezetői továbbra is liberálisan viszonyulnak az események általunk felderített aktív résztvevőikhez, és különféle enyhítő körülményeket találnak annak érdekében, hogy nevezettek *ne vonjuk büntetőjogilag felelősségre.*” [kiemelés tőlem – H.M.]²⁵

²² SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 44. dokumentum 152–153. (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 11. dokumentum, 96.) Szerov és Andropov az SZKP Központi Bizottságának – 1956. november 14.

²³ SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 44. dokumentum 152–153. (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 11. dokumentum, 96.) Szerov és Andropov az SZKP Központi Bizottságának – 1956. november 14.

²⁴ SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 44. dokumentum 152–153. (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 11. dokumentum, 96.) Szerov és Andropov az SZKP Központi Bizottságának – 1956. november 14.

²⁵ SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 42. dokumentum, 149–151., (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 10. dokumentum, 95.) I. A. Szerov jelentése Ny. Sz. Hruscsovna – 1956. november 13.

Névsor

katonai egységek p.f. 1226/I és p.f. 1226/II
 pesten, Kilián laktanya Űllő-út.

szám	Rangfokozat	Nevé és utóneve	szül.
1.	Honvéd	Labcsón János	1935 ✓
2.	— " —	Bakos Béla	1935 ✓
3.	— " —	Szirá István	1935 ✓
4.	— " —	Bobud Imre	1935 ✓

4. illusztráció: A Kilián laktanyából hadifogságba hurcolt katonák névsora (részlet)
 (ÁBTL 3.1.9 V-140389 122.)

Szerov fenti „elszólása” azt mutatja, hogy a szovjet ügyészi szervek – a második világháborút követően alkalmazott gyakorlatnak megfelelően – a vádlottak-ká nyilvánított deportáltakat bíróság elé állítják, amelyek szovjet törvények szerint hoztak volna ítéletet.

A letartóztatások folytatódtak. Szerov november 24-én parancsba adta: hogy az eddigi és a tovább folytatódó letartóztatások során mindenképp ki kell szűrni 1) a fegyveres ellenállás szervezőit, 2) a sztrájkok és szabotázsok szervezőit, 3) a kormányellenes tüntetések résztvevőit, a provokátorokat és a horthysta katonatiszteket, 4) a kormányellenes szervezetek vezetőit. Szerov leszögezte, hogy a műveletek elleplezése érdekében szükséges, hogy a jövőben a letartóztatásokat maguk a magyarok hajtsák végre.²⁶

Letartóztatások országszerte

A szovjet állambiztonsági és katonai felderítő szervek a forradalom és szabadságharc országos és helyi vezetőiről, a katonai és nemzetőr alakulatokról a támadásra vonatkozó döntéssel egyidőben megkezdték az adatgyűjtést. Szerov utasítása szerint nemcsak azokat kell letartóztatni, akik fegyverrel a kezükben ellenállnak, hanem őrizetbe kell venni minden olyan személyt is, aki ki-

²⁶ KIROV 2001. 179.

nyilvánította az ellenszenvét a kommunistákkal és az állambiztonság szerveivel szemben.²⁷

E tevékenységben számíthattak a magyar államvédelem szovjet csapatokhoz menekült vagy november 4-e után a védőőrizetből kiszabadított, illetve a különböző helyeken megbújó munkatársainak a segítségére.

A deportáltak összetételét vizsgálva főszabályként megállapítható, hogy a szovjet állambiztonsági szervek és magyar segítők elsősorban a különböző néven megalakult forradalmi szervek, szervezetek – például a forradalmi bizottságok, munkástanácsok, katonai forradalmi tanácsok, a nemzetőrség alakulatai – vezetőinek, parancsnokainak lehető leggyorsabb letartóztatására és deportálására törekedtek.

Vannak példák arra is, hogy a célszemélyek egy részét – például Tökölön a kormánydelegáció tagjait és kíséretét,²⁸ a Veszprémből elhurcolt Vigh Antalt és Vékony Ferencet, illetve Taszáron Sankó István alezredest – még a második támadás megindulása előtt, november 3-án tartóztatták le. Az elvégzett kutatások eredményeként megállapítható, hogy a szovjet forrásokban is megadott 860 főt – ezek között kettő német állampolgárt – deportálták a KGB szervek a Szovjetunióba.

A fővárosból elhurcolt személyek összetétele is mutatja, hogy nemcsak a hangadók, a nemzetőrség és a forradalmi bizottságok tagjai kerültek szovjet fogságba, hanem nem kevesen olyanok is – köztük nők, kiskorú lányok és fiúk –, akik nem vettek részt a felkelésben. (5. illusztráció).

A letartóztatásokat végrehajtó szovjet és magyar szervek és személyek a legaktívabbak Budán, illetve a budai kerületekkel szomszédos településeken voltak. A letartóztatottak kihallgatását követően a jegyzőkönyv első oldalára írt „*Kirándulni*” szó az esetek többségében azt jelentette, hogy a magyar kihallgató tiszt a jegyzőkönyvben szereplő személy deportálását javasolja. (6. illusztráció) A deportáltak közé kerültek a szovjet járőrök által végrehajtott igazoltatást követően – fegyverrel, vagy fegyver nélkül, néhány lőszerezrel a zsebben, vagy egyenruhában – elfogott magyar állampolgárok is.²⁹

²⁷ HORVÁTH-PAHIRYA 2012. 5. dokumentum, 90–91.

²⁸ Vö.: LUPKOVICS 2009.

²⁹ GDA SZBU Fond: 62. – Opis: 2 (1956). – Ügyiratszám: 8. – 156–159., Kun-Gazda István főhadnagy kihallgatási jegyzőkönyve – 1956. november 17., GDA SZBU Fond: 62. – Opis: 2 (1956). – Ügyiratszám: 5. 10. Jegyzőkönyv 8 magyar állampolgár szovjet katonák általi őrizetbe vételéről Érdriget körzetében – 1956. november 8. (Magyar nyelven: HORVÁTH-PAHIRYA 2012. 29., 63. dokumentumok, 120–121, 167.)

-46-

1	2	3	4	5
OT-100 (973)	ГОРНИК Ивон Николаевич	1939 г. г. Будапешт/центральн. отопление	11 ноября 56 г.	Будапешт
OT-100 (974)	ДЛЕВОВ Андрей Николаевич	1939 г. г. Будапешт 9 р-н К.Анна 16	11 ноября 56 г.	-
OT-100 (975)	ДОБРОЧИ Геренц Иеремьянович	1940 г. г. Будапешт 21 р-н, ул. Ракош 9, П., 167	10 ноября 56 г.	-
OT-100 (976)	ДЛЕВОВ Геренц Дарьянович	1939 г. г. Эрш, обл. Мегер, ул. Маршьяшчи	12 ноября 56 г.	Сиксарь-Харвар
OT-100 (977)	ДОБРОЧИ Иосиф Николаевич	1940 г. г. Чуров, обл. Володь	11 ноября 56 г.	Солотв-Родь
OT-100 (978)	ЗАКЦ Анна Томасовна	1939 г. г. Будапешт 9 р-н ул. Тудачи 58	10 ноября 56 г.	Будапешт
OT-100 (979)	МОНТЕС Сандор Анталаевич	1940 г. г. Будапешт 1-А район, ул. Уль 29	14 ноября 56 г.	-
OT-100 (980)	СЕНКО Ласло Иштванович	1942 г. г. Будапешт II район ул. Машков-ожи 9 А1	14 ноября 56 г.	-
OT-100 (981)	МЛАДИК Карол Каролович	1939 г. г. Тарнава, обл. Солон	18 ноября 56 г.	-
OT-100 (982)	РЕДЯТОНА Терез Иеремич	1945 г. г. Киселев, Толья обл.	14 ноября 56 г.	-
OT-100 (983)	КОСМЧ Карол Соломонович	1941 г. г. Будапешт уч. "Кварус"	14 ноября 56 г.	-
OT-100 (984)	МАЧАРОВСКИ Маре Миклашович	1940 г. Кароль-шорвак Руския/Будапешт 31 Чалорнек 577	11 ноября 56 г.	-
OT-100 (985)	МОНТЕС Ласло Сандорович	1939 г. г. Эрш, Мегерской обл.	10 ноября 56 г.	-
OT-100 (986)	МОНТЕС Геренц Янолович	1939 г. г. Будапешт/Будапешт 9 ул. Ложейкер ул. 63 в этаж нр. 5	10 ноября 56 г.	-
OT-100 (987)	МАЧАРОВСКИ Ивон Николаевич	1939 г. г. Тотобан, Понор обл.	10 ноября 56 г.	-

5. illusztráció: Kiskorúak a deportáltakról összeállított névsorban, részlet.

(Ungvári KGB levéltára: Fond 43, Opisz (csoport) 1, Sorszám №16, az UKGB nyomozati osztályának 5-ös számú ügyirata 1. kötet „A Magyarországról érkezett letartóztatottak névsora 1956-ban” 48.)³⁰

A tárgyalások alatt vették őrizetbe a magyar küldöttségek tagjait Tökölön, Miskolcon és Székesfehérváron. Tökölön a legfelső szovjet vezetés döntését – „Ezt a kormányt meghívjuk, mondjuk a csapatok kivonásával kapcsolatos tárgyalásokra és megoldjuk a kérdést.”³¹ – Szerov maradéktalanul végrehajtatta.³² A magyar tárgyalóküldöttség kísérőszemélyzetének letartóztatott tagjait³³ – a 26

³⁰ Közli HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 339-379.

³¹ A „kérdést” nem a Hruscsov által ekkor beterveztettek alapján oldották meg. A tárgyalóküldöttség – Erdei, Maléter, Kovács és Szücs – tagjait valóban a tárgyalásokon, Tökölön tartóztatták le, de a kormány eltávolítására Jugoszláv közreműködéssel került sor.

³² Erről bővebben: HORVÁTH–ZINNER 2008. Nagy Imrével együtt ezen a napon Jugoszláviától összesen 41 személy kapott „menedékjogot”. A nagykövetség katonai attaséjának lakásán további öt fő kapott menedéket. November 22-én a menekültek bízva Kádár János büntetlenséget biztosító ígéretében lemondva a menedékjogról elhagyták a követséget. A KGB a „Nagy Imre csoportot” letartóztatta, a Münnich Ferenc felajánlotta együttműködési lehetőség visszautasítását követően, hogy a letartóztatottakat családtagjaikkal együtt Romániába deportálják.

³³ Erdei, Maléter, Kovács és Szücs a budapesti szovjet városparancsnokság fogdáiba kerültek. Lupkovic György értékelése szerint igaz, hogy „terv szerint Munkácsra akarták vinni őket, ám a csoportot ettől eltérően egyenesen Ungvárra szállították, ahol a későbbi kihallgatásuk történt”. LUPKOVICS i. m. oldalszám nélkül.

főből 22-öt – 1956. november 9-én repülővel Munkácsra, később, az ungvári börtönbe szállították.³⁴

Kézi feljegyzés 109)

Szovjet Hadsereg Parancsnoksága: Eljárás titkos/ 4

TÖRTÉNELMI HIVATAL
V-141388

GYAKORLATI JELENYKÖNYV

Név: *Horváth László*

Születési hely: *1935. Dombóvár*

Anyja neve: *Kovács Etel*

Foglalkozás: *parancs*

Pártállás: *ke tag*

Állampolgárság: *magyar*

Konfesszió: *nincs*

Családi állapot: *nincs*

Munkahely: *Katonai*

Lakás: *Budapest, József u. 210/4*

TÖRTÉNELMI HIVATAL

6. illusztráció: A Szovjetunióba kényszerkirándulásra küldött Horváth László jegyzőkönyve, részlet. (ÁBTL 3.1.9. V – 141394 174.)

A deportálások általános menetrendjével kapcsolatban következtetésként levonható, hogy a letartóztatások és a kiszállítások megszervezésében rendkívül sok múlott az adott területen lévő szovjet szervek munkatársain és magyar segítőin.³⁵

³⁴ GDA SZBU Fond: 62. – Opis: 2 (1956). – Ügyiratszám: 22. – 18., Besszaraba, a 25 573. számú szovjet katonai alakulat különleges KGB-részlege helyettes vezetőjének levele Szokolov altábornagyhoz a Tökölön elfogott magyar delegáció továbbküldéséről – 1956. november 9. Lásd erről és a hadsereg helyzetéről és tevékenységéről HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 56. dokumentum, 155.

³⁵ Feljegyzés a Magyarországon elfogott és az 1. sz. kárpátaljai belügyi börtönbe szállított személyekről – 1956. november. (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 24. dokumentum, 113–115.) Az indulás állomásai szerint beazonosított deportáltak: Budafok (4), Budakeszi (2), Budaörs (2), Budapest (506), Debrecen (10), Dombóvár (5), Érd-Érdliget (9), Jászberény (4), Kaposvár (22), Kazincbarcika-Újváros (12), Marcali (3), Máriapócs (1), Miskolc (13), Nagykovácsi (6), Nyírbátor (6), Nyíregyháza (13), Papos (1), Pécs (17), Remeteszőlős (2), Sárbogárd (10), Székesfehérvár (15), Szolnok (3), Szombathely (50), Tab (2), Taksony (5), Tamási (12), Tököl (22), Veszprém (90), Záhony (2), Zalaegerszeg (6), minimális adattal (5).

A deportáltak adatainak összesítése

Mihail Holodkov az 1956. november 15-i állapotról megállapította, hogy az ungvári belügyi börtönbe 846 fogoly érkezett (köztük 23 nő). Ebből a kontingensből 463 főt továbbküldtek a Drohobics megyei Sztrij börtönébe. Tervek szerint az újabb deportáltakat Sztanyiszlavba [ma: Ivano-Frankivszk], Csernyivcibe és Drohobicsba kellett volna szállítani, azonban ez nem következett be, mert a KGB vezetése úgy döntött, hogy a nyomozás érdekeire való tekintettel nem szórják szét a magyar foglyokat.³⁶

1956. november 19-én Szerov már arról tájékoztatta az SZKP KB-t, hogy a teljes műveleti időszakban 4700 embert állítottak elő és közülük 1400-at tartóztatnak le. Az ungvári és sztrijai börtönökbe 860 személyt transzportáltak.³⁷

A deportáltak 18%-a – 155 fő – még nem töltötte be a 20. életévét. Az 1939 és 1943 között született kiskorúak – 75 fő – közül 9 volt kislány.³⁸ A foglyok meghatározó többsége – 65%-a – a 20-29 éves korosztályba tartozott. Harminc évesnél 147-en voltak idősebbek. A nők-lányok átlagéletkora nem érte el a 20. évet. A legfiatalabb az 1943-ban született Varga Tibor, a legidősebb az 1891-ben született Lupkovics György volt. A deportáltak – ez esetben hadifoglyok – közel 37%-a, a nagykorú férfiakhoz viszonyítottan pedig több mint 40%-a a magyar erőszak-szervezetek állományába tartozott.

A kihallgatási jegyzőkönyvek alapján megállapítható, hogy a vizsgálók a deportáltakat mindenekelőtt a forradalom okairól, céljairól, követeléseiről, a forradalom történéseiről, ezen belül elsősorban a kommunista hatalom elleni fellépés eseményeiről, az abban való személyes részvételükről faggatták.³⁹ A vizsgálat során 333 személlyel (a letartóztatottak 39%-ával) kapcsolatban nem tudtak bizonyítékot szerezni arra, hogy részt vettek volna a forradalomban.⁴⁰

³⁶ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 14. dokumentum, 101–104. Holodkov adatai szerint a legtöbb fogoly Budapestről (548 fő), Veszprémből (90), Kaposvárról (45), Szombathelyről (55), Miskolcra (20) érkezett. A foglyok között volt 68 kiskorú, akik 1939 és 1942 között születtek. A kiskorúak közül 9-en voltak lányok. A foglyok összetételével kapcsolatban megtudjuk, hogy a deportált személyek között jelentős számban voltak a Magyar Dolgozók Pártja tagjai, a magyar hadsereg katonái, egyetemi hallgatók.

³⁷ ZDANOVICS–BÜLINYIN–GASZANOV–KOROTAJEV–LASKUL 2009. 364., (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012: 15. dokumentum, 104–105.)

³⁸ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 13. dokumentum, 99–100. Az 1. sz. kárpátaljai börtönben [Ungváron] fogva tartott személyek (50 kiskorú és 1 nagykorú) névsora – 1956. november 4.

³⁹ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 69. A dokumentumok alapján az is megállapítható, hogy milyen ütemben folyt a deportáltak kihallgatása. A legtöbb kihallgatásra a következő napokon került sor: november 22. (98 személy), november 23. (80 személy), november 24. (88 személy), november 26. (109 személy), november 27. (103 személy) és november 28. (103 személy).

⁴⁰ GDA SZBU Ügyiratszám: 28. – 170. f. (Boríték.) Iscsenko KGB ezredes Szergej Belcsenko altábornagynak, a KGB elnökhelyettesének december 18-án arról jelentett, hogy a „nyomozás során több mint 250-en mondták azt, hogy nem vettek részt a magyar nemzeti felkelésben és

Lényegét tekintve már november 16-án a deportálás problémáira hívta fel a figyelmet Mihail Holodkov a szovjet belügyminisztériumnak készített feljegyzésében: „Mindezek alapján, valamint figyelembe véve, hogy a letartóztatottak között 14-17 éves kamaszok, közöttük lányok is vannak, feltételezhető, hogy a letartóztatások egy része nem volt megalapozott.”⁴¹ A fiatalkorúakat Konyev marsall utasítására szabadon engedték.⁴²

A börtönbe érkezést követően a foglyokat megmotozták, majd teljes egészében szőrtelenítették, megfürdették, fertőtlenítették és hat-hét fős cellákba kísérték.⁴³ Az első kihallgatást, ami a személyi adatok felvételére korlátozódott később egy bizottsági meghallgatás követte. Mindenkit lefénnyképeztek, a foglyokról ujjlenyomatot vettek. A kihallgatásokat politikai nyomozótisztek vezették, a kérdéseket és a válaszokat egyenruhába öltözött, magyarul és oroszul jól beszélő személyek fordították.⁴⁴

A foglyok átlagos napirendje és ellátása a következő volt: magyar idő szerint reggel 4 órakor ébresztő, fél hatkor reggeli, ami kettő szem kockacukorból, 1,5 dl kásából, 1 dl forró vízből, 2-3 db olajos halból állt és ekkor kapták meg az egész napra szóló 70 dkg kenyeret is. A reggeli után a körletet rendbe kellett tenni, ezt követően lefeküdni vagy az ágy szélére leülni, egymással beszélgetni tilos volt. Ebédig 10 perc séta volt, amit a fegyveres őrök biztosításával a sétáló udvaron hajtottak végre. Tizenkét órakor ebédet osztottak, amely 2 dl káposzta- vagy répalevesből állt. Második fogásként, minden zsír vagy fűszer nélküli, szárított krumplifőzeléket vagy árpadarát; minden harmadik nap 3-5 gr kecskehúst kaptak. Ebéd után, 4 órára, a cellát szemlére kellett előkészíteni, majd este hatkor kiosztották a vacsorát, amely „kivétel nélkül” 2 dl hajdinakásából állt.⁴⁵

A magyar foglyok ellenállásának, lázadásának formáit ismerhetjük meg Bojko ezredes rendőrfőnök kárpátaljai megyei KGB vezetőjéhez címzett leveléből: „Tájékoztatom, hogy a belügyminisztérium 1. sz. kárpátaljai börtönében fogva

---

tiltakozásukat fejezték ki fogvatartásuk miatt. A hangulatukat negatívan befolyásolják azok a személyek, akik fegyverrel a kezükben harcoltak a felkelők oldalán, és a diákok. Ezeknek a személyeknek az agitációja és fenyegetései hatására a foglyok egyes cellákban éhségsztrájkba kezdtek.”

⁴¹ HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 14. dokumentum, 101–104.

⁴² SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 45. dokumentum, 161–164., (Idézi: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 15. dokumentum, 104–105.) I. A. Szerov jelentése az SZKP Központi Bizottságának – 1956. november 19.

⁴³ GDA SZBU Fond: 62. – Opis: 2. – Ügyiratszám: 29. – 80–206.

⁴⁴ BÉRCZ 1957., továbbá KÖRÖSI interjú, 1996. A feltehetően kárpátaljai magyarokból behívott tolmácsok olyan – a szovjeteket sértő, az eljárás jogosságát megkérdőjelező – dolgokat nem fordítottak le, amiből a fogolynak hátránya származhatott volna. A börtönőrök az első napok durvasága után „megszelídültek, és sokszor mutattak jóindulatot”.

⁴⁵ BÉRCZ 1957.

tartott speciális kontingens, mely a KGB hatáskörébe tartozik, továbbra is negatív hozzáállást tanúsít. Előfordul, hogy nem engedelmessé válnak, panaszkodnak amiatt, hogy szerintük törvénytelenül tartják őket börtönben és erre hivatkozva többen megtagadják a cellákban a higiéniai előírások betartását, sértegetik a börtönőröket, demonstratív módon magyarul kiabálnak és hangosan énekelnek.⁴⁶

Később Holodkov személyes utasítására javítottak a foglyok élelmézésén, náluk levő forintot átváltották szovjet fizetőeszközzé, amiért a börtön boltjában tisztálkodási szereket (szappant, fogkefét, fogport stb.) tudtak venni.⁴⁷

„Nem kell hergelni a népet!” – A cél a deportáltak kiszabadítása

A szovjet kormány nemcsak a magyar társadalom, hanem a világ közvéleménye előtt is el akarta titkolni a magyar állampolgárok Szovjetunióba deportálásának tényét. Az elsők között beszélt nyilvánosan a deportálásokról az ENSZ kubai és spanyol küldöttsége, majd csatlakozott hozzájuk az USA és Nagy-Britannia is.⁴⁸

Az ENSZ 1956. november 19-i plenáris ülészakán Dmitrij Sepilov, a Szovjetunió külügyminisztere cinikusan igyekezett cáfolni a nyugati diplomaták értesüléseit. 1956. november 21-én a magyar külügyminisztérium táviratot intézett az ENSZ főtitkárához, melyben tendenciózusnak nevezte a magyar foglyok Szovjetunióba szállításáról kerengő híreket. Kádár János kormánya hazug módon arról tájékoztatta a nemzetközi szervezetet, hogy egyetlen fogoly sem hagyta el a Magyar Népköztársaság területét.⁴⁹

Eközben a fővárosban és vidéken a sztrájkok folytatódtak. Országszerte röplapokon tiltakoztak a magyarok elhurcolása ellen. Például Veszprém és a megye legfontosabb iparvállalatai (összességében 36 ezer munkás) nevében a munkástanácsok a sztrájkok beszüntetése egyik feltételének a diákok szabadon engedését szabták. A Magyar Független Néppárt a november 22-i felhívásában – röpirat „az ország becsületese hazafiaihoz” – többek között követelte: „Haldéktalanul engedjék szabadon a fogva tartott szabadságharcosokat és letartóz-

⁴⁶ GDA SZBU Fond: 62. – Opis: 2 (1956). – Ügyiratszám: 30. – 101–102. (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 20. dokumentum, 110–111. Bojko ezredes, a Kárpátontúli terület [Kárpátalja megye] rendőrfőnökének levele Szavcsuk alezredeshez, a KGB Kárpátontúli területi [Kárpátalja megyei] főosztályának vezetőjéhez – 1956. november 28.

⁴⁷ GRAF Fond: 9401. – Opis: 2. – Ügyiratszám: 482. 64–65.

⁴⁸ MATTHEWS 2007. 455.

⁴⁹ Kirov 2001. 177.

tatott vezetőiket! [...] Haladéktalanul hozzák haza Oroszországból a deportált magyar hazafiakat!”⁵⁰

A mielőbbi szabadítást célzó akciókról a következők olvashatóak a szombathelyi KGB jelentésében: „Szombathelyen a BM Vas megyei főosztályán, valamint a szovjet katonai parancsnokságon mostanság küldöttségek jelennek meg azzal a követeléssel, hogy kerüljenek szabadlára a letartóztatott személyek. [...] Magyarország más megyéiben is megtörtént, hogy hasonló, kollektív formában követelték a letartóztatott lázadók szabadon bocsátását.”⁵¹

A hazai és nemzetközi tiltakozás hatására 1956. november közepétől megkezdődött és 1957 januárjában befejeződött a deportáltak hazaszállítása. A korántsem egyértelmű adatok szerint a visszaszállítás menetrendje az alábbiak szerint rekonstruálható.

A Záhonyból november 4-én kihurcolt 60 hadifoglyot november 6-án még visszaengedték. A deportáltakat alapvetően két helyen – az Ungvár és a Sztrij városokban lévő börtönökben – tartották fogva.

Kutatási eredményeink nem támasztják alá azt az egyes visszaemlékezésekben tényként megjelenő állítást, miszerint a deportáltak közül bárkit megöltek, illetve a foglyok közül valaki betegségben meghalt volna. A dokumentumok azt bizonyítják, hogy a deportáltak mindegyikét 1956. november 13-a és 1957. január 4-e között Magyarországra visszaszállították. Biztosan állítható, hogy néhány személyt, illetve kisebb csoportokat – például a fiatalkorú lányokat és fiúkat és a nőket – november végéig hazahozták. A kiskorú deportáltakat – a levéltári források, illetve saját állításuk szerint is – a szovjet katonák lakásukra hazakísérték, ahol a Magyarországról történt elhurcolásukat, egyáltalán a deportálásokkal kapcsolatos híreket nem mulasztották el cáfolni. „A gyerekek elcsavarogtak!” – állították a szovjet katonák.

A deportáltak hazaszállítását úgy szervezték, hogy a többséget kisebb-nagyobb csoportokban a letartóztatásuk helyszínére szállították vissza, ahol a magyar politikai nyomozó és ügyészi szervek az ügyüket a Szovjetunióból kapott kísérő iratok és kihallgatásuk alapján „tisztázták”, majd azt követően a többség szabadon engedésére intézkedtek.

⁵⁰ ZDANOVICS–BÜLINYIN–GASZANOV–KOROTAJEV–LASKUL 2009. 73. dokumentum, 244–252., (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012. 73. dokumentum, 181–187.) Teszljukov alezredes, a 31. légideszant-hadosztály különleges ügyosztálya vezetőjének jelentése Jakovlev ezredes, a 38. hadsereg különleges ügyosztályának vezetője számára a hadosztály különleges ügyosztályának veszprémi tevékenységéről.

⁵¹ ZDANOVICS–BÜLINYIN–GASZANOV–KOROTAJEV–LASKUL 2009. 26. dokumentum, 137–139., (Magyar nyelven: HORVÁTH–PAHIRYA 2012: 73. dokumentum, 181–187.) Jarovenko alezredes, a 17. gépesített hadosztály különleges ügyosztálya vezetőjének jelentése Jakovlev ezredes, a 38. hadsereg különleges ügyosztályának vezetője számára a hadosztály műveleti területén a Magyar Népköztársaságbelügyi szervei által végrehajtott tisztogatásokról.

A deportáltak több mint 90%-a január végéig otthonába hazatérhetett. A visszatartottak egy része a forradalom napjaiban megszakított börtönbüntetése letöltését folytatta, illetve több személyt a hosszabb-rövidebb ideig tartó vizsgálatokat követően bíróság elé állítottak.

A Rusznyák László és társai perben 4 volt deportáltat – Bán Róbertet, Czimer Tibort, Laurinyecz Andrást és Rusznyák Lászlót – 1957 őszén halálra ítélték és kivégezték. Deportáltak közül 1958 májusában életvesztéssel sújtották Szilágyi Lászlót, a Szabolcs-Szatmár Megyei Nemzeti Bizottság elnökét, és júliusban kivégezték a budapesti Molnár Károlyt is. A Tökölön letartóztatott kormányküldöttség fegyveres biztosításával megbízott Mecseri János ezredesen – az esztergomi 7. gépesített hadosztály parancsnokán – november 15-én hajtották végre a halálos ítéletet.

Vannak adatok arra, hogy a szabadlábba helyezést követően többen azonnal emigráltak. Dandos Gyula, az 1956-ban 18 éves nyíregyházi gimnazista – aki a Szabolcs-Szatmár megyei Forradalmi Munkástanács elnökségének tagjaként az ifjúsági és diákszekciót irányította – a határátlépési kísérlet közben életét vesztette.

A deportáltak többségét szabadon engedésük után büntetőjogilag felelősségre nem vonták. Ma még teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy a deportáltak hány százalékát ítélték letöltendő szabadságvesztésre, helyezték közbiztonsági őrizetbe.

A deportálás ténye és többek későbbi halála – a kivégzések, illetve az egyik szombathelyi deportált öngyilkossága – között összefüggés mutatható ki. A november 4-én és azt követően történt letartóztatások sokakat a szabadságukon túl a menekülés – az ország elhagyásának – lehetőségétől fosztották meg.

Befejezés helyett

Az 1956-os magyar forradalom elfojtásának – a szovjet hadsereg bevetése mellett – fontos eszköze volt a magyar állampolgárok deportálása, amelynek elkerülhetetlen voltát azzal indokolták, hogy a Moszkvában összeállított Kádár-csoport – ahogy nevezte magát: az Ideiglenes Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány – gyenge lábakon álló bábkormány és ezért képtelen arra, hogy radikális eszközökkel lépjen fel a felkelt társadalommal szemben.

Az azonnali és megfellebbezhetetlen rendteremtés egyetlen eszköze a sztálini repressziókat idéző módszerek bevetése volt. Megfélemlítették a társadalom valamennyi rétegét, válogatás nélkül, a forradalomban való részvételük mértékétől függetlenül letartóztatták az embereket, elszigetelték a vezető személyiségeket. Ez azt a célt szolgálta, hogy a Kreml meg tudja védeni, illetve helyre tudja állítani a kialakult status quo-t, a szovjet befolyást megőrizze az országon belül és nemzetközi viszonylatban a térség egészében.

Egyet kell értenünk Iván Koroly ukrán történésszel abban, hogy a szovjet „bezpákások” által végrehajtott akció következetes terv részét képezte, hogy ezzel nyomást gyakoroljanak Kádár Jánosra és „a reakcióval szembeni keményebb fellépésre” ösztönözzék.⁵²

A szovjet hadsereg háborút viselt Magyarországon, amelynek – mint történt a második világháború befejező szakaszában is – fontos részeit képezte a kegyetlen megtorlás, a tömeges letartóztatás, az elfogott magyar állampolgárok – köztük a hadifoglyok – százainak elhurcolása, deportálása. A Szovjetunió és a deportálást végrehajtó KGB-sek háborús bűncelekmények sorozatát követték el ebben a háborúban.

A szovjet csapatok magyarországi jelenlétét 1955 végétől 1957 elejéig a Varsói Szerződés és más nemzetközi jogszabály nem tette lehetővé, az „ideiglenes” itt tárgykodás tárgyban született kétoldalú egyezményt csak 1957. május 27-én írták alá.

A Szovjetunió feltehetően a szerződés aláírását megelőzően ajánlotta fel, hogy csapatait nemcsak Romániából, hanem Magyarországról is kivonja.

Kádár János az MSZMP Központi Bizottsága 1957. június 22-i ülésén a szovjet csapatok helyzetét értékelve többek között a következőket mondta:

„Mindig így számolgotam magamban a hatalom állását. No és ha a szovjet csapatokat kivonnánk? Akkor állunk a lábunkon? Én azt hiszem, megállnánk a lábunkon. De rettenetes harc és véráldozat közben. Ez most a helyzet...”⁵³

A szovjet csapatok teljes kivonása, a magyar nép, a forradalom egyik legfontosabb céljának a megvalósulása, még hosszú évtizedekig – 1991. június 19-ig – várattott magára.

7. illusztráció: Emléktábla az Ungvári börtön falán
Matl Péter (1960-) Munkácson élő szobrászművész által készített 2006-ban felavatott emléktábla. Közlés a művész hozzájárulásával.

⁵² KOROLY 2003. 130.

⁵³ BARÁTH–RIPP 1994. 200.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK***Levéltári források:***

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltár (ÁBTL)
3.1.9 V-140389 122.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)
XX-5-h. A Nagy Imre és társai per iratai, 1957.

Hadtörténelmi Levéltár (HL) Központi Irattár (KI)
Honvéd Vezérkar (HVK) Titkárság iratai.

Галузевий державний архів Служби безпеки України [Ukrajna Biztonsági Szolgálatának Állami Levéltára] (GDA SZBU)
Fond: 62. Opis: 2. (1956). Az 1956-os deportálások iratai.

Государственный архив Российской Федерации [Orosz Föderáció Állami Levéltára] (GARF)
Fond 9401. – Opis: 2. – Ügyiratszám: 482. 64–65.

Gyűjtemények

1956-os Intézet, Oral History Archívuma
671. sz. KÖRÖSI Zsuzsanna: Interjú Bércz Jenővel. Budapest, 1996.

Publikált források

BARÁTH Magdolna–RIPP Zoltán (szerk.) 1994: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. kötet. 1957. május 21.–1957. június 24.* (A kíséző tanulmányt írta: Ripp Zoltán) Budapest, Intera Rt.

GÁL Éva–HEGEDŰS B. András–LITVÁN György–RAINER M. János (szerk.) 1993: *A „Jelcin-dosszié” – Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, Századvég Kiadó–56-os Intézet.

HALMOSY Dénes (szerk.) 1985: *Nemzetközi Szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződésai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

HORVÁTH Julianna–RIPP Zoltán (szerk.) 1997: *Ötvenhat októbere és a hatalom. - A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.* (A kíséző tanulmányt írta: Ripp Zoltán) Budapest, Napvilág Kiadó.

LUPKOVICS György 2009: A tököli tárgyalóküldöttség kísérete - KGB-s dokumentumok az 1956. november 3-án Maléter Pál vezette küldöttség kíséretének kihallgatásáról - *Betekintő* Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára - online

- 2009/4. (oldalszám nélkül) http://epa.oszk.hu/01200/01268/00012/lupkovics_gyorgy.htm (Letöltés: 2021. 06. 13.)
- OREHOVA, E. D. – SZEREDA, Vjacseszláv – SZTIKALIN, Alekszandr (szerk.) 1998: *Szovetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda – Dokumenti*. [A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság. Dokumentumok.] Moszkva, «Rosszjiskaja politicseskaja enciklopedija (ROSSZPEN)
- SZEREDA, Vjacseszláv – SZTIKALIN, Alekszandr (szerk.) 1993: *Hiányzó lapok 1956 történetéből - Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.
- ZDANOVICS, A. A. – BÜLINYIN, V. K. – GASZANOV, V. K. – KOROTAJEV, V. I. – LASKUL, V. F. (szerk.) 2009: *Vengerszkije szobityija 1956 goda glazami KGB i MVD SZSZSZR – Szbornyik dokumentov*. [Az 1956-os magyar események a KGB és a Szovjetunió Belügyminisztériuma szemszögéből – Dokumentum gyűjtemény] Moszkva, L. Objegyinyennaja redakcija MVD Rosszii, [Orosz Föderáció Belügyminisztériumának egyesített kiadója]
- SZEREDA, Vjacseszláv – RAINER M. János (szerk.) 1996: *Döntés a Kremlben, 1956 – A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* (A bevezetést Vjacseszláv Szereda, a kísérő tanulmányt Rainer M. János írta.). Budapest, 1956-os Intézet.

Feldolgozások

- BÉRCZ Jenő („Cobalt”): „Veszprémtől Sztrij-ig”, *Nemzetőr*, 1957. június 15-30. 6., augusztus 1-15. 4.
- GYÖRKEI Jenő–HORVÁTH Miklós (szerk.) 2001: *Szovjet katonai intervenció 1956. 2.* javított kiadás, Budapest, H&T Kiadó.
- HORVÁTH Miklós 2003: *1956 hadikronikája*. Budapest, Akadémia Kiadó. <http://www.horvathmiklos.eu/1956-hadikronikaja> (Letöltés: 2021. 06. 13.)
- HORVÁTH Miklós–ПАИРЬЯ, Olekszandr 2012: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában*. Budapest, Argumentum Kiadó. (Az orosz és ukrán nyelvű dokumentumokat fordította: Fedinec Csilla) <http://www.horvathmiklos.eu/kenyszerkirandulas-a-szovjetunioba> (Letöltés: 2021. 06. 13.)
- HORVÁTH Miklós–ZINNER Tibor 2008: *Koronatanúk jeltelen sírgödörökben – Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténeteihöz*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó
- KIROV, Alexandr 2001: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon – 1956, In GYÖRKEI Jenő–HORVÁTH Miklós (szerk.) *Szovjet katonai intervenció 1956. 2.* javított kiadás, Budapest, H&T Kiadó, 119–204.
- KOROLY Iván 2003: *Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарних режимів*. [Az 1956-os magyar forradalom: a szovjet típusú totalitárius rezsimnek bukásának kezdete.] Видання друге. [2. kiadás] Ужгород [Ungvár], «Видавництво В. Падяка» [V. Padyak Kiadó]

MALASENKO, JE. I. 2001: A Különleges Hadtest Budapest tüzében – Egy szemtanú visszaemlékezései. In Györkei Jenő – Horváth Miklós (szerk.) *Szovjet katonai intervenció 1956*. 2. javított kiadás, Budapest, H&T Kiadó, 205–286.

MATTHEWS, John P. C., 2007: *Explosion: The Hungarian Uprising of 1956*. [Robbanás: Az 1956-os magyar felkelés] New York, NY: Hippocrene Books.

HORVÁTH, MIKLÓS

Historian professor, Károli Gáspár University of the Reformed Church

FORCED TRIP TO THE SOVIET UNION Deported Hungarians in KGB captivity – 1956

In various periods during the existence of the Soviet regime, entire ethnic communities, or specific groups of people in many cases, were deported. It is less well known that this did not happen in a different way between the Soviet Union and Hungary in the final phase of the 1956 war. The general aim of the deportations carried out by the Soviet State Security Commission, commonly known as KGB organizations, in November 1956, was to break the resistance of the Hungarian people, to minimize the losses of the Soviet troops involved in the war, to consolidate the new/old Communist leadership in Moscow, and to bring about the resurrection of the socialist system which was in a state of clinical death. The immediate goal was to destroy the governing structures of transformation and defense, by arresting the leaders of the National Guard, a new revolutionary organization embodying the new democratic power, and the army.

The lack of original sources explained that for a long time there were many unfounded assumptions in the literature about the causes and consequences of deportations. The aim of the author of the study - commemorating the deportees - is to present the historical background, implementation and direct consequences of the deportations of 1956, based on the state-security documents kept in the Soviet and Hungarian archives.

GULÁG RABSORSOK

BIMBA BRIGITTA

A SZOVJET-MAGYAR HATÁRON 1939-1941 KÖZÖTT ÁTSZÖKÖTT, GULÁG-RABSÁGRA ÍTÉLTEK SZENVEDÉSTÖRTÉNETEI

A háborúk, a területi le- és visszacsatolások velejárója a népességmozgás. A migráció érinthet egy személyt, lehet csoportos, de akár tömeges is, annak függvényében mi a kiváltó ok, mely előidézte azt. Az 1939-es év Kárpátalja Magyarországhoz való visszacsatolását, a második világháború kirobbanását és egy új szovjet-magyar határszakasz létrejöttét is magába foglalta. Az események politikai, gazdasági és társadalmi változásokat idéztek elő. A tanulmány első része azt mérlegeli mennyire volt az új magyar vezetés rendelkezéseire adott válaszreakció az illegális határátlépés, és milyen szerepe volt abban a szovjet propagandának. Levéltári forrásokra és egyéni visszaemlékezésekre alapozva kerülnek feltárásra a szökött személyek ellen folytatott eljárások, melyekből kiderülnek milyen okai, körülményei és következményei lettek a tiltott határátlépésnek. A második részben rövid történelmi áttekintést kapunk a GULAG létrejöttének előzményeit, annak felépítése és működését illetően, majd a GULAG túlélők tapasztalatai által alkossuk meg azt a képet, mely a kényszermunkatáborok mindennapjait, a túlélés és hazatérés lehetőségeit mutatják be.

Határváltozások

A két világháború közötti időszakban Magyarország egyöntetű törekvése volt Kárpátalja visszaszerzése. Az ország feldarabolása, beleértve Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolása, megrendítő hatással volt a nemzeti öntudatra. A területi revízió mértékét és módját illetően többféle koncepció létezett a két világháború közötti Magyarországon. A közvélemény túlnyomó része mindvégig az integrális revízióban reménykedett, s ezt tekintette ideális megoldásnak a kormányzat is. Ez természetesen magában foglalta volna Kárpátalja visszacsatolását is.¹ Az évtizedes nemzetközi és külpolitikai lavírozás során jelentős áttörést az 1938. szeptember 29-i Münchener egyezmény hozott, mely szavatolta Kárpátalja autonómiáját

¹ FEDINEC 2015b. 14.

a rövidéletű Csehszlovák Szövetségi Köztársaságon belül. 1938. október 9-én az immár Kárpát–Ukrajnának nevezett területen megalakult az első autonóm ruszin kormány Ungvár székhellyel, Bródy András (majd Avgusztin Volosin) miniszterelnöksége alatt. Újabb fordulatot a terület életében az 1938. november 2-án született első bécsi döntés hozott. A döntés értelmében 12 109 négyzetkilométer terület került vissza Magyarországhoz 869 ezer lakossal (ebből 752 ezer, 86,5% magyar).² A magyarság ekképpen örvendet az újraegyesülésnek: „1938. november hó 2-án este 9 után jelentette be Magyarország akkori miniszterelnöke, vitéz Imrédy Béla, hogy [...] Ungvár, Munkács, Beregszász ismét magyar városok [...] A magyar érzelmű lakosság örömet nehéz papírra vetni.”³ Az elégtétel keltette eufória egy időre az egész országot magával ragadta, de a magyar külpolitika irányítói már Kárpátalja egészének bekebelezését sürgették Berlinben és Rómában. Eközben egymást követték a határincidensek, s megkezdődött a terület bevételére irányuló akciók megindítása. 1939. március 15–17. között a Magyar Királyi Honvédség hadműveletével Kárpátalja hegyvidéki része is egyesült Magyarországgal. Ezzel helyreállt a történelmi magyar-lengyel államhatár. Ez az állapot mindössze egy fél évig tartott, mivel 1939. szeptember első napján a német csapatok akadálytalanul rohanták le Lengyelország nyugati részét. Mindehhez egy héttel korábban, augusztus 23-án Moszkvában aláírt Molotov–Ribbentrop paktum adott lehetőséget. Miképpen a Szovjetunióknak is, mely Lengyelország keleti felét foglalhatta el. A Vörös Hadsereg szeptember 17-én átlépte a Kárpátok gerincét, 150 km hosszan létrejött a szovjet-magyar határ. A szovjet csapatok szeptember 27-én elérték a Vereckei és Tár-hágókat, szeptember 28-án pedig az Uzsokit is. A létrejött határszakasz 1940. szeptember első felében meghosszabbodott, miután a Magyar Honvédség, a második bécsi döntés nyomán, bevonult Észak-Erdélybe és a Székelyföldre. Ezt követően Magyarország csaknem két évig határos lett a Szovjetunióval.⁴

A lakosság hangulata és a szovjet propaganda hatása

Törvényszerű meglátás, hogy a területen élő népek történelemszemlélete más és más volt, mely különböző politikai irányvonalak és eszmék hatására változott. Csehszlovákiában a magyarság helyzete gazdasági szempontból talán kedvezőbb volt, azonban a lelki kötődés, a Magyarországhoz való visszatérés képes volt ezt felülírni. A közvélemény gondolkodásmódját tükrözi a következő idézet is: „Egy percig sem tagadjuk, hogy szegényebb országba kerültünk, mint amilyenben él-

² MÓRICZ 2001. 65.

³ ORTUTAY 1941. 209.

⁴ KOSZTYÓ 2013. 75.

tünk, de ez a szegényebb ország, a mi drága hazánk.”⁵ A magyarság, mintegy igazságtételként fogta fel a visszacsatolást. Más kérdés, hogy a közben ide települt csehek, az itt élő szlovákok, ukránok és ruszinok miként értelmezték azt. A ruszinok egyes csoportjainak más és más volt a világszemlélete. Az idősek és középkorúak, akik még magyar szellemben nevelkedtek, visszavonulva, vagy épp harcot indítva a cseh rezsim ellen várták a felszabadítást. A fiatalok, akik eltérő szellemben nevelkedtek, azok számára Magyarország idegen volt. A magyar politikai és közigazgatási rendszer elleni barátságtalan érzelmek azonban nem csak a ruszinság részéről voltak érezhetőek. A régió egyéb nemzetiségei és a magyarok körében is megtalálhatóak voltak, a szélsőbal, kommunista érzelmű és szélsőjobb, nyilas érzelmű polgárok.⁶

A szovjetek megjelenése a Kárpátok gerincénél vegyes érzelmeket váltott ki a lakosság körében, a kommunisták és a pravoszlávok, sőt az ukránok nagy része is örömmel fogadta a hírt.⁷ Annak ellenére, hogy a párt működését már a csehszlovák kormány is betiltotta és Volosin államalakulatában sem engedélyezték az újjáélesztését, sőt növelték a kommunisták elleni hangulatkeltést. Kárpátalja visszacsatolása után, a magyar hatóságok ugyancsak mindent megtettek a kárpátaljai kommunista szervezkedés felszámolásáért. A szovjet–magyar határszakasz létrejötte következtében megerősödött a kárpátaljai szovjet hírverés, ezen belül sűrűsödtek a rádióadások, illetve tömegessé vált a röpcédulák terjesztése. Földalatti, titkos bizottságokat és szervezeteket alapítottak Ungvár, Munkács és Beregszász körzeteiben.⁸ Ezen kívül Szolyva, Munkács, Ungvár és Szerednye környékén több ezer példányban terjesztettek orosz nyelvű röpcédulákat – jelentette 1939. október 17-én Ungvárról Meskó Arisztid rendőrtanácsos a Belügyminisztériumnak. Idézet a sokszorosított cédulákból: „Kárpátalja elfelejtett orosz népe! Elérkezett az ideje, hogy Te, a rabságban szenvedő orosz nép, köteles vagy levetni az ezer esztendő magyar rabságot [...] Dolgozó nép emlékezz, rövidesen új hazában fogsz ébredni, mégpedig az SZSZSZR-ben.”⁹ A honvéd vezérkar főnöke, Werth Henrik gyalogsági tábornok november 5-én egy bizalmi egyén értesülésére hivatkozva tudatta Teleki Pál miniszterelnökkel, hogy „számos ukrán és zsidó egyén átszökött Nyugat-Ukrajna területére. Az ukránok és a zsidók részéről azt híresztelik, hogy a bolsevikok Kárpátalját meg fogják szállni. Ez a propaganda már Budapesten is érezteti a hatását.”¹⁰ A társadalom hangulatának változásairól, a lakos-

⁵ FEDINEC 2015a. 95.

⁶ FEDINEC 2015a. 99–103.

⁷ BOTLIK 2005. 178.

⁸ KOSZTYÓ 2011. 30–31.

⁹ BOTLIK 2005. 179.

¹⁰ BOTLIK 2005. 179.

ság egyes tagjainak államellenes tevékenységéről, a kommunista szervezkedésről a kassai VIII. honvéd hadtest ungvári kémelhárító osztálya tett jelentéseket a legfelsőbb katonai vezetés által a Honvédezerkarnak. A vezérkari rendeletre készült jelentések hozzájárultak a Magyar Királyi Nemzetvédelmi és Propaganda minisztérium naprakész tájékoztatásához Kárpátalja gazdasági, politikai és katonai viszonyait illetően.¹¹

A szovjet magyar határ illegális átlépésének okai és következményei

A közös határ, 1939 őszétől a Szovjetunió elleni hadba lépésig, lehetőséget teremtett arra, hogy Magyarországról azok, akik a kommunista államról megjelent, idealizált képet vázoló írások állításait elhitték, a jobb élet reményében, vagy épp úgy érezve, hogy üldöztetésnek vannak kitéve, a határon átszökjenek. A főszo-
gabírói és kémelhárítási osztály jelentései számos ilyen esetről adnak hírt. Közülük egy a magyar királyi VIII. honvéd hadtest ungvári kémelhárító osztályának 1941. június 20-i jelentése, mely a magyar királyi kassai VIII. honvéd hadtest parancsnokságának a Kőrösmezőn állomásozó munkaszolgálatosok tagjainak a Szovjetunióba szökéséről tesz jelentést: „Jelentem, hogy Kőrösmező-Okla, Ripnica, Apsinec környékén a következő munkaszolgálatos alakulatok vannak összesen hat egymáshoz közel fekvő táborban elhelyezve: II/2., III/2., IV/2., V/2., VI/3., és IX/2 [...] Ezek az alakulatok a székesfehérvári, a budapesti, a pécsi, szegedi, a debreceni és szombathelyi hadtestek állományába tartozóak [...] A felsorolt alakulatokból május 25-től kezdődően különféle időszakokban történnek a kiszökések [...] Nyomozások eddigi megállapítása szerint a legnagyobb valószínűség az, hogy ennek indító oka egyrészt, hogy a táborokban a legnehezebb fizikai munkát végeztetik velük, amely a zsidók esetében a megaláztatás látszatát keltette, másrészt a III. zsidó törvénytől való félelem, aminek a megvalósulása esetén a jövőben való megélhetésüket semmi tekintetben biztosítva nem látják [...] Olyan megállapítás is van, hogy a budapesti Nemzetközi Vásáron felállított Szovjet Pavilonban az alkalmazottak a látogató közönség előtt úgy nyilatkoztak, hogy a Szovjet intellektuelleknek, kereskedőknek, iparosoknak nagy elhelyezkedési lehetőséget és jövedelmet biztosít [...] Hogy a kiszökéseknek az egyik oka a készülődő zsidótörvény, igazolni látszik még a körülmény is, hogy ezen időpontban nem csak munkaszolgálatos zsidó katonák szöktek ki Oroszországba, hanem olyan, nem munkaszolgálatos zsidók is, akik az ország különböző helyein laktak. Folyó évi május 1-től június 5-ig terjedő időben 50 nagyrészt zsidó egyén szökött ki Orosz-

¹¹ Kosztyó 2011. 29–30.

országba.”¹² A Honvédelmi Minisztérium 1940 őszétől rendelte el, hogy „zsidók a jövőben fegyveres használatra nem vétetnek igénybe, tényleges szolgálati kötelezettségüknek a jövőben valamennyien a munkásalakulatok kötelékeibe tartoznak eleget tenni”. A kárpátaljai zsidók a kassai VIII. közérdekű munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóaljba kerültek, melynek kiegészítési területe jóval nagyobb volt, mint Kárpátalja, tehát nem csak kárpátaljaiak szolgáltak benne. Ami a munkaszolgálatosok által végzett tevékenységet illeti, általában utász csapatok mellé besorozva tevékenykedtek. Ez Kárpátalján jellemzően a huszti VIII. utászzászlóalj volt. Fő feladataik közé tartozott még a helyi erődítések, Árpád-vonal Kárpátalján húzódó szakaszának építése, valamint a fakitermelés.¹³

1939. július 16–24 között egy budapesti számlálóbizottság nép-, mezőgazdasági és állatösszeírást tartott. A feldolgozott adatok szerint a felekezeti vonatkozás szerint 667 561 főből 80 598 volt izraelita. Az 1941. évi népszámlálás szerint 854 772 fő lakosból 78 727 (9,2%) izraelitát írtak össze.¹⁴ A „zsidótörvények”¹⁵ bevezetése okán, az üldöztetés miatt sok zsidó készült az ország elhagyására és a folyamatosan bezáródó világban sokaknak még a Szovjetunió elfogadható választásnak tűnt.¹⁶

A következő jelentés az illegális határátlépés két másik kiváltó okára is rávilágít. Az ökörmezői járás főszolgabírója a máramarosi közigazgatási kirendeltség vezetőjének 139 illegális határátlépő névsorát küldi meg, jelezve, hogy velük együtt 1939. október 28-ig 222 fő lépte át a határt. Ezen kívül Felső- és Alsó-Szinevérről 40–45 fő szökött át a Szovjetunióba, de kilétüket még nem derítették fel. Közli, hogy a megszökött egyének többségében 18–25 év közötti nőtlen fiatal emberek, akik a magyar hadseregbe való szolgálat és leventekötelezettség elől szöknének. Kitér arra, hogy a járás, mint igen szegény vidék a cseh rezsim alatt a kommunizmus melegágya volt. (1. illusztráció) A főszolgabíró újabb jelentéséből kiderül, hogy az év végéig a fent említett szám majdhogynem megduplázódott, összesen 404 személy szökéséről számolt be.¹⁷

¹² KTÁL, F. 92., op. 1., od.zb. 4. 21–23.; CSATÁRY 2016. 95–99.

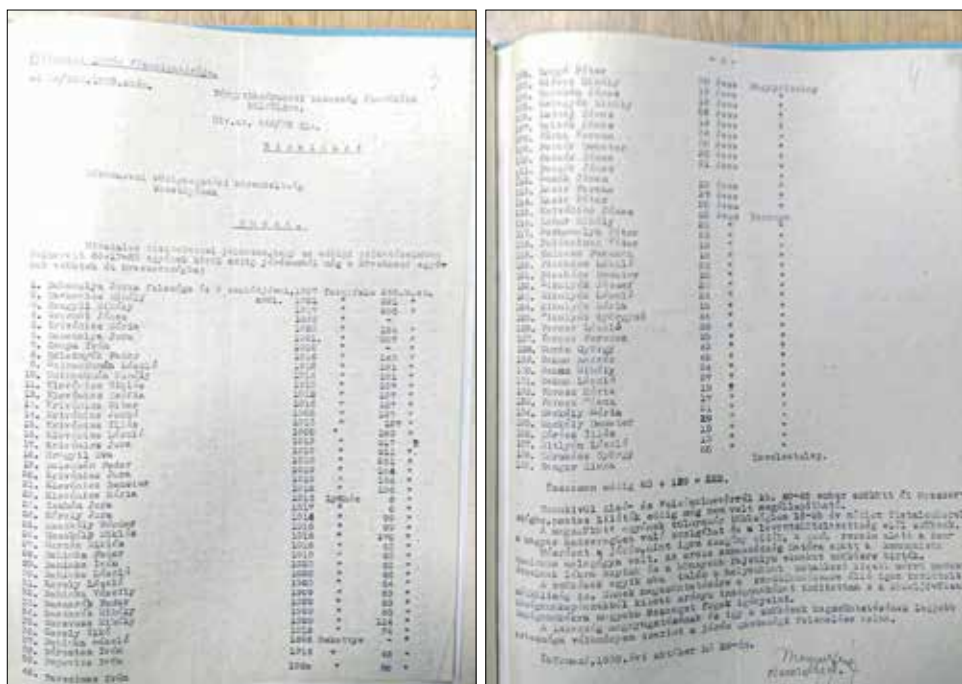
¹³ B. STENGE 2013. 250–252.

¹⁴ DUPKA 2015. 25–33.

¹⁵ Az 1920-ban az ún. numerus clausus törvényen kívül a Horthy korszakban négy „zsidótörvényt” fogadtak el – az 1938. évi XV. törvénycikk 20%-ban maximalizálta a zsidó vallásúak arányát egyes pályákon, az 1939. évi IV. törvénycikk tovább korlátozta a zsidó származású magyar állampolgárok „közéleti és gazdasági térfoglalását, az 1941. évi XV. törvénycikk megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és végül az 1942. évi XV. törvénycikk, mely szerint a zsidók nem szerezhettek mezőgazdasági ingatlanokat és a birtokukban lévőket kötelesek voltak eladni. FEDINEC 2015a. 154–159.

¹⁶ DUPKA 2015. 27.

¹⁷ KTÁL, F. 6., op. 162., od. zb. 9. 3–9.

1–2. illusztráció: Az Ökörmezői járás főszolgabírójának jelentése a máramarosi közigazgatási kirendeltség vezetőjéhez a „Határmenti lakosság átszökése külföldre” tárgyában. (KTÁL, F. 6., op. 162., od. zb. 9. 3–4.)

A cseh rezsim alatt Prágába került ruszin nemzetiségű főiskolai hallgatók szovjetbarát csoportja még 1939 októberében is kommunista röplapokat szerkesztett és terjesztett Kárpátalján. A „Szovjetbarát Szövetség” ruszin főiskolás csoport vezetői az ungdaróci Sándor Imre és Fehér László munkácsi hallgatók voltak. A csoport kb. 40 tagot számlált. Ezen kívül működött Kárpátalján egy zsidó főiskolás csoport is. A főiskolai és középiskolai tanárok nagy része is szívesen látta és támogatta ezeket a csoportokat. Több helyen folyt szovjet propaganda a Duhnovics Társaság köpönyege alatt. Az egyesület titkára segítette Sándor és Fehér Szovjetunióba szökését.¹⁸ Marina Gyula emlékirata is azt támasztja alá, hogy főként a ruthén középiskolás tanulóokra hatott a kommunista hangulatkeltés: „Határvédelmi közegeink pontos adatokkal értesítették a tanügyi osztályt, hogy a tanuló ifjúság némi különbség nélkül százával hagyja el az iskolát és kidolgozott terv szerint, átszivárognak a magyar határon át a szovjethoz. Különösen a huszti 17 osztályos (ruszin) gimnázium igazgatója jelentette, hogy ebben a népes gimnáziumban

¹⁸ KTÁL, F. 92., op. 1., od. zb. 1., 31–32.; CSATÁRY 2016. 77–78.

a felső osztályok létszáma rohamosan apad. A fiatalabb tanárok közül is 1–2 minden előzetes bejelentés nélkül elhagyta állását és egyszerűen eltűnt.¹⁹

A polgári közigazgatást megelőző katonai közigazgatás a kezdődő tisztogató akciók során internálótáborokba gyűjtötte a kommunistákat, a szicsgárdistákat, a Volosin kormány támogatásában részt vállaló személyeket, akiknek többségét nem érte ugyan bántódás, ám az országból kitoloncolták őket. Ezt nem megvárva is sokan a Szovjetunióban kerestek menedéket és találtak is támogatottságot. Kristóffy József moszkvai magyar követ 1940. október 2-i osztankinói látogatása során egy nagybocskói származású személlyel folytatott beszélgetéséről tett jelentést a Külügyminiszternek, mely szerint a férfi 1940 májusában szökött meg Kárpátaljáról, arra hivatkozva, hogy veszélyben érezte ott magát. Azt állította, hogy a magyarok irtják a kommunistákat és őt is felakasztották volna, ha nem hagyja el a vidéket. A követ azt a következtetést vont le, hogy a kommunisták átszivárgása szovjet területre valószínűleg nem teljesen szórványosan fordul elő. Jelentésében áll, hogy „feltételezhető az is, hogy szovjet részről a szökevényeket örömmel fogadják és azokat kellő kioktatás után idővel igyekezni fognak visszacsempészni Kárpátalja területére.”²⁰ A magyar Belügyminisztérium 1939. november 24-i titkos jelentéséből kiderül, hogy 107 visaszivárgott személyt tartóztattak le. Történeteikből megállapították, hogy az illegális határátlépés a kommunista agitáció eredménye, amelyet a csehszlovák parlament korábbi helyettese, Oleksa Borkanyuk utasítására hajtottak végre.²¹

A szökések tényéről a korabeli sajtóban is találunk visszhangot: „Több kárpátaljai lakos, főleg volt szocdemek és kommunisták illegálisan akartak átjutni a szovjetbe. A kárpáti határon szolgálatot teljesítő szovjetország szigorú utasítást kapott, hogy az illegális határátlépőkkel a legszigorúbban járjanak el. Értesülésünk szerint a szovjet határőrség több szökevényrel szemben fegyverét is használta, akiket pedig elfognak, átadják a magyar hatóságoknak. Így Burmeg Sándor felsőviznicsei lakos felett, akit a szovjet határőrök adtak át hatóságainknak a napokban ítélkezett az ungvári bíróság. Egyhavi fogházra ítélték.”²² Találunk példát azonban olyan esetre is, amikor Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből a helyi hatóság önkényes döntése alapján tettek át a szovjet oldalra csoportosan zsidókat. Ilyen kísérlet zajlott le Csíkszeredán, 1940. december 5–8 között 36 zsidót, míg Csík vármegyéből csaknem 400 személyt tettek át a határon, akiknek fele az akció során életét veszítette.²³ Egy hasonló akcióról a szkolei helyőrség parancsnoka számolt be 1940. május 12-én: „49 főből álló 15 családot, ebből 22 gyermeket vettek

¹⁹ MARINA 1977. 140.

²⁰ MNL OL KÜM 154/pol.–1940.; PASTOR 1992. 264–265.

²¹ MSZMP KB Intézetének archívuma A IV 15/107. КОРСУН 2011. 86.

²² A SZOVJET 1939. 2.

²³ BOTOS 2018. 11.

őrizetbe, akiket a magyar hatóság emberei február–április folyamán erőszakosan dobtak át a szovjet magyar határon.”²⁴ A magyar csendőrök durva viselkedéséről számol be egy 1939. júliusi jelentésében Teleki Pál miniszterelnöknek Fenczik István ungvári parlamenti képviselő, melyben felhívja a figyelmet arra, hogy ennek okán már 2000 fiatal lépte át a szovjet-magyar határt.²⁵

A katonai szolgálat elkerülése, a zsidó üldöztetés, a kommunista eszmékkel való szimpatizálás mellett a túlélők visszaemlékezéseiből egészen egyedi okaira is rávilághatunk az illegális határátlépéseknek. „Emlékszem egy Mészáros nevű repülőgépp szerelőre, aki állítólag azelőtt a csepeli repülőgépgyárban dolgozott és azért szökött át, mert az általa feltalált, új típusú repülőgép motort kizárólag a szovjet kormány rendelkezésére szeretne volna bocsátani. Egy Nagy nevű illető a feleségével szökött át, ha jól emlékszem Békés megyéből. Nagy elmesélte nekem, hogy a foglalkozása kubikos és hét évig egy találmánnyal kísérletezett (sűrített levegővel hajtott motor), amely sikerrel járt és találmányát sem a fasiszta országoknak, sem Amerikának nem akarta eladni, hanem kizárólag a Szovjetunióknak akarta juttatni.” – áll Klein Zoltán ungvári illegális határátlépőnek a Külügyminisztérium politikai osztályán készült feljegyzésében.²⁶ Egy erdélyi beteg nő azért szökött át a határon, mert náluk otthon az a hír járta, hogy a Szovjetunióban tudják gyógyítani a rákot.²⁷

A kommunista eszméknek és szervezkedéseknek nem csak a Csehszlovákiához került Kárpátalján volt meg a melegágy, hanem Magyarország szerte is. W. Rozália visszaemlékezéséből annyi derül ki, hogy férjével a fivéréből hallott, a Szovjetuniót pozitívan lefestő kép miatt távoztak a Szovjetunióba: „Fivérem az 1930–33-as években brünni diák volt. Csehszlovákiában ebben az időben legális kommunista párt működött. Az egyetemi hallgatók is látogathatták rendezvényeit. A fivérem sokat mesélt azokról a filmekről, könyvekről és folyóiratokról, amelyek a Szovjetunióból és a Szovjetunióról megjelentek Csehszlovákiában a harmincas évek elején. Ezek nagyon pozitív képet festettek a szovjet életről, a tudomány, a kultúra, a gazdasági élet fejlődéséről.”²⁸ Egy 1967-ben készült önéletrajzi írásából azonban kiderül, hogy W. Rozália és a férje is a kommunizmus hívei és eszméjének a terjesztői voltak Magyarországon. A férfi részt vett a diákok marxista szemináriumain, felesége pedig egy középiskolás KIMSZ csoportba való bevonását követően vasárnaponként bebörtönzött elvtársak gyerekeivel foglalkozott, röpcédulákat szórt, az egyik szakszervezet kommunista frakciójának is a tagja lett. Miután 1938 tavaszán illegalitásba kellett vonulnia, férje pedig elhatá-

²⁴ DUPKA 2015. 51.

²⁵ DUPKA 2016. 61.

²⁶ MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j. 54 doboz, 264/a. tétel, 2830 pol-48. 130–131.

²⁷ F. CSAPÓ 1999. 14.

²⁸ F. CSAPÓ 1999. 8.

rozta, hogy tartalékos orvos főhadnagyként a következő behívásnak nem tesz eleget, a jobb élet reményébe a Szovjetunióba szöktek.²⁹

Az USZSZK belügyi népbiztos-helyettese, Gorlinszkij állambiztonsági kapitány az 1939. november 5-én írt kijevi feljegyzésében a letartóztatott menekültekkel kapcsolatosan közöl adatok az október 31-i állapotoknak megfelelően: Lengyelország felől 9121 fő, Magyarország felől 1024 fő, Románia felől pedig 616 fő érkezett szovjet területre. Az összesen letartóztatott 10 726 fő jelentős része zsidó származású.³⁰

A menekültek többsége általában egyedül, vagy kettesével, hármasával lépte át a határt, előfordult az is, hogy 10–15 fős csoportot alkotva tették meg az utat, de volt rá példa, hogy egy 54 fős társaságot fogtak el a határőrök. A helyiek rendelkeztek földrajzi terepismeretekkel, de sokan ún. embercsempészek, főként ruszin favágók segítségét vették igénybe, akik némi juttatás, 5–20 pengő ellenében kísérték a tiltott határszakaszhoz az azt átlépni szándékozókat.³¹

Kihallgatások, bírósági ítélethozatal

A Szovjetunióban 1936. november 10-től kiadott rendelkezés szerint szigorúan megbüntették azokat a személyeket, akik hatósági engedély, útlevél nélkül illegálisan lépték át a határt.³² A szökevényeknek a túloldalon az első faluban kellett jelentkezniük a helyi hatóságoknál, vagy a katonai parancsnoki irodákba. Akik Kiszolyva közelében lépték át a határt, Lavochnéba, akik Jaszinya közelében Nadvirnába, akik Brusztura és Orosz Mokra közelében, azok Szmolovárba kerültek, onnan teherautókon Nadvirnába vitték őket. A továbbiakban sztriji, sztaniszlavi, szkolei internálótáborokba kerültek, melyek valójában börtönök voltak és itt folytatódott a kihallgatásuk.³³ Innen az NKVD dnyepropetrovszki, kamjanec-podilszki, kirovohrádi, mikolájevi, ternopili, harkovi, csernyihivi osztályára küldték őket, ahol bíróság elé állították.³⁴

Az NKVD az átlépetteket mindenféle dehumanizáló folyamatnak alávetette: megmotozták, elvették a személyes tárgyaikat, kínozták, vallatták őket, megtiltották, hogy kapcsolatot tartsanak a külvilággal. A letartóztatottokról, kevés kivételtől eltekintve, személyi adatlapot készítettek. Az orosz nyelvű adatlap tartalmazta többek között a vádlott nevét, születési adatait, állampolgárságát, iskolai

²⁹ FARKAS 1967. 1.

³⁰ ДУРКА 2015. 36.

³¹ РІЗАК–ДОВГАНІЧ 2003. 43.

³² ДУРКА 2015. 43.

³³ MSZMP KB IA. A IV 15/107. КОРСУН 2011. 87–88.

³⁴ РІЗАК–ДОВГАНІЧ 2003. 43.

végzettségét, foglalkozását és a lakhelyét, családi összetételét, párhovatartozását, katonai szolgálatának eshetőségét. A kihallgatások során általában a következő kérdésekre kellett választ adniuk: Mivel foglalkozott, hol lakott a magyar területen? Mi készítette arra, hogy a Szovjetunióba menjen, részesült-e elnyomásban, hol, mikor lépte át a határt, ki segített az átkelésben, kivel jött a Szovjetunióba, tudott-e valaki a szökési szándékáról? Arra, hogy mi okból menekült valaki a Szovjetunióba a következő válaszok érkeztek: „Jobb az élet és könnyebb munkát találni”³⁵ „Azért jöttem a Szovjetunióba, hogy [...] elkerüljem a magyar katonai szolgálatot”,³⁶ „Azért jöttem a Szovjetunióba, hogy elkerüljem a munkatáborba hívást, ahová a zsidókat [...] viszik. Azokat is, akiket korábban munkászáslóaljakba hívtak be [...] Ezen kívül egy csendőr meggyanúsított, hogy kommunista vagyok, amiért [...] letartóztattak.”³⁷

A bírósági ítéleteket a szovjet Büntetőtörvénykönyv 58. és 80. cikkelyei alapján szabták ki. Az 58. cikkely 14 pontban az államellenes tevékenységgel foglalkozott, míg a 80. cikkely a tiltott határátlépést torolta meg. Az ítéleteket általában az 58. cikkely 2., 3., 6., 8., 9., 10. és 11. pontja alapján szabták ki. A 2. pont a fegyveres felkelés, a 3. az ellenség támogatása, a 6. a kémgyanús tevékenység, kémkedés, a 8. a terrorcselekmények, a 9. a diverzió, a 10. és a 11. pedig a szovjetellenes propaganda megtorlását tartalmazta.³⁸ Az NKVD Különleges Tanácsa az USZSZK 1927. évi Büntetőtörvénykönyvének 80. cikkelye alapján az illegális határátlépésért háromévi, egyes esetekben (a törvénykönyv cikkelyének ellentmondva) öt, nyolc, sőt 10–15 évi szabadságvesztést szabott ki, amit a kijelölt javító-nevelő és kényszermunkatáborokban töltöttek le.³⁹ Általában akit kémkedéssel vádoltak öt év szabadságvesztést kapott. Súlyosbította az ítéletet, ha valakinek külföldön voltak rokonai, ez esetben nyolc évet róttak ki rá.⁴⁰

Aki azt vallotta, hogy kommunista, az többet kapott. „Azt mondták, a kommunistáknak azért adunk többet, mert nekik ott kellett volna maradni, és harcolni a fasiszták ellen, nem megszökni hozzánk.”⁴¹ – bizonyítja Weider Ernő visszaemlékezése is. A családokat már az átvevő állomásokon, vagy tranzit börtönökben, táborokban elszakították egymástól. „1940. június 5-én léptük át a határt a Rafajlovo falunál az ivano-frankivszki járásban a férjemmel és a fiammal, aki még nem töltötte

³⁵ KTÁL, F 2558., op. 1., od. zb. 2415. 21.

³⁶ KTÁL, F 2558., op. 1., od. zb. 4037. 77.

³⁷ KTÁL, F. 2558., op. 1., od. zb. 4057. 99.

³⁸ RÓZSÁS 2008. 9.

³⁹ DUPKA 2015. 43.

⁴⁰ S. Zoltán túlélő visszaemlékezése. <https://www.centropa.org/hu/biography/stern-zoltan> (Letöltés: 2021. 02. 19.)

⁴¹ W. Ernő túlélő visszaemlékezése. <https://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Letöltés: 2021. 02. 19.)

A GULAG létrejötte és működése

A GULAG (Glavnoje Upravlenyje Lagerej), azaz a Táborok Főigazgatósága, a szovjet büntetés végrehajtás egy sajátos rendszere, mely hivatalosan 1934-ben jött létre. Alapját a cári Oroszországban már a 18-20. század elejéig működtetett kényszermunkatelepek és munkatáborok adták. Az ellenséges elemek kifürkészése és elszigetelése már a forradalom vezetőjének, Leninnek az egyik 1918 nyarán tett kijelentésében is megjelenik, mely szerint a „megbízhatatlan elemeket” a nagyvárosokon kívüli koncentrációs táborokba kell zárni.⁴⁴ Az első kommunista titkosrendőrség, a CSEKA létrehozója, Dzserzsinszkij már egyenesen a lakatlan területeket benépesítő, vasfegyelemmel felügyelt kényszermunkatáborok megszervezését tűzte ki célul, hiszen, ahogy fogalmazott „területünk és helyünk van elég”. A GULAG táborkomplexumának terjeszkedésével Sztálin célkitűzése is az volt, hogy a kényszermunkára támaszkodva gyorsítsa fel a Szovjetunió iparosítását és kiaknázza az északi régió természeti erőforrásait.⁴⁵ A vizsgált időszakra datálva egy 1940 elején készült jelentésből kiderül, hogy ebben az időben a GULAG lágereiben 1 334 408 fogoly volt, a GULAG telepein 315 584, a börtönökben pedig 190 266 fő. Összességében tehát 1 850 258 ember raboskodott a GULAG-on 53 láger 425 javító-nevelő munkatelepén, továbbá 50 telep működött a fiatalok számára, 90 gyermekotthon⁴⁶ pedig a letartóztatott anyák gyermekei számára.⁴⁷

A Belügyi Népbiztosság (NKVD) különös figyelmet szentelt a legsúlyosabb államellenes tevékenységekért, köztük a kémkedésért, hazaárulásért elítélt személyek elkülönítésére és szigorú megbüntetésére. Ezeket a személyeket a távol-keleti és magas-északi területeken elhelyezkedő „javító-nevelő” munkatáborokba, köztük a Kolima folyó vidékére, a sarkkörön túli területre, a vorkutai és észak-keleti táborokba küldték, amelyekben a felügyeletet megerősített őrség gyakorolta, és a legnehezebb munkára, szén-, olaj-, vasérc- illetve fakitermelésre osztották be őket.⁴⁸ A szovjet-magyar határon átszökött, majd elítélt kárpátaljai személyek többsége is a nevezett területek valamelyik lágerébe (Cseljabinszk, Vorkuta, Kolima, Karaganda) került, de jellemzően előtte még több év börtön-rabság várt rájuk.

⁴⁴ APPLEBAUM 2005. 12.

⁴⁵ BERGYINSZKIJ 2001. 56–57.

⁴⁶ A gyerekek nemcsak otthonokba kerültek. Voltak olyanok, akik rokonokhoz kerültek, emellett a lágerben született gyermekek általában 1,5-2 éves korukig az anyjukkal maradhattak.

⁴⁷ ZEMSZKOV 1991. 20–27.

⁴⁸ ZEMSZKOV 1991. 39–41.

Szemelvények a GULAG mindennapjaiból és a túlélők tapasztalataiból

Börtönből börtönbe

Az elfogott határsértőket különböző lepusztult épületekbe helyezték el, onnan teherautókra rakták és katonai kísérettel szállították börtönbe őket. A nadvirnai börtönben egy irodának nevezett helyiségbe kísérték az embereket, ahol ismételten kihallgatták őket és elvették a személyes tárgyaikat. Főként az értéke-
sebb óráktól, ékszerektől kellett egyből megválniuk a foglyoknak. A férfiakat és a nőket itt szétválasztották és külön cellákba zárták. A vasajtós, kukucskálóval ellátott cellákban egy-egy falhoz szegezett priccs jelentette a berendezést. Amikor befejeződtek a kihallgatások a férfiakat és a nőket ismételten együtt szállították tovább a legközelebbi vasútállomásig, ahol marhavagonokban folytatták az útjukat a sztanyiszlavi börtönig. Itt ismét szétválasztották őket és a legközelebbi szállítás során a vagonokhoz vezető úton sem találkozhattak már. Ivanovo-Voznyeszenszkbe a Sztanyiszlavban hozott magyarokra vonatkozó ítéleteket nem veték figyelembe. Egyrészt azért nem, mert minden köztársaságnak önálló ügyész-sége, bírósága, törvénye volt, másrészt mert közben Magyarország Németország oldalán belépett a Szovjetunió ellen folyó háborúba.⁴⁹ Valójában már ezt megelőzően, a német támadás napján, 1941. június 22-től megtiltották többek között a „hazaárulásért, kémkedésért, diverzióért” elítélt raboknak, hogy elhagyják a börtönöket, vagy lágereket, ahol raboskodtak.⁵⁰

A szállítás

A börtönökben több száz felnőttet és gyereket tartottak fogva, akiket mielőtt útnak indítottak a börtön udvarán felsorakoztattak, létszámmellenőrzést tartottak és felolvasták a neveiket. Az egyik túlélő a nadvirnai fogvatartásra és az onnan történő továbbszállításra a következőképpen emlékezett vissza: „Több mint 800 felnőtt és 100 fiatal volt a börtönben, akik a szovjet propaganda hatására jöttek, hittek egy szebb jövőben [...] a nadvirnai börtön udvarán felolvasták a neveinket [...] majd fegyveres NKVD őrok kísérték a vasútállomásra. A kis ablakokkal, rácsokkal, szögesdróttal, két oldalt priccsekkal ellátott marhavagonok nem jósoltak nekünk szabadságot és földi paradicsomot, amelyről a kihallgatóink és a jelenlévő komszomol tagok beszéltek. 60-an voltunk egy vagonban, többnyire álltunk, a betegek lefeküdtek a deszkákra. Egy kis kenyeret és sózott halat kaptunk, vizet nem adtak.”⁵¹ A szemelvények napokon, heteken, de hónapokon át is úton voltak, annak függvényében, hogy a Szovjetunió mely területére szállítottak munkaerőt.

⁴⁹ W. Rozália visszaemlékezése F. CSAPÓ 1999. 11–20.

⁵⁰ APPLEBAUM 2005. 11–12.

⁵¹ B. Pál túlélő visszaemlékezése. КОРСУН 2011. 605.

Különösen sokat vesztettek vakvágányokon a német előrenyomulást követően a GULAG nyugati táborrendszeréből az ország belsejébe megindított szerelvények. Az evakuáció pánikszerű kapkodással zajlott, gyakorta a német bombázások közepette. A „közismert szállítási nehézségek” alatt emberek fulladtak meg a túlzásfolt szerelvényekben, vagy a rájuk hulló bombák végeztek velük.⁵² Aállítás során mutatkozó emberi veszteségek magas aránya már a német támadást megelőző évben is drasztikus méreteket öltött, amit a szovjet vezetés fel is rótt egy 1940. február 25-én kelt hivatalos utasításában, melyben elrendelte, hogy beteg és legyengült rabokat ne állítsanak, azokat lássák el az évszaknak megfelelő ruházattal és étellel. Amennyiben valaki túl is élte a állítást nem volt fizikailag alkalmas arra, hogy munkába állhasson, ami gazdasági kiesést jelentett.⁵³

Munka

A lágerlakók életét a munka töltötte ki. Szinte lehetetlen lenne felsorolni, hányféle és milyen jellegű munkát végeztek a rabokkal. Különböző tényezők befolyásolták a munka jellegét, a táborok természetföldrajzi jellegétől, az éghajlati viszonyokon át az ötéves tervek előírásáig. A háború első három évét figyelembe véve egy NKVD jelentésből kiderül, hogy termelési ágazonként hány ember munkáját használták fel: 448 ezren vasútépítésen, 310 ezren ipari építkezéseken, 320 ezren erdőipari táborokban, 171 ezren bányai- és fémkohászati termelésben, 268 ezren útépítkezéseken, 200 ezren az irányított védelmi vonalak építésén dolgoztak.⁵⁴ A frontra vezényeltek munkaerejének pótlása miatt egyre nőtt a női rabok száma a táborokban, az 1941-es 7%-ról 1944-re 26%-ra emelkedett, de volt olyan hónap, hogy elérte a 31%-ot.⁵⁵ A női foglyokat kevésbé fogták be könnyebb munkára, mint a férfiakat. Ezt támasztja alá egy egykori rabnő visszaemlékezése, aki több munkatábor is megjárta: „Brezai és ludvikovkai fogságom után a szkolei gyűjtőtábor kőbányájában dolgoztam. Az 1939 szilveszterén induló transzporttal Dnyepropetrovszkba állítottak. Az 1940. július 2-án meghozott ítélet alapján illegális határátlépés miatt végül ötévi kényszermunkára ítélték. Az ítélet után két hónapot töltöttem Harkovban, majd ismét marhavagonba raktak és embertelen körülmények között Szibériába állítottak. Megérkezésünk helyszínén az újonnan létesülő tábor nekünk rabnőknek kellett felépítenünk.”⁵⁶ Egy másik visszaemlékezésből az derül ki, hogy a nőiesnek mondható munkák, legyen az mo-

⁵² APPLEBAUM 2005. 15–16.

⁵³ APPLEBAUM 2005. 334.

⁵⁴ ZEMSKOV 1991. 43.

⁵⁵ CZÉH 2003. 108.

⁵⁶ H. Anna túlélő visszaemlékezése. <https://gulag.online/people/anna-havranova?locale=hu> (Letöltés:2021.04.15.)

sás, főzés, vagy takarítás is lehettek emberfeletti, ha egy több száz, vagy több ezer fős lágert kellett ellátni egynéhány személynek. „A legnehezebb munkám egy mosodában volt [...] fél 4-kor mentem be, hogy mire 6-kor jönnek a mosónők, addigra forrjon egy katlan víz. A zóna mögött volt egy tó, onnan szivattyúzták a vizet. Nekem kellett egy ilyen csőrendszerűségbe beönteni a vizet, és bent egy másik nő öntötte széjjel a hordókba. Megszámoltam, – elég precíz nő voltam – naponta ezeröttszáz-ezernyolcszáz vödör vizet húztam föl.”⁵⁷

Élelmezés

A lágerekben naponta egyszer, vagy kétszer juthattak némi ételhez a rabok. A fejadagok a megállapított munkanormák alul-, vagy túlteljesítésétől függtek. A GULAG fennállása alatt többször is módosították a fejadagok mértékét. Egy 1944. október 20-i lista alapján napi 550 gr kenyér és 8 gr cukor járt a raboknak. Emellett 75 gr hajdinát vagy tésztát, 15 gr húst vagy húskészítményt, 55 gr halat vagy halkészítményt, 10 gr zsírt, 500 gr burgonyát vagy zöldséget, 15 gr sót és 2 gr pótteát írtak elő.⁵⁸ A túlélők kevés hányada számol be ilyen változatos étrendről, többnyire a kenyeret és a levest említik, amit a ledolgozott munka után megkaptak. A lágerek egy része önellátásra szorult, ezért tértek el a normák táboronként is. A Komi ASZSZK egyik lágérében az ott raboskodó illegális határátlépésért elítélt férfi az ételmezést illetően a következőkre emlékszik: „Aki nem teljesítette a megadott normát, az nem kapta meg a fejadagját (40 deka fagyos fekete kenyér, 1 liter balanda).”⁵⁹

Túlélési stratégiák

A mindennapos robotolás kimerítette az embereket. Gyakran egyik rab segített a másiknak, vagy egy lágérőr emberségén múlt, hogy valaki nem roppant bele a munkába. A foglyok az állandó éhezés miatt arra kényszerültek, hogy lopjanak, vagy a raktárakból, vagy a földekről, ahol dolgoztatták őket, de nem volt ritka, hogy egymást is kirabolták, már ha valaki rendelkezett némi plusz étellel, amihez vagy az otthonról küldött csomagból jutott hozzá, vagy egy-egy személyes tárgyát, gyakran dohányt el tudott cserélni ételre. A fizikai megterhelés csökkentését és néha magát a túlélést jelentette, ha egy személyt könnyebb munkára osztottak be. Ez többnyire akkor történt csak meg, ha az egészségügyi állapota már nem tette lehetővé, hogy ugyanazt a fizikai munkát végezze. Akik nem kerültek a nehéz munka és az alutápláltság okán mégis ilyen állapotba, azok különböző és elképesztő módszereket alkalmaztak annak elérése érdekében: cérnát fűztek a bőrük alá, hogy kelések keletkezzenek a helyükön, fokhagymát helyeztek fel az alsó fer-

⁵⁷ V. Lászlóné visszaemlékezése. SÁRA 2006. 155.

⁵⁸ BÁRDONICSEK 2019. 84.

⁵⁹ GERICS M. G. Visszaemlékezése. OMELJÁN 1993. 223.

tályukba, hogy belázasodjanak, szappant ettek a hasmenés elérése céljából, leforrázták magukat, volt, aki még az öncsonkításra is képes volt, csakhogy beutalják a kórházba, vagy könnyebb munkára irányítsák.⁶⁰ Hogy mennyire volt sikeres egy ilyen stratégia, arról a Kolima völgyének aranylelőhelyei közelében felépített udarnyiki táborba került illegális határátlépő férfi is beszámol: „Az ottani megterhelő munka olyannyira kimerített, hogy úgy döntöttem öncsonkítással teszem magam alkalmatlanná a feladatom ellátására. Súlyos kézsérülésem miatt azonban csupán egy hónapig kíméltek meg a legnehezebb munkától. Ezt követően ismét a korábbi szinten kellett teljesítenem, annak dacára, hogy egyik kezem teljességgel használhatatlan volt. Szerencsémre a helyi kolhoz megbízott dolgozója engedélyt kapott arra, hogy a lágér beteg foglyai közül kiválasszon néhányat mezőgazdasági segédmunkák végzésére, én is az ötven kijelölt személy közé kerültem.”⁶¹

A hit szerepe és az ünnepek megélése

Az elítélt rabok nagy része vallásos ember volt, vagy épp a reményvesztettségben a hitbe tudott csak kapaszkodni, ezért főként az egyházi ünnepek voltak azok, melyeket titokban megtartottak. A háborús években ugyanis és később is csak nagyon ritkán és a lágerek tekintetében eltérően lehetett egy-egy csendes megemlékezést, titkos összejövetelt tartani karácsony vagy húsvét alkalmával. Egy Sztarobelszkben töltött húsvét meghittségét idézi fel az egyik rab visszaemlékezése: „Nem volt kalácsunk, se kolbászunk. Egy régi kolostorba vittek minket, a köztünk lévő papok a menekültekkel együtt énekelni kezdtek. Krisztus feltámadt a halálból. Az egyik pap azt kívánta, hogy a következő húsvétot a családunkkal töltsük egészségben. A jóság, az igazság és a szeretet diadalmaskodjon felettünk. Mindannyian keresztet vetettünk és azt válaszoltunk, Valóban feltámadt. Hirtelen mindannyiunk szeméből könny fakadt és megcsókoltuk egymást.”⁶²

A nők helyzete

Egy nő sorsa kezdettől fogva nagyban függött a különböző lágercsoportokon belül elfoglalt státuszától és helyzetétől. A női test és a sexualitás a táborban lehetett egy bizonyos erőforrás is, amely segíthetett egy nőnek túlélni. Annak ellenére, hogy a női és férfi zóna el volt egymástól választva, a rabok alkalomadtán találkoztak egymással, ekkor lehetőségük adódott testi kontaktus létesítésére. A szabad akarat, vagy a szimpátia alapján kialakult kapcsolatok lelki és fizikai feltöltődést is jelenthettek a rabok életére nézve. Azonban nagyon sokszor került egy-egy nő kiszolgáltatott helyzetbe, vagy válhatott nemi erőszak áldozatává. A

⁶⁰ VÁRDY-VÁRDY 2007. 228.

⁶¹ V. DJAČUK visszaemlékezése. JAN – ADAM 2014. 52.

⁶² B. Pál túlélő visszaemlékezése. КОПЧУН 2011. 606.

lágerek köztörvényes rabjainak hierarchiájában fontos helyet foglaltak el az ún. princek, akik miután megérkezett egy női szállítmány a táborba, gusztustalanul meztelenre vetkőztetve a nőket végigmustrálták, és ott helyben, vagy barakkról barakkra járva kiválogatták maguknak azokat a nőket, akik megtetszettek nekik és az ágyasukká tették. Sok nő önkényesen is vállalta ezeket a kapcsolatokat, ugyanis nagyobb befolyásra, jobb életkörülményekre tehettek szert ez által ők is.⁶³ A kiváltságok mellett nem kis kockázati tényezőt jelentett, ha valaki egy köztörvényes tulajdonát képezte, erről röviden, de lényegre törően Végh László is beszámol visszaemlékezésében: „A vagányoknál folyt a zsuga, a kártya [...] Ez egy maffia volt. Leültek zsupagzni, mikor már mindent eljátszott, a heti kajáját, a heti adag kenyérét, akkor eljátszotta a lágerben lévő nőjét.”⁶⁴ A tábori élethez hozzátartozott a terhesség és az anyaság is. Egyes nőket a gyerekeikkel együtt ítelték el, vagy épp várandósan érkeztek a táborokba, de az ott létrejött nemi aktusokból is több ezer gyermek született. Hogy milyen kilátások elé nézett egy várandós nő, arról egy szétszakított GULAG-ra került házaspár férfitagja számol be: „Üzenetet kaptam Olgától. Olyan körülmények között élt, ami egy egészséges embernek is iszonyatos, nemhogy egy állapotos nőnek. Elhatároztam, hogy éhségstrájkot kezdek [...] Olgát valóban elhelyezték egy ahhoz képest, ahogy volt, viszonylag normális helyre és ott is szülte meg a gyereket. Három hétig élt [...] Mit mondjak? Ilyen körülmények között nem volt életképes a gyerek, meghalt.”⁶⁵ Egy 1940-ben kiadott utasítás úgy rendelkezett, hogy a lágerekben született gyerekek másfél éves korukig az anyjukkal maradhatnak, míg anyatejre van szükségük, ezt követően pedig árvaházba vagy rokonaiknál kell őket elhelyezni. A nehézségek ellenére számos nő szándékosan ejtette magát teherbe, hogy ne kelljen nehéz munkát végeznie, vagy valamivel jobb ételt kapjon, és ha lehetséges, részesüljön a kisgyermekes anyák számára időnként meghirdetett amnesztiában. Az ilyen amnesztiák 1945–48-ban általában nem vonatkoztak az ellenforradalmi bűncselekményért elítélt asszonyokra.⁶⁶

Halálozás

A háború következtében kevesebb élelem jutott a raboknak, csökkentették az élelmezési normákat, ami a halandóság növekedéséhez vezetett. Míg 1940-ben 46 665-en vesztették életüket, 1942-re ennek a számnak az ötszörösét tette ki a halottak száma.⁶⁷ Sokkal több férfi raboskodott a lágerekben, mint nő, ugyanak-

⁶³ SZOLZSENYICIN 1993. 247–249.

⁶⁴ V. László visszaemlékezése. SÁRA 2006. 157.

⁶⁵ V. László visszaemlékezése. SÁRA 2006. 152–153.

⁶⁶ APPLEBAUM 2005. 584–585.

⁶⁷ ZEMSKOV 1991. 34.

kor jóval több férfi is halt meg, mint nő. Ennek az oka az egyik túlélő szerint a következő volt: „Mert amíg naponta meghalt két nő, addig meghalt 8-10 férfi. A férfiak feküdtek a priccsen [...] és nem mozdultak. A nők, mi bárhova kerültünk, mostunk [...] Nem volt szappan? Akkor a homokkal mostunk és tisztálkodtunk. A férfiak nem.” Ugyanez a személy beszámol arról is, milyen közömbösek lettek a rabok a halállal és a halottakkal szemben: „Eleinte borzasztóan féltém azoktól, akik meghaltak [...] Ki kellett őket hordani, én nem akartam, de a többiek azt mondták, mi nem fogjuk helyetted kihordani [...] Azon is csodálkoztam, hogy ott haldoklik valaki és ők esznek. Mondom, hogy tudtok ti most enni? Azt felelték, majd te is megszokod. És igaz volt.”⁶⁸ A halottakat általában közös tömegsírba temették, de volt, akinek ez a „végtisztesség” sem járt ki. „Aki télen halt meg, azt nem is temették el, mert a föld át volt fagyva legalább másfél-két méterre, azt nem lehetett! Ahogy húztuk a vasútvonalat, odarakták a holttesteket, rámentek a talpfák, rá a sínek, és mentünk tovább. A halottak ottmaradtak temetetlenül.”⁶⁹ – ismerteti a vorkutai „temetkezési szokásokat” az egyik túlélő.

Szabadulás

A GULAG rabok a háború éveitől kezdve a különböző amnesztia rendeletek következtében szabadulhattak csak. Az emigráns csehszlovák kormány és a szovjet kormány közös megállapodása értelmében 1941. szeptember 27-én döntés született az I. Csehszlovák Hadtest felállításáról. Kárpátalja területéről átszökött és a GULAG-on sínylődő, 1938 előtt csehszlovák állampolgársággal rendelkező foglyok amnesztiában részesültek. Lehetőséget kaptak, hogy önként beálljanak a Buzulukban felállított I. Csehszlovák Hadtesthez. „1942 telén a kolhozban dolgozó raboknak bejelentették, hogy a láger csehszlovák foglyait szabadon bocsátják, amennyiben csatlakoznak a Buzulukban formálódó csehszlovák katonai alakulathoz. 1943 márciusában szabadultam és augusztus elején jutottam el Buzulukba. Avjaznyiki pilótaképző sikeres elvégzése után az I. csehszlovák vadász-repülőoszadhoz osztrákba kerültem. Az ezred pilótájaként kapcsolódtam be az ostravai hadműveletbe, ami által magam is hozzájárultam Csehszlovákia felszabadításához.”⁷⁰ – a visszaemlékező amnesztiában részesülő kárpátaljai születésű férfin kívül több elítélt határátlépőnek ott ért véget a fogsága, ahol a háború befejeződött, a harcúterem.

1945 ősztől azokat engedték szabadon, akik csak terhére voltak a táborrendszer fenntartásának, köztük a gyógyíthatatlan betegeket, rokkantakat,

⁶⁸ V. LÁSZLÓNÉ visszaemlékezése. SÁRA 2006. 158.

⁶⁹ W. ERNŐ visszaemlékezése. <https://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Letöltés: 2021. 02. 19.)

⁷⁰ V. DJAČUK visszaemlékezése. JAN-ADAM 2014. 52.

időskorúakat és terhes nőket. W. Rozáliának szerencséje volt, mivel a cseljabinszki 102/2-es német és magyar hadifogolytáborából a beteg férfiakat szabadon bocsájtották és ő velük tarthatott, mint egészségügyi felügyelő. A hazára így emlékezett vissza: „A szerelvény három hosszú vagonból állt. Az első a kíséret tagjainak és vezetőségnek volt berendezve [...] A második vagonban a már lábadozó magyar hadifoglyok és a hazatérő munkaszolgálatosok voltak, akiknek többsége szintén magyar terülről (Erdélyből) került munkaszolgálatba, majd hadifogolytáborba. A harmadik szerelvényen a konyha, a raktárak és a személyzet volt elhelyezve [...] Előbb mindenkit Focsaniba viszünk, értesítette a vagon lakóit a parancsnok. Ott kiszállnak azok, akik a mai Románia területén akarnak maradni – beleértve az újból visszakapott Erdélyt is –, a Magyarországra igyekvőket pedig tovább szállítják Debrecenbe [...] Debrecenben kaptam egy vonatjegyet Budapestre, egy napra való élelmet és pár forintot [...] Kaptam egy igazolványt a »Magyar Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltsége, Debrecen« fejléccel arról, hogy 1946. XI. hó 27-én az uráli 102/2. számú hadifogolytáborból megérkeztem.”⁷¹

Az örökös száműzetés helyének elhagyása

Azoknak az illegális határátlépésért elítélt embereknek, akiknek nem sikerült szerencséjével, vagy a csehszlovák hadtest kötelékébe beállva elhagyniuk a lágereket, nem térhettek haza, kijelölték, esetenként önként kiválaszthatták száműzetési helyeiket a Szovjetunió belül, a határszéli területeket kivéve. A kint rekedt repatriánsok megsegítésében és hazabocsájtásának kérelmezésében nagy szerepe volt a Moszkvai Magyar Nagykövetségnek.

Kulcsár Antal a Külügyminisztérium megbízásából delegált illetmény-megállapító bizottság tagjaként 1947-ben két hetet töltött Moszkvában. Visszaemlékezéséből kiderül milyen utat kellett bejárniuk a „szabadult szökevényeknek”. Az eljárás azzal kezdődött, hogy a helybeli milíciától kértek, és szerencsés esetben kaptak egy moszkvai utazásra jogosító engedélyt. A fővárosban felkeresték hazájuk külképviseletét és útlevelet kértek, amelynek birtokában kiutazási engedélyért fordulhattak a szovjet Belügyminisztériumhoz. Amennyiben megkapták az engedélyt vissza kellett utazniuk távoli lakhelyükre, ahol a milícia megadta a végleges eltávozási engedélyt. Ez után térhettek csak haza. Míg az ügyintézés zajlott a követségnek köszönhetően, annak épületi alagsorában kaptak elszállásolást és ellátást.⁷² (3. illusztráció)

⁷¹ W. Rozália visszaemlékezése F. CSAPÓ 1999: 38–43.

⁷² DEL MEDICO 1990. 8.

4. illusztráció: dr. Del Medico Imre 1990: Éjjeli menedékhely Moszkvában. (Népszabadság 1990/269. 8.)

Szekfű Gyula fennmaradt jelentéseiből kiderül, hogy többen is felkeresték a követséget, hogy uttlevelet állítsanak ki a számukra, azonban panaszok sokasága is befutott hozzájuk, mivel a magyar uttlevelek egy fél évre szóltak. A helyi hatóságok pedig több helyen, köztük a dzsambuli vízumosztályon sem látták el vízummal az uttleveleket, mikor felvilágosítást kértek, az érintettek azt a választ kapták, hogy „egy évig is eltarthat az ügyintézés, dolgozzanak még, majd együtt hazamennek” – áll Herskovics Livia 1948 áprilisában íródott panaszlevelében.⁷³

A követ többször is javaslatot tett a Belügyminisztériumnak, a magyar kormányknak, hogy lépjenek kapcsolatba a budapesti szovjet nagykövetséggel és kétoldali delegációk útján tárgyaljanak a repatriálás kérdésében. A Szovjetunióban rekedt magyarokat kategorizálva javasolta a Belügyminisztériumnak, hogy lássa el uttlevelel többek között azokat a személyeket, akiket tiltott határátlépésért ítélték el, a munkatáborokból kiszabadultak és jelenleg egy-egy községbe beutalva kézimunkából élnek.⁷⁴ A szovjetunióbeli magyar repatriáció kérdését illetően döntő befolyású volt kit tartottak arra érdemesnek, hogy hazahozatalukban eljárjanak. Rózsa György II. oszt. nagykövetségi titkár javaslatában a Kárpátalján rekedt Ma-

⁷³ MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j, 54 doboz, 264/a. tétel, 268 pol/948. 453.

⁷⁴ MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j, 54 doboz, 264/a. tétel, 268 pol/948. 448.

gyarországra visszatérni akaró személyek mellett a Szovjetunióban élő politikai és gazdasági emigránsokra és a többnyire 1940-ben illegális határátlépést elkövetőkre is kiterjesztette volna a kérdést.⁷⁵ Szekfű több alkalommal tárgyalt a szovjet Külügyminisztérium balkáni osztályának helyettes vezetőjével, a Külügyminisztérium konzuli hivatalának vezetőjével, de többnyire eredménytelenül.

Csekély számban voltak azok, akik megkapták az útlevelet és mellé a vízumot is, így Klein Zoltán, aki nyolc év raboskodás után Budapestre érve felkereste a Külügyminisztérium politikai osztályát, hogy beszámoljon róla, hány sorstársa van abban a helyzetben, hogy lehetősége sincs arra, hogy felkeresse Magyarország moszkvai nagykövetségét.⁷⁶ Az illegális határátlépők között voltak olyanok, akik csak Sztálin halálát követően térhettek haza.

A szovjet-magyar határt 1939–1941 között illegálisan átlépők különböző nemzetiségűek, eltérő társadalmi osztályból valóak, vegyes korosztályúak, családosok, egyedülálló nők és férfiak voltak, eltérő okok és célok miatt hagyták el az otthonaikat. A zsidók a növekvő üldöztetés elől menekültek, az ukránok és ruszinok többsége a magyar katonai szolgálatot próbálta elkerülni, vagy a szovjet propaganda hatására lépte át a határt. Az átszökött magyarok nagy része is a kommunista eszmék híve volt és a jobb élet reményében akar új életet kezdeni. Azonban a Szovjetunióban nem az elvárt fogadtatásban részesültek, nem menekült és békés, kommunista érzelmű polgárokat láttak a szökevényekben, hanem kémeket. Koholt vádakkal próbálták rájuk bizonyítani, hogy a szovjet nép ellenségei. A háborúba lépést követően az idegen államok polgárai ellen egyre súlyosabb és hosszán tartó ítéleteket szabtak ki, melyeket a GULAG szigetvilágának valamelyikében kellett kényszermunkával letölteniük. A korabeli Magyarország területéről mintegy 1 millió ember járta meg a szovjet kényszermunkatáborokat,⁷⁷ azonban az a néhány ezer elítélt, akiket illegális határátlépés okán fogtak el, tapasztalta meg elsőként, milyen áron épül a szocializmus.

⁷⁵ MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j. 54 doboz, 264/a. tétel, 2830 pol-48. 100–101.

⁷⁶ MNL OL, KÜM, SZU TÜK, XIX-J-1-j. 54 doboz, 264/a. tétel, 2830 pol-48. 130–133.

⁷⁷ BOGNÁR 2017: 66–98.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

F. 6., op. 162., od. zb. 9. A Volóci járásból a Szovjetunióba, Németországba és Szlovákiába szökött személyek névsora.

F 2558., op. 1., od. zb. 2415. Tyuh Anna személyi dossziéja.

F 2558., op. 1., od. zb. 4037. Holovec György személyi dossziéja.

F. 2558., op. 1., od. zb. 4057. Groszmann András személyi dossziéja

F 2558., op. 1., od. zb. 2784. Hrisz Anna személyi dossziéja

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos Ügykezelésű iratok (TÜK) 54. doboz

Publikált források

CSATÁRY György (szerk.) 2016: *Magyar katonai- és kémelhárítási iratok a Kárpátaljai Állami Levéltárban (1938–1944)*. Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kiadó.

FARKAS Imréné 1967: *Önéletrajz*. Budapest. A dokumentum Farkas György tulajdona.

HAVRANOVA Anna *túlélő visszaemlékezése*. <https://gulag.online/people/anna-havranova?locale=hu> (Letöltés: 2021. 04. 15.)

КОРСУН Олександр (упор.) 2011: *Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і БУЗУЛУК до рідних Карпат. 1939–1949*. Ужгород, Всеукраїнське Державне Видавництво Карпати.

PASTOR Peter (szerk.) 1992: *A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941*. Budapest, Századvég Kiadó.

РІЗАК І. М. – ДОВГАНІЧ О. Д. (упор.) 2003: *Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша*. Ужгород, ВАТ Видавництво Закарпаття.

STERN Zoltán *túlélő visszaemlékezése*. <https://www.centropa.org/hu/biography/stern-zoltan> (Letöltés: 2021. 02. 19.)

WEIDER Ernő *túlélő visszaemlékezése*. <https://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Letöltés: 2021. 02. 19.)

Feldolgozások

A szovjet kiszolgáltatja a hatóságainknak a határon átszökött ruszinokat. *Ruszinszkoí – Kárpáti Magyar Hírlap*. 20/262. 2. (1939. november 18.)

APPLEBAUM, Anne 2005: *A GULAG története*. Budapest, Európa Könyvkiadó. (I-II.)

- B. STENGE Csaba 2013: Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkásszolgálat. In Bányai Viktória (szerk.): *Zsidók Kárpátalján*. Budapest, Aposztróf Kiadó. 249–257.
- BÁRDONICSEK Dominika 2019: *A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női tábora (1934-1953)*. Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport.
- BERGYINSZKIH Viktor 2001: A Gulág történetének problémái. In Krausz Tamás (szerk.): *GULAG. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonic Kiadó. 56–62.
- BOGNÁR Zalán 2017: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly?: Az 1941-1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halálozási arányuk. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának Évkönyve 2015-2017*. Budapest, Kairoz – Gulágkutatók Nemzetközi Társasága. 66–98.
- BOTLIK József 2005: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. Nyíregyháza, IMI PRINT Kft. (II.)
- BOTOS János 2018: *Magyar zsidók szovjet lágerekben 1939–1956*. Budapest, Jakab és Komor tér 6. Egyesület.
- CZÉH Zoltán 2003: *A GULAG mint gazdasági jelenség*. Budapest, Magyar Ruzsisztikai Intézet.
- DEL MEDICO Imre 1990: Éjjeli menedékhely Moszkvában. *Népszabadság* 1990/269. (1990. november 16.) 8.
- DUPKA György 2015: „*Ne ítéljétek el...!*” *Zsidó népiirtás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében (1938–1991)*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- DUPKA György: Zsidótlanítási akciók Kárpátalján. *Napút*. 18/5. (2016. június 01.)
- FEDINEC Csilla 2015a.: „*A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja*” 1938–44. Budapest, Jaffa Kiadó.
- FEDINEC Csilla 2015b.: *Kárpáti Ukrajna – Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Budapest, Pesti Kalligram.
- F. CSAPÓ Mária 1999: Akit Krisztus a tenyerén hordott. *Tekintet* 12/4–5. 7–46.
- DVOŘÁK, Jan–HRADILE, Adam 2014: *Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR*. Materialy 1. 49–62.
- KOSZTYÓ Gyula 2011: Az Ungvári Kémelhárító Osztály jelentései Kárpátaljáról 1939–1944. *Scientia Denique* 1/1. 28–37.
- KOSZTYÓ Gyula 2013: Kommunista ejtőernyős partizán-bevetések Kárpátalján (1942–1944). *Együtt* 6. 74–85.
- MARINA Gyula 1977: *Ruthénsors. Kárpátalja végzete*. Toronto.

- MÓRICZ Kálmán 2001: *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány.
- ORTUTAY Tivadar 1941: *Cseh világ Kárpátalján*. Ungvár, Szerzői magánkiadás.
- DOVHANICS, Omeljan 1993: Konferencia előadásának írásos változata. In Dupka György (szerk.): *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix.
- RÓZSÁS János 2008: *Gulag lexikon*. Nagykanizsa.
- SÁRA Sándor 2006: *Nehézsorsúak. Magyarok szovjet rabszolgaságban*. Veszprém, Új Horizont.
- SZOLZSENYICIN Alekszandr 1993: *A GULAG szigetvilág 1918-1956*. Budapest, Európa Könyvkiadó. (III–IV)
- VÁRDY Béla – VÁRDY Huszár Ágnes 2007: *Magyarok a GULAG rabszolgatáborokban*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- ZEMSKOV V. Ny. 1991: *A GULAG – tényekben, adatokban*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája.

BIMBA, BRIGITTA

Historian, PhD student, University of Debrecen

SUFFERINGS OF GULAG-PRISONERS WHO ESCAPED ACROSS THE SOVIET-HUNGARIAN BORDER BETWEEN 1939 AND 1941

As a result of the second Vienna decision, the Soviet-Hungarian border section that was established on 17 September 1939 in Transcarpathia returned to Hungary. Until the war against the Soviet Union, the common border provided an opportunity for Hungarians, Jews, Ruthenians, and some Slovaks and Romanians, who believed in the writings outlining an idealized picture of the communist state and the claims of agitation propaganda, ran across the new border in the hope of a better life and work, or of escaping the Jewish laws or compulsory military service. In the Soviet Union, however, until Stalin's death, there was an atmosphere characterized by distrust, the screening out of people who appeared to be hostile elements, and cruel retaliation against them. On the other side of the border unreliable, suspected spies were taken to "screening camps" and then to various camps in the GULAG archipelago by court order. In my presentation I attempt to present the sufferings of this group of GULAG prisoners, based on archival sources, including NKVD interrogation records, requests to the Hungarian Embassy in Moscow, and the reports of survivors.

MAGYARORSZÁGRÓL A GULÁGRA HURCOLT NŐK RABSÁGÁNAK STÁCIÓI¹ Magyar nők a Gulág lágerbirodalmában

A második világháborút követően tömegesen hurcoltak el a Kárpát-medence területéről – az esetek többségében – ártatlan gyermekeket, fiatal lányokat, asszonyokat és férfiakat egyaránt a Szovjetunió kényszermunkatáborába, a GULAG- és GUPVI-lágerekbe, könyörtelen körülmények közé. Számuk 20-40 ezer fő közé tehető. Kutatásom során – a nőkre helyezve a hangsúlyt – elmondható, hogy 125 fő² – név szerint – magyar nőt találtam a Kárpát-medence területén, akiket elítéltek és a Gulág lágereiben tartottak fogva. Az általam készített adatbázis, Menczer Gusztáv³ és Rózsás János⁴ gyűjtése alapján készült el. Ez a szám igen csekély, valószínűleg ez a szám növekedni fog a további kutatások során. A konferencia napján, 2021. február 25-én átadott, Szovjet táborok magyar foglyai című adatbázisban található kartonok jelenleg feldolgozás alatt állnak. A szovjet lágerbirodalomba elhurcolt, gyakorta koholt vádak alapján elítélt magyar nők sorsáról ismereteink igencsak hiányosak. A kutatás során számos nehézséggel kell szembenéznünk a témát illetően. A magyar levéltári dokumentumok igen hiányosak, főleg a nőket illetően. A témában szovjet dokumentumok nem hozzáférhetőek, kivéve néhány publikáltat. A férfiakat nagyobb számban ítélték el a Gulágra, mint a nőket, így sokkal kevesebb nőből kevesebben éltek túl a kényszermunkatábor borzalmait, tehát kevés visszaemlékezés maradt fent tőlük. Ezáltal napjainkban az oral history eszköze a kutatás során, az életben lévő túlélők kis létszáma miatt nem minden esetben alkalmazható. A kutatómunka során egy fontos problémával kellett szembesülnöm, a Gulág- és Gupvi-táborrendszer fogalmának összekeverésével mind a szakirodalmakban, mind a publikált visszaemlékezésekben. Ez nagy-

¹ Jelen tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem történelem MA szakára benyújtott szakdolgozatom egyik szegmensét mutatja be.

² Az adatokat összegyűjtve készítettem egy adatbázist a Gulágra elhurcolt magyar nőkről, amelynek fehér foltjait a folyamatos kutatások során előkerülő adatokkal egészítem ki és pontosítom.

³ MENCZER 2016.

⁴ RÓZSÁS 2008.

mértékben képes akadályozni a kutatás ütemét. A probléma oka, hogy korábban a szovjet táborok közül csupán a Gulág szót ismerte mind a széles közönség, mind a kutatók egyaránt. A kutatások során mindig forráskritikával kell élnünk, legyen az levéltári dokumentum – adatok pontosságát, megbízhatóságát illetően – vagy a személyesen elkészített interjú, hiszen sok idő telt el a vizsgált esemény óta, valamint fontos, hogy az interjúalanyunk túlélő, szemtanú vagy hozzátartozó. Fontos kiemelnünk, hogy a témában nagyon nehezen tudunk általános képet adni az elhurcolt magyar asszonyok, nők elítéléséről, a börtönövekről, a lágerbe történő kiszállításukról és a szovjet munkatáborokban töltött hanyattatott éveikről. Hiszen ahány ember, annyi életút van. Bizonyos pontoknál megegyeznek a túlélők beszámolóit, míg máshol eltérhetnek egymástól.

Az elhurcolások körülményei

A kutatásaim során, a trianoni Magyarország területéről elhurcolt személyek történeteit vizsgálva alapvetően négy típust különböztettem meg: a magyar rendészeti szervek közreműködésével történt elhurcolások, a még gyermekkorban elhurcolt magyar nők esete, a kárpátaljai magyar asszonyok, végül pedig a Szovjetunióban élő, emigránsként elítelt magyar nők csoportját.

A leginkább előforduló típus a magyar rendészeti szervek – PRO, ÁVO, ÁVH – közreműködésével elhurcolt magyar nők esete. Az elhurcolások során megegyező elem volt, hogy szovjet tiszt, egy magyar személy – magyar rendészeti szervek munkatársa vagy egy tolmács – társaságában a legkülönbélebb ürügyekkel elvitték a család egyik női tagját. Fontos megvizsgálnunk, hogy a magyar rendészeti szervek miként tudták segíteni a szovjet szervek munkáját az elhurcolások során. A szovjet megszállást követően az NKVD, majd 1946-tól az MVD és 1954-től a KGB – Állambiztonsági Bizottság – is megjelent Magyarországon, írja kötetében Fehérvári István.⁵ Tekintsük át, hogyan zajlottak a gyűjtések. Az elhurcolások kezdeti szakaszában csak a szovjet belügyi, kémelhárító és állambiztonsági alakulatok vettek részt.⁶ A visszaemlékezések, beszámolók alapján az ÁVH-n belül egy külön osztály feladata volt a kihallgatások megszervezése és lebonyolítása. Főként olyan eseteknél, ahol a vádak a következők lehettek: kémkedés, a Vörös Hadsereg tagjai ellen irányuló erőszakos cselekedetek vagy összeesküvés.⁷ Igen fontos szerep jutott a kihallgatások megszervezése és lebonyolítása mellett a magyar szervezeteknek a letartóztatások során is. Általában éjjel keresték fel a letartóztatni kívánt szemé-

⁵ FEHÉRVÁRY 1984. 47.

⁶ BANK-BOGNÁR-TÓTH 2016. 55.

⁷ FEHÉRVÁRY 1984. 47.

lyeket – esetünkben a magyar asszonyokat, nőket és fiatal lányokat –, mint, ahogy azt korábban kiemeltem, azt mondták – a semmit sem sejtő, ártatlan elhurcoltaknak –, hogy csak rövid időre szeretnék kérni az illető segítségét, szeretnének vele elbeszélgetni és néhány kérdést feltenni.⁸ Sok esetben a Péter Gábor által vezetett politikai rendőrség álhíreket terjesztett a magyar nők, fiatal lányok elhurcolásával kapcsolatban. A Világ 1946. január 23-ai száma arról az esetről számolt be, hogy egy leányrabló banda tevékenykedik Budapest utcáin, a magyar rendőrség pedig mindent megtesz, hogy kézre kerítsék őket. A cikk alapján a banda tagjai szélhámosok voltak, akik a politikai rendőrség tagjainak adták ki magukat az eltűnt fiatal lányok előtt, a szülőket és a város lakosságát pedig teljesen megtévesztve ezzel.⁹ Az indokok között szerepelt például, hogy csupán szembesítésre vagy igazoltatásra viszik el a fiatal hölgyeket. Ezzel szemben a valóság az, hogy kihallgatásra vitték a nőket, amely után általában a börtön, majd a bíróság következett és elítélték őket, általában 10-25 éves kényszermunkára. Ebbe az elhurcolási típusba sorolhatjuk többek között például Marczin Borbála és Rohr Magdolna esetét is.¹⁰ Rohr Magdolna, elhurcolására így emlékezett vissza: „És megkértek, hogy menjek velük, mert akarnak velem beszélni. Nem sokáig tart, majd visszajöhettek. Nagy nehezen lementem velük az utcára, ott állt egy jeep, és hogy abba szálljak be – meg megláttam az egyik ismerősömet a jeepbe. Hát ott már nem voltak olyan finomak, mert csak úgy belöktek a jeepbe.”¹¹

A második elhurcolási típusba a még gyermekkorban elhurcolt gyerekek, nők sorolhatók. A magyarországi nők elhurcolásánál Hartmann Józsefné Nagy Klára Róza esetét említhetjük meg. Klári néni csupán 14 éves volt, amikor elhurcolták a szovjet katonák, nevelőapja csendőr volt. A szovjetek a nevelőapát keresték, azonban a katonák érkezésének hírére a gyermek nevelőszülei elmenekültek, hátrahagyva a 14 éves lányt. Érdekesség, hogy Hartmann Józsefnét nem a Gulág-rabokkal együtt vitték ki a Szovjetunióba, hanem a *málenkij robotosokkal*¹² – civilek tömeges elhurcolása – egy vagonban. Kikerkezése után nem bíróság elé állt, hanem egy gyermekkolóniába helyezték el. A 17. életévét betöltve, kihallgatásokra vitték és kémkedés vádjával 10 év kényszermunkára ítélték a Gulág-lágerekbe.¹³ Ez is egy példája annak, hogy volt átjárás a két lágerrendszer között. A gyermekkolóniák

⁸ FEHÉRVÁRY 1984. 54.

⁹ Leányrabló banda működik a fővárosban. A rendőrség erélyes nyomozást indított. In: *Világ* 1946.01.23. 3.

¹⁰ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 296.

¹¹ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívuma (továbbiakban: VERITAS OHA) 823. sz. 5.

¹² Oroszul helyesen malenykaja rabota, jelentése: kis munka.

¹³ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

létezéséről sokáig a tudományos élet sem tudott, hiszen még a 2000-es évek elején is tagadták azt, hogy gyermekeket elhurcoltak volna a szovjet táborokba. Gereben Ágnes kutatásai alapján viszont már 1918. január 14-én dekrétumot adtak ki, amely elrendelte a fiatalkorúak bíróságának és börtöneinek létrehozását. Tehát ezáltal már a 14 éves fiatalok is bíróság elé állíthatóak voltak és elítélhették őket. Az első gyermekkolóniák már 1920-tól megjelentek, főként a köztörvényes gyermekek részére.¹⁴ Gereben Ágnes a *Megtorlások a Szovjetunióban* című munkájában beszámol arról, hogy e gyermekek által is lakott Gulág-táborokban, habár kevesebb órában – 4 órában – de ugyanúgy dolgozniuk kellett a gyerekeknek.¹⁵ Hartmann Józsefné Nagy Klára Róza visszaemlékezve arról számolt be, hogy – bár kiemeli, kevésbé emlékszik a kolóniában töltött évekre – emlékezete szerint főként saját maguk körül kellett rendet tartani és az udvaron összeszedni a szemetet a gyerekeknek.¹⁶ Érdekesség, hogy az első és második elhurcolási típusba is besorolható a Koncz család női tagjainak – név szerint: a 19 éves Koncz Julianna, a 21 éves Koncz Mária, a 15 éves Koncz Rozália és a legkisebb, még csak 8 éves Koncz Erzsébet – elhurcolása a Szovjetunióba. A család kiskunfélegyházi otthonába betolakodó szovjet katonák nemi erőszakot követtek el a család női tagjai ellen, amiért – valószínűleg – a családfő vagy egy fiútestvér a szovjet katonák ellen erőszakos cselekedetet hajtott végre. Ezért a feleségével együtt halálra, míg a fiatal lányokat és gyermekeket 15-25 évre a szibériai lágerek poklába ítélték. Lényegében szinte az egész családot letartóztatták és Gulágra küldték, még a 15 éves gyermekeket is, tehát egy újabb példáját láthatjuk a gyermekként való elhurcolásoknak. Egyedül csak a 8 éves kislány úszta meg a Gulág lágerekbe való elítélést és a szibériai hányatatott sorsot.¹⁷ Kiemelném, hogy az itthon maradt asszonyoknak, fiatal lányoknak, gyermekeknek sem volt könnyű élete, családjukat, családtagjaikat elvesztették, egyedül, magukra utalva kellett átvészelnükhöz, túlélniük a Rákosi rendszer által nyújtott nehézségeket. Ez egy újabb szegmense a Gulág és a Gupvi kutatásának, a hátra hagyott gyermekek, asszonyok, családtagok sorsának a bemutatása.

Egy külön, harmadik kategóriába soroltam a kárpátaljai magyar nők elhurcolásának körülményeit. Hiszen ekkor már a terület a Szovjetunió részét képezte. A kárpátaljai elhurcolások 1944 októberétől zajlottak, amikor megjelent a területen a szovjet katonai kémelhárítás (továbbiakban SZMERS) és az állambiztonsági szervek, a katonai ítélőszékek és a bíróságok.¹⁸ Munkám során ebbe a csoport-

¹⁴ GERE BEN 2013. 378.

¹⁵ GERE BEN 2013. 379.

¹⁶ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹⁷ BANK-BOGNÁR-TÓTH 2016. 213–214.

¹⁸ DUPKA 1993. 11.

ba soroltam többek között Mandrik Erzsébet és Mészáros Sándorné kárpátaljai Gulág-rabokat is. A külön típusba való sorolásuk egyrészt a területi elhelyezkedés miatt történt – ekkor már szovjet terület volt –, másrészt az elítélés jogilag másik büntetőtörvénykönyv, másik paragrafus alapján történt. Az elhurcolások a következőképp történtek a visszaemlékezések alapján. Csakúgy, mint a magyarországi elhurcolásoknál, a KGB tisztjei éjjel érkeztek meg az elhurcolt nők otthonaiba. A szovjet szervtől érkezett tisztok letartóztatási paranccsal keresték fel Mészáros Sándornét is otthonában, ahol felszólították, hogy pakolja össze személyes holmiját, például fehérneműt, fogkefét, és egyéb tisztálkodási szereket.¹⁹ Mandrik Erzsébet a visszaemlékezésében a következőképpen idézte fel elhurcolásának körülményeit. A csupán csak 14 éves gyermeket saját otthonában egy orosz katonatiszt megerőszakolta. Édesapja, hogy megvédje gyermekét, megölte az orosz tisztet és legkisebb fiával elrejtették a holttestet. Egy tucat katona jelent meg Erzsébeték házánál, majd testvérével együtt a határőrséghez vitték és egy pincébe zárták.²⁰ Életkorára való tekintettel, Erzsébet elhurcolásának körülményei miatt, az általam megkülönböztetett 4 típus közül a második típusba is besorolható lenne, a gyermekként való elhurcolás kategóriájába.

1. illusztráció: Térképen ábrázolva az elhurcolt magyar nők születési települései
(Készítette: Dán Vanda)

¹⁹ MÉSZÁROS 2005. 21–22.

²⁰ MANDRIK 2017.:13–15.

A magyar asszonyok Gulágra való elhurcolásuk alapján megkülönböztetett 4 típusának utolsó szegmense a Szovjetunióban élő, emigránsként elítélt magyar nők csoportja. Ezek a nők, asszonyok általában a Szovjetunióba emigráltak, sokszor kommunista férjeikkel, ahol aztán férjeiket elítélték. A nőket gyakorta azzal vádolták, hogy tudtak a férjeik által elkövetett bűncselekményekről. Ekképp az ellenük felhozott vád gyakorta a következő volt: a férjeik a nép ellenségei, hazárulók és ezt a feleségek nem jelentették az illetékes szerveknek.²¹ Az utolsó csoportba sorolhatjuk Cséri Lili elhurcolásának esetét is.

Beszélgetés helyett kihallgatások

Az otthonaikból látszólagos indokokkal elhurcolt asszonyokat és fiatal lányokat ezután elbeszélgetés, segítségkérés helyett kihallgatásokra vitték. Azon elhurcolások, ahol szerepet játszottak a magyar rendészeti szervek, a kihallgatásban is segédkeztek. Azonban nem csak a PRO, ÁVO, ÁVH szervek vezették a kihallgatásokat, hanem a szovjet elhárító szervek is. A kihallgatásokkor általában két személy volt jelen a teremben. Az egyik személy mindig a magyar vagy a szovjet szerveknek volt a tagja, míg a másik személy tolmásként vett részt. Rohr Magdolna, akit 17 évesen hurcoltak el, arra emlékezett vissza a kihallgatása kapcsán, hogy az Üllői úton álló épületbe vitték –, ahol később barátnőjével, Marczin Borbálával is találkozott – és a szovjet tiszt egy tolmács közreműködésével kihallgatta őt. A kihallgatások éjszaka zajlottak, ezzel fizikailag és lelkileg is megtörve az ártatlan magyar nőket. Erről az időszakról visszaemlékező interjújában Rohr Magdolna a következőt mondta: „Na most a félelemtől állandóan csak bögtem. Nem is történt semmi, ennivalót, valamit bedobtak, amit... meg se ettem, azt se tudom, mi volt, hogy mit adtak be... átsírtam az éjszakát.” Üllői úti kihallgatásuk után Szombathelyre, a Bagolyvárba vitték őket az éjszaka közepén,²² onnan pedig Ausztriába, Kismartonba.²³ Emellett a magyar nőket – az adatok összevetése alapján – gyakorta a Conti utcai börtönbe²⁴, az Andrássy út 60-ba²⁵ és a szovjet szervek Vilma királyné úti²⁶ épületébe vitték, otthonaikból való elhurcolásukat követően.

²¹ CSÉRI 1989. 85.

²² Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz., 5-6.

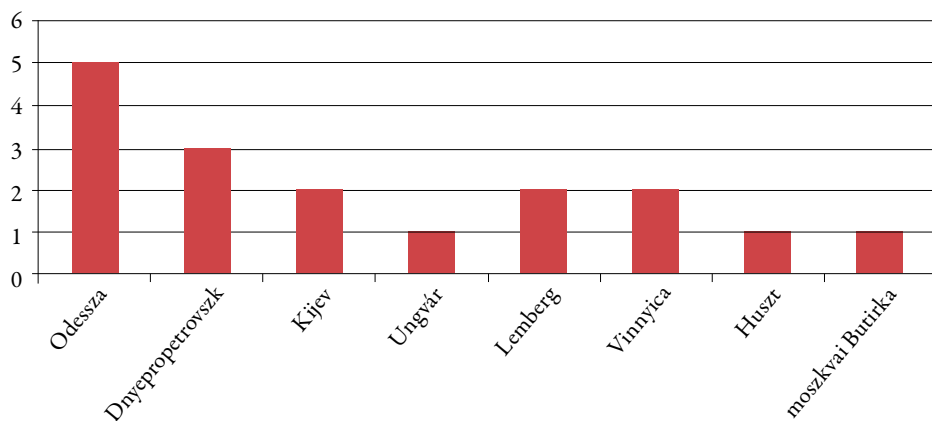
²³ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 296.

²⁴ Ma Tolnai Lajos utca.

²⁵ Ma a Terror Háza Múzeumnak ad otthont az épület.

²⁶ Ma Városligeti fasor, egykor Gorkij fasor 4.

A börtön rabság

2. illusztráció: A Gulágra elítélt, magyar nők eloszlása külföldi börtönökben
(Készítette: Dán Vanda)²⁷

Az elhurcolásuk után különböző börtönökbe kerültek a magyar asszonyok, fiatal lányok. A kutatás során a vizsgált 125 nő sorsának összehasonlításakor a következő megállapítást tettem. A magyar nőknek az elítélésükig – magyar börtönökön kívül, mint például a Conti utcai vagy a sopronkőhidai börtönök –, az odeszszai, a kijevi, az ungvári, a lembergi, a vinnyicai, a dnyepropetrovszki, a huszti, és a moszkvai butirkai börtönökben kellett raboskodniuk. Ki kell emelni azonban, hogy a vizsgált 125 nőből nem tudjuk mindenkinél, hogy mely börtönökben raboskodhattak. Megérkezésüket követően sok esetben levetkőztették a nőket, testi motozást tartottak és a náluk lévő ruháikat, illetve személyes tárgyaikat az ott lévő szovjet katonák átkutatták. Cséri Lili visszaemlékezésében részletezi a butirkai börtönben töltött heteket. A cellák nem voltak nagyok, körülbelül 5 méter szélesek és 12 méter hosszúak lehettek. Egy cellában akár 70 fő vagy annál is több személy raboskodhatott. A letartóztatott nők a legkülönbözőbb nemzetiségek közül kerültek ki, különböző társadalmi háttérrel rendelkezve, például apácák is voltak a letartóztatottak között.²⁸ A magyar nők beszámolója is egybevág azzal, hogy éjszaka zajlottak a börtönökben a kihallgatások. Ezen kihallgatásokkor gyakorta fizikai erőszakot is alkalmaztak az őrök a nőkön.²⁹ Vallomás hiányá-

²⁷ A diagram Menczer Gusztáv (MENCZER 2016) és Rózsás János (RÓZSÁS 2008) gyűjtése alapján készült.

²⁸ CSÉRI 1989. 72–75.

²⁹ Beleznay Rozália interjú In: Sára Sándor: Magyar nők a Gulágon. Kiadja: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet; Sára Sándor: Nehézsorsúak I-II. Kiadja: MTVA, 2016.

ban maguk a szovjet tisztek írták meg a jegyzőkönyvet és a nők vallomásait, amit ezután aláírtak velük. Mindent aláírtak, hiszen nem tudtak oroszul és reménykedtek benne, hogyha aláírják, akkor szabadon engedik őket. Az élelmezés rossz minőségű, silány volt.³⁰

Az ítélelhozatal

Az adatok ütköztetésénél az ítélelhozatal alapján két csoportra osztottam a magyar nőket. Az első csoportba azok kerültek, akiket az 1926. évi Dzerzsinszkij-féle büntetőtörvénykönyv 58.§.-a alapján ítélték el. Ebbe a csoportba tartozik például Rohr Magdolna, Marczin Borbála, Voichehovszki Etelka, Szakács Veronika, Beleznay Rozália, Majori Anna, a Koncz család női tagjai (Rozália, Julianna, Mária), Marton Ernesztina, és még sorolhatnánk a neveket. Gyakorlatilag a legtöbb magyar nőt az orosz büntetőtörvénykönyv (továbbiakban OSZFSZK Btk.) 58.§.-a alapján ítélték el. Az 58.§.-ba a következő vádpontok tartoztak bele: hazaárulás; kommunista rendszer gyengítése; fegyveres felkelés; a szovjetek ellenségének támogatása; a Szovjetunió megtámadásának előkészítésében való részvétel, hozzájárulás; a kémkedés vádjá; károkozás; terrorcselekmény elkövetése; diverzió; szovjetellenes propaganda vagy agitáció; tudott politikai bűncselekmény elhallgatása, feljelentés elmulasztása – több százezer nőt ítélték el a Gulágra a férjeik ellen felhozott vádak be nem jelentése miatt –; a cári rendszerhez való hűség és a szabotázs vádjá. A vizsgált dokumentumok és visszaemlékezések alapján a legtöbb esetben a magyar nőket az 58.§. (6)(8)(9)(11)(12) pontjai alapján ítélték el. Ezek a pontok a kémkedés, a terrorcselekmény elkövetése, a diverzió, a szovjetellenes propaganda és a bűncselekmény feljelentésének elmulasztásának vádjait tartalmazták.³¹ A másik csoportba azon asszonyok és fiatal lányok kerültek bele, akiket Kárpátalja területén ítélték el. Mint korábban említettem, az elhurcolásuknál külön típusba kerültek a kárpátaljai magyar nők, ennek egyrésről a területi hovatartozás volt az oka – szovjet területnek számított már ekkor –, másrésről jogilag egy másik büntetőtörvénykönyv másik paragrafusá alapján lettek elítélve. Kutatómunkám folyamán az általam talált adatok alapján őket az Ukrán SzSzK (továbbiakban USZSZK) büntetőtörvénykönyvének –, amit az USZSZK Központi Végrehajtó Bizottsága 1927. június 8-án fogadott el – 54.§.-a alapján ítélték el.³² A kárpátaljai Gulág-rabok elhurcolását és elítélését kutató Dupka György történész munkája során pontról-pontra megvizsgálta a büntetőtörvénykönyv 54.§.-át.

³⁰ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz., 7.

³¹ RÓZSÁS 2008. 9.

³² DUPKA 1993. 11.

Kiemelném, hogy az orosz és ukrán büntető törvénykönyv 58. és 54.§-a tartalmilag megegyeznek, gyakorlatilag az oroszok a másolata az ukrán büntető törvénykönyv, tehát az USZSZK Btk. 54.§-nak vádpontjai a következők voltak, melyekhez az OSZFSZK 1926. Btk.-ja szolgált mintául. Például hazaárulás, fegyveres felkelés, kémkedés, kártétel, diverzió, terrorcselekmény stb. Ebbe a csoportba sorolhatjuk Mandrik Erzsébetet, Mészáros Sándornét, Hartmann Klárát és Molnár Terézt is. Vizsgáljunk meg néhány példát, hogy az egyes vádpontok – főként, amelyekkel a magyar nőket vádolták – mit tartalmaznak. A kémkedés a következőket jelentette: „A kémkedés, vagyis tartalmukra való tekintettel különlegesen őrzött állami titoknak számító adatok átadása, átadás céljából való lopása vagy gyűjtése külföldi államoknak, ellenforradalmi szervezeteknek vagy magánszemélyeknek.” Gyakori vád volt még a nők ellen a diverzió, amely a következőt tartalmazta: „Vasutak vagy egyéb útvonalak és közérdekű összeköttetési eszközök, vízvezetékek, raktárak vagy egyéb köztulajdonban levő állami és társadalmi létesítmények robbantása, gyújtogatás vagy más módon való ellenforradalmi célú rombolása vagy megrongálása.” Végül tekintsük meg az 58.§. és 54.§. (12) pontja, a bűncselekmény feljelentése elmulasztásának jelentését: „Készülő vagy elkövetett ellenforradalmi bűntett feljelentésének az elmulasztása- legalább hat hónapi szabadságvesztést von maga után.”³³

Az ítélet vádpontjai után vizsgáljuk meg, hogy hogyan zajlottak a tárgyalások. A szovjet állambiztonsági elhárítás szervének két központja volt Magyarországon, ahol az ideiglenes hadbíróóságokat állították fel. A ma Tolnai Lajos utcaként ismert Conti utcában és a ma ismert Városligeti fasoron, vagyis az akkori Vilma Királynő úton, azonban a szovjet Katonai Bíróság központja Baden bei Wienben volt.³⁴ Ezek a tárgyalások lényegében látszat tárgyalások voltak. A magyar nők ítéletét a katonai bíróságok hozták. A tárgyalóteremként szolgáló szobában jelen voltak a vádlott asszonyok, szovjet örök, néhány alkalommal – tehát nem minden esetben lehetett jelen a tárgyalóteremben – tolmács és egy jegyzőkönyvvezető. A bíróság az úgynevezett trojka,³⁵ az 1934-től politikai perekben ítélező, 3 tagú rögtönítélő bíróság volt.³⁶ A 3 tagú összetétele egy elnökből és két tisztből állt. A vádlott nem fogadhatott védőügyvédet magának, tehát a védelem nem vett részt.³⁷ A tárgyalások nem tartottak sokáig, sokszor 20 perc alatt meghozták az ítéletet, miszerint halálbüntetést vagy letöltendő büntetést kap-

³³ DUPKA 1993. 21–30.

³⁴ BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016. 56.

³⁵ FEHÉRVÁRY 1984. 65.

³⁶ GEREBEN 2013. 320.

³⁷ FEHÉRVÁRY 1984. 63.

nak a Gulág munkatáborába.³⁸ A kutatásom során kevés magyar nőt találtam, akiket halálra ítélték, ezzel a büntetési formával inkább a férfiak körében találkozhatunk nagyobb számban. A halálra ítélt magyar nők közül megemlíthetjük Málóv Mária nevét, illetve Belezna Rozáliát, akit először halállal büntettek volna, majd módosították ítéletét és 25 évnyi kényszermunkára ítélték.³⁹ A tárgyalások kivétel nélkül oroszul zajlottak, a magyar nők nem értették, hogy mi történik velük. Bizonyos eseteknél tolmács is jelen volt az ítélethozatalnál, de az még nem jelentette azt, hogy alkalmasak lettek volna a rájuk kiszabott feladat elvégzésére. Marczin Borbála emlékezett vissza, hogy az egyik tolmács nem tudott magyarul, a másik tolmács pedig nem tudott oroszul. Viszont barátnőjével – Rohr Magdolnával – való elítélésükkor nem volt tolmácsuk.⁴⁰ A nyelvi hiányosságok miatt a büntetést, vagyis a kiszabott éveket a szovjet örök kézzel mutatták. Ítélethozatalukkor nem tudták elhinni, hogy mi is történik velük. Rohr Magdolnáék elítélésekor kinevették az őr, visszaemlékezésében ekképp fogalmazott: „Mi azonban a Borival döltünk a röhögéstől, hogy mit mutogat ez itt.”⁴¹ A tolmácsok gyakorta a huzamosabb ideje Magyarországon élő orosz emberek közül kerültek ki.⁴² A tárgyalás kezdetén általában a bizottság elnöke felolvasta a jegyzőkönyvet. Az ítéletet tárgyaló dokumentumot a vádlottak soha nem kapták meg.⁴³ Hartmann Klára az interjú során elmesélte, hogy neki nem volt tárgyalása, a börtönben lehívták az irodába, ahol aztán aláírta vallomását – nem tudhatta mi állt benne –, és közölték vele, hogy a katonai bíróság 10 évnyi Gulág-munkatáborban való szabadságvesztésre ítéli.⁴⁴ Cséri Lili –, aki a Szovjetunióban élt emigrációban, amikor elhurcolták a Gulágra – sem kapott tárgyalást, a börtönben, a cella előtt egy szovjet őr felolvasta neki a trojka döntését, miszerint 3 évnyi szabadságvesztésre ítélik szovjet munkatáborba és a börtönben töltött 7 hónapnyi rabságát beleszámolják. A magyar nők közül ő kapta a legenyhébb büntetést és lágerbéli élete sem volt olyan hányattatott, mint Rohr Magdolnáé, Hartmann Klaráé, Karig Sáráé és társaiké.⁴⁵ Léber-Somogyváry Mária visszaemlékezésében megerősíti a többi elhurcolt magyar nő elmondását az elítélésekről, nála volt tolmács, azonban nem értette mit mond neki. Felolvasták a vádiratot és megtudta,

³⁸ GERE BEN 2013. 320.

³⁹ Belezna Rozália interjú In: Sára Sándor: Nehézsorsúak I-II. i.m.

⁴⁰ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 297.

⁴¹ GERE BEN 2013. 321.

⁴² FEHÉRVÁRY 1984. 67.

⁴³ FEHÉRVÁRY 1984. 66.

⁴⁴ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁴⁵ CSÉRI 1989. 85.

hogy 10 évre ítelték a szovjetunióbeli lágerekbe.⁴⁶ Elítélésüket követően kezdetét vette bevagonírozásuk és a Szovjetunióba való deportálásuk.

A lebergi várakozás

A magyar nők rabságának következő „állomása”, deportálásuk volt. A Gulágra elítélt személyeket – legyen az nő vagy férfi – Lembergen keresztül vitték ki a szi-bériai kényszermunkatáborokba. Lembergen működött az úgynevezett elosztó láger. Az ítélethozatalt követően Csap vasútállomáson a magyar vagonokról leszállították a magyarokat és egy vastagabb nyomtávú szerelvénybe terelték őket. Innen indultak tovább Lembergbe, az elosztólágerbe.⁴⁷ Lembergben változó volt, hogy ki mennyi ideig vesztegelt. Voltak, akik 2 napig, míg voltak, akik akár 3 hé-tig is az elosztólágerben ébredtek fel. Rohr Magdolna Lembergbe való érkezésére így emlékezett vissza: „Lembergben, mikor megérkeztünk, mint az állatokat, lezavartak bennünket ezekből a marhavagonokból és bevittek bennünket a lebergi elosztó lágerba.”⁴⁸ A magyar női túlélők közül tőle tudhatunk meg a legtöb-bet a lebergi elosztólágeréről. Megérkezésüket követően tisztálkodniuk kellett és fertőtlenítésen estek át.⁴⁹ Ruhaneműiket elkobozták, átkutatták. A magyar asszo-nyoknak, fiatal lányoknak meztelenre kellett vetkőzniük, majd a férfiaknak meg kellett borotválniuk a nőket és ugyanez fordítva, roppant megalázó és kellemet-len volt ez mindkét nem számára.⁵⁰ A fejükről a hajukat is le kellett borotválniuk és kaptak egy rabszámot, Rohr Magdolna a E322-es számot kapta. A többi ma-gyar nő rabszáma a kutatás során nem derült ki.⁵¹

Az úti cél: a Gulág

Egy nap aztán megkezdődött az etap, vagyis a rabszállítás a szovjet lágerekbe. Az elítélteket teherautókra terelték és a pályaudvarra szállították. A visszaemlékezé-sek során számos, egymástól eltérő létszámadatot találhatunk arra vonatkozó-an, hogy hányan voltak egy vagonban, Mészáros Sándorné –, akit Kárpátalja te-rületéről hurcoltak el – memoárjában megemlíti, hogy körülbelül 800 személyt

⁴⁶ LÉBER-SOMOGYVÁRY–SOMOGYVÁRY 2003. 17.

⁴⁷ GEREBEN 2013. 321.

⁴⁸ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz., 11.

⁴⁹ KOVÁCS 2019.

⁵⁰ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz., 11.

⁵¹ KOVÁCS 2019.

zsúfoltak be a szovjet örök a vagonokba.⁵² A pályaudvarokon a magyar asszonyokat, fiatal nőket marhavagonokba terelték, ahol aztán kezdetét vette a lágerekbe tartó hosszú, gyötrelmes vonatút. A szerelvény két oldalán priccsek sorakoztak, ahova akár 40 személy is befért.⁵³ A szovjet örök gyakorta ordítottak és puskatussal lökdösték az elítélteket a vagonokba, sokszor a davaj, davaj (gyerünk, gyerünk) felkiáltást lehetett hallani a tömegben az öröktől.⁵⁴ Voltak olyan szerelvények, ahol a nők és férfiak együtt utaztak, és olyan vagonok is, ahol külön-külön, például Cséri Lili lágerbe történő utazása során, véletlenül férfiakkal egy vagonra tették a nőket, ahol aztán egy édesanya rálelt elhurcolt fiára, az örök, miután erre rájöttek, külön szerelvényre terelték a nőket.⁵⁵ A vagonok belsejét szögesdróttal választották el egymástól, 3 egyenlő részre. Az ajtókat lelakatolták, az ablakszerű nyílásokon pedig rács volt.⁵⁶ Az út során szigorú őrizet kísérte a rabokat.⁵⁷ Az élelmezés igen szegényes volt, folyékony kását, fekete kenyeret kaptak és egy kevés vizet,⁵⁸ ezért mire megérkeztek a lágerekbe, a rossz élelmezés miatt rendkívül le voltak gyengülve. A hosszú út lelkileg és fizikailag is megviselte a nőket és a férfiakat egyaránt.⁵⁹ Mosakodásra, tisztálkodásra nemigen volt lehetőségük az elhurcolt nőknek a vonatút során.⁶⁰ Több hétig is eltartott mire megérkeztek a számukra kijelölt lágerig. Ezalatt a hosszú út során szükségletük elvégzése sok gondot és megaláztatást eredményezett. A vagon aljába egy kis nyílást vágtak az örök, ez szolgált illemhelyként. A raboknak egymás előtt kellett elvégezniük szükségleteiket.⁶¹ Történtek halálesetek is az út során, sajnos sok esetben az elhunyt a többiekkel együtt a vagonban maradt éjszakára. Lelkileg ezt feldolgozni nőknek és férfiaknak egyaránt nehéz volt.⁶² Rohr Magdolna a könyörtelen körülményeket nyújtó vonatút során maláriát kapott, ezért ő egy kórházba érkezett a lágerélet előtt.⁶³ Bizonyára voltak foglyok, akiknél felmerült a szökés gondolata, azonban a kutatás során nem találtam olyan magyar hölgyet, aki kísérletet tett volna arra, hogy megszökjön a vonatról.⁶⁴ A szélposta fogalmát a málenkij robot-

⁵² MÉSZÁROS 2005. 35.

⁵³ VÁRDY-VÁRDY HUSZÁR 2007. 86.

⁵⁴ VÁRDY-VÁRDY HUSZÁR 2007. 85.

⁵⁵ CSÉRI 1989. 88–89.

⁵⁶ MÉSZÁROS 2005. 35.

⁵⁷ LÉBER-SOMOGYVÁRY – SOMOGYVÁRY 2003. 21.

⁵⁸ MÉSZÁROS 2005. 35.

⁵⁹ BANK-BOGNÁR-TÓTH 2016. 77.

⁶⁰ FEHÉRVÁRY 1984. 71.

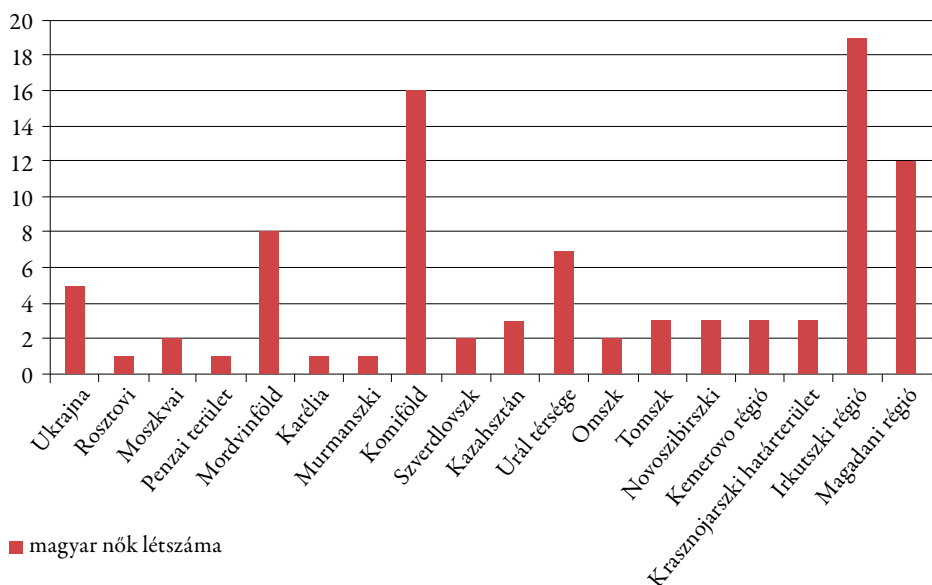
⁶¹ VÁRDY-VÁRDY HUSZÁR 2007. 86.

⁶² CSÉRI 1989. 87.

⁶³ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 298.

⁶⁴ VÁRDY-VÁRDY HUSZÁR 2007. 87.

ra elhurcolt civileknél jól ismerjük, azonban a Gulágra elítélt raboknál is előfordult annak használata. Marczin Borbála is kidobott egy üzenetet a marhavagonból még Magyarországon, az illemhelyésként szolgáló lyukon keresztül, melynek segítségével tudatta szüleivel, hogy mi történik vele, a papírdarabra szülei lakcíme mellé ezt írta: „most visznek a Szovjetunióba”.⁶⁵ Érdekesség, hogy Hartmann Klára, akit a kijevei börtönben ítéltek el, nem került Lembergbe. Őt egyből Kirovba szállították, onnan pedig az első lágerbe, Uhtába.⁶⁶

3. illusztráció: Magyar nők eloszlása a Gulág lágereiben, régiókra osztva
(Készítette: Dán Vanda)⁶⁷

A lágerbéli elosztásuk nem volt tervezett, az adatok összevetésekor az általam vizsgált 125 nő közül Komiföld és az Irkutszki régió emelkedett ki a táborokban való elhelyezkedésüket illetően. Hogyha tovább bontjuk, kitűnik két láger számunkra, Kolima és Vorkuta táborai. Kutatásom során azt állapítottam meg, hogy a legtöbb magyar nőt a vorkutai lágerbe hurcolták. Felmerül a kérdés, hogy miért pont oda kerültek, hiszen igen kemény fizikai munkát igényelt e táborban a munkavégzés, és egy nő fizikuma nem bírhatta ezt az életmódot, hi-

⁶⁵ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 299.

⁶⁶ Nagy Rózsa interjú. In FÜZES 1990. 266.

⁶⁷ A diagram Mencer Gusztáv (MENCZER 2016) és Rózsás János (RÓZSÁS 2008) gyűjtése alapján készült.

szén a férfiak is nehezen tudták teljesíteni a napi normát. A lágerbe érkezésükre Marczin Borbála emlékezett vissza: „Marhavagonokban, szörnyű körülmények között érkeztem a Jenyiszej torkolatához, közel a Jeges-tengerhez, a norilszki kényszermunkatáborba. Az egy nagyon gazdag terület volt szegény emberekkel. Arany, ezüst, réz, platina, feketeszén, szinte minden érc előfordult. Télen sötétség borítja be a tájat, csak a hó világít. Az égbolton rengeteg csillag, a legkeményebb munkák közepette arra gondoltam, hogy felugrok, elkapok egyet, és azzal megyek haza.”⁶⁸

4. illusztráció: Térképen ábrázolva azon börtönök és táborok, ahol magyar női Gulág foglyok raboskodtak (Készítette: Dán Vanda)

Mindennapi élet a szovjet munkatáborokban

Jelen tanulmány a Gulágra hurcolt nők rabságának stációit, azaz főbb állomásait kívánja bemutatni. Ezért az egyes „állomások” részletesebb bemutatására, a rendelkezésünkre álló terjedelmi határok nem adnak lehetőséget. A magyar nők tábori élete egy külön szegmense a kutatásnak, önálló tanulmányként publikálható.

⁶⁸ Marczin Borbála: Ki adja vissza az ellopott éveket: <https://magyarokagulagon.hu/marczin-borbala-ki-adja-vissza-az-ellopott-eveket/> (Letöltés: 2020.03.15.)

5. illusztráció: Hartmann Józsefné Nagy Klára Róza, Gulág túlélő és Dán Vanda, kutató az interjúkészítés napján, 2019.

A Gulág lágerbirodalmának táborai egy külön kis világot alkottak a Szovjetunió belül, idézi Anne Applebaum Tatyjana Okunjevskaja színésznő szavait.⁶⁹ A vizsgált dokumentumok során nekem is szembesülnöm kellett azzal, hogy minden láger másfajta volt, ahány láger volt a Szovjetunióban, annyi sorsot különböztethetünk meg. Éppen ezért is olyan nehéz egy átfogó képet adnunk ebben a témában, azonban a lágerbéli élet bizonyos állomásai megegyeznek. A visszaemlékezésekben szereplő adatok ütköztetésekor kitűnik, hogy voltak koedukált lágerrek és voltak kizárólag nők által lakott táborok is. Ekkor maguk az örök is, a magyar visszaemlékezések alapján nők voltak.⁷⁰ A láger területére való érkezésüket követően sok esetben saját maguknak kellett a barakk falait felhúzni és szögesdrótos kerítéssel körbe keríteni magukat. Ez több női visszaemlékezőnél is megjelenik, például Hartmann Kláránál a balhasi lágernél és Léber-Somogyváry Máriánál is. A táborok elkészítését, felépítését egységesen Moszkvában határozták meg, így a létrehozásra kerülő táborok is egységes képet mutattak. Egy barakknak

⁶⁹ APPLEBAUM 2005. 361.

⁷⁰ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

téglalap alapúnak kellett lennie és általában fából kellett készülnie.⁷¹ Ezt támasztja alá Füzes Miklós interjúkötetében Hartmann Klára visszaemlékezése, miszerint fa barakkok voltak, belül fapriccsek, sokszor emeletesek.⁷² A táborok kinézetét Rohr Magdolna saját interjújában ekképp foglalta össze: „A belső és a külső részből. A belső rész a bizonyos körbe, az egész lágert, azt úgy vette körül a szögesdrót, hogy a kerítés és a szögesdrót közötti hely... nem hely ez, hanem rész, az föl volt gereblyézve. A szökést, ha netán, ha szökik valaki, lássák, de hát oda nem juthatott, csak belülről, a drótkerítéstől, mert akkor már lőttek. A belső kaput kinyitották, beengedtek abba a részbe, ahol a »senki zónája« tulajdonképpen, és ott volt ez a kapuórség, és ahogy a külsőt kinyitották, akkor kint állt.»⁷³ A lágerrek elkészültét követően brigádokra oszlottak a rabokat. A brigádvezetők mindig a foglyok közül kerültek ki.⁷⁴ A nők megérkezésüket követően kaptak egy rabszámot, Marczin Borbáláé például az O-235-ös volt.⁷⁵ Illetve egy orvosi vizsgálaton kellett átesniük a nőknek, amelyet sokan megalázónak találtak.⁷⁶

Egy lágerben akár több százan lehettek.⁷⁷ A táborok méretét megvizsgálva a legkisebbek körülbelül 200-300 fő befogadására voltak képesek. A legnagyobbak akár 200 ezer foglyot is be tudtak fogadni, ezek az úgynevezett táborkörzetek voltak. A táborokban egyaránt megtalálhatóak voltak a köztörvényes és a politikai elítéltek is, majd a későbbi évtizedekben már külön táborokban helyezték el a két csoport rabjait. Teljesen vegyes táborok voltak nemzetiségileg is.⁷⁸

Mindennap hajnalban ébresztő volt, reggelit kaptak és utána sorakozó volt. Létszámellenőrzést követően elkezdődött a munka.⁷⁹ A Gulág lágereiben a nők a legkülönbözőbb munkákat végezhettek csakúgy, mint a férfiak. A munkavégzés helye sok esetben a láger területén kívül volt, gyakran teherautókkal vitték őket oda, ahol aztán kemény fizikai munkát végeztek. Rosszabb esetben pedig gyalog kellett megtenniük több kilométert a hidegben. A lágeren kívül folyt az állattenyésztés, nagyon szerencsésnek tartották azt az asszonyt, fiatal lányt, akit erre a munkára osztottak be.⁸⁰ Havat lapátoltak, jeget fejtettek, gyárakban és bányákban dolgoz-

⁷¹ BÁRDONICSEK 2019. 81.

⁷² Nagy Rózsa interjú. In FÜZES 1990. 268.

⁷³ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz 18.

⁷⁴ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁷⁵ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 300.

⁷⁶ FEHÉRVÁRY 1984. 81.

⁷⁷ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 300.

⁷⁸ FEHÉRVÁRY 1984. 75.

⁷⁹ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 300.

⁸⁰ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

tatták őket.⁸¹ Különféle építkezésekben vettek részt, például Hartmann Klára lágerében a brigádok felépítettek egy komplett várost, néhány kilométerre a tábor területétől.⁸² Emellett cementgyárakban, csatornaépítéseknel segédkeztek.⁸³ Részt vettek hidak építésében is.⁸⁴ A nők gyakran konyhán dolgoztak.⁸⁵ Besegítettek a fakitermelésbe.⁸⁶ Napi 12 órát kellett dolgozniuk.⁸⁷ Nem volt idejük sok pihenésre munka közben. Mindennap megkapták azt a napi normát, amelyet a munka során teljesíteniük kellett. A munka megtagadásáért büntetés járt a foglyoknak. A büntetések végrehajtására használták az úgynevezett karcert (büntetőzárkát), ahova az adott személyt bezárhatták eltérő időtartamra, attól függően, hogy milyen tettet követett el.⁸⁸ A lágerbéli életük során sok múlhatott az őrség összetételén, viselkedésükről így vélekedett Marczin Borbála Gulág-túlélő: „Nem. Ez nem Magyarország volt, ahol a megszálló orosz katonák megerősakolták a nőket. Az otthoni dolgokról, amik engem és Magdit is érték a „felszabadítók” részéről nem szívesen beszélek. Azt jobb elfelejteni. A lágerekben csak dolgoztatták és gyötörték az embereket. Mindent mi csináltunk.”⁸⁹ A visszaemlékezések összehasonlításakor azzal szembesültem, hogy merőben eltérnek a tapasztalataik a magyar nőknek az öröket illetően. Szökni nem nagyon volt lehetőségük a raboknak, elsődlegesen a szélsőséges időjárási körülmények miatt. Marczin Borbála úgy emlékszik vissza, hogy néhányan megpróbáltak elszökni, de sokan sajnos nem élhették túl. E szavakkal idézte fel a szökési próbálkozásokat: „Hová? Néhányan megpróbálták, de megfagytak. Azt sem tudtuk, merre van észak, merre van dél. Ott fél éven keresztül sötétség van. Ha elkezd esni a hó, akkor három hétig esik, tenyérnyi pelyhekben.”⁹⁰

Az élelmelés minősége és mennyisége sem volt megfelelő mértékű, ahhoz képest, amelyet a kemény fizikai munka elvégzése megkövetelt volna.⁹¹ Hartmann Klára interjúja során elmesélte, hogy nem volt edény, amelyből rendszeren ehttek

⁸¹ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 299.

⁸² Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁸³ BÁRÁNY SZILFAI 2017. 299.

⁸⁴ LÉBER-SOMOGYVÁRY – SOMOGYVÁRY 2003. 23.

⁸⁵ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁸⁶ MÉSZÁROS 2005. 37.

⁸⁷ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz, 19.

⁸⁸ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁸⁹ Marczin Borbála: Ki adja vissza az ellopott éveket?:<https://magyarokagulagon.hu/marczin-borbala-ki-adja-vissza-az-ellopott-eveket/> (Letöltés: 2020.03.15.)

⁹⁰ Marczin Borbála: Ki adja vissza az ellopott éveket?:<https://magyarokagulagon.hu/marczin-borbala-ki-adja-vissza-az-ellopott-eveket/> (Letöltés: 2020.03.15.)

⁹¹ BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016. 88.

volna, számos esetben üres konzervdobozokat szedtek össze és abban kapták az élelmet. Minden reggel hozzávetőleg 60 dkg fekete kenyeret adtak a raboknak. Amikor jól teljesítették a napi normát, akkor jutalom gyanánt 10 dkg-mal többet kaptak, de 70 dkg is igen kevésnek bizonyult egész napra elosztva. Emellett még préselt cukrot, nyers konzerv halakat ettek. Hartmann Klára mellett több nő is inkább nem ette meg az ételt. A napi élelem mellett forró vizet adtak reggelenként. Számos visszaemlékező külön kiemelte a halat, mint lágerebeli ételt. Rohr Magdolna így emlékezett vissza a táborigényre: „Egyedül a halat, azt nem tudtam megenni. Az olyan istentelen bűdös volt... én nem is tudom, sokan attól is azért volt nekik hasmenésük, meg miegymás. Egy kis hordóban hozták valahonnan. Bűdös volt már messziről, amikor kinyitották a hordót! Az olyan gusztustalan volt az a kis hal! Már ott rohadtak a hordóban! De sok ember hiába, éhes volt, azt megette! Nem számított semmi!”⁹²

Elmaradhatatlan a kutatás során az egészségügyi helyzet felmérése és a halálozás arányának vizsgálata. A magyar nők tisztálkodási lehetőségei sokban függtek attól, hogy mely lágerekbe kerültek és hogy maguk építették-e fel a barakkokat vagy sem. Északon, például Uhta lágereiben a nők havonta egyszer mosakodhattak. Tisztálkodásuk során a ruháikat kimosták és minden alkalommal ki is fertőtlenítették, mert a foglyok kivétel nélkül, egytől-egyig tetvesek voltak. Kész megkönnyebbülés volt egy rab számára, mikor végre megmosakodhatott és tiszta, tetűmentes ruházatot kapott vissza. A tetű mellett még nagy gondot okozhattak a poloskák is, beszámolóik alapján a tetőről hullottak rájuk. Természetesen a fürdőben töltött perceik sem voltak mentesek a megalázásoktól. Bizonyos lágerek területén voltak orvosok, akik gyakran a rabok közül kerültek ki. Volt olyan lágere, ahol kórház is volt, sokszor akkor, amikor maguk építették fel a rabságuknak helyet adó táborot. Gyakorta tályogok és kelések lephették el a nőket. Beteg nem tartózkodhatott a barakkban, Hartmann Klára Balhasban töltött éveinek emlékei alapján. Amennyiben valaki beteg lett volna, elküldték a kórházba, ahol igyekeztek minél előbb munkaképessé tenni a rabokat.⁹³ Rohr Magdolna az egészségügyi körülményekre ekképp emlékezett vissza: „Nem úgy volt az orvosi ellátás, amelyikben... nagyon nagy lágere volt, ahol rengetegen voltunk – nem tudnám megmondani, hányan voltunk ott, ötezer, hatezer ember –, ott volt orvosi ellátás... orvos is, sőt még fogászat is, ha úgy adódott.”⁹⁴ Főként a kazahsztáni lágereknél, ahol igen forró volt az idő, nem ártott körültekintőbbnek lenni a vízivásnál. Egy túlélő beszámolója alapján kizárólag felforralt vizet volt hajlandó meginni, így ő nem is lett beteg. Azok az asszonyok, akik a hideg vizet itták – abból is nagy mennyiségben, hiszen a kazahsztáni időjárás szinte az el-

⁹² Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823 sz 36.

⁹³ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁹⁴ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823. sz. 34.

lentétje volt a szibériainak, rekkenő hőség uralkodott – a vízben lévő bacilusoktól egy hányással, hasmenéssel járó fertőzést szedhettek össze.⁹⁵ A nők helyzetét tekintve az egészségüghöz hozzájárult a havi menstruációjuk is. Rákényszerültek, hogy alternatív megoldásokat találjanak a helyzet megoldására. Például szalmát használhattak erre a célra.⁹⁶ Sokaknak viszont egyáltalán nem volt menstruációjuk. Ennek számos okai voltak, egyrészt pszichikai, a stressz okozhatta, hogy elmúlt. Azon felül a szélsőséges időjárási körülmények is ronthaták a helyzetükön. A lágerekben gyakran kaptak havonta injekciókat, amelyek tartalmáról nem számoltak be a nők részére. Előfordulhatott tehát, hogy maguk a szovjetek jártak közben azért, hogy a nők menstruációja elmúljon. Sajnálatosan sokaknak soha nem jött rendbe az egészsége és hazatérésük után nem lehetett gyermekük.⁹⁷ Halálozásról kevés információink vannak a magyar asszonyok visszaemlékezéseiből, ha mégis akad, akkor gyakorta ezek eltérőek egymástól. Hartmann Klára interjújában megemlíti, hogy nem nagyon voltak temetések. A táborból kivitték az elhunytat és az ott ásott gödörbe eltemették. Soha nem látta azt a helyet, ahova eltemették az elhunytakat.⁹⁸ Minden tábor külön temetővel rendelkezett.⁹⁹ Ezzel szemben Pintér Károlyné Rohr Magdolna interjújában teljesen másként emlékezett vissza a halálózásra: „Az nagy volt! Sok volt a baleset sok volt a halálozás – már olyan szempontból, ha az ember nem figyelt saját magára és elengedte magát, hát itt, a Zajákban én azt mondtam akkor, amikor tele voltam tetűvel, meg se fűtés, se mosakodás, se semmi nem volt, „na, itt a vég, tovább nincs, és nem is bírom tovább!”¹⁰⁰

A tábori életnél, a szabadidőről tudhatunk meg a legkevesebbet a magyar női visszaemlékezésekből. Volt olyan tábor, ahol a munka végeztével lehetőségük nyílt szabadidős tevékenységeket végezni. Egyes táborokban klubokat alakítottak ki 1949-től. Ezekben a klubokban lehetőségük volt például könyveket olvasni.¹⁰¹ Azokban a lágerekben, ahol litván, ukrán, orosz hölgyek is voltak, gyakran énekeltek, táncoltak szabadidejükben és invitálták a többi rabot is maguk közé.¹⁰² Külön zenekar is működhetett a légerben, ha a légerparancsnok engedélyezte számukra. Akár minden este zenélhettek.¹⁰³

⁹⁵ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁹⁶ BÁRDONICSEK 2019. 83.

⁹⁷ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁹⁸ Nagy Rózsa interjú. In FÜZES 1990. 277.

⁹⁹ KARIG 2019. 410.

¹⁰⁰ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823. sz. 19

¹⁰¹ Nagy Rózsa interjú. In FÜZES 1990. 279.

¹⁰² Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹⁰³ Nagy Rózsa interjú. In FÜZES 1990. 279.

Hazatérésük és rabságuk következményei

Külön szegmensként vizsgáljuk a magyar Gulág-rabok szabadulását, hazatérését és a szovjet lágerek utáni életük főbb aspektusait. A reményvesztettség nem volt ritka a rabok körében, Rohr Magdolna érzelmeit ekképp összegezte: „Elvesztettük minden reményünket, de nem volt szabad feladni. Aki úgy látta, hogy nincs tovább, az belehalt. A vége volt a legnehezebb. Zajarszk volt a legutolsó láger. Az Angara túlsó partján dolgoztunk, nem volt még akkor híd. Télen a folyó három méter vastagon befagyott. A síneket lefektették a jégre, és a rabokat úgy szállították át a kőbányába. Az borzasztó volt. Sziklát robbantottunk, bányásztunk, egyik héten éjjel, másik héten nappal. Mindenre használtak bennünket, ugyanúgy, mint a férfiakat. Nem tudnám megmondani, hogy mi tartott életben.”¹⁰⁴

6. illusztráció: Marton Ernesztina, Gulág túlélő és Dán Vanda, kutató az interjúkészítés napján, 2021.

¹⁰⁴ Rohr Magdolna: Az egész Szovjetunió egy Gulág volt: <https://magyarokagulagon.hu/rohr-magdolna-az-egesz-szovjetunio-egy-gulag-volt/> (Letöltés: 2020.03.14.)

A Gulág-lágerek foglyainak hazatérése korántsem volt egyszerűbb, mint a Gupvi-táborokban raboskodó magyarok szabadulása. A Gupvi-táborok rabjainak túlnyomó többsége már 1945–1950-ben hazatérhettek.¹⁰⁵ A Gulág-lágerek rabjait csak Sztálin halálát követően, 1953-ban engedték először haza. Az első nagy transzport a túlélőkkel 1953. november 25-én érkezett meg Magyarországra, Nyíregyháza-Sóstó vasútállomásra.¹⁰⁶ Ezen a napon tartjuk a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapiját, a dátum szimbolikus. Rohr Magdolnának munka közben értesültek a boldog hírről, hogy mehetnek haza. A hölgy, a vele készült interjúban a következőket mondta: „Éppen vasútvonalat építettünk, egy esti számolásnál elkezdtek névsort olvasni – ilyet soha nem tettek, mert mi csak számok voltunk –, furcsa módon német és magyar neveket. Fel szólítottak bennünket, hogy szedjük össze a holmijainkat. Mondtuk egymásnak, megint visznek minket egy újabb lágerbe. De bejött egy tiszt, és közölte velünk, hogy hazamegyünk.”¹⁰⁷ A Szovjetunióból a Gulág-rabok két nagyobb transzporttal érkeztek meg Nyíregyháza-Sóstó vasútállomásra, 1953 és 1955 novemberében. Emellett kisebb transzportok érkeztek még Magyarországra.¹⁰⁸

A vonaton külön vagonban utaztak a nők és külön a férfiak.¹⁰⁹ A lágerekből először Lembergben¹¹⁰ szállították le őket a vagonokról. Itt akár fél évet is várakozniuk kellett, mire tovább engedték volna őket Magyarországra.¹¹¹ A magyar kommunista rendszer nem akarta őket.¹¹² Érdekeség, hogy a szovjetek emberségesebben bántak velük akkor, amikor már szabadulásuk után hazafelé tartottak, míg a magyar szervek rosszabb bánásmódban részesítették őket. A lembergi várakozást követően kárpátaljai vasúttal indultak tovább Magyarországra.¹¹³ Sok későbbi házaspár ismerkedett meg a hazaút során Lembergben, mint például Rohr Magdolna és férje, Pintér Károly.¹¹⁴

A szovjet szervek Csap állomáson adták át a magyar transzportot a magyar igazságügyi szerveknek. Ezután további kihallgatás, orvosi vizsgálat várhatott a

¹⁰⁵ BOGNÁR 2017. 378–380.

¹⁰⁶ VÁRDY-VÁRDY HUSZÁR 2007. 146.

¹⁰⁷ Rohr Magdolna: Az egész Szovjetunió egy Gulág volt: <https://magyarokagulagon.hu/rohr-magdolna-az-egesz-szovjetunio-egy-gulag-volt/> (Letöltés: 2020. 03. 14.)

¹⁰⁸ FEHÉRVÁRY 1984. 94–98

¹⁰⁹ Nagy Rózsa interjú. In FÜZES 1990. 282.

¹¹⁰ A mai, ukrán nevén Lvivban. A korabeli hivatalos orosz neve Lvov volt.

¹¹¹ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹¹² GEREBEN 2013. 328.

¹¹³ FEHÉRVÁRY 1984. 96.

¹¹⁴ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823. sz. 39.

szabadult rabokra.¹¹⁵ Csap állomástól ÁVH-s tisztek kísérték a túlélőket, kutyákkal. Az ártatlanul elítélt és hazatért asszonyok nem ilyen fogadtatásra számítottak.¹¹⁶ Ezután Nyíregyházára érkezett meg a szerelvény, ahol szabadon távozhatott az, akit már amnesztiában részesítettek.¹¹⁷ A hazatért túlélőket – nőket és férfiakat – két csoportra oszthatjuk, az első csoport a Szovjetuniótól amnesztiában részesülteket foglalja magába, akik „szabadon” távozhattak otthonaikba. Ők amellett, hogy ilyesfajta hátrányos megkülönböztetés érte őket, még a magyar rendészeti szervek – ÁVH, BM III/I-es és III/III-as osztályai – folyamatos megfigyelése alatt is álltak a rendszerváltásig. A másik csoportba tartoznak azok a személyek, akik a Szovjetuniótól amnesztiát kaptak, de a magyar kommunista szervek döntése alapján rájuk itthon is többéves börtönbüntetés várt. Kezdetben a jászberényi börtönben, majd a budapesti gyűjtőfogházban folytatódott rabságuk.¹¹⁸ A Gulág-rabok magyarországi fogadtatása nem volt zökkenőmentes. Magyarországon a Magyar Kommunista Párt került hatalomra, aki a hazatérő politikai rabokat bűnösnek tekintette. Rákosi úgy vélte, velük nem lehet építeni a szocializmust. Utóéletüket végig kísérték a rendszerváltásig a Belügyminisztérium folyamatos lehallgatásai.¹¹⁹ Sokszor besúgók jelentettek a hazatért túlélőkről, sok esetben közeli ismerőseik voltak azok, akik információkkal igyekeztek róluk szolgálni.¹²⁰ Nagyon nehezen vállalhattak munkát, hogyha egyáltalán lehetett nekik. Tanulmányokat felsőoktatásban nem végezhetek.¹²¹ Ez általánosságban mondható el, természetesen néhány esetben el tudtak helyezkedni a munka világában, mint például Marton Ernesztina Gulág-túlélő, aki orosz nyelvtudását kihasználva el tudott helyezkedni különböző munkahelyeken, mint például tolmács.¹²² Némi pénzbeli kártérítést is kaptak a hazatért túlélők a rendszerváltoztatást követően. Aki például 8 évig volt kint valamelyik munkatáborban, körülbelül 30 ezer forintnyi kártérítést kapott.¹²³

A hazatért túlélők közül bár sokakat rehabilitáltak, bocsánatot mégsem kaptak az elszenvedett éveikért.¹²⁴ Marczin Borbála a vele készült interjújában elmond-

¹¹⁵ BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016. 153.

¹¹⁶ GEREBEN 2013. 328–329.

¹¹⁷ FEHÉRVÁRY 1984. 97.

¹¹⁸ BANK–BOGNÁR–TÓTH 2016. 153.

¹¹⁹ VÁRDY–VÁRDY HUSZÁR 2007. 147.

¹²⁰ Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Gödre, 2019.05.17. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹²¹ VÁRDY–VÁRDY HUSZÁR 2007. 153.

¹²² Interjú Csikós Györgyné Marton Ernesztinával. Budapest, 2021.05. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

¹²³ Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István. 2006-ban. VERITAS OHA, 823. sz. 46.

¹²⁴ KOVÁCS 2019. 35.

ja, hogy bár megbocsát, de felejteni nem tud. Nem tudják már visszaadni az ellopott éveket. Így fogalmaz: „Nem haragszom, de a lelkemből nem tudom kiűzni a fájdalmat. Az életemet kettétörte. Ártatlanul ítélték el. Ezt az sem enyhíti, hogy a Szovjetunió legfelsőbb Bírósága 1978. december 27-én hatálytalanította az ítéletet, és az ügyemet bűncselekmény hiányában megszüntette. Kaptam egy igazolás arról, hogy Marczin Borbálát, azaz engem rehabilitáltak. Visszakaptam kilenc évet papíron. Mit kezdjek vele?”¹²⁵ Marton Ernesztina interjújában kiemelte, hogy jó szívvel gondol az orosz népre, hiszen közösen szenvedtek a szovjet lágerbirodalom megpróbáltatásokkal teli táboraiban.¹²⁶

A mai magyar társadalom minden tagjának – kortól és nemtől függetlenül – tisztában kell lennie azzal, hogy a magyar nők, anyák, feleségek, lányok mit élhettek át ezekben a táborokban, időkben. Ezekből az asszonyoktól, fiatal nőktől a legjobb éveiket vették el. Sokan tizenévesen és a húszas éveik elején kerültek a Szovjetunióba. Hazatérésüknél pedig már majdnem 30 évesek voltak, megannyi lehetőségtől megfosztva a szocialista Magyarországon. Történeteiket el kell mesélnünk, hogy emlékezzünk és emlékeztessünk az általuk hozott áldozatokra.

¹²⁵ Marczin Borbála: Ki adja vissza az ellopott éveket?:<https://magyarokagulagon.hu/marczin-borbala-ki-adja-vissza-az-ellopott-eveket/> (Letöltés: 2020.03.15.)

¹²⁶ Interjú Csikós Györgyné Marton Ernesztinával. Budapest, 2021.05. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archivum (OHA)

Interjú Karig Sárával. Készítette Bakonyi Éva 1988-1989-ben. OHA 167 sz.

Interjú Pintér Károlynéval. Készítette Lugossy István 2006-ban. OHA 823 sz.

Interjúk

Interjú Hartmann Józsefné Nagy Klára Rózával. Készítette: Dán Vanda, Göd-
re, 2019.

Interjú Csikós Györgyné Marton Ernesztinával. Készítette: Dán Vanda, Buda-
pest, 2021.

ROHR Magdolna: Az egész Szovjetunió egy gulág volt.

<https://magyarokagulagon.hu/rohr-magdolna-az-egesz-szovjetunio-egy-gulag-volt/>

(Letöltés: 2020. 03. 14.)

MARCSIN Borbála: Ki adja vissza az ellopott éveket?

<https://magyarokagulagon.hu/marczin-borbala-ki-adja-vissza-az-ellopott-eveket/>

(Letöltés: 2020. 03. 15.)

Publikált források

CSÉRI Lili 1989: Elhallgatott éveink. Budapest, Magvető könyvkiadó.

KARIG Sára 2019: A szerencse lánya. Budapest, Magvető könyvkiadó.

LÉBER-SOMOGYVÁRY Mária- SOMOGYVÁRY Vilmos 2003.: „Ahol én voltam,
ott nem voltak hősök...” Női gulág- szovjet hadifogság. Budapest, Auktor
könyvkiadó.

MÉSZÁROS Sándorné 2005: Elrabolt éveim a Gulágon. Pomáz, Kráter kiadó.

Nagy Rózsa interjú. In FÜZES Miklós (szerk.) 1990: Modern rabszolgaság. Magyar
állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban. Budapest, Formatív kiadó.

Korabeli sajtó

VILÁG 1946. január 23.

Dokumentumfilm

SÁRA Sándor: Magyar nők a Gulágon. Kiadja: Magyar Nemzeti Digitális Archí-
vum és Filmintézet.

Feldolgozások

APPLEBAUM, Anne 2005: A Gulag története I. Budapest, Európa könyvkiadó.

- BANK Barbara–BOGNÁR Zalán–TÓTH Gábor 2016: Magyarok szovjet fogságban. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- BÁRÁNY SZILFAI Alida 2017: „Leányrabló banda” kezéből a Gulágra – Sabján Ferencné (korábban Horváth Sándorné) Marczin Borbála története. In: Bognár Zalán- Muskovics Andrea Anna (szerk.) Emberek az embertelenség világában. Budapest, Kairosz kiadó.
- BÁRDONICSEK Dominika 2019: A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női táborai (1934–1953). Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport
- BOGNÁR Zalán 2017: Gulag, Gupvi, „málenkij robot”. Magyar a szovjet lágerbirodalomban. Budapest, Magyar Napló.
- DUPKA György 1993: „Sötét napok jöttek...” Konceptációs perek magyar elítélteinek emlékkönyve. 1944-1955. Budapest- Ungvár, Intermix kiadó.
- FEHÉRVÁRY István 1984: Szovjetvilág Magyarországon. München-Santa Fe, Nemzetőr kiadó.
- GEREBEN Ágnes 2013: Megtorlások a Szovjetunióban. Budapest, Helikon kiadó.
- KOVÁCS Emőke 2019: „A viszontlátásig kívánok nektek sok boldogságot...” Rohr Magdolna kálváriája. In: Szabadság helyett erőszak. Magyar női sorsok 1944–1945-ben. Konferenciakötet. Budapest, A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány.
- MENCZER Gusztáv 2016: A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népirtásának színtere. Budapest, Századvég kiadó.
- RÓZSÁS János 2008: Gulag lexikon. Nagykanizsa, A Magyar Műveltség Kincstára.
- VÁRDY Béla–VÁRDY HUSZÁR Ágnes 2007: Magyarok a Gulag rabszolgatáborában. Kairosz kiadó. Budapest, 2007.

DÁN, VANDA

*Historian, PhD student, Károli Gáspár University of the Reformed Church
Researcher, Gulag and Gupvi Research Institute of National Archives of Hungary*

STATIONS OF THE CAPTIVITY OF WOMEN DEPORTED FROM HUNGARY TO THE GULAG

Following the formation of the Gulag camp system, also known as a means of terror in the Soviet state, innocent women, young girls, children, and men were also abducted en masse to the Gulag's prisons, prison-colonies, and forced labor camps in the 20th Century. Their number is between 20 and 40 thousand people. In my research I put the focus on women, whose number so far is 125. Concerning their deportation, we can basically divide the Hungarian women deported to the Gulag into four groups. The deportations with the help of the Hungarian law enforcement agencies – PRO, ÁVO, ÁVH – include the case of Hungarian women deported as children, the Transcarpathian-Hungarian women, and the group of Hungarian women convicted as emigrants. Why and how were these individuals convicted, in many cases innocently, on the basis of conceptual lawsuits? In which prisons did the Hungarian women spend their prison sentences and interrogations? In which camps were Hungarian women in the highest proportion after their condemnation? I am also looking into the circumstances of their escape from the depressing daily lives of the camps and the consequences of their captivity.

AZ INTEGRÁCIÓ ÉS A KAPCSOLATOK SZEREPE A GULÁG NŐI TÁBORAIBAN (1934–1953)¹

Tanulmányomban bemutatom, hogy a Szovjetunió területéről Gulágra került nőket milyen indokkal ítélték kényszermunkára, miként integrálták a táborokba, milyen szerepet töltek be életükben a kapcsolatok, akár túlélési esélyeik javítása érdekében, akár a rabtársaik feletti hatalmaskodás tekintetében – utóbbiról inkább csak futólag lesz szó. Elsődlegesen a női, illetve érintőlegesen a vegyes táborokat tanulmányozom, és a női túlélők visszaemlékezéseire támaszkodva próbálom rekonstruálni a körülményeket. Emellett az életüket szabályozó műveleti parancsokat, rendeleteket igyekszem minél több ponton összevetni a tényleges helyzettel.

Női elítéltek a Gulág táboráiban

„Terítsétek ki egy nagy asztalra Hazánk óriási térképét. Jelöljétek meg kövér, fekete ponttal minden területi székhelyet, minden vasúti csomópontot, minden átkodó pontot, ahol véget érnek a sínek s kezdődik a folyó, vagy ahol elkanyarodik a folyó, s kezdődik a gyalogút. Mi a fene? Döglegyek lepték el az egész térképet? Nem, csak a Szigetvilág kikötőinek impozáns térképe fekszik előttetek.”² „Ennek a babonás Szigetvilágnak ezer meg ezer szigete hatalmas területen van szétszórva, úgyszólván a Bering-szorostól a Boszporuszig.”³

¹ Az alábbi tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3-I-PTE-702 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² SZOLZSENYICIN I. 1989. 463. Alexander Szolzsenyicin (1918–2008) matematika-fizika, illetve történelem, filozófia, irodalom szakot végzett. Bár a II. világháború alatt több ízben is kitüntetést kapott, 1945-ben letartóztatták egy olyan levele miatt, melyben igencsak szabad szájjal bírálta a fennálló rendszert. Nyolc év kényszerunkára, majd 1953-as szabadulása után örökös kazahsztáni tartózkodásra ítélték. Itt kezdte meg komolyabb írói pályafutását. 1956-ban rehabilitálták, és Rjazanyba költözött. Ettől kezdve szinte csak az írásnak élt. Főbb művei közé tartozik például az Ivan Gyenyiszovics egy napja (1962), illetve a kétkötetes GULAG-szigetcsoport 1918–1956. (1973). 1970-ben Irodalmi Nobel Díjat kapott. 1973 és 1994 között az Egyesült Államokban élt emigrációban.

³ SZOLZSENYICIN I. 1989. 429.

Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a sztálini időkben hány lágerből állt a Gulág. Dancig Sz. Baldajev⁴ egy vele készített interjúból arról számolt be, hogy 1956-ban a leningrádi Büntetés-végrehajtási Főnökség egy előadásán azt mondták nekik, hogy Sztálin idején a Gulág körülbelül 5000 létesítményből állt. Ennek pedig nagyjából 90%-át alkották a táborok, lagpункtok,⁵ fiatalokruak telepei és a tervező irodák.⁶

A „szovjet Szigetvilág” táborai között különböző típusúak léteztek, köztük férfi, vegyes, női, rokkant-,⁷ átvilágító-,⁸ különleges légerek,⁹ saraskák¹⁰. Mint korábban említettem, ezek közül elsősorban a női – illetve érintőlegesen a vegyes – táborokról lesz szó. A férfi légerekhez hasonlóan a női táborok között is voltak olyanok, amelyekben a foglyok állattenyésztéssel, növénytermesztéssel, bányászattal, fakitermeléssel, csatornázással foglalkoztak. Megemlíthetjük kö-

⁴ Dancig Sz. Baldajev burját-mongol családból származott. 1942-ben az irkutszki képzőművészeti főiskolán tanult, majd 1943 januárjától a hadseregben szolgált. Leszerelését követően egészen 1981-ig a belügyben dolgozott. Volt például börtönőr, a leningrádi bünygyi nyomozóosztály őrnagya. (KOVÁCS-SZTRÉS 1989. 15–17.) Baldajev összegyűjtötte a rabok által használt zsargon kifejezéseket, emellett számtalan rajzot készített a légerekben, börtönökben általa látottakból (ezek érintik a mindennapokat, a nőekkel való bánásmódot, a tetoválásokat stb.). Lásd: Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы). Края Москвы, 1992.; *Drawings – from the – Gulag*. FUEL Publishing. 2010.; *Russian - Criminal - Tattoo Encyklopaedia Volume I-III*. Fuel Publishing. 2008–2011.; *Russian Criminal Tattoo Encyklopaedia Postcards*. Fuel Publishing. 2013.

⁵ Kisebb táboregységek, melyekből egy tucat, vagy akár száz is lehetett egy lágeren belül.

⁶ BÁRDONICSEK 2021. 54–55.

⁷ A rokkanttáborok és -kolóniák kényszermunkásai más rabokhoz képest jóval alacsonyabb normát teljesítettek. Munkavégzésük formáját aszerint határozták meg, hogy melyik végtagjuk hiányzott. Rokkantak számára kolóniát létesítettek többek között a Sziblag alá tartozó Tomszkban.

⁸ Ezekbe a légerekbe a frontról, hadifogolytáborból hazatérő katonákat zárták be. Előfordult, hogy ezeket a táborokat ipari központok közelében alakították ki, hogy az „átvilágítás alatt lévőket” tudják dolgoztatni.

⁹ A javító-munkatáborok területén belül működtek, ám attól elkülönülve. Csak a moszkvai lágerfőhatóságnak voltak alárendelve. A különleges légerek között megemlíthetjük például a Kolima régióhoz tartozó Berlagot (1948–1956), a Kaluga régióban fekvő Gorlagot (1948–1954) és a Kazahsztán területén található Sztjeplagot (1948–1956).

¹⁰ Tudósok számára létesített táborok, melyek ugyan nem a háború alatt jöttek létre, mégis a világháború előtt megkezdett munkálatokat folytatták (lőszerak, katonai egyenruhák stb. gyártása).

zöttük például a térképen is bejelölt Kolimai El'gent,¹¹ Zajackij Osztrovot,¹² és a Sziblag¹³ táborokkomplexum alá tartozó Szuszlovot, Krivoscsekovot, Arliukot.¹⁴ Létezett az úgynevezett OLZSIR (*Oszobij Lager dlja Zson Izmennikov Rogyini*), azaz hazaárulók feleségei számára létesített tábortípus is, melynek alapítását az 1937. augusztus 15-én keletkezett *A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (NKVD SZSZSZR) 00486 sz. „a hazaárulók feleségeivel és gyerekeivel szemben alkalmazott megtorló intézkedésekről”* műveleti parancs tette lehetővé. Az egyik legnagyobb ilyen láger, Alzsir,¹⁵ Észak-Kazahsztánban jött létre a 30-as évek végén. „Hazaárulók” hozzátartozói számára egyébként tábor létesítettek a Sziblag alá tartozó Tomszkban is, mely azért volt egyedi, mert az ott raboskodó nők és gyermekek nem végeztek munkát, elsősorban elszigetelésük volt a cél.

Valamennyi lágert együttvéve azonban nem beszélhetünk egységes táborrendszerről. Ahogy a szovjet színésznő, Tatyjana K. Okunjevskaja írja visszaemlékezésében, „minden tábor egy sajátos világ, külön város, külön ország.”¹⁶ Igencsak különbözhetek egymástól a szigort, napi porciót és munkanormát tekintve, hiszen, ha egy láger távol helyezkedett el a vezetőség látókörétől, akkor előfordult, hogy az örök saját szájízük szerint módosították az előírásokat, így például alacsonyabb szinten tartották a napi fejadagot és magasabban a munkanormát.

¹¹ A Kolima régióban található el'geni tábor 1951 és 1953 között működött. Az ott raboskodó nőket többek között a gyermekotthonban foglalkoztatták. 1951-ben a nők létszáma 3299 fő, 1952-ben pedig 3129 fő volt. ИТА УПР. ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ ДАЛЬСТРОЯ. <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés:2021.04. 27.)

¹² Zajackij Osztrov a SZLON (*Szevernije Lageri Oszobovo Naznacsenyija*, Különleges Rendeltetésű Északi Lágerek – Arhangelszki régió) alá tartozó kilenc tábor egyike volt. Az 1923-ban létrejött SZLON alatt a fehér-tengeri Szolovki-szigeteken lévő táborokat értjük.

¹³ *Szibirskije lagerja*, azaz Szibériai táborok. A Dél-Nyugat Szibériában fekvő lágerkomplexum 1929 és 1960 között működött, a rabok száma 1939 és 1948 között 7500 és 16 ezer fő között mozgott. СИБИРСКИЙ ИТА <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 04. 27.)

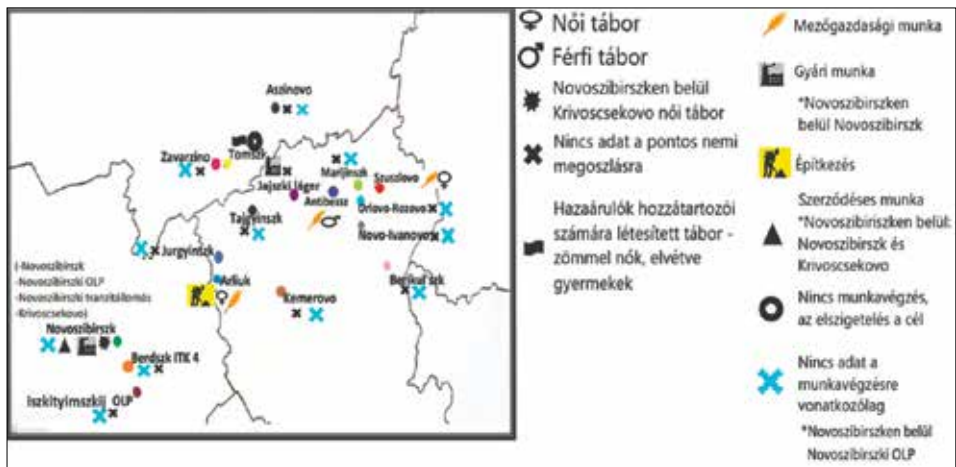
¹⁴ Szuszlovon és Arliukon a nők mezőgazdasággal, Krivoscsekovon pedig szerződéses munkával és Novoszibirszk fejlesztésével foglalkoztak. A szerződéses munka azt jelentette, hogy valamely vállalat bérelte a rabokat a Gulágtól. СИБИРСКИЙ ИТА <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 04. 27.)

¹⁵ Alzsir (*Akmolinszkij lager zsen izmennikov rogyini*, azaz Hazaárulók feleségei számára létesített Akmolinszkij tábor) legfeljebb 7000 nő befogadására volt alkalmas.

¹⁶ (ОКУНЕВСКАЯ 1998. 391.) Okunjevskaját (1914–2002) 1948-ban tartóztatták le és 10 év kényszermunkára ítélték. Számtalan börtönt és lágert megjárt, köztük a moszkvai Butirkát és Kargopollagi tábor (Arhangelszki régió, Karopoli járás). Bővebben: ОКУНЕВСКАЯ 1998; ОКУНЕВСКАЯ (1914–2002) <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=713> (Letöltés: 2021. 05. 26.)

1. illusztráció: A Gulág öt női tábora
(Készítette: Bárdonicsek Dominika)

2. illusztráció: Sziblag táborai
(Készítette: Bárdonicsek Dominika)

A következőkben röviden tekintsük át, hogy milyen okkal ítélték nőket kényszermunkára. Sokan mint elítélt férfiak hozzátartozói kerültek lágerbe, a szovjet „büntetőjog” pedig olyan abszurd jogi kategóriákat kreált az ilyen esetekre, mint

hazaárulók¹⁷ vagy nép ellenségeinek családtagjai.¹⁸ A 30-as években több rendelet is kimondta,¹⁹ hogy kényszermunkára kell ítélni azon nőket, akik ellenforradalmi tevékenységben vettek részt, akik tudtak valamely családtagjuk hazaárulótettéről vagy szándékáról, ám hallgattak róla.²⁰ Az 1934. június 8-án született törvény értelmében, amely bevezette a kollektív büntetőjogi felelősséget, a családokat feljelentési kötelezettség terhelte és mindenfajta kapcsolatot meg kellett szakítaniuk a politikai bűncselekmény miatt elítéltekkel.²¹ Bár a már említett 1937-es 00486. számú műveleti parancs²² kijelentette, hogy a letartóztatás nem terjed ki az állapotos és karon ülő gyermekeiket nevelő nőkre, a súlyos vagy fertőző betegségben szenvedőkre,²³ az idősekre és a férjüket feljelentőkre, a Gulág táboraiiban mégis szép számmal „megfordultak” olyanok is, akik várandósok,²⁴ kisgyermekes anyák,²⁵ éltés korúak vagy gyengélkedők voltak. Őket általában 5-8 év lágerben le-töltendő büntetésre ítélték.²⁶

¹⁷ CsSZIR – *Csleni szem'i izmennyikov rogyini*. Csúpan az 1930-as, 40-es évekből ismerünk pontosabb adatokat, számuk körülbelül 10-13.000 fő körül mozgott.

¹⁸ CsSZVN – *Csleni szem'i uraga naroda*. Nem tudjuk, hogy 1934 és 1953 között mekkora volt számuk.

¹⁹ Például № 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937. 114.; № 30 ПРИКАЗ НКВД СССР № 00689. 1938. 121.

²⁰ Őket 2-től 5 évig terjedő kényszermunkára, akik viszont semmit sem tudtak, azokat 5 év száműzésre ítélték. HORVÁTH 2008. 62.

²¹ V. M. Molotov lánya, amikor a KOMSZOMOL-ba jelentkezett, a hivatalos kérdőív kitöltésekor azt írta be, hogy „Apám: V.M. Molotov, anyám: a nép ellensége, számomra ismeretlen!” HORVÁTH 2008. 62.

²² *A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (NKVD SZSZSZR) 00486 sz. "a hazaárulók feleségeivel és gyerekeivel szemben alkalmazott megtorló intézkedésekről"*

²³ Gyógyulásuk után azonban büntetés várt rájuk is.

²⁴ Számuk 1947 és 1953 között körülbelül 4500 és 12 ezer fő között mozgott. ZEMSKOV 1991. 59.

²⁵ Kisgyermekes anyákra vonatkozólag csak 1949-ből van pontos adatunk. Akkor 23 790 főt tett ki számuk. (APPLEBAUM I. 2005. 591.) Konkrétabb adatot csúpan Tomszkból ismerünk. Anna Larina Buharina és Antonyina F. Markova visszaemlékezésükben leírják, hogy 1938-ban Tomszkban 60 olyan nő raboskodott, akiket újszülött gyermekekkel együtt tartóztattak le. (МАРКОВА 1991. 62.; ЛАРИНА 1989. 23.) Nyikolaj Buharint és Anna Larinát 1937-ben tartóztatták le. Buharint ellenforradalmi összeesküvéssel, Anna Larinát pedig bűnös férje feljelentésének elmulasztásával vádolták. Buharint perbe fogták és agyonlőtték, felesége pedig felváltva volt különböző lágerekben és börtönökben (például a moszkvai Lubjankán, valamint a butirкаи börtönben), büntetésének utolsó részét 1942 és 1956 között a jajai (Novoszibirszk), illetve az iszkityimi (Novoszibirszk, Iszkityimi járás) kényszermunkatáborban töltötte. 1936-ban született fiukat gyermekotthonba zárták. (Lásd bővebben: ЛАРИНА 1989.) Markovát (1907–?) 1937-ben egyéves fiával együtt tartóztatták le. Mint nép ellenségének hozzátartozóját, Markovát 5 évre ítélték. Fiával Tomszkba kerültek, ahol 2 év letelte után engedélyezték a fiú hazaküldését. Ezután Markovát Kraszlagba (Krasznojarszk-vidéki táborokba) küldték, ahonnan 1942-ben szabadult. Bővebben: МАРКОВА (P.1907) <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1108> (Letöltés: 2021. 05. 28.)

²⁶ A fent említett 1937-es műveleti parancs kimondta, hogy a gyermekeket életkoruktól függően lágerben, börtönben vagy árvaházban kell elhelyezni. A csecsemőket anyjukkal együtt táborba

Gulágra kerültek volt kulákok is,²⁷ munkából késők, és olyanok, akiket a Szovjetunió 1926-os Büntető Törvénykönyvének 58.§-a alapján ítéltek el. A paragrafus olyan bűncselekményeket foglal magába, amelyeket a rendszer „ellenforradalmi büntettnék” minősített:

- „§58-1. Ellenforradalmi cselekedet, az államhatalom gyengítése
- §58-2. Fegyveres felkelés, fegyveres bandák betörése
- §58-3. Külföldi államokkal való kapcsolat hazaárulási szándékkal
- §58-4. A nemzetközi burzsoázia támogatása
- §58-5. Külfölddel való együttműködés ellenséges szándékkal
- §58-6. Kémkedés, hírszerzés
- §58-7. Gazdasági ellenforradalom, kárt okozó tevékenység, diverzió (elhajlás)
- §58-8. Terrortevékenység a szovjethatalom képviselőivel szemben
- §58-9. A szállítási útvonalak lerombolása, károsítása
- §58-10. Az államhatalom megdöntésére irányuló propaganda vagy agitáció
- §58-11. A fent említett bűncselekmények előkészítése
- §58-12. A fenti bűntények jelentésének elmulasztása
- §58-13. Polgárháborúban a munkáshatalom elleni harc
- §58-14. Ellenforradalmi szabotázs”²⁸

A 10. és 12. pont kivételével valamennyi bűncselekmény több, mint 3 éves fogaszt, állampolgári jogfosztást, vagyoneklobzást vagy halálbüntetést vont maga után. Az 1930-as évek elején a foglyok körülbelül negyedét tették ki, majd a 30-as

---

kell szállítani, ahol 1-1,5 éves korukig együtt maradhatnak. A 1,5-15 év közöttieket árvaházba kell vinni, a 1,5-3 éveseket abban a köztársaságban kell hagyni, amelyben születtek, a 3-15 év közöttieket pedig először befogadó-elosztó pontokon, majd más köztársaságok árvaházaiban kell elhelyezni. A parancs azt is kimondta, hogy az ismeretségben vagy rokonságban álló gyermekeket tilos otthonba küldeni. A 15 év felettiekről aktát kell nyitni, melyet elbírálásra továbbítani kell az NKVD Különleges Tanácsának. (№ 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937. 114.) Anna Larinától, Antonyina Markovától és Hava Volovicstől azonban tudjuk, hogy a gyakorlatban sokszor már másfél éves koruk előtt elválasztották a kisgyermekeket anyjuktól. Emellett, ha nem jelentkeztek a rokonok a gyermekekért, akkor árvaházba vitték őket. (Lásd bővebben: ЛАРИНА 1989.; МАРКОВА 1991.; ВОЛОВИЧ 1989.; ВОЛОВИЧ 1999.) Hava V. Volovics (1916–2000) 1937 és 1953 között raboskodott a Gulágon (például a Komi Köztársaság területén található Vorkután és a sziblagi Szuszlovon). A Szovjetunió Büntető Törvénykönyvének 58.§-ának 9. és 10. pontja alapján ítelték el.

²⁷ 1937. július 30-án kiadott, 00447. számú „Hadművelet az egykori kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek visszaszorítására” műveleti parancs alapján ítelték el őket. Azt sajnos nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy hány százalékot tettek ki a nők. Az érintett személyeket büntetésük jellege alapján két kategóriára osztották. Az elsőbe a „legveszélyesebbek” tartoztak, akiket letartóztatásuk után haladéktalanul ki kell végezni, a másodikba pedig azokat a kevésbé aktív „bűnözőket” sorolták, akikre 8-10 év tábortartás kényszermunkát kell kiszabni. № 25 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00447. 1937. 10–112.

²⁸ ПРИЛОЖЕНИЕ. ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РСФСР 1926 г. 1999. 448–451.

évek közepétől az 50-es évek végéig már igencsak jelentős hányadát.²⁹ Amellett, hogy a kényszermunkások közül sokakat ártatlanul ítélték el és küldtek Gulágra, voltak köztük olyanok is, akik valóban bűncselekményt követtek el, köztük tolvajok, gyilkosok és prostituáltak.³⁰

Az évtizedek során egyébként a nők számaránya – ahogy a diagramon is látható – mindig alacsony volt a férfiakéhoz képest. Számuk 30 ezer és 200 ezer fő között mozgott. Csupán a második világháború alatt történt komolyabb arányváltás, amikor számos férfi rabot kiküldtek a frontra, így a nők a rabok számának a korábbinál nagyobb részét tették ki. Láthatjuk, hogy 1945-re a nők aránya már elérte a 24%-ot.³¹

3. illusztráció: Nők száma és számaránya a Gulág táborokban (1934–1948/53)
(Zemskov 1991. 70–71.)

Integrálás

A lágérbe való megérkezést követően először megszámozták és számmal látták el a nőket. A számot általában rávarrták a ruhájukra, azonban előfordult, hogy rátetoválták a bőrükre, mely degradációt, tárgyként való kezelést fejezett ki.³² „A

²⁹ GULAG (ALSO GULAG, GULAG) <http://www.ausstellung-gulag.org/en/exhibition/subject/gulag-also-gulag-gulag.html> (Letöltés: 2020. 08. 20.)

³⁰ (Bővebben: ГРАНКИНА 1989.) Rájuk vonatkozóan egyelőre nem tudok szám- vagy százalékos arányt közölni.

³¹ ZEMSKOV 1991. 70–71.

³² Emellett megnehezítette a szökést is.

számom a C-219 volt. Ez volt az azonosításunk eszköze, és ez az identitásunkká vált [...] ez egy jól ismert katonai taktika, a gyors embertelenítés érdekében használják; ez a játékterek kiegyenlítésének és az egyéni cselekvések megakadályozásának a módja. Jobban ismertem a 219-es számot, mint a saját nevemet.”³³

Jekatyerina Olickaja szerint ezután az örök általában kitöltöttek egyfajta regisztrációs lapot, amelyen feltüntették az elítéltek fontosabb adatait, köztük teljes nevüket, születési adataikat, nemzetiségüket, foglalkozásukat/iskolájukat, valamint, hogy mikor és miért lettek letartóztatva.³⁴ Majd a fürdőbe vezették őket mosakodás és borotválkozás céljából. Emmi Goldaker memoárjában így írja le a jelenetet: „Egyik [...] barakkba vittek minket, egy fürdőbe. Az öltözőben átadtuk ruháinkat fertőtlenítés céljából. A közelben, a fürdőházban mindenki kapott egy fatálat, amelyet kétszer lehetett megtölteni vízzel. Örömmel öntöttem vizet lesóványodott testemre, lemosva róla a vörös folyékony szappant. A második labor vizet a hajamra hagytam [...]. Számtalan apró fekete pont lebegett a szappanos vízben: tetvek, egész idő alatt ezek a tetvek! Mindannyian rettenetesen vékonyak voltunk. Magamra néztem, és nekem úgy tűnt, mintha egy tízéves kislány alakját látnám: a testemen egyetlen szőr sincs, a mellem eltűnt, a menstruáció már régen megszűnt. Egy éhségben haldokló kislány teste. [...] A „fodrász” – egy olyan fogoly, mint mi – kopaszra borotválta a fejünket. Eltűntették a női nem utolsó jeleit.”³⁵

Ezután kiosztották a ruhákat. Egy 1939-es parancs alapján tudjuk, hogy elviekben milyen és mekkora mennyiségű ruhadarabokat kellett biztosítani a rabok számára. Ezt szemlélteti az alábbi táblázat:

³³ (WERNER 2006. 218.) Margaret Werner (1921–1997) szüleivel a 30-as évek elején Gorkijba költözött. 1939-ben apját hazaárulás vádjával kivégezték, Margaretet pedig 1943-ban kémkedés vádjával 10 év kényszermunkára ítélték.

³⁴ (ОЛИЦКАЯ 1971. 236.) Olickaját (1899–1974) első ízben 1924-ben ítélték el, mert kapcsolatot épített ki az SzR Párttal. Fivérével együtt Lubjankába, majd Szolovkíra került. Ezután száműzték, majd a 30-as években többször is letartóztatták. 1937 és 1942 között a kolimai El’genben volt. Bővebben: ОЛИЦКАЯ (1899–1974) <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1322> (Letöltés: 2021. 05. 22.)

³⁵ Ez Inta egyik táborában történt – a lágert nem nevezi meg Goldaker. (ГОЛЬДАКЕР 2005. 55.) A német származású Goldakert (1919–?) 1945 nyarán tartóztatták le. 10 év kényszermunkára ítélték, és a Komi Köztársasághoz tartozó Intába (többek között Abezbe), majd a mordoviai, Zubova Poljaiani járásban fekvő Potymába szállították. 1955 nyarán tért vissza német földre. Bővebben: ГОЛЬДАКЕР 2005., illetve ГОЛЬДАКЕР (p.1919) <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=245> (Letöltés: 2021. 05. 27.)

Tárgy megnevezése	Mennyiség	Kiosztott holmi megőrzésének maximális ideje (év)	Megjegyzés
<i>Fejkendő</i>	1	1	
<i>Sapka</i>	1	2	Norillagban prémsapkát adtak
<i>Nyári kabát</i>	1	1	
<i>Szoknya</i>	1	1	
<i>Parget-, barhentruha</i> ³⁶	1	1	
<i>Alsóing</i>	2,5	1	
<i>Fehérnemű</i>	2,5	1	
<i>Bőrscizma</i>	1	1	
<i>Törülköző</i>	2	1	
<i>Csizma</i>	3	1	
<i>Pamut kapcarongy</i> ³⁷	1	1	Csak azoknak osztottak ki, akik szabad ég alatt vagy fűtetlen helyiségben dolgoztak.
<i>Rövid (3/4-es) kabát</i>	1	1	
<i>Lélekelegítő</i> ³⁸	1	2	Csak a külső (azaz szabadban) munkát végzők és a fűtetlen helyiségben dolgozók kaptak. A déli (grúz, azerbajdzsáni, örmény, üzbég, tadzsik, türkmén, krími) régiókban nem osztottak.
<i>Bunda</i>	1	4	A szabad ég alatt vagy fűtetlen helyiségben dolgozók 7 %-a kapott csak.
<i>Nemez/ halinacsizma</i> ³⁹	1	2	Csak a szabadban dolgozók kaptak. Lecserélhették pamut harisnyára és gumicsizmára.
<i>Kétujjas gyapjúkesztyű</i>	2	1	2 párt adtak a szabad levegőn dolgozóknak, és egyet adtak az emberek maradékának.
<i>Kombinált kesztyű</i>	2	1	Csak munkavégzőknek adták ki.

1. táblázat: Női kényszermunkások számára kiosztott ruhadarabok és egyéb holmik
(Приложение № 14. Табель № 14. 1939. 488–489.)

³⁶ Parget-, másképp barhentruha, amely a flanelhez hasonló, vastag, pamutszövetből készült sűrűn szőtt, de csak az egyik oldalán bolyhos ruha.

³⁷ Csizma, bakancs és egyéb lábbelik felhúzója előtt a lábra tekert erős, meleg vászon.

³⁸ Rövid, meleg, általában gyapjúból kötött, a felső ruha alatt viselt mellényke.

³⁹ Erős szálú, durva gyapjúból készült fehér, érdes nemez.

Jekatyerina Olickaja memoárjában felidézte, hogy – a borotválási aktus során kialakult kétségbeesés után – mekkora örömet okozott számukra, amikor öltözetet kaptak (rövidnadrágot, melltartót, blúzt, szoknyát, harisnyát és csizmát).⁴⁰ Ám előfordult, hogy egyes ruhadarabok mérete nem felelt meg viselőjüknek. Zinaida Uszova visszaemlékezésében arról számol be, hogy a Potymában kapott fekete formátlan öltözetről (szoknya, steppelt kabát, pamutszövetből készült usánka) úgy tartották, hogy csúnyává, szinte madárijesztővé formálja őket.⁴¹ Maja A. Ulanovszkaja⁴² megerősíti Uszova véleményét, kiegészítve azzal a ténnyel, hogy a ruhák sok esetben még szakadtak is voltak. Emiatt egyes nők, akik értettek a varráshoz és a tábor területén talált tárgyakból tudtak tűt és cérnát fabrikálni, összevarrták a szakadt ruhákat. Ulanovszkaja hozzáteszi, hogy a ruhavarrás azért volt még nagyon fontos, mert sokan úgy vélekedtek, hogy a kisebb mértékben szakadt ruha kevésbé ássa alá méltóságukat. Ennek érdekében megvarrták vagy megvarratták ruháikat. Azok, akik vállalták mások öltözkéneke megvarrását, munkájukért cserébe növelni tudták kenyéradagjukat.⁴³

Gyakran megesett az is, hogy többeknek nem jutott ruha és/vagy cipő. 1948-ban például a szükséges lábbelik 44%-át, a ruhamennyiség pedig 32,5%-át osztották szét köztük.⁴⁴ Ahogy Uszova is megemlíti, ilyen esetekben a lágerparancsnokok megengedték, hogy a rabok saját holmijaikat hordják. Ha szükség volt rá, lábbelijüket a tábor területén felállított cipőműhelyben megjavíthatták.⁴⁵

Mindezek után következett a szelekció, ahol többféle kategorizálás létezett. Figyelembe vették, hogy kit milyen okból és mennyi időre küldtek kényszermunkára. Három csoport volt. Az egyiket az öt évnél kevesebb időre, a másodikat az öt évnél hosszabb időre ítelt urkák, azaz köztörvényesek alkották. A harmadik csoportot az ellenforradalmi vétségekért kényszermunkára ítelt politikai rabok képezték. A szelekció során fontos szempont volt az egészségügyi állapot is. Az ún. *raszpiszanyije boleznyi*, azaz betegség(ek) listája határozta meg az egyes kategóriákba sorolandók körét:

⁴⁰ Олицкая 1971. 235.

⁴¹ (Усова 1988. 15.) Zinaida Uszova (1924–2013) 1938 és 1945 között raboskodott a Gulágon, többek között volt a moszkvai butirkai börtönben és a mordovai Potymában.

⁴² Maja Ulanovszkaját (1932–2020) 1952-ben ítélték 25 év szabadságvesztésre. Az ozerlagi táborba került. 1956-ban felülvizsgálták ügyét, és 5 évre csökkentették büntetését. Bővebben: Улановская 2005.

⁴³ Улановская 2005. 356–365.

⁴⁴ GEREBEN 2013. 324.

⁴⁵ Усова 1988. 15.

Év	Kategorizálás
1931	1. fizikai munkát végzők (betegek is) 2. alacsonyabb rendű munkát végző betegek 3. rokkantak
1939	1931-es kategorizálás megerősítve
1940	1. fizikai munkára alkalmas 2. korlátozott munkaképességű 3. legyengült 4. beteg 5. rokkant 6. állandó támogatásra szorul
↓ <i>Bővül</i>	1. nehéz fizikai munkára alkalmas 2. közepes nehézségű fizikai munka végzésére alkalmas 3. könnyű fizikai munkát végző 4. igazoltan rokkant, aki dolgozik 5. igazoltan rokkant, aki nem dolgozik 6. hivatásos munkás 7. ? ⁴⁶

2. táblázat: Raszpiszanyije boleznji szerinti kategorizálás
(Alexopoulos 2017. 67–68.)

Létezett egy teljesen más jellegű válogatás is, amikor az örök kiválasztották azokat a szerintük szemrevaló nőket, akiket ágyassá akartak tenni. Belső (például irodai) munkát ajánlottak fel számukra, cserébe azért, hogy szeretőik legyenek. Azokat, akik ezt a fajta ajánlatot elutasították sokkal nehezebb fizikai munkára osztották be.⁴⁷

Az integrálási folyamat zárásaként „elhelyezték” a nőket egy barakkban, mely a négyzet vagy téglalap alakú zónán/„börtönzónán” belül helyezkedett el. Jekatyerina Olickaja így írja körül a tábort: „Fa cölöpkerítés, néhány sor szögesdrót, a sarkokban tornyok, bennük örökkel. Egy nagy fakapu, a kapunál pedig vahta. A nyitott kapukon át egy nagy udvart láttunk; a távolban lévő udvaron női rabok tolongtak és minket bámultak. Az udvar mindkét oldalán, mint egy utca mentén, alacsony fa barakkok álltak.”⁴⁸ A vahtánál, azaz őrszobánál, az örök feladata volt ellenőrizni a lágerbe belépő és az onnan kilépő személyeket, köztük a szállítmányokat kísérő öröket. Az idézetben említett ellenőrző kapukból pedig akár hármat-ötöt is felállítottak a nagyobb lágereknél. Baldajev szerint minden 3000 rabra jutott egy kapu.⁴⁹

⁴⁶ A szerző nem nevezi meg.

⁴⁷ BALDAEV 2010. 72.

⁴⁸ ОЛИЦКАЯ 1971. 236.

⁴⁹ KOVÁCS-SZTRÉS 1989. 41.

1939-től Lavrentyij Berija,⁵⁰ belügyi népbiztos utasítására valamennyi tábor kerítésénél kialakítottak egy úgynevezett „senki földjét”, azaz tiltott zónát (*zapretnaja zona*). A terület körülbelül 5 méter szélességű volt, melynek kezdetét olykor megjelölték táblával, vagy akár szögesdróttal. Azokat a foglyokat, akik ráléptek, azonnal lelőtték az őrök. Emiatt nevezték a „senki földjét” „halálzónának” is.

Előfordult, hogy a nőket „nem várta” alvásra vagy étkezésre szolgáló épület, csupán egy üres terület, esetleg félkész állapotban lévő „barakkhálózat”. Ilyen helyzetben a raboknak kellett felépíteniük a tábor valamennyi épületét. Ezen folyamat részleteit megismerhetjük a hazaárulók hozzátartozói számára létesített Alzsirban raboskodó Safira R. Nuralina,⁵¹ illetve Irina Alferova-Ruge⁵² memoárjából. Nuralina a következőt írja: „(...) a nők barakkokat építettek, kerítést emeltek, parlagon szántottak kertek és veteményesek számára. Egész nap kemény, szinte sziklás földet ástunk, ültettünk, gyomláltunk, árkokat ástunk az öntözőcsatornáknak. Minden négy emberre tizenöt hektár szántó jutott. Éjszaka pedig nádat gyűjtöttünk a laktanya kályháihoz.”⁵³ Bár Alferova-Ruge vegyes táborban volt, visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a férfi rabok miután beszerezték az építőanyagokat, egy nagy területet elkerítettek szögesdróttal, majd 7x21 méteres sátrakat húztak fel valamennyi fogoly számára, hogy átvészeljék az első telet. A nők farönköket hordtak a tábor területére, a szigetelésre mohát gyűjtöttek, és a férfiakkal együtt felhúzták az épületeket, valamint emeletes ágyakat, asztalokat, padokat fabrikáltak.⁵⁴

A lágerek általában a következő épületekből álltak: 1. adminisztrációs épület, 2. ebédlő és tanterem, 3. rokkantak részlege, 4. büntető elkülönítő, 5. hullaház, 6. kórház és konyha, 7. gyógyszertár, posta, cenzori hivatal, 8. kisbolt, 9. átjáró a zónába, 10. KPP,⁵⁵ vízleeresztő, udvar központja, 11. fűtőanyag raktára, 12. vil-

⁵⁰ Berija (1899–1953) a Cseka vezetője volt Grúziában (1921–1931), majd 1938-ig a Grúz Kommunista Párt első titkára. 1938 és 1946 között belügy- és állambiztonsági népbiztos, 1953-ban belügyi és állambiztonsági miniszter, 1938-tól a szovjet politikai rendőrség, az NKVD főnöki posztját töltötte be. A sztálini koncepciók perék egyik legfőbb felelőse volt. 1945-től a Szovjetunió marsallja, 1946-tól 1953-ig miniszterelnök-helyettes volt. Sztálin halála után a Hruscsov-féle új vezetés koholt vádak alapján letartóztatta és 1953 decemberében kivégeztette.

⁵¹ Nuralinát (1915–?) 1938 márciusában tartóztatták le mint nép ellenségének feleségét. Kényszermunkára ítélték, Alzsirba került, ahonnan 1946-ban szabadult. НУРАЛИНА (p.1915) <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=389> (Letöltés: 2021. 05. 26.)

⁵² Alferova-Rugét (1925–?) 1949-ben osztották be az 503. munkatáborba, melynek kényszermunkásai a Szalehard-Igarka vasútvonal (Nyugat-Szibéria) építésével foglalkoztak. Bővebben: АЛФЕРОВА-РУГЕ <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=426> (Letöltés: 2021. 05. 26.)

⁵³ НУРАЛИНА 2005. 102.

⁵⁴ АЛФЕРОВА-РУГЕ 2000. 106.

⁵⁵ *Kontrol'no propuszknoj punkt*, Ellenőrző pont

lamos alállomás, 13. szakemberek épülete, 14. ipari zóna, 15. tér a raboknak (itt zajlottak a létszámmellenőrzések), 16. WC (ez általában egy földbe vájt gödör volt), 17. munkások barakkja (OLP,⁵⁶ ITL⁵⁷), 18. tisztibarakk, 19. örök barakkjai (Dancig Sz. Baldajev szerint előfordult, hogy az örök külön településen laktak. Ezeket „kutyafalvának” vagy „szemetek kunyhóinak” nevezték a rabok.⁵⁸), 20. őrség garázsja (MVD⁵⁹), 21. örkutyák tenyésztelepe, 22. rabok lakózárnája, 23. külső KPP, 24. könyvtár, 25. Közrendészeti Osztály, 26. őrtorony, 27. jégkamra, 28. zöldség-raktár, 29. élelmiszerraktár, 30. rabok ebédlője, 31. klub, 32. sportpálya, 33. szabó- és cipésműhely, 34. szivattyútelep, 35. kazánház, mosókonyha, 36. kovács- és lakatosműhely, 37. garázs, 38. asztalosműhely, 39. ruharaktár, 40. fürdő, 41. melegház, 42. tűzoltórészleg, 43. istálló és gazdasági bejáró, 44. disznóól, 45. lőtér, 46. rabok temetője (a holttesteket tömegsírokba helyezték), 47. bejárat a táborba, 48. őrzőjárat ösvény.⁶⁰

A tábori hierarchia, a kapcsolatok szerepe

A nők sorsát már a lágervilágba való megérkezést követően nagyban meghatározta, hogy milyen pozíciót foglaltak el a tábori hierarchiában.⁶¹ Minden elítéltnak volt egy büntetőjogi besorolása – milyen cselekményért, milyen cikkely alapján – ítélték el, másrészt a rabok is létrehozták a maguk hierarchiáját, mely részben a tolvajvilág archaikus szokásjogán nyugodott. Közöttük is megkülönböztethetünk politikai és köztörvényes rabokat. Előbbiek, akiket tábori nyelven „*kicsi rózsáknak*” hívtak – köztük hazaárulók és ellenforradalmárok, illetve azok hozzátartozói –, álltak a hierarchia alján. Rabtársaikhoz képest nagyobb szigorral ellenőrizték és a legnehezebb munkákra osztották be őket. Galina M. Ivanova történész szerint egyébként a sztálini időkben „politikai foglyoknak” tekintett elítéltek – szemben a cári rezsim forradalmár rabjaival – valójában sosem képezték a rendszer ellenékét és nem is küzdöttek annak megdöntéséért.⁶²

A tábori hierarchia csúcán álltak a könnyebb munkát végző és „tevékenységeiket szabadabban űző” köztörvényesek, akiket „*kis violáknak*”, illetve „*urkáknak*/

⁵⁶ *Otgyel'nij lagpunkt*, Különálló lagpunkt

⁵⁷ *Izspravitel'no-trudovoj lager*, azaz Javítómunkatábor

⁵⁸ KOVÁCS–SZTRÉS 1989. 41.

⁵⁹ *Minyisztyersztvo Vnutrennyih Gyel*, Belügyminisztérium.

⁶⁰ BALDAEV 2010. 62–63.; ПРОЕКТ ИНСТРУКЦИИ О РЕЖИМЕ СОДЕРЖАНИЯ ЗАКЛЮЧЕННЫХ В ОСОБЫХ ЛАГЕРЯХ МВД СССР 1950. 558–560.

⁶¹ Aláéberkörülményekre a terjedelmi keretek miatt most nem térek ki. Bővebben: BÁRDONICSEK 2021.

⁶² ИВАНОВА 2006. 196–197.

urkásznak” neveztek.⁶³ Jelentős számban megfordultak közöttük prostituáltak, tolvajok, és olyanok is, akiket azért fogtak és ítélték el, mert néhány alkalommal pár percet késtek a munkahelyükről, vagy mert a szükség és éhínség rávitte őket a lopásra. Egyesek – különösen az elit tagjai, akiket nem osztottak be munkára, sokkal inkább az örök munkáját segítő irányították az egyes munkásbrigádokat és kínozták az „arra érdemeseket” – a férfi rabokhoz és az örökhöz hasonlóan bántak nőtársaikkal. Hava Volovics szerint a Vorkutába tartó vonatút során az urkák felajánlották az örök számára a politikai foglyok ételeit vodkáért vagy kenyérért cserébe.⁶⁴ Jevgenyija Ginzburg szerint az el’geni táborban pedig „elkapták” a 15-16 éves lányokat, elvették a politikai foglyok ruháit, ételeit, és jártasak voltak mindenféle szexuális perverzióban.⁶⁵

A hierarchiai elv szerinti rendeződésnél rendkívül fontosnak tartották a kialakult szokások, íratlan szabályok betartását és betartatását, így például a tolvaj törvényt, vagy a „felelj meg a tetoválásodnak törvényt”. Utóbbi azt jelentette, hogy a rabok hierarchiájában minden „szintnek” megvolt a maga szimbólum „köre”, melyből választhatott, ennél fogva senki nem viselhetett olyan tetoválást, mely a hierarchiában felette állók tetoválási szimbólumai közül való volt (például macska). Ha valaki mégis megsértette a „törvényt”, akkor a többi rab kényszeríthette az illetőt, hogy távolítsa el tetoválását, ha kell késsel, savval vagy akár dörzspapírral.

Megesett, hogy az elítéltek vallási elv szerint szerveződtek csoportba. Ilyen volt például a „monaski/monaskák” kategóriája. Noha „apácáknak” hívták őket, a szabad világban sokuknak volt férje, egy vagy akár több gyermeke. Sokszor egyáltalán nem léptek kapcsolatba más rabokkal, idejüket inkább barakkjuk egyik sarkában tömörülve töltötték zsoldárénekléssel és imádkozással. Käthe Friedrich⁶⁶ szerint a fürdést parázna dolognak, az öröket pedig a gonosz megtestesítőinek tartották, tanításaik szerint tilos volt a munkavégzés, a parancsnak való engedelmesség, az ellenségektől való élelem elfogadása⁶⁷ – visszaemlékezők szerint sokszor a nemapácák mentették meg őket az éhenhalástól. Amikor valamilyen utasításnak nem tettek eleget, büntetőblokkba zárták, vagy kínzásnak vetették alá őket az örök, vagy az általuk megbízott köztörvényesek.⁶⁸

⁶³ VASICEK 2003. 18.

⁶⁴ VOLOVICH 1999. 267.

⁶⁵ (GINZBURG 2002. 353–354.) Ginzburgot (1904–1977) kétszer tartóztatták le, először 1937-ben, majd 1949 októberében. Több börtönben és táborban is „megfordult”, köztük a butirkai börtönben, és a kolimai El’genen. 1949 decemberében engedték szabadon.

⁶⁶ Käthe Friedrich (1916) 1948 és 1955 között raboskodott Gulágon.

⁶⁷ FRAEDRICH 1997. 211–212.

⁶⁸ FRAEDRICH 1997. 211.

Sokan azért keresték egymás társaságát, hogy megoszthassák egymással magányukat, gondolataikat, felvidítsák egymást. Ezzel egybecseng Flora Leipman⁶⁹ visszaemlékezése: „Felhúztam a szoknyámat a térdem fölé, hogy úgy nézzen ki, mint egy kilt, a harisnyámat pedig lehajtottam térdmagassáig. A takarómat skót módi szerint átvetettem a vállamon, a kalapomat pedig magam elé akasztottam, mint egy erszényt. Büszkén szárnyalt a hangom, az 'Annie Laurie'-t, a 'Ye Banks and Braes o' Bonnie Doon'-t énekeltem, és mindig a 'God Save the King'-gel fejeztem be, eredeti nyelven.”⁷⁰ Voltak olyanok is, akik azért keresték fel egymást, hogy titokban megüljék az ünnepeket, megtartsák a keresztelőket. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy ezek az alkalmak olyan szempontból is meghatározóak voltak, hogy eszükbe juttatták régi életüket, illetve lehetőséget biztosítottak a borzalmak egy pillanatra való elfelejtésére.

Memoárokból és Szolzszenyicintől tudjuk, hogy nem egyszer alakultak ki barátságok, sőt akár szerelmek az egymás melletti női és férfi lágerlakói között. Sok esetben váltottak levelet egymással a szögesdróton keresztül, vagy a facölöpök között, a leveleken azonban nem saját, hanem álnevüket tüntették fel, így, ha bármelyik őr elcsípett egy ilyen levelet, nem tudta beazonosítani a levélváltókat.⁷¹ Amennyiben nem volt mód arra, hogy átjuttassák a leveleket egyik lágerből a másikba, akkor megpróbálták a munkavégzés helyén megvalósítani a levélváltást. Ilyenkor kerestek egy „postafiókként működtethető”, kevésbé feltűnő helyet, ahol az egyik láger „lakói” eldugták, a másik tábor kényszermunkásai pedig felvették a leveleket.⁷²

Egy nő lágeren belüli sorsa egyébként magán a hierarchiában elfoglalt helyén kívül nagyban függött attól, hogy milyen kompromisszumokra volt hajlandó a túlélésért folytatott küzdelemben. Sokan egyedül abban láttak lehetőséget életkörülményeik javítására vagy a gyakori bántalmazások elkerülésére, hogy egyfajta túlélési stratégiaként kapcsolatot alakítottak ki egy őrral vagy egy köztörvényes státuszban lévő lesbikus nővel. Így elkerülhették a későbbi bántalmazásokat, de akár több élelemhez és ruhához is hozzájuthattak. Vegyes táborokban, vagy egymás mellett fekvő női és férfi lágeres esetében gyakran születtek házasságok szerelemből vagy érdekből – ilyenkor az esketési ceremóniákat olyan papok bonyolították le, akik maguk is rabok voltak. Emellett voltak olyan kapcsolatok, melyek sosem voltak többek egyszerű párkapcsolatnál, a két fél mégis „férjnek” és „fele-

⁶⁹ Leipman 1918-ban született Glasgow-ban. Szülei orosz zsidók voltak. Miután édesapja 1932-ben meghalt, a család Szovjetunióba költözött. Édesanyját kémkedés és hazaárulás vádjával elítélték és Gulágra vitték. Majd magát Flora Leipmant is kényszermunkára ítélték és Kazahsztánba küldték. 1945-ben szabadult.

⁷⁰ LEIPMAN 1987. 69.

⁷¹ APPLEBAUM I. 2005. 582.

⁷² APPLEBAUM I. 2005. 582.

ségnek” szólította egymást – a leszbikus kapcsolat esetében általában a robusztusabb nők töltötték be a férj szerepét. Mindkét esetben általában önvédelmi okok voltak a háttérben, ugyanis sok nő úgy érezte, hogy csak házasként őrizheti meg méltóságát és biztonságát más rabokkal szemben (mind a lágér, mind a munkavégzés területén, mind pedig a munkára és a lágér területére történő vonulás során). Hiszen a rabok – főleg a „magas rangú” urkák – asszonyait más kényszermunkások meg sem közelíthették, ha meg akarták őrizni saját testi épségüket. A házasfelek azonban nem minden esetben voltak hasonló jelleműek. Megesett, hogy egy tisztességes nő, akit mondva csinált okkal ítélték kényszermunkára, egy köztörvénnyessel, például rablóval, vagy gyilkossal kelt egybe.

Összegzés

Ami a lágerekben a nőkkel történt, az ékes példája annak, a sztálini rendszer hogyan roppantotta össze az egyént és annak személyiségét, miként szégyenítette meg az embereket, milyen módon hozta függő helyzetbe és tartotta állandó bizonytalanságban polgárait. A kollektív büntetőjogi felelősséget bevezetve, új jogi kategóriákat teremtve, gyakran a legapróbb kihágás elkövetése miatt, vagy pedig teljesen valótlan indokkal küldtek embereket Gulág-táborokba – láthattuk, hogy „csak” 1934 és 1939 között majdnem négyszeresére nőtt a kényszermunkára ítélt nők száma.

Így az átélt borzalmak és az állandó kiszolgáltatottság közepette kialakult kötelékeknek rendkívül meghatározó szerepük volt. Komoly megtartó erőt, vigaszt, vagy akár az életben maradásra, életkörülmények javítására plusz esélyt is jelenthettek. Az újonnan létesült barátságok, érdekkapcsolatok és szerelmek születhettek egyaránt a lágerek területén belül, vagy a szögesdróton keresztül is, ám tartósságuk gyakran csak a táborban töltött időintervallumra korlátozódott. Voltak azonban erős kötelékek is a rabok között, melyek a tábori élet után is meghatározó szerepet töltöttek be életükben.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Visszaemlékezések

- FRAEDRICH, Käthe 1997: *Nők a Gulagon*. Canissa
- GINZBURG, Eugenia S. 2002: *Journey into the Whirlwind*. Harvest Books.
- LEIPMAN, Flora 1987: *The Long Journey Home*. London.
- VOLOVICH, Hava 1999: My past. In: Simeon Vilensky: *Till My Tale is Told. Women's Memoirs of the Gulag*. 241–278.
- WERNER, Margaret 2006: *Dancing Under the Red Star. The Extraordinary Story of Margaret Werner, the Only American Woman to Survive Stalin's Gulag*. Karl Tobien (Ed.), WaterBrook Press.
- АЛФЕРОВА-РУГЕ, Ирина А. 2000: Из писем в Игарский музей // *Стройка № 503 (1947–1953): Документы. Материалы. Исследования*. Вып. 1. – Красноярск: Гротеск. 106–109.
- ВОЛОВИЧ, Хава В. 1989: О прошлом // *Доднесь тяготееет*. Вып. 1: *Записки вашей современницы* / сост. С. С. Виленский. Москва. 461–494.
- ГОЛЬДАКЕР, Эмми 2005: *Деревянный чемодан. Воспоминания узницы немецких лагерей*. О-во „Мемориал”. Москва, Звенья.
- ГРАНКИНА, Надежда В. 1989: *Записки вашей современницы* / биограф. справка Э.Силиной // *Доднесь тяготееет*. Вып. 1: *Записки вашей современницы*. Москва.
- ЛАРИНА А. М. 1989: *Незабываемое*. Москва, АПН.
- МАРКОВА А. Ф. 1991: Письмо бывшей узницы // *Уроки гнева и любви : Сб. воспоминаний о годах репрессий (20-е – 80-е гг.)*.
- НУРАЛИНА, Шарифа Рахимжановна 2005: *Ничто на земле не проходит бесследно : зап. Р.Тогобицкой*.
- ОКУНЕВСКАЯ, Татьяна К. 1998: *Татьянин день*. Москва, Вагриус.
- ОЛИЦКАЯ, Екатерина Л. 1971: *Мои воспоминания II*. Frankfurt/ Москва: Посев.
- УЛАНОВСКАЯ, Надежда – УЛАНОВСКАЯ, Майя 2005: *История одной семьи: мемуары*. Санкт-Петербург, ИНАПРЕСС.
- УСОВА, Зинаида Даниловна: *ЧСИР: Воспоминания*. 1988. <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=unpublished&syn=320> (Letöltés: 2021. 05. 25.) (Kézirat)

Rendeletek, adatbázisok, gyűjtemények

- BALDAEV, Danzig S. 2010: *Drawings – from the – Gulag*. FUEL Publishing.
- BALDAEV, Danzig S. 2008–2011: *Russian - Criminal - Tattoo Encyklopaedia Volume I–III*. Fuel Publishing.

BALDAEV, Danzig S. 2013: *Russian Criminal Tattoo Encyklopaedia Postcards*. Fuel Publishing.

№ 25 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». 1937. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 103–112.

№ 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 1937. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 114–118.

№ 30 ПРИКАЗ НКВД СССР № 00689 «О порядке ареста жен изменников родины.» 1938. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 121.

№ 113 ПРИКАЗ НКВД СССР. № 00943 «О введении новых норм питания и вещевого довольствия...» Приложение № 14. ТАБЕЛЬ № 14. вещевого довольствия заключенных, находящихся в лагерях и НТК ГУЛАГа НКВД СССР (для женщин на 1 человека). 1939. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 488–489.

БАЛДАЕВ, Данциг С. 1992: *Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы)*. Края Москвы, ИТЛ УПР. ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ ДАЛЬСТРОЯ. <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 04. 27.)

ПРОЕКТ ИНСТРУКЦИИ О РЕЖИМЕ СОДЕРЖАНИЯ ЗАКЛЮЧЕННЫХ В ОСОБЫХ ЛАГЕРЯХ МВД СССР, направленный МВД в МГБ СССР на согласование. 1950. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: *Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Москва, 2000. 558–571.

СИБИРСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 04. 27.)

Feldolgozások

ALEXOPOULOS, Golfo 2017: *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag*. New Haven and London, Yale University Press.

APPLEBAUM, Anne 2005: *A Gulag története I*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

BÁRDONICSEK Dominika 2021: *A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női tábora (1934–1953)*. MOSZT Könyvek 13. Újrakiadás. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport.

- GEREBEN Ágnes 2013: *Megtorlások a Szovjetunióban*. Helikon, Hn.. 319–329.
- GULAG (ALSO GULAG, GULAG) <http://www.ausstellung-gulag.org/en/exhibition/subject/gulag-also-gulag-gulag.html> (Letöltés: 2020. 08. 20.)
- HORVÁTH Attila 2008: A szovjet család- és házassági jog. *Iustum Aequum Salutare IV./3.* 55–63.
- KOVÁCS Ákos – SZTRÉS Erzsébet 1989: *Tetovált Sztálin: Szovjet elitéltek tetoválásai*. Szeged, Népszava.
- VASICEK, Caroline 2003: *Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag*. Boston College Electronic Thesis or Dissertation, Boston.
- ZEMSZKOV, Viktor Ny. 1991: *Szovjet Füzetek IV. A Gulag tényekben, adatokban*. A Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája, Budapest.
- АЛФЕРОВА-РУГЕ Ирина Андреевна (р.1925)* <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=426> (Letöltés: 2021. 05. 26.)
- ГОЛЬДАКЕР ЭММИ (р.1919) работница консульства* <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=245> (Letöltés: 2021. 05. 27.)
- ИВАНОВА, Г.М. 2006: *История ГУЛАГа, 1918 — 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Наука, Москва.
- МАРКОВА Антонина Фёдоровна (р.1907) инженер-химик* <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1108> (Letöltés: 2021. 05. 28.)
- НУРАЛИНА Шарифа Рахимжановна (р.1915) комсомольский работник* <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=389> (Letöltés: 2021. 05. 26.)
- ОКУНЕВСКАЯ (1914–2002)* <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=713> (Letöltés: 2021. 05. 26.)
- ОЛИЦКАЯ Екатерина Львовна (1899–1974) член партии эсеров* <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1322> (Letöltés: 2021. 05. 22.)
- ПРИЛОЖЕНИЕ. ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РСФСР 1926 г. (статья 58 с последующими изменениями) // *Репрессированные геологи*. (Гл. ред.) В.П.Орлов. Москва–СПб, 1999, 448–451.

Szépirodalom

- SZOLZSENYICIN, Alexander 1989: *A GULAG szigetcsoport. 1918–1956. I-II. kötet*. Alföldi Nyomda, Debrecen.

POMÁZI-BÁRDONICSEK, DOMINICA

PhD student, University of Pécs

THE ROLE OF INTEGRATION AND RELATIONSHIPS IN WOMEN'S CAMPS IN THE GULAG

In my study I am looking for the answer to the following questions, concerning the Gulag in the Soviet Union, in the Stalin era: For what reason, and according to which regulations could women be sentenced to forced labor? How did their numbers develop in the 1930s and 1940s? What kind of camp were they put into in the “Island World”? How were they integrated into the camps – the initial humiliation, registration, clothes distribution, selection, etc.; and to what extent was the life of women – who were deprived of their rights and identities and often treated as “toys” – determined by their position in the camp hierarchy? I am doing this with the help of decrees, recollections and diaries of prisoners and guards, A. Solzhenitsyn *The Gulag Archipelago 1918-1956. I-II.* and the depictions and notes made by the Gulag folklore researcher Colonel Dancig Sz.

Friendships, love affairs, relationships of interest, and „marriages” were made. What role did relationships with fellow prisoners and guards play in the lives of female prisoners in the midst of constant physical and psychological hardship? Did this role increase their chances of survival, provide an opportunity to avoid later abuse, and mean a sustaining force?

**HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TAPASZTALATAI,
EREDMÉNYEI**

MUSKOVICS ANDREA ANNA

A TÁRNOKIAK ELHURCOLÁSTÖRTÉNETE A MIKROTÖRTÉNETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Bevezető gondolatok

A történelmi folyamatok vizsgálata többnyire a levéltárakban és más gyűjteményekben őrzött írott források feltárásával történik. Ennek során a kutatók elsősorban felülnézetből láttatják a történéseket, az átfogóbb események elemzésére törekszenek, míg a mikroszint, az egyes családok és személyek története bizonyos szinten rejtve marad. A korábbi évszázadok eseménysorozatának feltárása során – elsősorban a személyesebb tartalmú források hiánya miatt – más feldolgozási módra nem is volt, és a mai napig sincs igazán lehetőség. Mindez azonban a XX. század sorsfordító, családok százezreinek életét befolyásoló történéseinél megváltozott. Az első világháborútól, de még inkább a második nagy világégéstől eltérően kerültek a szóbeli emléktanyagok, valamint a túlélők által írott naplók és visszaemlékezések, ezek által pedig a személyes sorsok, egy-egy család vagy kisebb közösség története. A néprajztudományon belül ezzel szemben kezdetek óta a terepmunka játszotta a főszerepet, interjúzások, tárgyak gyűjtése révén kezdték meg a kutatók a XIX. század végén az egyes témák feldolgozását, amely kutatások elsősorban a jelenre, valamint az emlékek alapján elérhető évekre, évtizedekre összpontosítottak.

Tudományainkban sokszor hangoztatott tézis, hogy interdiszciplináris kutatásokra van szükség, hogy az egyes diszciplínák módszereit, forrásait élesen nem szabad egymástól elválasztani. Természetesen az egyes történeti témák nem kutathatók hasonlóan, a második világháború és az annak következményeként lezajlott események azonban pont azok, amelyek mind a történet-, mind a néprajztudomány fő érdeklődési körébe eshetnek. Egyrészt, kettős végzettségem lehetett az a mozgatórugó, amely a „málenkij robot” kutatása terén is egy olyan irányba indított el, ahol nem általánosságban az elhurcolásnak a története, hanem sokkal inkább a személyes sorsok érdekelték. Másrészt, az idősokkal folytatott beszélgetések, a január 8-i tárnoki megemlékezéseken megéltek mind azt erősítették meg bennem, hogy a megnyugváshoz, a megbékéléshez szükség van arra, hogy a családtagok megismerjék szeretteik történetét, hogy a közösség tisztában legyen a település tragikus eseményeivel, hogy a leszármazottak érezzék, hogy szeretteik emléke nem merül feledésbe.

A Tárnokon 1945. január 8-án lezajlott elhurcolás történetével 2012-ben kezdtem el foglalkozni. Ezen kutatás keretében éveken át elsősorban nem maga a konkrét eseménytörténet érdekelt, hanem kezdetben az elhurcolás következtében elhunytak, később pedig már valamennyi, a tragédiában érintett személy történetét igyekeztem feltárni. Mindezek során természetesen az elhurcolás hátterében álló okok, a gyülekező, a szovjet táborokba történő kiszállítás, tehát a főbb események is feltárultak, ezek megismerése azonban a személyes történetek alapján váltak ismertté.

Jelen tanulmányban ezt a mikroszintű vizsgálatot szeretném bemutatni, ennek forrásait, módszereit, lehetőségeit ismertetem. Milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy egy ilyen kutatást elvégezzünk? Melyek a helytörténeti kutatások módszerei, forrásai? Milyen forrásokra (akár tárgyi, akár írott) bukkanhatunk az egyes családok körében? Mely témák kutathatók a leginkább a visszaemlékezések alapján? Milyen forrásértékkel bírnak a fogságból hazakerült tárgyak? Miért van szükség helytörténeti mélyfúrásokra? Ezen mélyfúrások eredményei miben járulhatnak hozzá, miben árnyalhatják a regionális szintű kutatásokat? Mind olyan kérdések, amelyek egy levéltári kutatás során ilyen mélységben nem bukkannak felszínre, ugyanakkor csak ezek megismerésével, felkutatásával válhat teljessé egy elhurcolás története, ezek alapján tárulhatnak elénk a személyes sorsok, az egyes családi tragédiák. Mind-ezen sorsok összességéből pedig egy közösség kálváriáját ismerhetjük meg.

Tragédiák sorozata

Az első világháborúban, eddigi ismereteink szerint 105 tárnoki katona vesztette életét, de legalább ugyanennyien szenvedtek el élethosszig tartó lelki sebeket, és többen testileg is megrokkantak a háború borzalmai között. Ekkor azonban még senki sem sejtette, hogy bő két évtized múlva ennél is több személyt és családot érintő tragédiásorozat következik be, amely közel 200 civil és katona életét fogja követelni. Bárdossy László 1941. június 27-én jelentette be, hogy Magyarország hadiállapotban áll a Szovjetunióval. Ez a bejelentés szinte valamennyi magyarországi, ezáltal tárnoki család életét megpecsételte. Nem sok családot találni, akiket a háború vagy annak tragikus következményei ne érintettek volna.

A tárnokiak 1941-től tapasztalták meg a háború borzalmait, ekkor kezdték bevonultatni a helyi férfilekosságot, néhány hónap múlva pedig az első tragikus hírek is megérkeztek az elesettekről. A legtöbben 1942/1943 telén, a Don-kanyarnál megsemmisülő 2. magyar hadseregben harcolva estek el, jelenlegi ismereteink szerint 31-en – a harcokban és a hadifogságban pedig közel 80 tárnoki férfi hunyt el.

A lakosság a háború borzalmait 1944-től testközelből is megtapasztalta. 1944 márciusában német csapatok szállták meg a települést, a nyár folyamán pedig az izraelita lakosságot deportálták. December elején a harci cselekmények is elérték

Tárnokot: a Budapest ellen irányuló támadások során több civil lakos is életét vesztette, a települést pedig szovjet csapatok szállták meg.

Az első belövéstől kezdve a lakosság folyamatos félelemben, rettegésben élt.¹ A harci események és erőszakoskodások elől Tárnok lakosságának jelentős része már december elején felköltözött a település határában található szőlőhegy pincéibe. A félelmet és kétségbeesést a legkifejezöbben talán Hladik Nándor plébános fogalmazta meg, aki a megszállást követő napokra így emlékezett vissza: „A kőbánya hatalmas termeiben mondtam a szt. misét, mint valamikor az ősegyház papjai a római katakombákban. Kívülről tompán behallatszott az aknák robbanása, lent pedig a ládákból összeállított oltár körül pár szál gyertya fényénél könnyezve énekeltek a gyűrött, fáradt arcú emberek, akiknek énekébe belevegyült a megmentett lovag dobogása, a tehenek bögése és a kecskék mekegése. Prédikálni nem volt nehéz, a szó jött magától, hiszen soha oly közel nem éreztem az Istent, mint akkor, és soha nem éreztem annyira papnak magamat, mint ott, az Isten irgalmáért könyörgő, síró emberek között. De nehéz is volt, mert tőlem vártak vigaszt, mikor én is nagyon éreztem a körülöttem dübörgő vérzivatar súlyos keresztjét.”²

A tárnokiak reménnyel telve várták az 1945-ös évet, bízva a békében, és abban, hogy szerették a frontról épségben hazatér. 1945 azonban nem a várt békével, hanem egy újabb tragédiával köszöntött be, amely elől sem a föld alatti, mészkőbe vájt borospincék, sem pedig a tót származás és a nyelvismeret nem adott menekülést. 1945. január 7-én mind a faluban, mind pedig a szőlőhegyen kihirdették, hogy másnap az érdi vásártéren kell jelentkeznie a 16 és 60 év közötti férfilakosságnak. Egy biztonságot jelentő igazolást ígértek, amelynek reményében az előírt korosztályba nem tartozók, de még a betegek közül is többen útnak indultak. Az igazolást azonban 66-an soha nem kapták meg, több tucatnyian pedig csak évekkel később, amely a (hadi)fogságból történő szabadulásukat igazolta.

Kutatástörténeti vázlat

A második világháború áldozataival kapcsolatos első kutatásokat Cserhádi István végezte, aki az 1980-as években kezdte összeállítani az elhunytak listáját. A gyűjtőmunka során egyrészt az anyakönyveket, azon belül is a holttá nyilvánításokat

¹ „Karácsony szt. estéjén és éjszakáján a glória helyett az ágyúk és géppuskák, valamint az aknák és gránátok robbanásának hangja szállt az ég felé. Legborzasztóbb ez az éjszaka volt. Ettől fogva kb. nagyhétig mindenki csak azt sóhajozta, csak éjszak[a] ne volna. A nappalok is nagyon nehezek voltak, de az éjszakák...” – emlékezett vissza Hladik Nándor tárnoki plébános. (MÓZESSY 2004. 271.)

² MÓZESSY 2004. 271.

vizsgálta, másrészt pedig a még élő hozzátartozókat, leszármazottakat kereste fel. Minden egyes személyről külön adatlapot vezetett, amelyre nemcsak a fogsággal kapcsolatos, hanem a személyes adatokat (házastárs, szülők, gyermekek stb.) is felvezette. (1. illusztráció) A kutatás lezárulta után eredményeit táblázatba rendezte, a lapokat pedig füzetté fűzte össze. Az 1988 májusára elkészült lista 177 személyt tartalmazott, de ez a szám később 193-ra emelkedett. Ezeket a neveket vésték fel az 1989. október 29-én felavatott második világháborús emlékműre. Közülük 61 személlyel kapcsolatban írta azt Cserhádi István, hogy „málenkij roboton” hunyt el.³ Ezen kutatás eredményeiről a későbbiekben még szólni fogok, itt előljáróban csak annyit említek meg, hogy ez az adatbázis tette lehetővé, hogy Tárnokon egy mikroszintű, az egyes személyek sorsára kiterjedő kutatás indulhasson meg.

MARTIN

K É R D Ő Í V

KORRÉKT

Meghalt /eltűnt/ a második világháború eseményei során.

Személyi és családi vonatkozó adatai :	
Nevem :	Petrő István 1906. 07. 17. 1906. Lendvák
Anyja :	Petrő Anna
Apja :	Petrő János
Felnevelője :	1920-1921 között Pető Anna
Gyermekei :	Petrő Ilvika
Foglalkozása :	
Honföldi helye :	
Vagyoni h. :	
Lakása :	TÁRNOK Eszter h. u.
Katonai vonatkozó adatai :	
Bevonult :	1941. 08. 15.
Honföldi /Város/ :	
Alkalmazat :	
Kiképzése :	
Rendfokozata :	
Harcú ter. menés időpontja :	
Harcú ter. pontos megnevezése :	
Tábori száma :	
Harcú feladatai :	
Szab. menés ideje :	
Eltűnt /megh./ időpontja :	1945. 07. 15.
Család értesítődének ideje :	

1. illusztráció: A „málenkij roboton” elhunyt Viktóriusz Ferenc adatlapja (Cserhádi István hagyatéka)

³ Itt a kérdőívein szereplő adatokat vettem figyelembe. Az összesítő füzetben 63 személynél áll az, hogy „málenkij roboton” vesztette életét.

Kutatásaim megkezdésében, ahogy sok más kutatónál, nálam is szerepe volt a személyes érintettségnek. A már fiatalon hallott történetek szerepet játszottak abban, hogy 2012 őszén elkezdtem a témával foglalkozni, és megszületett az a gondolat, hogy 2013. január 8-án egy olyan kiállítás nyíljon meg, amelyen elsősorban a „málénkij roboton” elhunytaknak állítunk emléket. Ennek eredményeként nyílt meg 2013. január 8-án a *Malenkij robot. Ahogy az emlékezet megőrizte* című kiállítás a Tárnoki Művelődési Ház és Könyvtárban.⁴ (2. illusztráció) Ekkor a személyes visszaemlékezések gyűjtése mellett megkezdődött a Cserháti István anyagában szereplő adatok ellenőrzése, pontosítása is.⁵

2. illusztráció: Az elhunytak emlékfala a 2013-as kiállításon
(Muskovics Andrea Anna felvétele, 2013)

A témával kapcsolatos első publikáció egy, a 2013-as kiállítás címét viselő újság volt, ami 2015. január 8-ra, az elhurcolás hetvenedik évfordulójára jelent meg.

⁴ A kiállításon a látogatók a személyes visszaemlékezések alapján követhették végig az eseményeket, de három vitrinben az elhunyt és túlélő áldozatok tárgyait is láthatták. A kiállítás központi részét az az emlékfal adta, amelyen az elhunytak fényképeit helyeztük el. A hozzátartozók gyűjtési munkában mutatott összefogása, valamint a kiállítással kapcsolatos visszajelzések is azt mutatták, hogy a közösségnek igénye van a téma alaposabb feltárására, a hozzátartozók számára megnyugvást jelent, hogy szerettük emléke nem veszik feledésbe.

⁵ Az elhunytakkal kapcsolatos adatokat lásd: MUSKOVICS 2016. 165–181.

Ekkor nyílt meg az a kiállítás is, amely valamennyi, a második világháborúban elhunyt tárnokinak kívánt emléket állítani. Ezt követően a kutatások félbeszakadtak, de egy sikeres pályázatnak köszönhetően 2015 nyarán folytatódtak. Ennek eredményeképpen jelent meg 2016. január 8-ára a „*Mit vétettem, kinek ártottam?*” *Tárnokiak malenkij roboton* című kötet, amely 16 visszaemlékezést tartalmaz.⁶ Ezek többsége interjúk alapján szerkesztett, de olvashatunk egy naplót is a könyvben, valamint rövidebb, már korábban leírt visszaemlékezéseket is. A kötet második felében az elhunytak arcképcsarnoka látható, amellyel a kutatások első szakasza is lezárult. A kötet megjelenése után a gyűjtőmunka egyre inkább áttolódott a fogságot túlélőkre, a cél egy teljes adatbázis összeállítása, egy emlékalbum a „malenkij robotra” hurcolt tárnokiakról.⁷ Emellett megkezdődtek a levéltári vizsgálatok is, amely eredmények több tanulmányban is megjelentek.⁸

Módszerek és források

Az első és legfontosabb kérdés, hogy milyen feltételek mellett végezhető el egy mikroszintű vizsgálat? Milyen ismeretekre van szükség ahhoz, hogy egy személyekre lebontott kutatás keretében vizsgáljuk a „malenkij robot” eseményeit?

A két legfontosabb tényező a kapcsolatrendszer, valamint az előzetes gyűjtési eredmények. A XXI. században, 60-70 évvel az események után, ha nincs egy alapgyűjtés, akkor szinte képtelenség összeszedni az elhurcoltak teljes névsorát egy közel 10 ezer fős településen. Lehetetlen, hogy az idős emlékezetében közel 200 név éljen, egy-egy személy emlékeiben általában a családtagok, rokonok, a közelben élők nevei maradtak fenn. Tárnok esetében az is nehezené a gyűjtést, hogy a második világháború idején, az 1930-as években újonnan parcellázott részek még szinte önálló településként léteztek, ahova elsősorban idegenek költöztek be, így az itt élőkről az őslakosok nem sokat tudtak. Szintén nehezíti a kutatásokat, hogy a lakosság mára jelentősen felhígult, sokan elköltöztek, ugyanakkor több ezren költöztek be – az 1940-es években egy alig 4000 fős település tízezres nagyközséggé növekedett. Ezen

⁶ MUSKOVICS 2016.

⁷ Az elmúlt években megkezdődtek a levéltári vizsgálatok is, a kutatást azonban korántsem tekinthetjük lezártnak, az érdi elhurcolással kapcsolatos kérdések közül még sok feltáratlan. Tárnok mellett, az érdi elhurcolásban érintett települések közül még Érden történtek jelentős gyűjtések. Itt a korábban megírt visszaemlékezések kiadását a Magyar Földrajzi Múzeum vállalta magára. A múzeumban 2015. október 21-én nyílt meg a témával kapcsolatos időszaki kiállítás, illetve ugyanezen a napon egy konferencia keretében is megemlékeztek a hét évtizeddel korábban történt eseményekről. A konferencia előadásai, valamint a visszaemlékezések nyomtatott formában is megjelentek. LENDVAI TIMÁR 2016a.

⁸ A legteljesebb összefoglalót lásd: MUSKOVICS 2017.

tényezőket figyelembe véve kijelenthető, hogy 2012-ben, a kutatások megindulásakor nem lett volna lehetőség arra, hogy a ma körülbelül kétszáz listát összeállítsuk. Ezért is hiánypótló és a kutatás szempontjából a legmeghatározóbb forrásanyag Cserhádi István gyűjtése. Az általa elkészített adatlapok lehetővé tették, hogy sokszor még az elszármazott családokat is felkeressük, ezáltal pontosítsuk, bővítsük az egy-egy személlyel kapcsolatos adatok számát, valamint fotókat, személyes dokumentumokat és tárgyakat digitalizáljunk. Ezen gyűjtés során több személlyel kapcsolatban sikerült pontosítani halálkozásának helyét, valamint letisztázni, hogy „málenkij robotosként” vagy pedig katonaként esett fogságba az illető. Az ilyen jellegű pontatlanságok abból adódhattak, hogy többen katonaként otthon tartózkodtak a január 8-i gyülekező alkalmával, és az igazolás reményében ők is átmentek Érdre.

Egy mikroszintű, az egyes személyekre kiterjedő kutatásra egyfajta nyomozásként is tekinthetünk, ugyanis az ember mindig egy újabb, apró információ alapján jut el a következő családhoz, nem egyszer apró mozaikok sorozatából áll össze egy-egy személy története. A kapcsolatháló, a második világháborút gyermekként átélők emlékei azért is nélkülözhetetlenek egy ilyen gyűjtés során, mert sokszor a ma élők ismeretei alapján lehet csak egy-egy családot beazonosítani, a nem egyszer azonos nevű személyeket az ő emlékeik alapján tudjuk egy-egy családhoz kötni.

Szóbeli közlések, írott visszaemlékezések

A „málenkij robot” kutatás legfontosabb forrásai a szóbeli közlések, a fogságot túlélők visszaemlékezései. Az interjúzásnak azonban jóval szélesebb körre kell kiterjednie, és az egyes témák tekintetében sem elegendő a beszélgetést a fogságra korlátozni egy mikroszintű vizsgálat esetén.

Kutatásaim során nemcsak a túlélőkkel, hanem a leszármazottakkal is több interjút készítettem. Az 1945-ös elhurcolást gyermekként, fiatal fiúként vagy leányként átélőkben a mai napig elevenen él 1945. január 8-ának reggele. Beléjük vésődött a búcsúzás pillanata, pontosan emlékeznek arra, hogy indult el édesapjuk az igazolás reményében Érdre, nem egyszer arról is beszámoltak, hogy milyen ruhát viselt, mit mondott elbúcsúzáskor az édesapa. Ezek a visszaemlékezések nemcsak más szemszögből láttatják az elhurcolást, hiszen egészen más emlékek öröztek meg az eseményeket még gyermekként átélők emlékezetében, mint a felnőttekben, de sokszor a leszármazottakhoz eljutott információk az egyetlen adatok egy-egy személy történetével kapcsolatban. Magáról a gyülekezőről, az elhurcolás menetéről, a fogságban megélt dolgokról csak a túlélők mesélhettek, ezek és a leszármazottak visszaemlékezései azonban kiegészítik egymást. Az egyes személyekkel kapcsolatos adatok sokszor így formálódnak kerek történetté, túlélők és leszármazottak együttes emlékei alapján válhat teljessé az elhurcoltak listája.

A fogság alatt és után keletkezett dokumentumok

Kutatásom során nemcsak a személyes sorsokra fektettem jelentős hangsúlyt, hanem a dokumentum- és tárggyűjtésre is. A témával kapcsolatban természetesen az egyes levéltárakban található a leggazdagabb iratanyagot – bár ezen gyűjteményekben a kutatás sokszor nem egyszerű, a számunkra fontos források többnyire eldugva található meg az egyes fondokon belül –, ugyanakkor magántulajdonban is számos értékes irat és tárgy őrződött meg. A Gulág(-Gupvi) Emlékév keretében az egyes gyűjteményekbe több személyes jellegű dokumentum és tárgy bekerült,⁹ Tárnok esetében azonban ezek nagyrészt magántulajdonban vannak. Gyűjtésem során kettős cél vezérelt, hogy ezekből egy digitális gyűjteményt alakítsak ki. Egyrészt szükségesnek tartottam, hogy „egy meg nem valósult múzeumként” ezek az utókor számára megőrződjenek, akár későbbi kiállításokhoz, akár kutatásokhoz felhasználhatók legyenek. Ezekre az emlékekre azonban nemcsak múzeumi kiállítási darabként tekintettem, hanem fontos, olykor hiánypótló adatokat hordozó forrásként is.¹⁰ A következőkben, bár csak vázlatosan, de néhány példán keresztül annak bemutatására teszek kísérletet, hogy milyen sokféle dokumentum őrződött meg az egyes családoknál, és hogy mindezek milyen fontos információkat hordoznak.

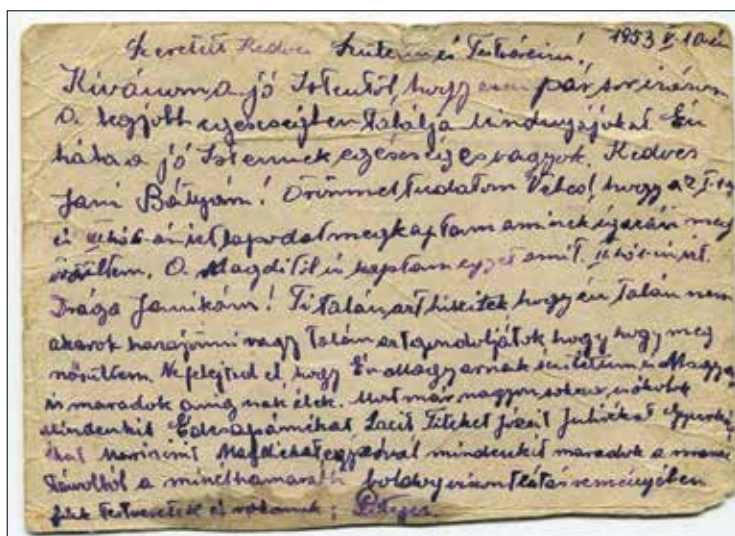
A fogság alatt keletkezett dokumentumok közül legnagyobb számban a fogságból hazaküldött levelek maradtak fenn. Ezekkel kapcsolatban sokszor elhangzott tézis, hogy cenzúrázott levelek voltak, a foglyok tömören csak arról számolhattak be, hogy jól vannak és egészségesek. Szűkös tartalmuk ellenére is azonban ezek a levelek a családok számára a legnagyobb kincset jelentették, ugyanis egyértelmű bizonyítékai voltak annak, hogy szerettük még életben van. És bár egy-egy levél a kutató számára elsőre talán érdektelennek tűnhet, valójában azonban rendkívül fontos információkat rejthetnek egy-egy személy sorsával kapcsolatban. Nagy István 1953 tavaszán, Gulágról¹¹ hazaküldött lapjában ezt olvashatjuk: „Kedves Jani Bátyám! Örömmel tudatom Veled, hogy az I.19. és III. hó 6-án írt lapodat megkaptam...” (3. illusztráció) Első olvasásra ebben semmi különöset

⁹ Egy igen jelentős gyűjteménynek ad otthont a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Kara, ahol 2016 októberétől állandó tárlat keretében tekinthetik meg a látogatók a „málenkij robottal” kapcsolatos dokumentumokat és tárgyakat. A gyűjteménnyel kapcsolatban lásd: MURÁDIN 2017.

¹⁰ A dokumentumok és tárgyak csoportosításáról részletesebben lásd: MUSKOVICS 2021. 412–422.

¹¹ A Tárnokról elhurcolt civileket a GUPVI táboraiba szállították, Nagy Istvánt azonban 1947-ben 25 évre ítélték, így a GULAG lágereit is kénytelen volt megjárni. Utolsó tárnokiként, 1953. november végén tért haza. 1954-ben a Volga-menti Katonai Ügyészség óvást emelt az ítélet törvényességével szemben, és végül 1954. szeptember 10-i hatállyal a Volga-menti Katonai Körzet Törvényszéke az ítéletet visszavonta. (MUSKOVICS 2016. 55.)

nem találhatunk, hiszen a levélírók rendszeresen megemlégtették, hogy mely lapra válaszolnak. Miért fontos akkor az ebben a levélben olvasható megszólítás? A Nagy családból 1945. január 8-án az édesapa és három fia ment át Érdre. Nagy Györgyöt, mivel 45 év felett volt, hazaengedték, ahogy a legkisebb fiút is, aki még nem töltötte be a 18. évét. A levélíró Nagy Istvánt és három évvel idősebb bátyját azonban elhurcolták. A testvérek egészen Szegedig együtt voltak, onnan azonban más transzporttal szállították őket tovább a Szovjetunióba. Nagy István leveléből kiderül, hogy János bátyja 1953-ra szerencsésen hazatért a fogságból. Mindez azt mutatja, hogy egy-egy név említése, egy-egy utalás akár egy egykori fogoly sorsával kapcsolatban is információt hordozhat.

3. illusztráció: Nagy István 1953-ban, szüleinek és testvéreinek írt tábori lapja
(Nagy István hagyatékából)

A foglyok által írt levelek mellett jóval kisebb számban maradtak fenn azok, amelyeket ők kaptak a lágerekben. Tárnokról kilenc ilyen levelet ismerünk, valamennyit Palotai Emilnek címezték.¹² Ezek a levelek szintén sablonszerűek, hasonlóan épülnek fel a foglyok által írottakhoz: megszólítás; beszámolnak a család egészségéről és ezt kívánják fogságban lévő szerettüknek is; jelzik, hogy melyik levelet kapták meg; egy-egy családtagról vagy egy-egy eseményről tömören említést tesznek; búcsúzás.¹³ „Kedves bátyám! Mi hála Istennek egészségesek vagyunk a

¹² Nem minden fogoly hozhatta haza leveleit, erre példaként lásd: SZULOVSKY 2021. 402–403.

¹³ Bár mind a foglyok által küldött, mind az általuk fogadott levelek szövege sablonszerű, nemegyszer mégis fontos forrásértékkel bírnak. Nemcsak egy-egy fogollyal kapcsolatban

mit neked is viszont kívánunk. December 13-án irtlapodat meg kaptuk a minék nagyon meg örültünk. Különös újságot nem tudok. Isten veled[.] Sokszor csokolunk mindnyájan szerető szüleid bátyáid és hugod Mária”.¹⁴

A táborból hazakerült dokumentumok közé sorolhatók a fogságban íródott naplók és visszaemlékezések, a különböző feljegyzések és rajzok. Tárnokkal kapcsolatban ilyen jellegű forrásokat eddig nem sikerült találni, de fontos megjegyezni, hogy nem egyszer egy másik településhez kötődő dokumentum is információkat hordozhat a tárnokiak sorsával kapcsolatban. A Magyar Földrajzi Múzeum alapítóját, Balázs Dénest 1945-ben hurcolták el a szovjet csapatok. Balázs Dénes később Szumgaitba került, abba a táborba, ahol a tárnoki Lengyel Sándor is raboskodott. Lengyel Sándor visszaemlékezésében röviden írt erről a táborról, és említést tett arról, hogy az Antifa irodában dolgozott. „Egy év után abbahagytam a fizikai munkát, és azáltal, hogy már oroszul is beszélgettem, bekerültem az ANTIFA irodába. [...] Egy református debreceni fiú, Balázs Dénes és én dolgozhattam az irodában.”¹⁵ Egy 2015 októberében, Érden rendezett konferencián az egyik előadás Balázs Dénes hagyatékáról szólt. Ekkor vált számomra világossá, hogy ez a Balázs Dénes az a fiú, akiről Lengyel Sándor is említést tett. A hagyaték részét képezi többek közt egy album, amelyet Balázs Dénes néhány hónappal a hazatérése után állított össze, amelyben a fogsággal kapcsolatos emlékeit idézte fel. Az albumba ragasztott képek, a feljegyzett rövid visszaemlékezések mindmind Lengyel Sándor itt töltött fogolyéveihez is hiánypótló adatok.¹⁶

Tárnokon legkisebb számban a fogságban készült fényképek maradtak fenn, csupán egyetlen táborból hazaküldött képre sikerült rálelni. Megfelelő „minőségű” propagandafotók érdekében a fényképezésre kiválasztottaknak napokkal a kép elkészítése előtt több, és tápanyagban gazdagabb ételleket kezdtek adni, a fényképezés idejére pedig jobb ruhába öltöztették őket. Ez egyértelműen látható a Nagy János által szüleinek hazaküldött felvételen is.¹⁷ Ezek a képek különösen nagy értékkel bírtak a családtagok számára, sokszor ugyanis több év után ezek a felvételek jelentették a bizonyosságot arról, hogy szerettük életben van.

A fogsággal kapcsolatos dokumentumok negyedik csoportjába azok tartoznak, amelyeket hazatérésükkor kaptak a volt foglyok, de ide sorolhatók azok az igazolá-

találhatunk utalásokat, de ha nagyobb számban maradtak fenn egy-egy személy levelei, akkor következtetni lehet arra, milyen gyakran küldhettek és fogadhattak levelet, esetleg arra is, hogy mindezek hány nap alatt érkeztek meg a címzetthez.

¹⁴ Palotai Mária Palotai Emilnek írt levele 1947. március 1-jén. A levelet betű szerint, a helyesírási hibákkal együtt közöljük. (Palotai-Csavajda Andrea tulajdona.)

¹⁵ MUSKOVICS 2016. 33.

¹⁶ A hagyatékkal kapcsolatban lásd: LENDVAI TIMÁR 2016b.; Lengyel Sándor visszaemlékezésének ide vonatkozó részeit lásd: MUSKOVICS 2016. 33–34.

¹⁷ A fotót lásd: MUSKOVICS 2016. 194.

sok is, amelyeket valamilyen konkrét célból, általában munkavégzésük kapcsán állítottak ki számukra. A tárnoki digitális gyűjteményben ez utóbbiból csak egyet ismerünk, a hazatérő foglyok dokumentumaiból azonban több is fennmaradt. Ezek a hadifogságot igazoló okiratok, az orvosi lapok, az utazási engedélyek fontos információkat hordoznak. Egyrészt megtudhatjuk, hogy az illető pontosan mikor és hol esett fogságba, hogy civilként hurcolták-e el, hogy a fogságból milyen ruházattal tért haza. A legérdekesebb adatot azonban a kiállítás helye jelenti, amely alapján megállapítható, hogy 1945 őszén még Szegeden keresztül szállították haza a foglyokat. (4. illusztráció) Később Debrecen lett az átvevőhely, de az 1953-ban Magyarországra lépő Nagy Istvánt és társait már Nyíregyházára vitték.¹⁸

4. illusztráció: Mészáros Mihály részére 1945. október 24-én, Szegeden kiállított igazolvány (Muskovics Andrea Anna tulajdona)

¹⁸ Erről bővebben, térképpel is lásd: BOGNÁR 2018. 617–637, 701, 702, 770.

A családok által őrzött dokumentumokkal kapcsolatban még azokat az iratokat kell megemlíteni, amelyek az elhunyt családtagok holtta nyilvánításával, valamint a kárpótlás intézésével kapcsolatban keletkeztek. Ezen iratok a levéltárakban sokszor nem találhatók meg, bár elvéve előkerül egy-egy holtta nyilvánítási anyag. Ezért is elengedhetetlen az egyes családok felkeresése, sokszor ugyanis ezek az egyedüli források az elhunytakkal kapcsolatban. Az iratok közül érdemes kiemelni azokat a tanúvallomásokat, amelyeket az egykori fogolytársak tettek az elhunytal kapcsolatban. Ezekben röviden beszámoltak arról, hogy mikor és hol látták utoljára élve fogolytársukat, de ha pontos ismeretük volt a halálával kapcsolatban, akkor erről is olvashatunk ezekben a leírásokban.

Fogságból hazakerült tárgyak

A dokumentumok mellett kisebb számban őrződtek meg a fogságban használt, esetleg ott is készített tárgyak, illetve információban is szegényebbek, mint a fellelhető dokumentumok. Elsősorban a foglyok kétkezi munkájával előállított, vésett feliratokat és évszámokat tartalmazó eszközök azok, amelyek az elhurcolás történetéhez is adalékuul szolgálhatnak. Ezek egy része a mindennapi életben használt evőeszközök és edények voltak, amelyek akár a túlélést is jelenthették,¹⁹ másik részük pedig egyéb használati funkciót töltött be – Tárnok esetében a dohányzáshoz használt eszközök maradtak fenn (pipa, két darab szelence).

A tárgyakon látható vésések elsősorban arra utalnak, hogy az illető mikor és melyik táborban készítette az adott eszközt. Ezek az adatok egy-egy személy történetéhez szolgálnak kiegészítésül, egy fennmaradt kulacs azonban olyan adatot hordoz, amelyről a túlélők sem tudtak pontosan beszámolni. Egyik oldalán tulajdonosának a vezetéknéve („*LEHEL*”), a másikon pedig a fogság helye és két évszám olvasható: „*TEMESVÁRI FOGOLYTÁBOR, / 1945 / JANUÁR 8, 28 TÓL AUGUSZTUS 1*”. (5–6. illusztráció) Miért is fontosak ezek a dátumok az érdi vásártérről elhurcoltak történetével kapcsolatban? A túlélők visszaemlékezéseikben a gyalogmenetre elevenen emlékeztek, az egyes helyiségeveket többnyire

¹⁹ Nem egy visszaemlékezésben olvashatunk arról, hogy akinek nem volt olyan tárgya, amiben el tudta kérni az ételt, az nem kapott semmit. A foglyoknak ezért már elhurcolásuk kezdetén leleményesnek kellett lenniük, a legszükségesebb dolgokat maguknak kellett megszerezniük, előállítaniuk. Addig pedig, amíg nem volt valamilyen edénynek való tárgyuk, akár a kalapjukat vagy a markukat is odatartották, hogy valamennyi élelemhez jussanak. „Kalocsán ebédet főztek a templomban. A papok rendezték az élelmiszert. Birkapörkölt volt, de nem volt edény. Ki a sapkájába, ki a kalapjába kérte. Én kalapból ettem. Volt, aki a zsebit kirántotta, és abba kapott. A lé elment, de pár darab hús azért maradt” – emlékezett vissza Lugosi Ferenc. (Muskovics 2016. 41.)

pontosan fel tudták sorolni. Azokra a kérdésekre azonban, hogy hány napig tartott a gyaloglás, mennyi időt töltöttek Baján, mikor érkeztek Temesvárra stb., már bizonytalan információk érkeztek. A kulacs felirata azonban azt mutatja, hogy Lehel Józsefet január 8-án hurcolták el, Temesváron pedig január 28-a és augusztus 1-je között tartózkodott. A tárnoki visszaemlékezések azt mutatják, hogy a Tárnokról elhurcoltakat nagyrészt egyszerre szállították tovább Temesvárra. Így a kulacson szereplő dátum alapján megállapítható, hogy a tárnoki foglyok többsége január utolsó hetében érkezhettek meg a temesvári lágerbe. Fontos információértéke van az augusztus 1-jei dátumnak is. Ez egyértelműen alátámasztja azokat a szóbeli közléseket, amelyek arról szólnak, hogy a tífuszjárvány miatt a temesvári tábornot lezárták, és csak a betegeket hagyták a barakkokban, az egészségeseket továbbszállították. Azokat, akik felépültek a betegségből, többnyire hazaengedték, ahogy ez a kulacs egykori tulajdonosával, Lehel Józseffel is történt.

5–6. illusztráció: Lehel József Temesváron készített kulacsa
(Lizicska József és Lizicska Józsefné tulajdona. Muskovics Andrea Anna felvétele, 2013)

A tárnokiak elhurcolás-története a mikrotörténeti források tükrében

A tanulmány utolsó részében az érdi vásártérről történő elhurcolásról adok vázlatot. Jelen írásnak nem célja, hogy részletesen taglalja az egyes eseményeket, erről ugyanis több tanulmányban is lehet olvasni.²⁰ Ebben a fejezetben arra teszek kísérletet, hogy néhány példa alapján bemutassam, miben is tudja egy mikrotörténeti kutatás árnyalni a nagyobb területeket, elsősorban a levéltári forrásokon, valamint egyes helytörténeti munkákon alapuló vizsgálatokat, melyek azok a témák, amelyekre leginkább egy mélyfúrás során nyerhetünk adatokat.

Az érdi gyülekezőt Tárnokon és a környező településeken január 7-én hirdették ki. Másnap reggel a 16 és 60 év közötti fiúknak és férfiaknak kellett megjelenie a vásártéren.²¹ Itt az igazolás helyett szovjet katonák várták az embereket, akiket három korosztályba osztottak (18 év alattiak, 18–45 évesek, 45 év felettiak). Arról, hogyan is zajlott a gyülekező, kiket engedtek szabadon, a túlélők visszaemlékezései alapján alkothatunk képet. Fontos hangsúlyozni, hogy a pontos képhez nem elegendő a fogságból hazatértekkel interjúkat készíteni, ugyanis arról, hogy mi történt például a 18 év alattiak csoportjában, nem feltétlen tudhattak. Ennek részleteit az akkor 17 éves Gyergyói Istvántól ismerjük: „Azért vagyok itt, mert kicsi gyerek voltam. A tizennyolc év alattiakat külön és magasság szerint sorba állították. Én alacsony voltam, hátra kerültem. Az elejét elvitték.”²²

Szintén érdekes kérdés, hogy kiket engedtek haza. Bognár Zalán fővárost érintő kutatásaiból tudjuk, hogy előszeretettel vitték el az egyenruhásokat (postások, vasutasok stb.), mert róluk könnyebben el lehetett hinni, hogy katonák és nem civilek.²³ Ezzel szemben a tárnoki túlélők arról számoltak be, hogy bizonyos foglalkozási csoporthoz tartozókat elengedtek, így a vasutasok többségét is.²⁴

Míg az elhurcolás körülményeiről a helyi szintű kutatásokból nyerhetünk adatokat, addig az okokról az érintettek és családtagjaik semmit nem tudtak. Ennek megismeréséhez az átfogóbb összefoglaló munkák eredményeire támaszkodhatunk, amelyek alapján elmondható, hogy Tárnokról és környékéről hadifogolylétszám-kiegészítés címén vitték el az embereket.²⁵ Ugyanakkor sokszor a vissza-

²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: MUSKOVICS 2016.; 2017.

²¹ Érden már előző nap, január 7-én az Alsó és Felső utcákban körülbelül 250 főt gyűjtöttek össze. A házaknál este, váratlanul jelentek meg a fegyveres szovjet katonák és a férfiak többségét összefogdosták, majd az egyik pincébe zárták őket. Őket is másnap hajtották el Ercsi felé.

²² MUSKOVICS 2016. 124.

²³ BOGNÁR 2017. 49.

²⁴ Példaként lásd: MUSKOVICS 2016. 28, 40.

²⁵ Sztálin parancsának értelmében, Budapestet Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsallnak menetből kellett volna elfoglalnia, ezzel szemben a hadművelet 108 napig tartott.

emlékezésekből, a helyben működő szervek iratanyagából derül ki, hogy mivel hivatalos választ a családtagok nem kaptak, így a különböző eseményekből, szóbeszédéből próbáltak magyarázatot találni a történetekre. Ennek révén, Érden például egy közhiedelem is kialakult, és a Nemzeti Bizottság elnökét tették felelőssé az elhurcolásokért.²⁶

Előadásaim során többször elhangzott a kérdés, hogy Tárnokról a tót származás ellenére vitték el a lakosokat? Bár vannak azzal kapcsolatos eredmények, hogy a szláv nemzetiségű lakosságot megkímélték,²⁷ Tárnok esetében ennek semmi jelentősége nem volt. Ez is azt támasztja alá, hogy egy dolog számított: az előírt fogolyszám. Teljesen mindegy volt, kiket visznek el, de a létszámnak meg kellett lennie.

A foglyokat Érdről Ercsi irányába hajtották, ahonnan gyalogmenetben érték el Baját. Az út során az egy falubeliek, főleg az egyes baráti társaságok igyekeztek együtt maradni. A nyomorúságos körülmények miatt azonban Baján már többen meghaltak a tárnokiak közül. A személyes sorsokra lebontott kutatásnak különösen is nagy szerepe van a halálozási hely tekintetében. Elsőre sokan azt gondolhatják, hogy a „málenkij roboton” elhunytak valamelyik egykori szovjet tábor tömegsírjában nyugszanak. A tárnoki kutatások azonban egy számomra is megdöbbentő eredményt hoztak. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis a 66-ból csak két főről tudjuk egyértelműen, hogy a Szovjetunió területén hunyt el. (1. táblázat) Itt azonban feltétlen meg kell jegyezni, hogy ezek a kutatási eredmények elsősorban a családok körében végzett gyűjtéseken alapszanak, a hadifogolykartonok közül még csak a korábbi években közzétettek lettek felhasználva, a közel 700 ezer, idén publikussá vált adatlap áttanulmányozása még nem történt meg.

	Baja	Szeged	Temesvár	Vonatút, elosztótáborok	Szovjetunió	Ismeretlen
Fő	5	13	33	4	2	9

1. táblázat: A 66 tárnoki elhunyt halálozási helye a kutatások jelenlegi állása szerint

Malinovszkij a megtorlástól való félelmében, a főváros bevételeinek elhúzóadását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. 80 ezer helyett 180 ezer–200 ezer fős haderőről számolt be, és a fogságba esettek számát 138 ezer főben adta meg. Miután Budapest védői közül mintegy 40 ezer fő eshetett szovjet fogságba, a hiányzó fogolymennyiséget, azaz körülbelül 100 ezer főt, a polgári lakosság köréből kellett pótolni. A kérdéssel kapcsolatban bővebben lásd: BOGNÁR 2017.

²⁶ Erről bővebben lásd: MUSKOVICS 2017. 14–16.

²⁷ Példaként lásd: RITTER 2021. 254.

A tárnoki mikroszintű kutatás, ha magát az elhurcolást, és nem az egyes személyes történeteket vesszük figyelembe, a temesvári és szegedi táborokig ad eredményeket. Ezt követően az egy falubeliek elszakadtak egymástól, a túlélők szovjet táborokra vonatkozó emlékei már „csak” saját sorsuknak, életüknek a forrásai. Itt van jelentősége azonban az ország más területeiről származó visszaemlékezés-gyűjteményeknek és esettanulmányoknak, ugyanis ezekben, még ha ennek nagyon is kicsi az esélye, találkozhatunk egy-egy általunk kutatott személy nevével, vagy pedig egy olyan táborról kaphatunk részletesebb leírást, ahol tárnoki fogoly is volt.

Zárógondolatok

Jelen tanulmányban egy mikroszintű kutatás feltételeit, menetét és eredményeit próbáltam összefoglalni, bár a terjedelmi korlátok miatt ez inkább csak vázlatnak tekinthető.

A XXI. század elején kutatási előzmények nélkül nehéz elvégezni egy ilyen vizsgálatot, ennek ellenére valamennyi érintett településen szükséges lenne elindítani a kutatást: ha teljes listák már nem is készülhetnek, minden egyes személyes sors nemcsak az érintett család számára adhat megnyugvást, vizsgáztatást, hanem a kutatások számára is fontos adalékokat rejthetnek magukban.

Szintén fontos a helyi szintű mélyfúrás a családoknál őrzött iratok és tárgyak tekintetében. Az elmúlt években, évtizedekben valószínűleg sok ilyen jellegű dolog pusztult el, mert a hozzátartozók nem tudták, mit jelentenek, vagy egyszerűen nem tűnt értéknek. Sokan pedig talán még ma sem sejtik, hogy a dobozokban, esetleg padlásokon porosodó régi iratok, képek közt ilyen értékek lapulnak. Ha gyűjteményekbe nem is kerülnek be ezek, de egy digitális adatbázisnak is nagy jelentősége van a későbbi kutatások számára. Idővel a helyi gyűjteményekből lehetne megvalósítani egy régióra vagy országra kiterjedő adatbázist, amely további elemzésekre is lehetőséget adhatna.

Írásomban egy helyi mélyfúrás eredményeit foglaltam össze, de zárásként fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy ezek a kutatások csak akkor válnak teljessé, ha a levéltári anyagok feltárása is megtörténik, és ha ezeket a lokális szintű eredményeket a régiókat érintő kutatásokba is behelyezzük.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Saját gyűjtés, magántulajdon

Cserháti István hagyatéka

Lizicska József és Józsefné által őrzött kulacs

Muskovics Andrea Anna által őrzött dokumentum és fotó

Nagy István hagyatéka

Palotai-Csavajda Andrea által őrzött levelek

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán 2017: 100 000 civil elhurcolása 'málenkij robotra' Budapestről és környékéről, 1944. december – 1945. április. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Budapest, Kárpát-medence – 'málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötetet.* Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, 39–58.

BOGNÁR Zalán 2018: „Málenkij robot” A Magyarországról itélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága.

LENDVAI TIMÁR Edit 2016a: *Szabadulás nélkül. Érd és környéke lakosai a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1954* 1–2. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum.

LENDVAI TIMÁR Edit 2016b: Szumgaiti emlékek 1945–1948. Dokumentumok a múzeumalapító geográfus, Balázs Dénes életművének eddig ismeretlen időszakából. In Lendvai Timár Edit (szerk.): *Szabadulás nélkül. Érd és környéke lakosai a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1954* 1. 69–103.

MÓZESSY Gergely (szerk.) 2004: *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből II.)

MURÁDIN János Kristóf 2017: A fogság emléke – az emlék fogsága. Az erdélyi magyarok szovjet fogságának tárgyi emlékgyűjtése: eredmények, tapasztalatok. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Budapest, Kárpát-medence – 'málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötetet.* Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága, 133–146.

MUSKOVICS Andrea Anna 2021: Egy lokális kutatás forrásai, módszerei és eredményei. „Málenkij robotra” hurcolás Tárnokról. In Muskovics Andrea Anna – Ritter György (szerk.): *Elhurcolva. Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945.* Budapest, Napkút Kiadó, 409–434.

- MUSKOVICS Andrea Anna 2017: „*Hittünk, mert jó keresztények voltunk.*” *Málenkij robotra* hurcolás Tárnokról. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, (Néprajzi és helytörténeti füzetek Tárnokról 4.)
- MUSKOVICS Andrea Anna 2016: „*Mit vétettem, kinek ártottam?*” *Tárnokiak malenkij roboton.* Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, (Tárnok Múltja)
- RITTER György 2021: „Fronton innen, fronton túl”. Magyarországi németek deportálása jóvátételi kényszermunkára a második világháború végén a Dunakanyartól a Bakonyig – az emlékezések tükrében. In Muskovics Andrea Anna – Ritter György (szerk.): „*Elhurcolva*”. *Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945.* Budapest, Napkút Kiadó, 209–348.
- SZULOVSKY János 2021: „Mentek tik... az orosz szovjet paradicsomba, amit leromboltatok, majd felépítetek!” Élet és halál a dnyepropetrovszki lágerben egy parasztember visszaemlékezése tükrében (1945–1948). In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG – magyarok a szovjet lágerbirodalomban. 1944/45– 2019/20.* 359–414.

MUSKOVICS, ANDREA ANNA

Ethnographer, Museologist, Jakab Bleyer Local History Collection

THE HISTORY OF THE DEPORTATION OF THE PEOPLE OF TARNOK IN THE LIGHT OF MICROHISTORICAL SOURCES

The study of historical processes is mostly done by exploring written sources preserved in archives and other collections. In doing so, researchers look at events primarily from a top view, seeking to analyze more comprehensive events, while the micro level, the history of individual families and individuals, remains hidden at some level. During the exploration of the series of events of previous centuries, mainly due to the lack of more personal sources, there was no other way of proceeding, and to this day it is not really possible. However, all this changed at the turn of the 20th Century, affecting the lives of hundreds of thousands of families. From the First World War, but even more from the conflagration of the Second World War, oral memorabilia, diaries and recollections written by survivors came into view, and through them also the history of personal destinies, families, or small communities.

In my study I would like to present a micro-level analysis: I describe its sources, methods and possibilities. What conditions are needed to conduct such a research? What are the methods and sources of local history research? Which topics can be researched the most based on recollections? What is the source value of the objects returned from captivity? Why is it necessary to drill deep in local history? How can the results of this deep drilling contribute to and shadow the researches at regional level? These are issues that do not come to the surface in such depth during archival research, but only by learning about and searching for them can the history of a deportation be completed, based on which personal destinies and individual family tragedies may unfold before us. From all these destinies we can learn about the calvary of a community.

NAGY-MISKOLC¹ ÉS A „MÁLENKIJ ROBOT”

A „málenkij robot” miskolci történetének kutatása immár több mint fél évtizedre tekint vissza. A folyamatot a Miskolci Német Nemzetiségi Önkormányzat támogatása lendítette fel, amelynek eredményeként szerzőpárosunk addigi különálló kutatása egy közös munkává alakult át, s amelynek eredményeként 2020-ban közös kötetet jelentettünk meg *Málenkij robot Nagy-Miskolcon* címmel.

A kutatás széleskörű forrásanyagra támaszkodott, egyaránt kiterjedt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára iratanyagaira, a Herman Ottó Múzeum gyűjteményére, különböző sajtóorgánumokra, de természetesen a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár által őrzött, s a hazatérőkkel kapcsolatban felvett nyilvántartásokra is. Természetesen figyelmünk kiterjedt az áldozatokkal felvett publikált és publikálatlan interjúkra – köztük Kis Józsefnek a 2000-es évek végén készített riportjaira. Kutatásunk fő iránya ugyanis a mikrotörténetekre irányult, személyes sorsok sokaságából kívántuk megismerni, milyen körülmények között történtek az elhurcolások, milyen rétegeket érintett, és később mi lett a sorsuk, akár a szovjet lágerekben, akár azután itthon. E célból kutatásunkat kiterjesztettük az 1945-től folytatott igazolási és népbírósi, s egyáltalán a bírósági eljárásokra, a közigazgatás legkülönbözőbb irataira ugyanúgy, mint ahogy a különböző neveken futó kommunista párt irataira, de az 1990-es évek hadigondozási és holtta-nyilvánítási dokumentációjára is. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár által készített elektronikus jegyzékek tömege tette lehetővé, hogy az egyes nevekre való rákereséssel olyan iratokhoz juthassunk hozzá, amelyeket a téma kutatója általában nem vesz számításba.

---

¹ A Nagy-Miskolc megjelölés a város mai területére utal, tehát csak azokkal a személyekkel foglalkozunk, akiket innen deportáltak. Ez a közigazgatási megnevezés számos, az események idején önálló községet foglal magába: Diósgyórt, Hejőcsabát, Görömbölyt, Szirmát, Hámort és természetesen Miskolc városát. Az elhurcolások országos, illetve helyi menetéről lásd még: Márkus, Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945 Pécs, Magyarország : Kronosz Kiadó (2020), különös tekintettel 149-199.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában akadtunk egy újonnan feltárt kulcsfontosságú iratanyagra. A dr. Fekete Gyula² volt diósgyőri vezetőjegyző elleni 1945-ös nyomozás jegyzőkönyvei engedtek igen részletes betekintést abba, milyen körülmények között történt a „málenkij robotos” listák összeállítása és a deportálandók begyűjtése. A párját ritkító dosszié nem csak az 1945 januárjában elhurcolt diósgyőriek listáját tartalmazta, de azon tervezeteket is, amelyek előkészítették a deportálást. Ezekből tudhattuk meg, hogy az esztelenül készített listákon – mint német nevűek – zsidó származású személyek is szerepeltek.

Minthogy kutatásunk során egykori miskolci elhurcoltakkal már nem állt módunkban interjút készíteni, igyekeztünk minél több hozzátartozóval felvenni a kapcsolatot. E célból felhívást adtunk közre, amelynek eredményeként számos deportált leszármazottja jelentkezett, s emlékeivel, illetve irataival segítette munkánkat. Ezúton is köszönjük mindannyiuknak!

Kutatásunk 2020-ban fejeződött be, ekkor került sor az adatok összerendezésére, összevetésére és a kézirat megírására. Kimondott szándékunk volt, hogy ne pusztán a történet gerincéről, a köztörténeti eseményekről számoljunk be, de láttassuk azok mögött a személyes sorsokat is. E célból képezte a kötet részét az a személyi adattár, amely az egykori közigazgatási beosztás szerint településenként, s azon belül ABC-rendben ismerteti az elhurcoltak történetét.

Az alábbiakban kutatásunk eredményeiből osztunk meg részleteket.

² Dr. Fekete Gyula (Tiszakeszi, 1891. május 13.) református lelkészi családból származott. Középiskolai tanulmányait Miskolcon, az egyetemet Sárospatakon és Kolozsvárott végezte. 1912-ben doktorált. Működését 1914-ben Belsőbőcsön kezdte meg, majd bevonult katonának és 1915-ben orosz fogságba esett, mint hadapród. Tűzként kezelték és csak 1922-ben került haza. 1921-ben a Szovjetunióban nősült meg, feleségétől két gyermeke született. Hazatérve, 1922-től Belsőbőcsön, 1930-tól Diósgyőrben volt vezetőjegyző. 1945 januárjában Diósgyőrben, kényszer hatására együttműködött a szovjet hatóságokkal a „málenkij robotosok” elhurcolása ügyében. 1945. március 30-án letartóztatták és népbírósi eljárás elé kívánták állítani azzal a feltett szándékkal, hogy a diósgyőri baloldali munkások deportálásáért őt tegyék hivatalosan felelőssé, emellett azzal gyanúsították, hogy 1932-ben részt vett egy kommunista szervezkedés felszámolásában. A népiügyszég 1946 januárjában – a gyanúsítást alaptalannak ítélve – megszüntette az ellene folyó nyomozást. Dr. Fekete ekkor már szabadlábon volt, Diósgyőrbe azonban nem térhetett vissza. A polgármester döntése alapján Miskolc város központi igazgatóságán folytatta munkáját. 1946-ban B-listázták, a döntést azonban hamarosan visszavonták. Tanácsnokként 1949-ig szolgált a miskolci polgármesteri hivatalban, ekkor fegyelmi eljárást indítottak ellene, majd nyugdíjazták. Ezt követően Ónodon élt, ahonnan 1952-ben feleségével együtt kitelepítették Hortobágyra. 1953-ban szabadult, majd Tiszadobon telepedett le. 1956. október 16-án Miskolcon hunyt el, holttestét az avasi református temetőben helyezték örök nyugalomra.

1. illusztráció: Schmitkó György az 1206. sz. lágerben, 1947
(Schmitkó Vitális tulajdona)

Áttekintés a miskolci elhurcolások időrendjéről

Miskolc városát 1944. december 3-án foglalta el a Vörös Hadsereg, azonban a később csatolt városrészeinek egy része már korábban a szovjet katonaság kezére került. Így már 1944. november 20-án megtörtént Hejőcsaba és Szirma elfoglalása. Ez is az oka, hogy míg a köztudat szerint 1945. január második felében hurcoltak el mindenkit, addig Hejőcsabán és Szirmán már két hónappal korábban megkezdődött a civil személyek deportálása. Mindkét településről már 1944. november 21–22-én, a deportálások első hullámában elhurcoltak civil személyeket a hadifoglyok számának kiegészítése céljából. Hozzájuk hasonlóan hadifogoly-pótlékként hurcoltak el 1944 decemberében számos egykor katonaviselt polgárt, vasgyári munkást, miskolci rendőrt, vagy épp egyszerű lakost. Már 1944. december 4–5-éről több eset ismert akár Miskolcra, akár Diósgyőrből, amikor férfiakat célzottan a lakhelyükről vagy egyszerűen az utcáról hurcoltak el és deportáltak

a Szovjetunióba. Az összefogdosások később is folytatódtak. 1944. december 14-én – más adat szerint 11–13-án³ – például a Szemere utcában szedtek össze számos férfit, akiket egy körülbelül 70 fős csoport tagjaiként hurcoltak el a városból.⁴ Ugyancsak december 14-én – más adat szerint 17-én⁵ – a Deichsel gépgyárból⁶ tizenöt munkást vittek el a szovjet katonák, ez azonban előre eltervezett, s konkrét személyeket célzó akció volt, hiszen bár már mindegyik régen leszerelt, de 1940 után kivétel nélkül katonai szolgálatot teljesítettek.⁷ Egyedi esetekkel 1945 januárjából is találkozhatunk.

A második hullámban, 1945. január 22-e és 30-a között már nyíltan kényszermunkára hurcolták el az embereket, s a kiválasztás alapját – akárcsak a zsidók féltévvel korábbi elhurcolásakor – a származás, jelesen a német származás adta a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa által 1944. december 22-én kiadott 0060. számú parancsnak megfelelően.⁸

Az emberek összegyűjtése közigazgatási egységenként és településrészenként történt. A legtöbb embert Diósgyőrből vitték el. Diósgyőr közigazgatásilag négy területre oszlott: Diósgyőr anyaközség, Újdiósgyőr, Vasgyár és Pereces. Dr. Fekete Gyula, diósgyőri főjegyző volt a község vezetője, aki a későbbi elhurcolásokban – akarata ellenére – kulcsszerepet játszott. A Vörös Hadsereg 1944. december 5-én vette birtokba a Vasgyárat teljes egészében, ahol a háború alatt 10–11.000 fő alkalmazott dolgozott, közülük került ki a „málenkij robot” legtöbb helyi áldozata.⁹ A későbbiek szempontjából fontos megemlíteni, hogy a köznyelv a diósgyőri vár környékét Tapolcának nevezte. Az elnevezés eredete arra utal, hogy itt is egy hőforrás volt, akárcsak a ma már jóval híresebb Miskolc-Tapolcán. Amint az a később részletesen tárgyalandó dokumentumokból kiderül, eredetileg nem volt cél a diósgyőrieken – értve ez alatt a diósgyőri, újdiósgyőri, vasgyári, perecesi lakosokat – kívül más civileket elvinni, azonban mivel velük nem sikerült feltölteni a meghatározott keretszámot, ezért az elhurcolásokat más településrészekre is kiterjesztették. Így Hejőcsabáról, Görömbölyről és Szirmáról január 25-én hurcolták el a „német származásúakat”, a hámosiakat január 26-án vetették fogságba diósgyőri rendőrök, s időközben Miskolcon is számos polgárt őrizetbe vettek.

A helyi – főleg diósgyőri – német nevű lakosság elhurcolásában kulcsszerepet játszott a MOKAN-Komité (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéje),

³ MNL OL XIX-J-1-g. 172386/1947

⁴ MNL OL XIX-J-1-g. 173662/1946

⁵ MNL BAZML XVII. 2. 2655/1945

⁶ Deischel Adolf 1911-ben alapította Miskolcon Magyar Acéldrót-, Drótkötél- és Drótárugyár Rt. néven.

⁷ MNL BAZML XVII. 2. 1860/1945

⁸ BOGNÁR 2017. 155.

⁹ DOBROSSY 2001. 33.

amely egy helyi földalatti kommunista szervezkedés volt. 1944 szeptemberében alakult azzal a céllal, hogy a várost, és azon belül is különösen a Vasgyárat, minél kevesebb pusztítás érje a front átvonulása során. Ennek következtében a várost megszálló Vörös Hadsereg nem fegyverezte le ezt a szervezetet, hanem 1945 február közepéig elismerte rendfenntartó szervként, így az a felszámolt és részben deportált miskolci rendőrök helyére lépett. A helyi Magyar Kommunista Párt megalakulásában kulcsszerepet játszottak a MOKAN tagjai, akik a helyi szervezet gerincét alkották, Sztaskó János vezetésével.¹⁰ A megszálló csapatokkal való szoros együttműködés miatt annyira befolyásos volt a szervezet, hogy egyik alapítója, Tóth Béla a főispáni pozíciót is betöltötte 1945 januárjától márciusig.

1945. január 9-e körül, Sztaskó János MOKAN-vezető és Fekete diósgyőri főjegyző parancsot kapott a szovjetektől a német nevéek összeírására. A MOKAN és a helyi közigazgatás tagjai titokban készítették a listatervezeteket, amelyek csak akkor kaptak szélesebb nyilvánosságot, amikor többé-kevésbé elkészültek. Tóth Béla főispán – minden valószínűséggel a szovjet katonai parancsnokság rendelete nyomán – 1945. január 19-én a német ajkúak és német nevéek összeírását rendelte el, amelyet a már említett tíz napos előkészítő munka előzött meg. Mindezek alapján egyértelmű, hogy Bónis Bertalan alispán szigorúan bizalmas 1945. január 19-i – „németajkú és nevű egyének igazolása”¹¹ tárgyában kibocsátott – rendelete *előtt* már készen voltak a listák. Azok hivatalos legitimálása – azaz a rendelet megjelenése – inkább a folyamat lezárulását, mint elkezdését jelentette.

Balázs József 1986-os kéziratából¹² ismert, hogy a titokban összeállított listák és az elhurcolások híre kiszivárgott és volt, aki próbálta figyelmeztetni az érintetteket még a deportálások hivatalos kezdete előtt. A kiszivárogtatók egyike pedig épp a lista összeállítójának, Sztaskó Jánosnak a felesége lehetett.¹³

Az első tömeges elhurcolások 1945. január 22–23-án kezdődtek meg. Ezt megelőzően szórványosan tudunk elhurcolásokról, s Miskolcon – és az ekkor már hozzá tartozó Diósgyőrben – csak ezt követően vált tömegessé.

A vélt származás, politikai kötődés és életkor mellett számos más, ma már nem feltárható tényező is szerepet játszhatott abban, hogy a Sztaskó-féle listára fel-, illetve onnan lekerültek bizonyos személyek. Kulcsszerepet játszottak helyi és személyes konfliktusok, sértettségek. Erre kiváló példa a Siegel-család esete. Sztaskó László – azaz a MOKAN-parancsnok fia – 1951-ben a Magyar Dolgozók Pártja előtt kényszerült arra, hogy családjáról és annak múltjáról valljon. A fiatal Sztaskó 1951. október 22-én kelt leveléből kitűnik, hogy 1945-ben eredetileg mindkét

¹⁰ MAJZIK 2015. 453–469.

¹¹ BERÁNNÉ – ROMÁN 1970. 180–181.

¹² BALÁZS 1986.

¹³ BALÁZS 1986. 13.

anyai nagybátyját, Siegel Géza hentes „osztályidegent” és Siegel Ede cipésmestert is el akarták vitézni „málenkij robotra”. Ede nagybátyja azonban épp betegen feküdt, így helyette Ferenc fiát hurcolták el a Szovjetunióba. Siegel Géza és Ferenc 1948-ig, illetve 1949-ig raboskodtak szovjet lágerekben.¹⁴ A rokonok elhurcolása mögött egy régi családi viszály állt, a Siegel-família módosabb és szegényebb tagjai közötti vélt/valós sérelem. Leírása szerint ugyanis apja – a későbbi MOKAN-parancsnok –, Sztaskó János Siegel Gézánál, anyja pedig cselédként Siegel Edénél dolgozott. Ráadásul, mikor Sztaskó János beteg volt, egy hétig ellátás nélkül kellett feküdnie, mivel az OTI¹⁵-nál sógora nem jelentette be. A történet igazságtartalma ma már nem felderíthető, a rossz viszony, s annak következménye viszont egyértelműen kiviláglik.¹⁶

2.-3. illusztráció: Siegel Géza deportálásban használt és díszített kulacsa (Siegel János tulajdona)

¹⁴ MNL BAZML XXXV. 69. 2/1172. ő.e.

¹⁵ Országos Társadalombiztosító Intézet.

¹⁶ Kis 2018a.

A deportálások alapjául szolgáló listát összeállító helyi hatóságok tagjaira – a MOKAN-ra és a községi jegyzőségre – is nyomás nehezedett, mert a szovjet parancsnok őket is megfenyegette azzal, hogy beteszi őket a transzportba.¹⁷ A szovjet parancsnok szavait valóban komolyan kellett venni. Talán nem véletlen, hogy deportálásra került a hejőcsabai segédjegyző, Kunfalvi Bertalan. Védettséget senki sem élvezett, még az ismert baloldaliak és a deportálásban résztvevő MOKAN¹⁸-tagok sem. Jól mutatja ezt Bende József vasgyári lakatos esete, aki bár régóta volt a szociáldemokrata párt tagja és a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége diósgyőr-vasgyári szervezetének vezetőségi tagja, mikor a szükséges létszámot be kellett tölteni, úgy állították a deportálandók közé, hogy eredetileg neve nem szerepelt az elhurcolandók listáján.¹⁹ Ugyancsak deportálták Muth Istvánt, az egyik MOKAN-tag, és Oszip István kommunista nemzetgyűlési képviselő rokonát, akit még nagyhatalmú rokonai sem tudtak mentesíteni az elhurcolás alól.²⁰

A diósgyőrieket 1945. január 23-án, illetve 24-én hajnalban a MOKAN tagjai gyűjtötték össze különböző helyiségekben (pl. a Vasas Otthonban), majd a diósgyőri mozi épületébe vitték őket fegyveres kísérettel (jelenleg itt a Lovagi Tornák tere áll), azzal, hogy ott tartanak részükre eligazítást. Ott már szovjet tiszték várták őket, akik Boganics Károly tolmáccsal közölték velük, hogy a Szovjetunióba viszik őket egy évre jóvátételi munkára. A nagyszámú hozzátartozótól kérték, hogy 10 napi élelmet és meleg ruhát biztosítsanak az elhurcoltaknak. Később villamoson, zárt szerelvényben a miskolci rendőrkapitányság épületébe vitték őket, ahol egy hétig tartották őket fogva. Január 31-én a Gömöri pályaudvarra szállították őket, ahol már sok hozzátartozó gyűlt össze. Február 1-jén vagonírozták be őket. Füzesabony-Debrecen érintésével szállították őket Erdélybe, február 5-én már Medgyesén, 6-án Brassóban voltak. Február 14-én, mások 17-én²¹ érkeztek meg a Donyec-bányavidékre, Parkamonába²². A nőket és a férfiakat külön szerelvényrel szállították. Parkamonában a „miskolciakat” szétválasztották és a diósgyőri szakmunkások egy bányatelepen a műhelybe kerültek, míg a többiek a bányában dolgoztak.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-30477

¹⁸ A MOKAN-komité (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja) 1944 nyarától a miskolci, diósgyőri háborúellenes ellenállási mozgalom, amelyet a város megszállása után a Vörös Hadsereg a rendőrség felszámolását követően 1945 januárjától néhány hétre rendfenntartó feladatokkal ruházott fel. Ennek részeként volt jelentős szerepük a diósgyőri civil lakosság Szovjetunióba deportálásában.

¹⁹ MNL OL XIX – J-1-g. 25360/1945

²⁰ MNL BAZML XXXV. 133/a. Muth Istvánné visszaemlékezése.

²¹ ZSIROS 2006. 169.

²² A különféle források egyöntetűen használják ezt a magyarosított településnevet. Ma Perevalszk, Luhanszk, Ukrajna. A tanulmányban mindvégig a korabeli magyar megnevezést használjuk.

A diósgyőri listák összeállítása és az elhurcolás menete

1945. január 9-én este, a szovjet megszálló csapatok diósgyőri parancsnoka szóbeli utasítást adott Sztaskó János, Diósgyőr Nagyközség MOKAN nyomozóosztály vezetőjének, „a német hangzású nevek” egy napon belüli összeírására. Problémát jelentett azonban számára, hogy mit értsen az igencsak nehezen megfogható „német hangzású nevek” alatt? Mi alapján és kik szerepeljenek a listákon? Sztaskó ezért bővebb instrukciót és egyúttal egy napi haladéket kért a megszálló parancsnokságtól az utasítás végrehajtására. Kavarodást okozott azonban, hogy január 10-én a szovjet parancsnokság dr. Fekete Gyula főjegyzőnek is utasítást adott a névjegyzék összeállítására, ráadásul a munka elvégzésére mindössze két órát adtak. Fekete először tiltakozott a rendkívül rövid határidő ellen, de miután a szovjet tiszt ellentmondást nem tűrve közölte, hogy „háború van”, a parancsot végre kell hajtani, magához kérette a községi nyilvántartó vezetőjét, dr. Bukovszky Vilmosnét, és utasította az előírt jegyzék azonnali elkészítésére. Bukovszkyné²³ dr. Fekete lakásán leült, és mindenféle segédeszköz nélkül azonnal elkészített egy 36 nevet tartalmazó listát. A névsorral Fekete átment a szovjet parancsnokságra, ahol Tkacsov hadnagynak bemutatta azt, s egyúttal közölte, hogy nem képesek megfelelő névsor összeállítására ennyi idő alatt, ezért kérte a határidő három nappal való kitolását. Tkacsov hadnagy a három napot meg is adta.²⁴

Január 11-én ilyen előzmények után jelent meg Sztaskó János MOKAN-vezető a község házában, ahol meglepődve tapasztalta, hogy ugyanazon munkával bízták meg a községi tisztviselőket, mint őt. Sztaskó a Bukovszkyné által összeállított lista láttán felháborodott. A névjegyzéken elsőként ugyanis az a Lang Gyula szerepelt, aki MOKAN-osként jelen volt, mikor Sztaskó is megkapta az utasítást az összeírásra, s ez elfogadhatatlan volt Sztaskó számára. A MOKAN-vezér azt is kifogásolta, hogy míg olyan emberek szerepelnek a listán, akik nem voltak németbarátok, addig olyanok nem, akik véleménye szerint azok voltak, mint például Hoffman József községi tisztviselő, akit utóbb két fiával együtt deportáltak. Sztaskó tehát politikai szempontból kifogásolta a Bukovszkyné-féle listát, úgy érezte, hogy az nem „az orosz pk. által előírt szellemben” készült, ezért önhatalmúlag úgy döntött, hogy a községi kartotékokat magához véve egyedül fogja összeállítani a német nevek listáját.²⁵

A diósgyőri anyaközségi, újdíósgyőri, vasgyári és perecesi névsorokat Sztaskó végül maga készítette el a község háza kartotékjai alapján. A politikai szempontok érvényesítése céljából ezután az anyaközségi listát a kommunista párt

²³ ÁBTL 3.1.9. V-30477

²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945.02.03.

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Sztaskó János jelentése. Diósgyőr, 1945. 01. 30.

helyi vezetőinek, Dancza Lajosnak és Nyíró Sándornak mutatta be, a többit pedig január 11-én levélben küldte meg a vasgyári, újdiósgyőri és perecesi MOKAN-szervezetekhez azzal, hogy ellenőrizzék a névsoron szereplő személyek „nacionálját”. Sztaskó a levél kiküldésekor még nem tudott arról, hogy a listatervezetknél korhatárra is figyelemmel kell lennie. Erről csak január 11-én este értesült, amikor a megszálló parancsnokságra hívták. Ekkor közölték vele, hogy 18 és 45 közötti férfiakat, illetve a 18 és 30 év közötti nőket kell összeírnia.²⁶ A szovjetek kikötötték, hogy azon nőket, akiknek 4 éven aluli gyermeke van, de annak eltartásáról valaki tud gondoskodni, szintúgy fel kellett venni a névsorba. Sztaskó ekkor kért és kapott határidő-hosszabbítást, annak pontos ideje azonban nem ismert.²⁷

Sztaskó az új instrukciók szellemében január 12-én folytatta a munkát és a kartotékok alapján már aznap elkészítette az újdiósgyőri, vasgyári és perecesi listákat is.²⁸ Összesítve a Diósgyőr anyaközségi listán 204, a vasgyári listán 214, az újdiósgyőrin 181, míg a perecsin 82 fő neve szerepelt, tehát összesen 681 főé. A listán minden német nevűnek tartott személy neve szerepelt, de számos szláv nevű is. A lista ész nélküli összeállítását jól mutatja, hogy arra számos zsidó származású munkaszolgálatos, vagy ismeretlen helyen lévő, vélhetően Auschwitzba szállított izraelita is felvételre került, továbbá ismeretlen helyen lévő katonák, eltűnt és meghalt személyek is.

Az így elkészült, s Diósgyőr teljes területére vonatkozó listák egy példányát másnap Sztaskó, dr. Fekete főjegyzőnek azzal az utasítással adta át, hogy fordítsák le oroszra, illetve írják át cirill betűvel. A főjegyző már ekkor jelezte, hogy a névsorokban szláv neveket is találni, majd Sztaskó engedélyével ezen nem német hangzású neveket pirossal bekarikázták, majd úgy döntöttek, hogy a cirill betűs átírási listákban ezek a személyek már ne szerepeljenek. Ennek következtében a listákon szereplők száma 94 fővel 587 főre csökkent, így a módosult listatervezetben az anyaközség tekintetében 182, Újdiósgyőrnél 148, a Vasgyárnál 195, míg Perecesen 62 személy neve maradt.²⁹ A főjegyző utasítására az átírást Kollár János elemi iskolai tanító végezte, majd bevitte a cirill betűs listákat a szovjet parancsnokságra. Dr. Fekete utasítására Kollár január 14-én hozzákezdett az újdiósgyőri, vasgyári és perecesi névjegyzékek átírásához is, ez azonban olyan nagy munka volt, hogy csak másnapra, január 15-ére készült el.³⁰

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Sztaskó János jelentése. Diósgyőr, 1945. 01. 30.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 03.

²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Sztaskó János jelentése az újdiósgyőri MOKAN nyomozóosztálynak. 1945. 01. 13.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 03.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kollár János kihallgatása. 1945. 01. 31.

Az időközben lebetegedő dr. Fekete Gyulát január 19-én egy szovjet százados kereste fel, aki Ivanov kapitányként mutatkozott be. A százados átadta az anyaközségben lévők névjegyzékét, s egyben elrendelte, hogy az újgyőri, vasgyári és perecesi jegyzékeket újból el kell készíteni, mivel azokat ő nem kapta meg a helyi orosz parancsnokságtól. Dr. Fekete ekkor felhívta arra a figyelmét, hogy a névjegyzékben lévők közül sokan nem tartózkodnak a község területén, mert vagy katonák, vagy a novemberi kiürítés alkalmával eltávoztak a településről és kérte, hadd töröljék ezen személyek nevét a listáról. Ivanov ezt engedélyezte, s egyúttal utasította a helyesbített jegyzékek január 22-én reggel 8 órai határidővel való elkészítésére. Az Ivanovtól kapott utasítás szellemében dr. Fekete magához kérte az anyaközségből dr. Ligethy Zoltán jegyzőt, Újdiósgyőrből Schön Miksa, Vasgyárból Szőnyi Sándor községi bírót, valamint a perecesi viszonyokat legjobban ismerő Monostori István községi hajdút, majd átadta nekik a Sztaskó-féle jegyzékeket azzal, hogy állapítsák meg minden egyes személyre vonatkozóan, hogy itthon tartózkodnak-e és egészségesek-e.³¹

Január 21-én reggel 8 órakor kapta meg dr. Fekete a településrészi megbízottaktól a pontosított adatokat tartalmazó listákat. Ezek alapján dr. Fekete a szovjet jegyzékből törölte a távollévők nevét, s a jegyzet rovatban jelezte, ha az illető épp Miskolcon tartózkodik, vagy beteg.³² Valószínűleg ekkor távolította el a listáról Fekete a zsidó származásúakat is.³³ Ezzel ismét változott a létszám az anyaközségben 132-re, Újdiósgyőrben 98-ra, Vasgyárban 152-re csökkent, míg Perecseen 40 főre. A végösszeg ezúttal már csak 422 fő volt. Az így elkészített névsort a szovjet parancsnak eleget téve 22-én reggel, Kollár tanítóval küldték át.³⁴ Fontos körülmény, hogy Kollárral a szovjetek közölték, hogy az elhurcoltak számára et-től kezdve ragaszkodni fognak.³⁵

Ivanov ezután felkereste lakásán dr. Feketét és utasította, hogy az újgyőri, vasgyári és perecesi listákból készítsenek magyar nyelvű példányokat. Erre két órai határidőt állapított meg, s egyúttal dr. Fekete lakására³⁶ délután 5, vagy 6 órára értekezletet hívott össze, amelyre a MOKAN részéről Sztaskó Jánost, Sövér Lajost és Báthory Pál parancsnokot hívta meg, továbbá Lukács Barna tűzoltóparancsnokot és tolmácsként Kollár Jánost.³⁷ Az értekezleten Ivanov kiadta a parancsot: este 8 és 10 óra között az anyaközségnél feltüntetett 132 embert össze kell szedni. Az utasítás szerint mindenkinek azt kellett hazudni, hogy Ivanov

³¹ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

³² ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

³³ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kollár János kihallgatása. 1945. 01. 31.

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kollár János kihallgatása. 1945. 01. 31.

³⁶ Fekete, ágyban fekvő beteg volt ekkor, ezért tartották itt a megbeszéléseket és nem a hivatalában.

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

százados egy beszédet kíván tartani nekik, s meg akarja hallgatni a nép véleményét arról, hogy ki milyen fennhatóság alá (magyar, szlovák, román, szovjet) kíván tartozni,³⁸ más adat szerint azzal az ürüggyel hívta volna őket össze, hogy megkérdezze, milyen államformát akarnak.³⁹ Sztaskó János és dr. Fekete Gyula felvételére, hogy mi történik akkor, ha nem tudnak minden egyes személyt előállítani két óra alatt, Ivanov közölte, hogy „ha csak egy is hiányzik, mindnyájukat Szibériába küldi fát vágni”. Ivanov arra is utasította a jelenlévő tisztviselőket, hogy este 8-ig, tehát míg meg nem kezdődik az összegyűjtés, ott kell maradniuk Fekete lakásán,⁴⁰ ezzel kívánta biztosítani, hogy a hír ne szivárogon ki.

A MOKAN-osok azonban távozhattak. A MOKAN-parancsnokságon Dancza Lajos, Nyirő Sándor nemzetgyűlési képviselő társaságában a MOKAN-vezetők döntöttek el, hogy kiket vegyenek majd őrizetbe. Sztaskónál ugyanis nem volt meg a 132-es lista, a 204 fős tervezetből kihúzták először azokat, akik nem tartózkodtak otthon, majd a baloldali érzelműeket is. Sztaskó későbbi kihallgatása szerint végül beszédet tartottak a MOKAN-osoknak, amelyben közölték, hogy csak azokat lehet letartóztatni, akiket kiválasztottak és hogy tartózkodjanak a személyes bosszútól.⁴¹

Január 22-én este 8 órakor tehát a MOKAN megkezdte az emberek összegyűjtését. A kívánt 132 fő helyett azonban csupán 65-öt (más adat szerint 76-ot) tudtak „előteremteni”. A gyűlésen a még mindig beteg dr. Fekete nem vett részt, a községet Lukács és Kollár képviselte.⁴² A tapolcai mozi megtelt „hallgatósággal”. A gyűlésen Ivanov százados szólt az egybegyűlteknél, s közölte: „A község lakosait azért hívtam össze az itt jelenlévő parancsnokság útján, hogy mindenkinek tudomására hozzam, miszerint mindazok, akiknek a nevét felolvasom, mint német hangzású neveket, a gyűlés végeztével itt maradnak és pedig baloldalon. A tömeg zúgott, morajlott, és valamennyien távozni akartak az ajtókon át. Mivel az ott álló orosz szurognos katoná nem engedte őket ki, csalódottan kellett visszaülniük. Akiknek a nevét felolvasták és nem volt ott, ahelyett egy másik, de jó magyar nevű személyt tartottak vissza. Amikor ez befejeződött, a százados kijelentette, hogy azok itt maradnak, akiknek a nevét felolvasta, akikét nem olvasta fel, azok eltávozhatnak! Óriási volt a felháborodás, felzúdulás és a közúndor, a megvetés, gyűlölet és bizalmatlanság. Azt nem tudták elképzelni, hogy nekik miért kell itt maradniuk.”⁴³

Mínt hogy a kellő létszámot a magyarok nem tudták teljesíteni, éjfél körül Ivanov ismét megjelent dr. Fekete lakásán, s közölte, hogy a további „németeket” egy

³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Sztaskó János jelentése. 1945. 01. 30.

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kiss József jelentése dr. Fekete Gyula főjegyző elleni ügyben. 1945. 02-06.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Sztaskó János kihallgatása. 1945. 02. 04.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

⁴³ HOM HTD 80.46.1. Diósgyőr, 1967. 536–538.

órán belül elő kell állítani, „nem bánja, ha nem németek lesznek, de mindazokat németeknek fogja számítani”. Utasítására dr. Fekete sietett a MOKAN-parancsnokságra a parancs továbbítására.⁴⁴ A létszámra vonatkozó utasítás még a rendőrségi legénység körében is felháborodást keltett, szová tették, hogy csak „számokban” mérik az embert, s nem azt, hogy ki dolgozik az „új demokratikus” Magyarország felépítésén.⁴⁵

Éjfél után 1 órakor végül Fekete főjegyző is elment a tapolcai moziba. Ekkor már ott tartózkodtak a Vasgyárból és Perecesről elhurcoltak is. Fekete már ekkor látta, hogy olyan személyeket is letartóztattak, akik nem szerepeltek a listán, viszont a MOKAN nemkívánatos személyként,⁴⁶ ahogy akkor mondták „nyilas-ként”⁴⁷ tartott számon, függetlenül annak valóság tartalmától. A MOKAN részéről tehát itt már bizonyosan megmutatkozott az önkényesség, illetve a személyes bosszú érvényesülése. A jelenlévőkkel Ivanov kapitány közölte, hogy a magyar és a szovjet kormány megegyezése alapján őket egy évi időre munkára veszik igénybe. Közölte, hogy a termet elhagyni nem lehetséges, a hozzátartozókat hirdetmény útján fogják értesíteni, illetve felhívni arra, hogy megfelelő ruhát, ágyneműt és tisztálkodási szereket hozzanak be. Kijelentette Ivanov, hogy a visszatartottakat azonnal orvosi vizsgálat alá vetik, s a betegeket és az öregeket elbocsátják.⁴⁸

Az újonnan őrizetbe vett személyekről dr. Fekete Gyula vett fel listát. A Fekete vizsgálati anyagában fellelhető lista számos információt közöl számunkra. Egyrészről a névjegyzék élén szereplő Somossy Béla a 183-as számot kapta, ami azt mutatja, hogy addig 182 személy őrizetbe vételére került sor. Másrészről az is látszik, hogy aznap éjjel 89 főt vettek őrizetbe. Ez ráadásul az első lista, amelyen magyar nevéük is szerepelnek, így Fazekas József és lánya, Erzsébet, Pávay Sándor, községi számtiszt és neje, vagy Lantos Sándor vendéglős. Érdekesség, hogy szerepel rajta Laufer (Lónyai) Sándor színész is, akit vélhetően menyasszonyával, Stenczel Ilonával együtt hurcoltak el. Mindketten német nevéük voltak, de Laufer zsidó származású volt. Talán ez is eredményezte, hogy utóbb mindkettőjüket szabadon eresztették. Az ezen a listán szereplő személyek egy része ugyanis nem került deportálásra, egy részüket még Miskolcra hazaengedték.

Január 23-án reggel 6 órakor ismét Fekete főjegyző lakásán tartottak értekezletet Ivanov és a MOKAN-osok jelenlétében. Ivanov itt közölte, nincs megelégedve az eredménnyel, s elrendelte a délután 4 óráig legalább további 150 személy előállítását Diósgyőrből és környékéről. Közölte, hogy legalább 400 „németet” kell ösz-

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Sztaskó János jelentése. Diósgyőr, 1945. 01. 30.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kiss József jelentése dr. Fekete Gyula főjegyző elleni ügyben. 1945. 02. 6.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

szegyűjteni. Bár dr. Fekete próbálta erről lebeszélni, mondván, hogy az eredetileg megállapított számot teljesítették, Ivanov hajthatatlan volt, s közölte, a munkát terjesszék ki a szovjet parancsnokság hatásköre alá tartozó Hámor és Ómassa településekre is.⁴⁹ Azt is közölte egyúttal, hogy ha a kellő mennyiségű fogoly nem lesz meg, a jelenlévőket is beteszi a transzportba.⁵⁰ Drasztikus fenyegetésének hatására a község és a MOKAN vezetői abban állapodtak meg, hogy a népszámlálási anyagok alapján újabb jegyzéket készítenek azon németekről, akik az alapjegyzékben nem szerepeltek, továbbá elkészítik a hákori és ómassai németek listáit is. A döntés alapján dr. Fekete a lakására kérte dr. Ligethy és dr. Isépy László jegyzőket, valamint két tisztviselőt, s a legújabb népszámlálási ívek alapján velük készítette el az új listákat.⁵¹ Adataink szerint hat újabb lista készült, amelyek alapján további letartóztatásokat végeztek,⁵² ezek azonban sajnos nem maradtak fenn, így adattartamuk nem ismert.

Ivanov kapitány az eredménnyel ezután sem volt megelégedve. Január 26-án reggel további 60 személy előállítását követelte meg a MOKAN-osoktól, cserébe azzal kecsegtetett, hogy a magyar nevéket kiengedi. Sztaskó János hiába tett azonban ígéretet az újabb 60 fő másnap estig történő előállítására, mindössze 21 német nevű egyént tudtak őrizetbe venni, akiknek száma még az önkéntesen jelentkező 12 személlyel együtt sem érte el a kívánt létszámot.

Január 27-ig összesen 433 főt sikerült összeszedni Diósgyőr teljes közigazgatási területéről. Aznap este Ivanov egy újabb találkozót hívott össze, amelyen jelen voltak Dancza Lajos és Nyirő Sándor nemzetgyűlési képviselők, Sztaskó János MOKAN-parancsnok és Fekete főjegyző. Ivanov utasítására itt mindannyiuknak alá kellett írniuk a deportálandók névsorát, amellyel egyúttal azt is igazolniuk kellett, hogy a felsoroltak egytől-egyig német származásúak. Ugyan-ezen alkalommal dr. Fekete Gyula főjegyző előterjesztett egy olyan névjegyzéket is, amelyen kizárólag nem német származásúak szerepeltek. A felsoroltak többsége természetesen magyar volt, de találunk közöttük orosz és szláv származásút is. Az 54 nevet tartalmazó listáról vita indult, végül csupán négy személy elbocsátására tettek javaslatot, így a szlováknak feltüntetett Schlenz Károlyt, a magyar Nagy Józsefet és Lukács Elemért, valamint az oroszoknak feltüntetett Vattah⁵³ Zoltánt kívánták szabadon engedni. A tolmácsként jelenlévő Boganics Károly továbbá egy név szerint nem ismert nő szabadlábba helyezését is kérte, amit a szovjet parancsnok ugyancsak elfogadott és ígéretet tett ezen,

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kollár János kihallgatása. 1945. 01. 31.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Dr. Fekete Gyula kihallgatása, 1945. 02. 02.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kiss József jelentése dr. Fekete Gyula főjegyző elleni ügyben. 1945. 02. 06.

⁵³ A név különféle formában szerepel a forrásokban: Wattah, Watah, Vattah.

össességében öt személy elengedésére.⁵⁴ Ez azonban csak részben, egészen pontosan szám szerint teljesült. A javasolt személyeket – Vattah Zoltán kivételével bizonyosan – deportálták, s közülük Schlencz Károly a deportálás során, 1946-ban az életét is vesztette, s Lukács Elemér csak 1949-ben térhetett haza a fogságból. Szabadon engedték ugyanakkor a jobboldaliként számontartott Fazekas Józsefet és másokat, akikről viszont szó sem volt a tárgyalás során.

Az emberek begyűjtése, a deportálandók listájának elkészítése ezzel Diósgyőrben lezárult. Az őrizeteket később Miskolcra, a Zsolcai kapui rendőrpalotába szállították, majd január 31-én vasúttal elszállították őket.

I. sz. NAPLÓ.

Isten nevében!

Köszönik: magyarországon, Diósgyőr, 1945 január 24.-én hajnal 1/41-kor.

Diósgyőr 1945 január 24. szerda.

Risenkődés 19 perc van. /1/41/ az ablakon sürgötnék. Rendőrség!...
Nyitva az ajtó!

Aggódással feltámaszkodok és ajtót nyitok. Ott LOKAL rendőr lépett be...
- J. Dezsőt és SILLÁT keresitek...azonnal felültökni!...- szólít a parancs.

- Miért? - Mivel?...-

Tették fel a kérdést ijedten, hiszen furcsa és érthetetlennek tűnt, ezen hajnali 6:15-kor. Míg mi ketten a kagocnál egykötényes balesétörtétnak volna, hogy hajnalban elcipeljenek bennünket, és szerény jó idegenyű bizony uszítárokotkat kapott... Alig tudta a jó Berényi nénike megnyugtató.

Dr. 1945 ján. 24. szombat.

A tegnapi évtirrasztott éjszaka után csak az eredmény a, hogy kijelentették hogy

- Innaa tübbet haza nem lehetnek!...-

1 óra elvisszük Ukrajnába dolgozni! Mindenki gondoskodik 15 napi éleletről és több váltás fehérneműről. Mindenkinek megengedik, hogy innem haza hazatérőkkel a hozzátartozókhoz, de mi már haza nem mehetünk!

Égész nap lagotat járda-keleés volt a mozhelységben, ahogy elszállítottak bennünket. Meglátogattak hozzánk: idegenyű, keresztmunda, berényi néni. Majd a s.u. folyadék Greenak bácsiék, Dezső bátya, a felesége, Géza bácsi felesége és Feri bácsiék. A jó Isten fizesse meg a gondoskodókat!

Két nap virrasztás után...

Ezre hét óráig harangostak a kath.templom tornyán, mikor elindultunk. Hátunkkal és csomagokkal a jóna Balva megállónál felszálltunk a villamosra és meg sem álltunk a miskolci rendőrfőkapitányadg épületéig. Ott volanemlyen szállóra találtunk. Ki-ri a barátjával egy helyiségben.

In a IV. sz. szobákban találtam szállást: Schön Feri, Untenberg Dezső, xix Veiling Marton stb. társaságban.

Eliza a II. szobákban Dezső szobájában Bayer Elza, Haffer Gyuláné, Pényi Sándorné, Fuzekas Erzsébet, Helzer Ilona, Hitterbach Dorina voltak

4. illusztráció: Vagner Dezső naplómásolatának első oldala
(Köszegfalvi Istvánné tulajdona)

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-30477 Kiss József jelentése dr. Fekete Gyula főjegyző elleni ügyben. 1945. 02. 06.

Az elhurcoltak létszáma

A Nagy-Miskolcra elhurcoltak eddig meglehetősen kevés figyelmet kaptak a történeti kutatásokban, csak az országos tendenciák helyi eseményeként jelennek meg. A köztudatban és a helytörténeti irodalomban egyaránt 450 fő körül állapították meg az elhurcoltak létszámát. Legújabban Bognár Zalán 2018-ban megjelent könyvében, a Miskolc-Diósgyőrből elhurcoltakra vonatkozóan egy becslést adott, amely szerint „445–50” főt vittek el. Az áldozatokat a nemi hovatartozásuk szerint is kategorizálta, amely szerint 1952 férfit és 316 nőt hurcoltak el.⁵⁵

Jelenlegi kutatásunk szerint 588 biztosan deportált személy volt, akik közül 111 a kényszermunka alatt vesztette életét. A legtöbb embert (313) Diósgyőrből hurcolták el, közülük került ki a legtöbb halott is (60). Miskolcra csak harmadnnyi embert hurcoltak el, 106 főt, akik közül 16 nem tért haza. Ugyancsak sok embert vittek el Hejőcsabáról (67) és Pecesről (63), ez a három településrészt volt a leginkább érintett. A csabaiak közül 17-en, a pecesiak közül pedig 14-en haltak meg. A többi településről csak néhány tucat embert hurcoltak el:

Település	Elhurcoltak száma	Elhunytak száma
Diósgyőr	313	60
Görömböly	12	1
Hámor	23	2
Hejőcsaba	67	17
Miskolc	106	16
Pecés	63	14
Szirma	4	1
Deportáltak összesen	588	111
Őrizetbe vett, de deportálására nincs bizonyíték	107	0
Összesen	695	111

A fenti táblázat adataiból kiderül, hogy 588 embert hurcoltak el összesen, amelynek ötöde, 111 fő meghalt. A deportálások első hullámában – azaz 1944 novemberében és decemberében – 74 embert hurcoltak el, és körülbelül ötszáz főt 1945 januárjában. A később tárgyalandó okokból a legrosszabb halálozási statisztikájuk a hejőcsabaiaknak volt, tőlük haltak meg a legnagyobb arányban. Mellettük mintegy 107 főt találtunk, akiket őrizetbe vettek, de deportálásukra nincsen bizonyítékunk.

⁵⁵ BOGNÁR 2018.

Az elhurcoltak nemi összetétele kapcsán szót kell ejteni a nőkről, akik az elhurcoltak körülbelül tizedét alkotják: 54 főt. A nők elhurcolása azokat a településrészeket sújtotta a leginkább, ahonnan amúgy is sok embert vittek el. A nők több mint felét, 32 főt, Diósgyőrből vitték el. A többi településről csak néhány asszony került elhurcolásra.⁵⁶ A nők korösszetétele abban tér el a férfiakétól, hogy nagyjából tíz évvel voltak fiatalabbak, azaz esetükben a legidősebbek sem töltöttek be a harmincadik életévüket 1945-ben, így volt ez az 1916-ban született Béres Istvánnéval, illetve Wéber Aranka esetében. A legnépesebb elhurcolt korosztályt a 19–25 év közötti nők alkották. Az elhurcolt férfiak korösszetétele két ponton tér el a nőkéétől. Az ő csoportjukból az idősebbek általában a negyvenedik életévük körül jártak, másrészt valamivel fiatalabbak voltak, mint a nők. Több volt köztük az 1927-ben született, akik elhurcolásukkor csak 18 évesek voltak: ifj. Stropf László, ifj. Lerch Ferenc, Siegel Ferenc, Sorger Antal.

Számos esetben iskolai tanulók is áldozatul estek az elhurcolásoknak. Közülük került ki az elhurcoltak legfiatalabbika, Nyerges Sándor, aki 1932-ben született. Schler István éppen érettségi előtt állt, VIII. osztályos gimnáziumi tanulóként, amikor elhurcolták. A vele egykorú Fekete László vasgyári esztergályos tanulót, valamint a náluk egy évvel fiatalabb János Elemért az 1946-os lista már nem említi. Elemér perecesi lakos volt, amikor 1945 januárjában elvitték, éppen a gimnázium VI. osztályát járta.⁵⁷

A szovjet katonák a testi fogyatékosokra sem voltak tekintettel, csupán a létszám feltöltése volt a fontos. Így a Borsod Miskolci Hitelbank harmincnyolc éves ügyvezetőjét, Erm Vilmost, aki a Csabai kapuban lakott, 1945. január 31-én annak ellenére hurcolták el, hogy fizikai munkára alkalmatlan volt, mert a jobb karja könyökben béna volt.⁵⁸

A szovjet hatóságok olyan személyeket is elhurcoltak, akik már korábban megrokkantak. Grádvohl Zoltán vasgyári munkás 1915-ben született, az apja cukrász volt. Huszonöt évesen vette feleségül a nála öt évvel fiatalabb miskolci születésű Cseh Zsuzsannát. Grádvohl 1942-ben vonult be a Magyar Királyi 7. híradó zászlóaljhoz és 1942 nyarán vezényelték „az orosz harctérre”.⁵⁹ Itt a nagy hidegben 1943. január 16-án lábujjai megfagytak. Szerencséjére egy héttel később már hazaszállították és a debreceni kórházban kezelték. Az orvosi jelentés szerint valamennyi lábujja megfeketedett és megkeményedett, valamint bő váladékképződést figyeltek meg. Az összes lábujját amputálni kellett. Mindez azzal járt, hogy a későbbiekben a járása, annak ritmusa megváltozott, egyensúlya összességében

⁵⁶ Görömböly 2, Hámor 4, Hejőcsaba 6, Miskolc 6, Perces 4, Szirma 0.

⁵⁷ MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

⁵⁸ MNL BAZ ML XVII. 2. 1945/3885

⁵⁹ MNL BAZML XXXVII. 2/c. Grádvohl Zoltán hadigondozási ügye

jóval instabilabbá vált. Az amputációt követően nem sokkal Debrecenből a miskolci hadirokkant kórházba szállították. A tíz lábujj sebe csak nyárra gyógyult be, ahogy ez bekövetkezett, visszavezényelték a pótalakulatahoz és rokkantnyugdíjazták. 1943 októberében véglegesen altiszti ellátási csoportba sorolták hadirokkantként, de egészségi állapota ellenére katonai segédszolgálatra alkalmasnak találták és csak 45%-os rokkantságot állapítottak meg. Ingó vagy ingatlan vagyonnal egyáltalán nem rendelkezett, ez is szerepet játszott abban, hogy 1943 júliusában igyekezett megszerezni a zsidótörvények alapján zsidónak minősülő Schwartz Áron, Diósgyőr határában lévő telkéből egy házhelynyi területet. Nem tudni, hogy ez a célja sikerrel járt-e. Az viszont biztos, hogy 1945 januárjában őt is elhurcolták a korábbi rokkantsága ellenére a Szovjetunióba, azonban semmiféle későbbi adat nincsen már rá vonatkozólag.

Családok elhurcolása, házasságok, névváltoztatások és szökések

Számos esetben házaspárokat vagy egész családokat vittek el Diósgyőrből. Több házaspárt elhurcoltak, s közöttük néhány asszony már két-három hónapos terhes volt. Így született a lágerben a diósgyőri Hafner Gyulánénak, Ráhl Jánosnénak, a hejőcsabai Kolcza Józsefnének gyermeke. Ezen asszonyokat 1946-ban engedték haza. Szintén a lágerben született 1949-ben a hámosi Lerch Ernő gyermeke, ő azonban kivétel abban a tekintetben, hogy ő már kint is fogant.⁶⁰ Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy mind a házassági anyakönyvek, mind pedig a visszaemlékezések megerősítik, hogy a „málenkij robotról” hazatérők olykor egymás között házasodtak. Így kötötte össze életét Weiling László és Breitenbach Olga, Forró István és Wéber Aranka, valamint Kugler Ferenc és Mitterpach Sarolta. Ugyancsak összeházasodott a hazatérés után Majorovics László és Hrubecz Valéria, ők azonban már elhurcolásuk előtt is jegyesek voltak, és éppen őrizetbevételük előtt kértek felmentést a házasságot megelőző nyilvános kihirdetés alól, de a frigyre már csak a hazatérésük után kerülhetett sor.

A diósgyőri házaspárok, illetve teljes családok elhurcolására számos példa akad. Béres István bányász volt a Vasgyárnál, és negyvenes évei felé járt, a felesége Puszkailer Margit, a korban szokásos módon háztartásbeli volt, és tíz évvel volt fiatalabb a férjénél; mindketten Percesen laktak.⁶¹ Mindkettőjüket elhurcolták. Hoffmannéknál is szinte az egész családot elvitték, mindannyian a Ferencz József úton laktak, az apának, Józsefnek három gyereke volt, és irodatisztként dolgo-

⁶⁰ TÓTH 2017. 132–133.

⁶¹ MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

zott a diósgyőri községházán. Az idősebbik fia, aki keresztnévét apja után kapta, 1923-ban született, vegyész volt, de munkanélküli, öccse, Miklós két évvel volt fiatalabb, és ő még tanuló volt egy gépipari iskolában.⁶² Azonban január 24-én bekövetkezett elhurcolásukat követően már csak egyetlen – vélhetően a legfiatalabb – gyerekkel maradt magára az édesanyjuk. Ugyancsak apát és fiát vitték el Benyó Nándor esztergályos esetében is: majdnem ötvenéves volt, öt gyermeknek az édesapja, amikor egyik fiával, az 1924-ben született Lajossal, aki Miskolcon volt vasúti segédtsízt, elhurcolták.⁶³ Hasonló történt a Schmotzer család esetében, akik a gróf Haller György utca 6. szám alatt laktak – egészen közel a diósgyőri várhoz –; innen két fiút vittek el: a húsz év körüli Jánost és Józsefet, akik a Vasgyárban dolgoztak vasesztergályosként. Pontosán ez történt Weberékkel is, ahol ugyancsak a testvéreket vitték el: ők a Pocogón laktak, amely a kolónia egyik – a mai stadionhoz közeli – része volt. Vilmos szabótanonc volt, húga, a huszonkét éves Aranka napzámosként dolgozott a gyárban.⁶⁴

Mint említettük, a kommunista elkötelezettség vagy baloldali – azaz szociáldemokrata – párttagság nem jelentett kivételt és védelmet az alól, hogy az egész családjával együtt elhurcoljanak bizonyos személyeket. Böhmer Aladár vasgyári esztergályos az Irma utca 12-ben lakott a vasgyári kolónia szívében, egy utcányira az evangélikus templomtól, a vöröstéglás épületek legkisebbikében, amely kifejezetten a munkásoknak épült még a dualizmus idején.⁶⁵ Tizenhat évesen, 1917-ben inasként bekapcsolódott a munkásmozgalomba, majd 1919-ben jelentkezett a Vörös Hadseregbe, ennek részeként gyorsított katonai kiképzést kapott Miskolcon. Felesége Haupt Mária volt, egyetlen gyermekük, Anna a háború befejezésének az évében volt huszonegy éves. 1945. január 26-án az egész családot, azaz mindhármukat elvitték, annak ellenére, hogy a családfő szimpatizált a megszálló hatalom ideológiájával.⁶⁶ 1946-ban tért haza a kényszermunkáról – ez azonban nem törte meg a kommunizmusban való hitét – így pártfelvételi kérvényében a Borsodmegyei Pártbizottság mellett működő Régi Párttagok Bizottsága számára a következőképpen foglalta össze a Tanácsköztársaság idején történeteket: „A felszerelés hiányában egyelőre Miskolcon tartottunk rendfenntartó szolgálatot, amikor a felszerelést megkaptuk a menetszázad kivonult a Gömöri pályaudvarra és be lettünk vagonírozva. Kb. 16^h-tól vártuk éjjel 1^h-ig a parancsot az indulásra. Éjfél után jött a parancs, hogy azonnal ki kell vagonírozni és be kell vonulni a kaszárnyába további parancsig. Később megtudtuk, hogy valami árulás történt

⁶² MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

⁶³ MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

⁶⁴ MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

⁶⁵ MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

⁶⁶ MNL BAZML IV. 1930. 2196/1945

a románok Szolnoknál vannak, áttörték a frontot. Pár nap múlva minket hazaküldtek és akkor bekövetkezett a Tanácsköztársaság bukása.⁶⁷ Az ő esete jól jelzi, hogy a pártkötődés semmiféle védelmet nem jelentett az elhurcolás alól.

Böhmeréktől három utcányira, a Felsőszinva utca 55-ben lakott a Weisz család. A családfő, Károly, negyvenhárom éves volt, és lakatosként dolgozott; egyetlen gyermekük a tizenkilenc éves Amália volt, aki a Vasgyárban volt tisztviselő.⁶⁸ Őket ugyanazon a napon vitték el – bizonyára német hangzású nevük miatt – Böhmerékkal együtt. Ekkor már két napja volt annak, hogy a mai Lyukó-völgyben található Görögszőlő 41-be, egy Vasgyárban napszámosként dolgozó testvérpár – a huszonhárom éves Kovács Eszter és a nála négy évvel fiatalabb húga, Piroska – nem tért haza.⁶⁹ Ugyanezen a napon egy másik testvérpárt is elhurcoltak, akik a Bíró utca 41. alatt éltek, amely a mai Újgyőri főtér környékén található. Fögel Zoltán és László a húszas éveik közepén jártak ekkor: míg László cipészsegéd volt a Vasgyárban – bár valószínűleg nem a gyár alkalmazásában – addig öccse kereskedésből élt.⁷⁰

A helyi németiség eltűnését és teljes asszimilálódását nagyban felgyorsította a „málenkij robot”, amelyet a németek kollektív bűnösségére alapoztak. A hazatérők számos esetben azzal találták magukat szembe, hogy hasonló diszkriminációt elkerülendő, az itthon maradt családtagok magyarosították a nevüket. Így lett a Siegelből Somló és Langból Lugosi, vagy éppen – a délszláv eredetű – Dromblikovicsból Daruházi. A német vagy német hangzású családnév – amint azt a korábban elemzett rendeletek egyértelműen jelezték – a diszkrimináció alapja lett, sok száz embert hurcoltak el csupán emiatt, és ez köztudomású volt 1944–1945 fordulóján. Ez pedig azt eredményezte, hogy a nem magyarosított német családnévre az azt viselő családok és egyének úgy tekintettek, mint egy lehetséges újabb diszkriminálás alapjára, ezért igyekeztek őseik e hagyatékától mihamarabb megszabadulni. Ez egyértelműen kitapintható abban, hogy tömegesen jelennek meg a levéltári anyagban a névváltoztatási kérelmek, még olyan kis falvakban is, mint Hámor, annak ellenére, hogy az 1941-es népszámlálásban két fő vallotta magát német anyanyelvűnek, és csupán egy lakos érezte magát német nemzetiségűnek.⁷¹

Csupán néhány példa: egy hámori Schmiedt nevű erdei fuvaros,⁷² valamint a Stuller családnévű, Ómassán lakó, ugyancsak erdei munkás magyarosította a nevét, és esetében ez három gyermekének a névváltoztatásával is járt 1945 májusában.⁷³ Ugyanebben a hónapban magyarosított egy 22 éves Lerch családnévű

⁶⁷ MNL BAZML XXXV. 133/a

⁶⁸ MNL BAZML XXXV. 133/a

⁶⁹ MNL BAZML XXXV. 133/a

⁷⁰ MNL BAZML XXXV. 133/a

⁷¹ CZIBULKA – HEINZ – LAKATOS 2004. 311.

⁷² MNL BAZML V. 156. 405/1945

⁷³ MNL BAZML V. 156. 411/1945

hámori lakos, aki szintén, mint csaknem minden férfi ezekben a hegyi községekben, erdei munkás volt.⁷⁴ Ő májusban kezdte a névváltoztatásra vonatkozó eljárását, amely novemberre zárult le sikeres eredménnyel, szemben annak a hámori, ugyancsak német családnevű vaskereskedőnek az esetével, aki a kérelmezés időpontjában már elmúlt ötvenéves, így azt a belügyminiszter nem engedélyezte.⁷⁵ Ugyanezen tömeges védekezési stratégia Hámorban a legjobban dokumentált, de a térség minden településére jellemző volt. Így egy Diósgyőrben lakó Schwartz családnevű munkás ugyancsak a névmagyarosítás mellett döntött, egy esetleg későbbi személyét és családját érintő diszkriminációt megelőzendő.⁷⁶ Azonban nyomokban megtalálható Görömbölyön is, ahol az egyik kiskorú lakos, miután magyar származását igazolta, Broszmanról magyarosította a nevét 1945 márciusában.⁷⁷ A „málenkij robotra” hurcolt Pléh Gyula a hazatérése után változtatta meg németes hangzású családnevét Borsodira.

A névváltoztatás motivációit kutatva a fentieket ki kell egészíteni azzal, amire a „málenkij robot” történetével foglalkozó legelső helytörténeti munka világít rá. Ez a nyolcvanas években egy interjúalanyt idéz, miszerint a diósgyőri lakosság megfélemlítését is szolgálták azok a hírek, amelyek a deportálások újabb hullámáról, az elhurcolásokat követően keringtek Diósgyőrben. „Hónapokig idegállapotban éltünk, összecsomagolva, mert később is kaptunk figyelmeztetéseket, hogy rajta vagyunk a háborús bűnösök listáján és el fognak vinni. Ezzel az lehetett a cél, hogy menjünk el, hogy más valaki beköltözhessen a lakásunkba.”⁷⁸ Mindez fontos szerepet játszott a tömeges névmagyarosításokban, amelyet már korábban tárgyaltunk.

A táborok több mint kétezer kilométer távolságra voltak Magyarországtól, ezért a rabok többsége még csak gondolni sem mert a szökésre. A miskolciak közül csak kevesen próbálkoztak – mint például a diósgyőri Kraitz Gusztáv –, kísérletük azonban ismereteink szerint nem járt sikerrel. Király Levente visszaemlékezése szerint a földiek közül mindössze a Gyöngyösi-testvéreknek sikerült – negyedik próbálkozásra – hazaszökni,⁷⁹ adataink szerint azonban információi tévesek, a Gyöngyösi-testvérek csupán 1947 augusztusában tértek haza.⁸⁰

A diósgyőriek közül többen követtek el szökési kísérletet. Igencsak kevesen voltak, akiknek ez sikerült, és a hatóságokat kijátszva, Kelet-Ukrajnából az ezerhatszáz kilométernyi gyalogos út megtételére fizikailag alkalmas állapotban voltak. A még távolabbi területekről még kevesebb esélyük volt a raboknak. A ki-

⁷⁴ MNL BAZML V. 156. 589/1945

⁷⁵ MNL BAZML V. 156. 404/1945.

⁷⁶ MNL BAZML V. 156. 1318/1945

⁷⁷ MNL BAZML V. 152. 664/1945

⁷⁸ BALÁZS 1986. 21.

⁷⁹ MNL BAZML XIV. 64. Dr. Király Levente visszaemlékezése, 28–29.

⁸⁰ MNL BAZML XVII. 420. 475/1947

hívások leküzdésére volt, hogy nem egyedül vállalkoztak, hanem csoportosan szöktek. Kalas László a donbaszi fogolytáborból két hónappal az érkezésük után, 1945 áprilisában Kláben Rezsővel és Weisz Istvánnal együtt szökött meg, de fizikailag nem bírták az utat és ezért elfogták őket. Kalas ekkor kórházba került, majd – orvosa jótanácsát megfogadva – a hazaszállítandó német bányászok közé állt, így Lengyelország érintésével Frankfurtba szállították, végül 1946-ban tért haza Nyugatról, rendkívül rossz fizikai állapotban. Kraitz Gusztáv ugyancsak Donbaszban raboskodott, bár egy másik táborban, festőként jó pozíciót szerzett magának, az ezzel járó szabadságot arra használta fel, hogy szökést kíséreljen meg, amely azonban sikertelen volt: „két katona kézzel, géppisztoly agyával, rúgásokkal annyira helyben hagyta, hogy eszméletlenül vitték valamelyik kórházba, ahol hosszas kezeléssel pofozták helyre. Eredménye az lett, hogy felgyógyulása után mintegy 200 kilométerrel keletebbre vitték egy táborba, ahonnan megkísérelt újból szökni, de újból elfogták.”⁸¹ Így csak 1949-ben tért haza. A legfiatalabb elhurcolt, a 13 éves Nyerges Sándor – a rendelkezésre álló adatok alapján egyedül – sikerrel szökött meg egy év után a fogolytáborból. Bár ennek részleteit nem sikerült felderítenünk, de életkora – azaz, hogy egy fiatal gyerek volt – segíthette abban, hogy a hatóságok az út során nem figyeltek fel rá, így a határon is át tudott kelni és hazament Hejőcsabára.

A kényszermunkatáborokban eltöltött évek sokféleképpen hatottak az elhurcoltak politikai kötődéseire. Ez a kommunizmushoz és a Szovjetunióhoz való viszonyt egyaránt befolyásolta. Ez egyrészt megnyilvánulhatott annak felismerésében, hogy az egyéni túléléshez a szovjet megszállás alatt álló Magyarországon is elengedhetetlen a hatalmi struktúrába való valamilyen szintű beépülés, amelynek első lépése a pártba való belépés volt. Azonban a „málenkij robot” szörnyű tapasztalata szülhetett pontosan ezzel ellentétes magatartást is, amely szovjetellenes fellépéshez vezetett az elhurcoltak hazatérte után. Ezen két szélső érték között számos egyéni stratégia rajzolódik ki. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a rendszerellenes fellépés mintha kevésbé lenne gyakori a kényszermunkáról hazatértek körében, ehelyett éppen ezzel ellentétes magatartásminták a meghatározóak. A szociáldemokrata Borhy László kiadatását, akit 1944. december első napjaiban tejjásárlás közben hurcoltak el, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt hiába kérte. Borhy azonban vezető szerepet vállalt a tábor pártéletének megteremtésében, így vezetőségi tagja lett a magyar kommunista hadifoglyok pártszervezetének. Schirger Antal antifasiszta iskola elvégzése mellett döntött. A korábban említettekkel ellentétben az elhurcolás miatti elkeseredés a hazatérés után sokféleképpen megnyilvánulhatott. Kiemelendő a Hoffmann-testvérek esete. Ifj. Hoffmann József és bátyja, Miklós 1946. február 1-jén tértek haza apjuk-

⁸¹ MNL BAZML XIV. 64. Dr. Király Levente visszaemlékezése, 28.

kal együtt a fogságból. Ahogy szokás volt, rögtön felkeresték őket a még deportálásból haza nem térők hozzátartozói. Köztük voltak a Fazekas-testvérek, Dénes és György, akik nővérük, Erzsébet deportálása miatt haragudtak a szovjet csapatokra és a kommunista pártra. A Hoffmann- és a Fazekas-testvérek között baráti kapcsolat alakult ki, így gyakran összejártak szórakozás céljából. Február 23-án este egy italozás során társaságuk a diósgyőri első világháborús Hősök szobra felé sétált. Egyikük, Zorger Lajos kivált közülük és a szobornál elhelyezett ötágú csillagot letörte, majd kitépte az ott elhantolt szovjet katonák sírjain lévő fakereszteket, a sírok között lévő szovjet emlékműről pedig eltávolította a sarlókalapácsos jelvényt. Az ügyben nyomozás indult, amely eredményeként március 19-e körül a fiúkat letartóztatták, majd napokon át tartó súlyos bántalmazások alkalmazásával folytatták le kihallgatásukat. A fiatalokat kézzel és gumibottal is bántalmazták, amely során Fazekas Györgynek három egészséges fogát verték ki. Az így kikényszerített beismerő vallomások eredményeként bűnössé nyilvánított fiúkat internálták, majd – minthogy szovjet hősi emlékművet is érintett cselekedetük – átadták őket a szovjet hatóságoknak. A szovjet hadsereg katonai törvényszéke Budapesten tárgyalta ügyüket. Zorger Lajost – akit egyes adatok szerint már február 23-án elfogtak – golyó általi halálra ítélték, míg társait – Fazekas Dénest, Fazekas Györgyöt és ifj. Hoffmann Józsefet – felmentették a vád alól. Utóbb Zorger Lajos büntetését 10 évi, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre változtatták, majd a Szovjetunióba szállították büntetése letöltése céljából.⁸² Felmentett társait április 2-án a szovjetek szabadon bocsájtották, de a magyar hatóságok még aznap internálták, majd népbírósi eljárást indítottak velük szemben. A népügyészség további cselekedetekkel is vádolta őket. 1946. március 8-án ugyanis egyik italozásuk alkalmával Hoffman József úgy döntött, lecseréli a diósgyőri kommunista párthelyiség hirdetőtábláját a kocsmá táblájára. A kommunista párt tábláját le is vette, a helyszínen azonban járókelők jelentek meg, így a cserére nem került sor, a táblát inkább gyorsan bedobta a közeli Szinva-patakba. A miskolci népbíróóság Fazekas Dénest 2, ifj. Hoffmann Józsefet 1 év, míg Fazekas Györgyöt 6 hónap börtönbüntetésre ítélte.⁸³

Végül meg kell említenünk, hogy a „málenkij robotra” hurcoltak a propaganda szerint háborús és népellenes bűnöket követtek el. Ezt azonban egyértelműen cáfolja az, hogy ha hazatérésük után indult ellenük eljárás, akkor az túlnyomó többséggel megszüntetéssel vagy felmentéssel végződött.⁸⁴ Elenyésző esetben tudunk csak olyanokról, amikor tényleges nyilas párttagságért vagy Volksbund-tagságért ítélték el embereket. Így például a pékként dolgozó Fazekas Józsefet – a már emlí-

⁸² Rózsás 2000. 413.

⁸³ MNL BAZML XXV. 4. 148/1946.

⁸⁴ Kis 2018b. 137–168.

tett Fazekas-testvérek apját –, aki 1944 tavaszán lépett be a Volksbundba, 1945. január végén a nagy elhurcolási hullámkor a lányával együtt elvitték, de az ő deportálására nem került sor. Volksbund-tagsága miatt azonban fél évet volt börtönben.⁸⁵

Halálesetek, öngyilkosság, holtta nyilvánítás

Sokan voltak, akik a deportálás alatt, vagy még a kiszállítás előtt veszítették életüket, olykor pedig legyengült állapotban már a fogolytáborban haltak meg, vagy pedig a rossz munkakörülményekből eredő igen gyakori balesetekben hunytak el. A holtta nyilvánításokról összességében azt lehet mondani, hogy azok vagy az elhurcolást követő első tíz évben történtek meg, vagy csak a rendszerváltozás után kérelmezték a hozzátartozók. Az eddigi kutatásunk alapján 111 halálos áldozata volt a kényszermunkának, ezeket persze csak azokra értjük, akik nem tértek haza. Tulajdonképpen áldozatok voltak azok is, akik hazatértek, hiszen a kényszermunka az ő egészségi állapotukat is megviselte és mind életkoruk, mind pedig életminőségük messze elmaradt az átlagtól. Így természetesen beszélhetünk a „málenkij robot” hosszú távú következményeiről is.

A novemberben elhurcoltak közül sokkal többen haltak meg, mint azok közül, akiket már németként vittek el. Ők sokkal rosszabb körülmények között éltek, mint a később deportáltak, mert feltételezhetőleg ők építették fel a táborokat. Legnagyobb számban (32 fő) Hejőcsabáról, a harcok alatt vitték el őket. Közülük 12 ember halt meg útközben vagy a lágerben. A november-decemberben deportáltak közül minden harmadik hunyt el, a januárban elvittek közül minden ötödik veszítette életét.

A rendelkezésre álló adatok szerint a 67 éves hejőcsabai nyugalmazott irodafőtiszt, Kozák Jenő halt meg elsőként, akit még hadifogoly-pótlékként vittek el 1944. november 22-én. Ő már Debrecenben kórházi kezelésre szorult és 1944. december 20-án meg is halt, tehát még a deportálást sem élte meg. A hejőcsabaiak közül Juhos Dezső és Szabó István már 1945. január 2-án elhunyt, mert őket már novemberben kiszállították. A vasúttal történő kiszállítás során is veszítették életüket rabok, többek között Vágner Dezső számolt be a naplójában, hogy az egyik vasúti kocsiban felállított ágyak összeszakadtak, és egy ember meghalt a női vagonban, akit nem sikerült azonosítanunk.

Vágner Dezső naplójában a németként kiszállított foglyok közül az első halálos áldozatként Grolmusz Ágostont nevezte meg. Halálhírét a Magyar Vöröskereszt szegedi kirendeltsége 1946. április 12-én kelt levelében közölte a családdal 4393. sz. alatt, eszerint 1945. április 5-én a parkamonai kórházban halt meg.

⁸⁵ Kis 2018b. 147.

Vágner értesülései azonban nem voltak pontosak, hiszen a női táborban már közvetlenül a megérkezésük után, február 17-én életét vesztette egy asszony, Frigyk Imréné Stuller Anna. A korai áldozatok között volt a hejőcsabai Rezes József is, aki 1945. április 21-én halt meg gyomorbetegségben. Rezes orvosi igazolással rendelkezett gyomorbetegségről, s mivel a tábori kosztot nem tudta teste elviselni, gyakorlatilag éhen halt. Sorger Ernő is azok közé tartozott, akik csak pár hónappal éltek túl a kiszállítás után, 1945. augusztus 23-án halt meg, testét a fogolytábor temetőjében hantolták el.

Számos esetben a holtá nyilvánításakor a magyar hatóságok nem rendelkeztek sem az elhalálozás pontos idejére, sem pedig a helyszínére vonatkozó információkkal. Ezekben az esetekben a helyet az anyakönyvekben szabadon hagyták, és fiktív dátumokat írtak be. A november-decemberben elhurcoltaknál, amennyiben a haláleset idejére vonatkozóan nem állt semmiféle információ rendelkezésre, a halál időpontjaként 1945. január 15-ét írták be, a januárban elhurcoltak esetében pedig 1945. február 15-ét.

A halálesetek nyilvántartásba vételekor nemcsak az időpont, hanem a helyszín, valamint a halál oka is ismeretlen volt a magyar hatóságok számára. Néhány példa erre: Czebeczauer Kálmánt a miskolci járásbíróóság 1949. március 24-én nyilvánította holtá. Halálának helyéül Oroszország egyik ismeretlen községét, idejéül 1945. március 15. napját jelölték meg. A fogolynyilvántartás szerint 1946. november 26-án halt meg. Fleisz József családi információk szerint a parkamónai 1207. sz. lágerban dolgozott, s 1948 tavaszán bányaszerencsétlenség következtében a Parkamona melletti Sachta-delta⁸⁶ bányában halálozott el. Társa, Smiger Lajos temette el a tábor melletti temetőben. A Miskolci Járásbíróóság 1997-ben nyilvánította holtá. Halálának idejét 1948. július 15. napjában állapították meg. A fogolynyilvántartás szerint egy évvel korábban, 1947. március 29-én halt meg; a Delta bánya temetőjében helyezték örök nyugalomra.

A fogolytáborban elhunytakat különféle helyeken temették el a mai Ukrajna területén. Offertáler Sándor 1947. február 13-án halt meg, a Delta-bánya temetőjében hantolták el. Más esetekben a fogolytábornak saját temetőt alakítottak ki, ide került Oláh Piroska is, aki 1947. május 26-án halt meg. A táborokban pontos nyilvántartást vezettek a temetés helyéről, és például feljegyezték, hogy Piroskát a lágertemető 10. sz. sírjában helyezték örök nyugalomra. Más esetekben is pontos információink vannak, például Schlencz Károly esetében, aki Krasznij Lucs községben halt meg az 1207-es lágerben 1946. szeptember 28-án. Bizonyos esetekben még ennél is precízebb információink vannak arra vonatkozólag, hogy hol helyezték a rabot örök nyugalomra. Simkó László 1945. augusztus 7-én halt meg, testét a 2658. hadifogolykórház temetőjében, a 2. parcella 19.

⁸⁶ A Perevalszki járásban van a Delta bánya (oroszul: „sahra Delta”)

sírjában temették el. Természetesen vannak olyanok, akikről lágerszámon túlmenően nem tudjuk, hogy hol temették el. Például Fögel Zoltán 1945. augusztus 11-én az 1207. sz. lágerben halt meg, majd a tábor temetőjében szám nélküli sírban helyezték örök nyugalomra. Mások pedig a kórházakban haltak meg. Így például Tóth József a Delta bánya hadifogoly kórházában hunyt el 1945. június 12-én. Voltak esetek, amikor nem hoztak létre önálló temetőt a fogolytábornak, hanem a közeli városok temetőjébe temettek. Kiszela Józsefet, aki 1945. február 17-én – tehát két héttel a kiszállítását követően – halt meg, a gorkiji városi temetőben helyezték örök nyugalomra. Egy másik táborban hasonlóan jártak el Müller László temetésekor, aki 1947. január 20-án halt meg. Őt a lucsi városi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Vannak ritka esetek, amikor arra vonatkozóan is találtunk adatot, hogy nem balesetben vagy rossz egészségi állapot következtében haltak meg az elhurcoltak, hanem lelkileg nem bírták a megterhelést és öngyilkosok lettek. Stuller Imre 1947. december 26-án halt meg, szó szerint beleőrült az elhurcolásba. Valószínűleg az ő történetéről olvashatunk – tévesen Józsefnek nevezve – az alsószolcai Kósárkó Lászlóné visszaemlékezésében, eszerint „Stuhler József bácsi Diósgyőrből volt kint a két húgával Annával és Ilonával együtt. Fuvarozó volt itthon, hatgyermekes apa. Néha magunk közé csempésztük, kendőt kötött a fejére. Így tudott beszélgetni a testvéreivel, nem tűnt fel, mert a ruhánk egyforma volt, ugyanazon a csapáson mentünk a bányába, mit tudnák nő-e vagy férfi. Ahogy haladtunk ott jött szembe velünk a csapáson tizenöt ló. János felkiáltott: »Nézzétek már lányok, az meg az én lovam. Csillag! Csillag!« A ló felkapta a fejét, nagyot nyerített, a hang irányába fordult. Ez az ember attól a perctől fogva megzavarodott: minden este ott sírt hangosan az ablakunk alatt. Velünk volt a két testvére. Nem tudott már dolgozni, nem tudott kimenni a bányába. Egy orosz ott verte agyon ásóval az ablak alatt. Nem vitték a betegszobába, sem enni, sem inni nem adtak neki. Harmadnapra meghalt.»⁸⁷

Az öngyilkosságokat tárgyalva nem csak azokról kell beszélni, akik a kényszermunka során önkezükkel vetettek véget az életüknek, hanem azokról is, akik a családtagjaik elhurcolásába itthon örültek bele. Az egyik legnehezebben feltárható kérdés, hogy miként hatott pszichésen a szülőkre, a gyerekekre és a házastársakra, hogy a hozzátartozóik eltűntek. Erre rendkívül kevés forrásunk van. Két öngyilkosságot találtunk, mindkettőt szülők követték el a gyerekük elhurcolása miatti bánatukban. Az egyik esetben egy apa, Heinemann Frigyes három fia,⁸⁸ a másik esetben egy anya, Rikk Gyuláné fia és unokája deportálása miatti bánatá-

⁸⁷ SZEKENI 1993. 129.

⁸⁸ MNL BAZML XXV. 51/b. 4117/1945

ban akasztotta fel magát.⁸⁹ Mindkét tragikus esetben az áldozat attól szenvedett, hogy semmilyen információval nem rendelkezett elhurcolt családtagjai sorsa felől, ez az információhiány sokkal nyomasztóbban hathatott az itthon maradt szülőkre, mint magának a deportálásnak a ténye. Minden valószínűséggel, ha levelet vagy bármilyen hírt kaptak volna felőlük, akkor több reményt láttak volna gyerekeik visszatérésére.

A „málenkij robot” nagy-miskolci áldozatainak kutatása alapvetően befejeződött. A jelenleg ismert források maximális felhasználására törekedve megállapítható az elhurcoltak létszáma, ismert az áldozatok személye és története. A munka azonban folytatódhat és folytatódnia is kell. Borsod-Abaúj-Zemplén megye településeinek túlnyomó többsége esetében hasonló alapkutatások lefolytatására van szükség.

---

⁸⁹ *MNL BAZML XXV. 51/b. 4116/1945*

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)

IV. 1930. Miskolc thj. Város Diósgyőri I. fokú Közigazgatási Kirendeltségének iratai

IV. 1931. Miskolc thj. Város Hejőcsabai Kirendeltségének iratai

V. 152. Görömböly nagyközség iratai

V. 156. Hámori körjegyzőség iratai

VII. 6/b. A Miskolci (Királyi) Járásbíróság iratai. Polgári és büntetőperek

XIV. 64. Dobrossy István történész hagyatéka

XVII. 420. A Miskolci Igazoló Bizottságok vegyes irata

XXV. 4. A Miskolci Népbíróság iratai

XXV. 6. A Miskolci Népügyészség iratai

XXV. 51/b. A Miskolci (Királyi Ügyészség) Államügyészség iratai

XXXV. 69. Az MDP Borsod-Gömör-Kishont, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságának iratai

XXXV. 133/a. Az MSZMP és jogelőd pártjai Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és miskolci szervezetei dokumentumainak gyűjteménye. Általános gyűjtemény

XXXVII. 2/c. Miskolc Mj. Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Szociális Osztály hadigondozási iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-q. Külügyminisztérium. Hadifogoly Osztály

Publikált források

SZEBENI Ilona (szerk.) 1993: *Haza fogunk mennyi. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949.* Debrecen, Mozgáskorlátozottak PRIEMON Kisvállalata.

Feldolgozások

BALÁZS József 1986: *Német-orosz háború Diósgyőrben.* Kézirat.

BERÁNNÉ NEMES Éva – ROMÁN János 1970: *Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után.* Miskolc.

BOGNÁR Zalán 2017: *Civilek deportálása Magyarországról a Gupvi lágereibe. Tények, adatok, összefüggések.* In Kiss Réka – Simon István (szerk.): *Gulag–Gupvi. A szovjet fogság Európában.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 139–161.

- BOGNÁR Zalán 2018: *Málenkij Robot. A Magyarországról itélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós 2004: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal.
- DOBROSSY István 2001: *Baán István emlékkönyv: A Diósgyőri Vas- és Acélgyár (LKM) története 1944–1988*. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 10. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- KIS József 2018a: *Rokonok elhurcoltatása – Adalékok a málenkij robot miskolci történetéhez*.
http://mnl.gov.hu/mnl/bazml/hirek/rokonok_elhurcoltatasa_adalekok_a_malenkij_robot_miskolci_tortenetehez (Letöltés: 2019. 12. 31.)
- KIS József 2018b: Hábórus bűnös vagy áldozat? In Tóth Arnold (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 57*. Miskolc. 137–168.
- MAJZIK Dávid 2015: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. In Csengeri Piroska - Tóth Arnold (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve 54*. Miskolc. 453–469.
- MÁRKUS Beáta 2020: „Csak egy csepp német vér” - *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz.
- RÓZSÁS János 2000: *Gulag-lexikon*. Budapest, Püski Kiadó.
- ZSIROS Sándor 2006: *A front alatt. 1944 ősze. 60 éves emlékek, dokumentumok Felsőzsolca és Miskolc környéke „felszabadításáról”*. (3. bővített kiadás.) Felsőzsolca–Miskolc, Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány.

KIS JÓZSEF - KUNT GERGELY

*József Kiss, Historian, chief archivist and director of
the Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives of the Hungarian National Archives.*

*Gergely Kunt,
Social historian, assistant professor
at the University of Miskolc, Faculty of Arts*

NAGY MISKOLC (GREATER MISKOLC) AND THE “MALENKY ROBOT”

The city of Miskolc was taken by the Red Army on 3 December, 1944, but the parts of the city later annexed had fallen into the hands of the Soviet military earlier. The rounding up of people – according to the principle of collective guilt of Germans – was carried out by administrative units and parts of settlements. The MOKAN-Komité (the Anti-Nazi Committee of the Hungarian Communists), a local underground communist organisation, played a key role in the deportation of the local German population – mostly from Diósgyőr. The MOKAN-Komité was formed in September 1944 with the aim of minimising the destruction of the city, in particular the Ironworks, during the advance of the front. As a result, the Red Army after having taken the city did not disarm the organisation, but recognised it as a law enforcement unit which functioned until mid-February 1945 when it replaced the disbanded and partially deported Miskolc police. The members of the MOKAN played a key role in the formation of the local Hungarian Communist Party and formed the backbone of the local organisation, led by János Sztaskó.

The first mass deportations began on 22-23 January 1945. Prior to that, we know of sporadic deportations which became mass deportations only later in Miskolc and in Diósgyőr, which was already part of the city by that time. In addition to the supposed origin, political affiliation, and age, a number of other factors, which are no longer known, may have played a role in who were enlisted or not.

On 23 and 24 January 1945, at dawn, members of the MOKAN collected the Diósgyőr residents in various rooms and then took them under military escort, allegedly for briefing, to the Diósgyőr cinema. There they were met by Soviet officers who told them that they would be taken to the Soviet Union for a year to do reparation work. The large number of relatives were asked to provide 10 days' food and warm clothing for the deportees. They were later taken by tram in closed wagons to the Miskolc police station where they were kept for a week. On 31 January they were taken to the Gömöri railway station, where lots of rela-

---

tives had been waiting for them. On 1 February they were put on railway wagons. They were transported to Transylvania via Füzesabony and Debrecen, and were in Medgyes on 5 February and Braşov on 6 February. It was on 14 February that they arrived at Parkamona in the Donetsk mining district, where the rest joined them on the 17 February. The women and men were transported by trains separately. In Parkamona the Miskolc people were separated: the skilled workers from Diósgyőr went to work in a workshop in a mining village, while the rest of them worked in mines. Some 588 people were deported from Miskolc to the Soviet Union, that part of which mostly now belongs to Ukraine. Of this number, 111 (one hundred and eleven) died.

KÖRÖSI MIHÁLY

**A „MÁLENKIJ ROBOTRA” HURCOLÁS
– KÖZÖSSÉGI ÉS EGYÉNI VÁLASZOK
(MEZŐBERÉNY 1944. 10. 06. – 1945. 01. 30.)**

**A „málenkij robotra” hurcolás előzményei és végrehajtása
Mezőberényben a levéltári források, a végrehajtók, az áldozatok,
a személyükben nem érintettek néhány jellegzetes példáján,
megnyilatkozásán keresztül**

Mezőberényről

A tárgyalt időszakban Mezőberény 13-14 ezer lakosú, 3 központú nagyközség Közép-Békés vármegyében. Döntően mezőgazdaságból élő, de jelentős számú kézművessel, a malmokban, téglagyárakban, a textiliparban, dolgozó munkásokkal, kiskereskedelemben, bankban, hivatalokban, iskolákban dolgozó kereskedőkkel, hivatalnokokkal, tanítókkal. Jellegzetes települési szerkezetét báró Haruckern János György nagybirtokos telepítési politikájának következményeként nyerte el. A megye (1729-től) főispánja 1723–1735 között magyar, német, szlovák nemzetiségű és nyelvű, döntően kétvallású, evangélikus és református lakosokkal indította el a fejlődés útján, az immár a harmadjára újratelepített falut. A későbbi időszakban más vallású és nemzetiségű lakosokkal is gyarapodott a település. A mezőberényi lakosság etnikai megoszlása 1805-ben: magyar: 21,6%, német (sváb): 29,7%, szlovák (tót): 46,9%, román: 1,8%. Felekezetek szerint református: 20,8%, evangélikus: 76,6%, görögkeleti: 1,8%, római katolikus: 0,8%.¹ A nemzetiségek által lakott területeket úgynevezett gátak (egy-egy utca) választották el egymástól, melyek nem földrajzi, inkább lélektani határok voltak, melyet átlépni más nemzetiségű számára lehetett ugyan, a mindennapokban azonban erre nem, vagy csak igen ritkán volt szükség. A gátak a századok során nem akadályozták a békés egymás mellett élés folyamatát, sőt a nemzetiségek képviselői a település vezetésében közösen vettek részt. Nem a nagybirtokosok, hanem a nagygazdák, a középparasztok adták a település legbefolyásosabb rétegét. Mezőberény tanyás település volt, a határban nem történt meg a nemzetiségi elkülönülés, bár néhány határrészben megfigyelhető egy-egy nemzetiség túlsúlya. (Az Ókert pél-

¹ KUGLER 2015. 11.

dául inkább a németek, míg Kereki a szlovákok, a békési határral szomszédos földek pedig inkább a magyarok kezén volt. A gazdák számára a bérlők, a tanyások, béresek, cselédek alkalmazásában általában azok nemzetiségi hovatartozása önmagában nem volt meghatározó szempont.) Az első világháborút követően lazult a nemzeti elkülönülés, nőtt a vegyes házasságok száma, mely szintén befolyással bírt a tárgyalt időszak eseményeire, esetlegesen magyarázza például a más nemzetiségűek „málenkij robotra” hurcolását. Változott a település etnikai megoszlása is. 1920-ban a magyarok %-os aránya 49%-ról növekedett 1941-re 66,7%-ra, a német (sváb) az 1920-as 21,8%-ról 1941-re 11,6%-ra, a szlovák (tót) 1920-as 29,1%-ról 1941-re 21,7%-ra csökkent.² A változás az aktuális politika következményének tudható be.

A Mezőberényben működő pártok, amelyek szerepe jelentősen befolyásolta a település életét a tárgyalt időszakban

A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt célja a társadalmi megrázó kódtatások elkerülése, titkos választójog, a módos parasztság gazdasági lehetőségeinek biztosítása, az értékesítési problémák megoldása szerepelt. Mivel a Mezőberényben élő módos parasztság arányát és gazdálkodásának fejlettségét tekintve a parasztság lakta települések közül országosan is az elsők között volt, a tehetősebb parasztságot sújtó gazdasági problémák itt fokozottan éreztették hatásukat. Hamar jelentős támogató erőre tettek szert, sőt vezetői részt vettek az országos szervezet megalakításában, programja kidolgozásában.³ A korábban egyik legerősebb párt szerepe, befolyása a front közeledtével csökkent, 1944. október 10-ét követően folytatta tevékenységét.

Mezőberényben az ipari munkásság száma az 1930-as években (malom-, textil-, kisipar, kiskereskedelem, fatelep, téglagyár) a 600-630 fő körül mozgott, a kisiparosok, értelmiségiek, hivatalnokok száma 500 főre tehető.⁴ Ők alkothatták hagyományos értelemben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagságát, szavazóbázisát. A párt szerepe, befolyása a front közeledtével csökkent, 1944. október 10-ét követően folytatta tevékenységét.

A szélsőjobboldali szervezetek a negyvenes évek elejétől nemzetiségi alapon kezdtek működni. A németek a Volksbund tagjai lettek jelentős számban, a magyarság szélsőséges tagjai a Nyilaskeresztes Párthoz csatlakoztak, a szlovákok a

² KUGLER 2015. 18.

³ SZABÓ szerk. 1973. I/344

⁴ SZABÓ szerk. 1973. I/356.

Nyilaskeresztes Pártból kilépve a Szlovák Nemzeti Egység Pártjában (Jednota)⁵ fejtették ki tevékenységüket, de a szlovák nyelv és kultúra ápolását célul tűző, például baloldali egyének is lehettek (voltak) tagjai között.⁶ A Jednotának nem sikerült szélesebb támogatói bázisra szert tennie Berényben. A rendőrségi ellenőrzés kiterjedt mindhárom szerveződésre.

A Volksbund⁷ szervezése a 30-as évek végétől, a 40-es évek elejétől folyt Mezőberényben, létrejöttét segítette az általános politikai légkörön túl az 1940. augusztus 30-án aláírt magyar-német megállapodás a magyarországi német kisebbségről, melynek értelmében nem szenvedhet hátrányt a nemzeti szocializmus eszméjét valló személy. A *bundosok* a nemzeti érzést, a nemzeti összetartozást erősítették, a nagynémet eszmét terjesztették. A mezőberényi szervezet 1940. december 8-án alakult meg 46 taggal, majd a taglétszám fokozatosan felduzzadt 598 főre.⁸ A visszaemlékezések szerint a szervezők és az irányítók általában a jobb módú vállalkozó és földműves családokból kerültek ki. A tagok többségét azonban inkább a szerényebb körülmények között élők (kisparasztok, iparossegédek, munkások) tették ki.⁹ A mezőberényi németiséget erősödő asszimilációja miatt a Volksbund veszélyeztetettként könyvelte el, ezért 1943-ban anyanyelvi elemi iskolát, óvodát nyitott. Az 1942-43-as tanévben 76 tanuló járt ide, elsősorban a szervezet tagjainak a gyermekei. Rendszeresen toboroztak az SS számára. A *Bund* helyi megszervezésében és tisztántúli szervezeteinek kiépítésében jelentős szerepet játszott a jó szervező tehetségű N. Schultz József, aki a harmincas évek elején-közepén nemcsak műszaki ismereteit bővítette németországi tanulmányútján, hanem megismerkedett a nemzetiszocialista eszmékkal és a német népiségről alkotott új típusú politikai elképzelésekkel is. A rendőrség által megfigyelt szervezet befolyása folyamatosan erősödött. 1944 őszén „a német vér” kimentése címen elkezdődött a német lakosság evakuálása SS áttelepítő különítmények segítségével.¹⁰ Mezőberényből mintegy 100-120 család, 450-500 személy engedelmeskedett a kiűritési parancsnak¹¹ így a front közeledtével a Volksbund tagságának nagy része távozott a településről. „Rettenetes félelem kerítette hatalmába a berényieket is, amikor megjelentek az oroszok, így főként a német családok közül nagyon sokan lovas kocsin menekültek el előlük 1944. októberének elején.”¹² A szervezet helyi és a

⁵ Strana Slovensky Narodny Jednoty, röviden Jednota.

⁶ SZABÓ szerk. 1973. I/391.

⁷ Volksbund der Deutschen in Ungarn, Magyarországi Németek Népi Szövetsége.

⁸ SZABÓ szerk. 1973. I/388.

⁹ KUGLER 2015. 48.

¹⁰ TILKOVSKY 1997. 90.

¹¹ KUGLER 2015. 23

¹² KUGLER 2015. 72.

megye határain is túlmutató tevékenysége a mezőberényi németiséget ért későbbi megtorlások hivatkozási alapjául szolgált.

A Bonyhádról indult Hűség a Hazához mozgalom a Volksbunddal, a hitleri Németországgal szemben álló németek mozgalma volt. Egyházi vezetőjükhöz intézett feliratban tudatták, hogy van még német csoport Magyarországon, mely magát magyarnak érzi és vallja. Jelmondatuk: „Hűség Istenhez, hűség a magyar hazához, hűség a népiséghez”. Azon németeket várták soraikba, akik nem akartak a hitleri „ötödik hadoszlop” tagjai lenni; azt vallották: ők német ajkúak, de magyar érzelműek, hívek a hazához, és ragaszkodnak kereszténységükhöz. A kormány által hallgatólagosan támogatott szervezetnek Mezőberényben is folyamatosan nőtt a taglétszáma: 1942-ben 392 fő, 1943-ban 578 fő tagja volt, 1944 végére a Mezőberényi Hűség Mozgalom Törzskönyve már közel kétezer nevet tartalmazott,¹³ akik egyetértettek a mozgalom célkitűzéseivel, elfogadták a németiség természetes asszimilációját és a magyar haza mindenképp felettiségét. Tagjai az orosz megszálló csapatok érkezésétől a békés termelő munka újrakezdésének, folytatásának lehetőségét várták. Reményeikben azonban keserűen csalódtak,¹⁴ hisz a „málenkij robotra” hurcoltak 30%-át a Hűség mozgalom tagjai tették ki, míg a deportáltak 3%-át adták a Volksbund-tagok.¹⁵ A Hűséggel a Hazához Mozgalom szervezésében Mezőberényben Monostori (Maász) Márton és Bartóki (Bartolf) József tanítók végezett kiemelkedő munkát.

A szélsőséges eszmék térhódítása megbontotta a korábbi nemzetiségi békét Mezőberényben. A két, német nemzetiségűeket tömörítő szervezet eltérő német identitás-eszméje pedig nem csak a településen belül osztotta meg ezt a nemzetiséget, okozott számos konfliktust, de gyakran családi összetűzések okozójává is vált. Köhler Julia tízéves kislányként élte meg a „málenkij robotra” hurcolás eseményeit. A családjuk megosztottságáról így emlékezik: „Egyik napon csendőrök jöttek hozzánk, házkutatást tartottak, édesapám nagyon nyugodtan viselkedett, mi a hálószobában sírtunk anyukámmal. Végül a padlásról két frissen főzött háziszappantáblát vittek el. Édesapám mindig nagy tisztelettel vette körül nagymamámat, de most nagyon hátrázott volt: Ha a rokona látni akarja Mamit, menjen az utca másik oldalára, Mami pedig álljon az ablakba, hogy lássák egymást, de ide ne tegye be a lábát az udvarunkba többet.” Az apa szerint a volksbundos családtag küldte rájuk a csendőröket.¹⁶

A Magyar Kommunista Párt 1944. október 8-án alakult meg,¹⁷ két nappal a Vörös Hadsereg bevonulása után Madarász Pál lakásán – aki az internálásból szö-

¹³ MNL BéML X 3/1.

¹⁴ KÖRÖSI 2016. 181.

¹⁵ KÖRÖSI 2016. 207.

¹⁶ KÖHLER 2014. 45.

¹⁷ SZABÓ szerk. 1973. I/402. és ZIELBAUER 1990. 58.

kött haza még 1944. szeptember elején – többnyire korábbi SZDP-tagokból. Mezőberényi szervezete 20-25 főnyi taglétszámmal jött létre. Fontos szerepe lehetett ebben Vas Zoltánnak is, aki 1944 október 10-én megjelent a településen¹⁸. A községháza nagytermébe hívatta össze a pártok vezetőit. A kommunisták közül Madarász Pál, az SZDP részéről Eperjes (Eiler) András, FKgP képviselőként Bartolf Ádám (Vaskapus) jelent meg. A község más vezetői mellett a papokat is bekérte. Beszédet intézett a megjelentekhez, felszólította őket, végezzék tovább a dolgukat úgy, mint eddig, majd a párt vezetőivel külön tárgyalásokat folytatott. Látogatása után pár nappal folytatta tevékenységét az FKgP és az SZDP is. A Magyar Kommunista Pártnak 1945 júniusában 490 fő, 1945 októberében pedig már 547 fő tagja volt.¹⁹ Tagságának számbeli gyarapodásánál is gyorsabban növekedett befolyása a nagyközség életében, hisz az MKP külső erők támogatásában részesült a Szövetéses Ellenőrző Bizottság által, lényegében a Szovjetunió, a megszállók részéről.

A szovjet megszállás (1944. 10. 06.) és berendezkedés

Az általános helyzetről érdemes elolvasni Hegedűs Gitta tanítónő Levelek Imréhez című naplójának néhány részletét.²⁰ Személye nem volt érintve a jóvátételi munkára hurcolásban, külső szemlélőként látja a korabeli mezőberényi helyzetet. 1944. október 6-án, a szovjet megszállás napjának reggelén ezt írta: „Szörnyű bömböléssel szóltak az ágyúk Gyula, [Békés]Csaba és Békés felől, az esti biztató rádiós hírek alapján nem kevesebbet reméltem, minthogy az új német fegyvereket vetették akcióba.”²¹ A „fejlett nemzeti öntudattal és nemzeti érzéssel rendelkező”²² tanítónőt a veszített háborúval magyarságában sértették, alázták meg. Véleménye szerint a magyarság kígyót melengetett a keblén a nemzetiségekkel. „Azt kellene csak megtenni, hogy minden nemzetiséget oda plántáljanak át, ahol a legnagyobb tömegekben élnek, hogy jól érezzék magukat. Mi itt maradnánk.”²³ Hasonló véleményen volt Monostori (Maász) Márton tanító is: „Mert ebben egyet értenek akár nemzeti szocialisták, akár kommunisták, akár Volksbundisták, vagy jednotisták– a vendéglátó magyart mindegyik gyűlöli.”²⁴

A szovjet csapatok közeledtével Békés vármegye hivatalos lapjában jelent meg a 3180/1944. M. E. sz. rendelet, mely szerint 1944. év szeptember hó 7-dik napjától

¹⁸ VAS Zoltán levelei 1944.

¹⁹ SZABÓ szerk. 1973. I/ 401–402.

²⁰ HEGEDŰS 2019. 5.

²¹ HEGEDŰS 2019. 5.

²² ROMSICS: Gróf Bethlen István

²³ HEGEDŰS 2019. 41.

²⁴ MONOSTORI 2006. 18.

az önkormányzati hatóságok testületi szerveinek működése további intézkedésig megyei városokban a polgármesterekre, nagy és kisközségekben a főszolgabírákra száll át.²⁵ Mezőberény esetében tehát a főszolgabíróra. 1944. szeptember 7-től 1944. október 17-ig a fenti rendelet szerint működött a település, 1944. október 6-tól pedig a szovjet katonai parancsnokság irányításával. A helyben maradó hivatalnokok: Benkő Ferenc főjegyző, Téri Márton jegyző, Hollós Márton rendőrbiztos, Józsa Kálmán rendőr-szakaszvezető, Czinkóczi Pál iktató, Józsa Károly altiszt. A hivatal munkáját néhány helyben maradt és feladatát ellátni akaró képviselő is segítette. Tolmácsok segítségével próbáltak eleget tenni a megszálló parancsnokság mindennemű igényeinek. A településen lakók számára közmunkákat rendeltek el, melyek leginkább a hadsereg ellátását biztosították: élelmiszer- és abrakbegyűjtéseket; egyéb kis munkákat: így az elkobzott lovak Debrecenbe szállítását, kórházi takarítást, főzést stb. A szovjet katonaság napi 100-200 munkást vett igénybe. A megszállók részéről jelentős méreteket öltöttek a különböző erőszakos cselekmények, melyek közül a *zabrálás*, a javak önkényes elvétele volt a leggyakoribb, legkisebb bűncselekmény. „Az első rossz tapasztalatot akkor szereztük, amikor állatállományunk legnagyobb részét elvitték az oroszok. Akkoriban több mint egy tucat nagy lábasjóságunk (ló, szarvasmarhaféle) és sok hízónk is volt.”²⁶ Köhler Júlia szüleinek házába is beszállásoltak a katonák. Távozások után a hazatérő kislányt a következő kép fogadta: „A lakásunkban egy tiszt lakott és addig nem is ürítették ki, de amikor elment, elvitték édesanyám ágyneműjét, saját hímzésű ágyneműit, törülközőket, függönyöket, kézimunka-terítőket, a porcelán készletet, édesapám ünnepi öltönyét, ingeit, téli kabátját. Nekem nagyon nagy bánatot okozott, hogy a könyvek, lexikonok és az én Gyermekvilág c. összegyűjtött újságjaim összetépvé szerteszték a padlót borították.”²⁷ Különösen a nagy tanyavilágban nőtt meg a nők ellen elkövetett erőszakos bűncselekmények száma. „... meg hát mindig az volt, hogy öltöztek öregasszonynak.”²⁸ „Egyik nap agyonszurkálták a Velovszki boltost, mert a mulató részeg tisztnek nem akart nőt szállítani. Szent Mihály lován viszik, aki még tegnap a családját védte.”²⁹ 1944. október 6-án estéről írta Hegedűs Gitta: „S az Úr éppen azokra méri a legtöbbit, akik a lepedőbb szívvel várták őket, akik összetett kézzel könyörögtek: ne bántsatok, hisz szlovákok vagyunk és testvérek! No, testvér, hát add le a bekecsed, add le a csizmádat! Nyisd ki a kamrád! Add kölcsön az asszonyod, fogd be a lovad, mert már visszük is!”³⁰

²⁵ Békés vármegye hivatalos lapja 1944-09-10/39. sz.

²⁶ KUGLER 2015. 73.

²⁷ KÖHLER 2014. 48.

²⁸ KÖRÖSI 2016. 100.

²⁹ HEGEDŰS 2019. 18.

³⁰ HEGEDŰS 2019. 17.

A „kistanács”³¹ korlátlan hatalmának kiépítése

A korábbi helyzeten változtatott az 1944. október 17-én a pártok képviselőiből megalakult kistanács, amely 1945. január 22-ig látta el a település magyar vezetését. Működésének különös jelentőséget az ad, hogy erre az időszakra esett a mezőberényi németesség „faji”, vagyis származási alapon való deportálása „málenkij robotra”. A kistanács kilenc főből, három párt delegáltjaiból állt. Az MKP-t Bányász József, Madarász Pálné, Lájér József, az SZDP-t Eiler (Epresi) András, Pfeiffer (Pápai) József, Szarvaszki Pál képviselte, míg az FKGP-t Szabó Árpád, Rocskár János és Bartolf József. A tényleges hatalmat a kistanács az 1944. december 9-i ülésen ragadta magához, melyen jelen volt minden tag. Ekkor olvasták fel a Békés vármegye közigazgatási főnökének 391/1944. sz. rendeletét, mely szerint a községi ügyek vitele az előjáróságra van bízva, míg az előjáróságok mellett az egyes pártokból alakult kistanács az ellenőrző hatóság szerepét van hivatva betölteni, a képviselő testületet helyettesíti. Ezzel szemben a kistanács határozata: „A tanács a bejelentést azzal veszi tudomásul, hogy a rendkívüli helyzet következtében kénytelen nem csak az ellenőrzést fogantatosítani, hanem az orosz katonaság által adott rendelkezések végrehajtását is”.³² Ennek szükségességét azzal indokolta, hogy a községi előjáróság előjáró tagjai „nem tartják be az előírt hivatalos órákat.” Illetve: „...csak így látja biztosítva azt, hogy a lehetőségekhez képest a község lakosságának az érdekei megvédezenek”.³³ Első intézkedései közé tartozott, hogy megkülönböztetésül piros karszalaggal, orosz és magyar nyelvű igazolásokkal látták el a községi alkalmazottakat és a kistanács tagjait. Véleményük szerint a tolmácsok gyakran visszaéléseket követtek el, ezért ezután az általuk kinevezett tolmácsokkal tartották a kapcsolatot a megszálló erőkkel. Megnövelték a rendőrök számát, amire nagy szükség is volt: a zsidó ingatlanokban esett sok kártétel, növekedett a lopások száma, különösen a tanyákon, az idős lakosok kárára. A megszállók erőszakoskodásai ellen azonban fellépni nem tudtak.

A listázások

A kistanács 1944. december 9-i ülésen ragadta magához a hatalmat, amelyben egyre inkább a kommunista befolyás erősödött. Így érkezett el 1944. december 22. a 0060-as parancs, amely közvetlen mögöttes területeken végzendő közmunkákra mozgósít, elrendeli az összes német származású munkaképes személyeknek

³¹ [„kistanács” a továbbiakban: kistanács K. M.]

³² MNL BéML V. 326.

³³ MNL BéML V. 326.

a mozgósítását, férfiaknál 17-45, nőknél 18-30 éves korig. A deportálás második hulláma érte el Mezőberényt (1944. december 23. – 1945. február 2.)³⁴ A kistanács jegyzőkönyvei szerint „... a szovjet hatóságok a községi tanáccsal népszámlálást foganatosítottak az általuk megadott mintájú nyomtatvány alapján, melyben mindenkinek a származását is fel kellett tüntetni. Az összeírást a községi tanács és előjáróság a légoltalmi házcsoport parancsnokok, valamint a berendelt gazdasági előjáró és megfelelő képzettségű egyének útján foganatosította. Ezen összeírások eredeti célját a községi tanács nem ismerte, és arról csak akkor értesült, amikor az orosz katonai hatóságok közölték a tanáccsal, hogy az orosz katonai hatóságok által az összeírásból kiírt egyének a községi előjáróság és a tanács által munkaszolgálatra igénybevétnak.”³⁵ Árnyalja a jegyzőkönyvben foglaltakat: „A volt rendőrbiztosnak kellett összeírni a németeket, persze ez híven teljesítette a parancsot, mert volt egy kis *vaj* a múltból a fején.”³⁶ A kistanácsban folyó hatalmi harcra, utalhat, hogy 1944. december 23-án a szovjet katonai parancsnokság letartóztatta a településen nagy tekintéllyel, befolyással rendelkező Szabó Árpád kisgazda képviselőt, aki feltehetően ellenezte a deportálásokat.³⁷ Több visszaemlékező szól az összeírásokról és annak céljáról: Weigert Mihály „Nekünk már csak a népek szájából (hallottuk), mivel kívül laktunk a községen. De idebent már előtte való – tán még decemberben megjelent a tanácsházán egy ilyen összeírás, névsor. És már onnan hallódott, hogy hát azt mondták, hogy munkára, de akkor még nem mondták, hogy hát Oroszországba, csak rövid munkára.”³⁸ Schmidt Imrének, apját, testvérét hurcolták el: „1944 karácsonya előtt viszont nem sokkal már elkezdték összeírni a berényi svábokat is, hogy egy *kis munkára* vigyék el őket. A parancsot ugyan az oroszok adták ki, de az oroszok bizalmát bíró új helyi községi előjáróság, amelyekben bizony németek is voltak (a helyi tótok és magyarok mellett), hajtotta végre utasításait; ők írták össze a német származású személyeket, és vitették gyűjtőtáborba a szintén az oroszok bizalmából felállított helyi rendőrséggel a kényszermunkára ítélteteket.”³⁹ A 10 éves kislány Köhler Júlia a tanyán élte meg az összeírást, így emlékezik. „Karácsony napján a másik sorról jött kétszomszéd, mindenkit összeírtak, de vagy valóban nem tudták, vagy nem merték megmondani, hogy miért. A mi nációnkhoz tartozó Bauer Miska bácsi (dűlőbiztos)

³⁴ BOGNÁR–W. MÜLLER 2017. 60.

³⁵ MNL BéML Mezőberény 1945. január 10. [Az 1944. decemberében készült listák nem kerültek elő. Számos kézzel írt lista található a levéltárban, ezek szempontjai megfelelnek Erdei Ferenc belügyminiszter Debrecenben, 1945. január 5-én kelt 49/1945. ikt. számú rendeletében foglaltaknak (apai-anyai ágon németek, stb.)]

³⁶ EILER 2020. 273.

³⁷ MNL BéML V. 326.

³⁸ KÖRÖSI 2016. 31.

³⁹ KUGLER 2015. 73.

csak egyre azt hajtogatta, nekünk nincs mitől félni. Pár nap múlva tudtuk meg, ez volt a munkaszolgálatra alkalmasak összeírása.⁴⁰ A sors kegyetlen iróniájaként két gyermeke mellől vitték el Bauer Mihályt feleségével együtt Novosahitba.⁴¹

A deportáltak összegyűjtése / Nézőpontok

„1945. január 3-án hurcoltak el, ekkor már 3 éve dolgoztam a községi elöljáróságánál, de akkor szokatlan kép fogadott. A községháza ajtajánál és az irodák előtt fegyveres orosz katonák álltak őrségben. Névsort gépeltünk, de nem tudtuk, mi célból? Nem tudtuk egészen addig, míg nagymamám nem hozta a hírt. Vele egy időben érkezett Szabó Árpád bácsi az emeletről és közölte velem, hogy rajta van a nevem a deportálási listán, menjek haza, hozzam az irataimat, igazoljam, hogy szlovák vagyok. Igazolásaimmel jelentkeztem a Luther utcai iskolában, de onnan nem volt már visszaút.”⁴²

Nigrinyi Erzsébet hasonlóképpen emlékezett a történetekre. „Nagybátyám esküdt, én irodista voltam a tanácsházán. 1945. január 3-án éjjel jöttek érte (éjfél-tájt), reggelig nem jött haza. Másnap reggel bementem dolgozni, két zöldsapkás GPU-s katona állt gépfegyverrel az épület ajtaja előtt. Az irodista-karszalag miatt beengedtek, az épületben is katonák voltak géppuskával. 11 óra fele lett vége a tanácskozásnak. Nagybátyám felkeresett, teljesen össze volt törve, tőle tudtam meg, hogy visznek bennünket Oroszországba. Az ő lányát is, meg egy másik irodista lányt is felvettek a névsorba.”⁴³ 1945. január 3-án, szerdán délelőtt már tudta a lakosság nagy része a szomorú hírt. „Összeszedik, aki sváb származású, nem csak az embereket, hanem a lányokat is és az asszonyokat is, és kiviszik Oroszországba.”⁴⁴ Hogyan látta az eseményeket a deportálásokban személyében nem érintett tanítónő, Hegedűs Gitta? „Szörnyű ez a német-összefogás. De nem szörnyűbb, mint az a hazaáruló hetykeség volt, amellyel ők valamikor megtagadták magyar voltukat. Most bezzeg mind magyar akar lenni” Máshol: „Elvitték a volksbundosok családtagjait tegnap, ma reggelre további parancs, akinek német neve van, az megy.”⁴⁵ A szociáldemokrata Epresi (Eiler) András, a kistanács tagja visszaemlékezésében írja: „A fasiszta németek mind elmenekültek, aki német itthon maradt, azok baloldali emberek voltak. Ezzel szemben a szlovák és magyar fasiszták itthon

⁴⁰ KÖHLER 2014. 48.

⁴¹ KÖRÖSI 2016. 233.

⁴² KÖRÖSI 2016. 27.

⁴³ FÜZES 1990. 313.

⁴⁴ MONOSTORI 2006. 13–14.

⁴⁵ HEGEDŰS 2019.72.

voltak és nem bántották őket. Ez megingatta a kommunisták iránti hitet. Mert mi úgy gondoltuk, hogy talán szükséges ez a munkaerő a számukra, de akkor a fasisztákat kellett volna összeszedni nyelvre való tekintet nélkül, nem pedig ártatlan embereket.”⁴⁶ A hazai közbeszédben is kialakuló bűnös német nép eszméje érhető tetten az alábbiakban: „A mi járásunkban K. Szabó volt a járási parancsnok mellett, és amit csak lehetett, Berényre hárított át, mondván, ott *nyemecek* vannak. Így hárította ránk egy 1000 ágyas kórház felállítását is, amit 24 óra alatt kellett felállítani.” „Ment is a marhabeadás, amíg az elmenekült volkbundos gazdák jószágaiból tellett. Amikor aztán ezek elfogytak, hozzá kellett nyúlni az itthon élők jószágaihoz is.”⁴⁷ 1945. január 3-án és az azt követő napokban felbolydult a falu: „Az utcasarkon hatalmas plakátok virítanak, és szinte ordítva mondják: Mint jó barátok jöttünk! Felszabadítunk benneteket.”⁴⁸ A következő napokban egyetlen hangos fájdalom az egész falu. „Igen gyakori a vegyes házasság a községben és így érdekelve vannak nemcsak a svábok, hanem az itt lakó magyarok és tótok is.” „Akik bűnösök, azokat most nem érhetik el, ütnek tehát nagyot az ártatlanokon.” „...harmadikán délelőtt már be voltak rendelve a városházára a kocsik, tolmácsok, hajdúk (községi kézbesítők). Három orosz tiszt adta ki a rendelkezést, kordon a tanácsháza előtt, zöld sapkás szovjet karhatalmisták, a tanyákra fegyveres katonákkal mennek” „Hajdúk és rendőrök siettetik a szerencsétlen embereket, és szinte erőszakkal tépik el egymástól a búcsúzkodó édesanyát és gyermeket, férjet és feleséget, nagyapát és unokát, mert rövid az idő.”⁴⁹

A tanyavilágban történekről a korábban idézett tízéves kislány, Köhler Julia ad tájékoztatást. „Már január 3-án jöttek a kocsik a tanyára is, és összeszedték a fiatal férfiakat és nőket és vitték őket a községbe, a gyűjtőhelyre. A szomszédból elvitték a fiatal Köhler Marci bácsit, másik éjjel a nagybátyámat, aki egy évvel volt fiatalabb a felső korhatárnál. Még gyermekként eltörött a karja, nem került orvoshoz, ezért nem jól forrt össze, nem tudott vele rendesen dolgozni, de nem mentették fel. A fiatal Köhler né eltűnt mikorra érte jöttek, a fiatal öccsét 17 évesen elvitték, a kicsi gyermekek maradtak egyedül, hajnalban Borgulák mentek át hozzájuk és édesapám gyalogolt a szülők távoli tanyájára, hogy közölje velük a hírt. A nagy-

⁴⁶ EPERJESI 2020. 273.

⁴⁷ EPERJESI 2020. 269.

⁴⁸ EILER 2020. 273–274. „Úgy állították be az egészet, hogy az erőszakos toborzás parancsnokának, egy őrnagynak ellopták a táskáját, ezt ráfogták Guth borbélyra, mert az borotválta az őrnagyot. Kiszállt egy miniszteri biztos Szobek Andrással, és az őrnaggal tárgyalták az ügyet. Erre a tárgyalásra a Rau Mihály házába én is bejutottam, és tapasztalnom kellett, hogy ez csak egy mondvacsinált dolog, hogy álcázzák ezeknek a szerencsétleneknek a kihurcolását. Az őrnagy kiválóan játszotta a szerepét, de a miniszteri kiküldött elárulta magát komolytalanságával.” [A településen nem terjedt el az elhurcolás okaként ez a változat – K.M.]

⁴⁹ MONOSTORI 2005. 16–18.

szülők magukhoz vették a gyermekeket, míg az édesanyjuk visszakerült, aki napokon át a Nyilas határrészen bújt meg az apósáéknál.⁵⁰ „Mikor a front a Tiszánál járt többen hazatértek, szöktek, elengedték őket a tiszték. Sokukat elfogták az oroszok, mások sikeresen hazatértek, a tanyákon rejtőztek, bujkáltak. Így kerültek el többen a „málenkij robotra” hurcolást is. „Édesapám még a fiatalon egyedül maradt Magdus néninek is segített. (Senki nem tudta, hogy) férjét a felesége rejtette el a jászol alatt kialakított búvóhelyen, csak akkor mondta el a fiatalasszony a szülőknek, hogy a fiuk itthon van, amikor már várta az új kis családtagot.”⁵¹

Végső döntés a „jóvátételi munkára”, deportálásról

A jóvátételi munkára kötelezhető személyekről számos lista készült, ezek egy része feltehetően Erdei Ferenc belügyminiszter 49/1945. sz. rendelete alapján, amely 1945. január 6-án érkezett Mezőberénybe, ekkor azonban már az első csoportot elszállították Gyulára, a központi gyűjtőhelyre.⁵² Mezőberényben az akkor is, mai is szállodaként működő épületben és a korabeli Bartolf-iskolában⁵³ tartották fogva néhány napig a jóvátételi munkára kijelölteket, a Köröstarcsáról deportáltakat is.

Több elhurcolt nyilatkozott a végsődöntés megszületéséről, közülük néhányat idézek: „Január 5-én egy bizottság előtt kellett megjelenünk, ahol eldölt, hogy ki lesz az, aki ki fog menni, és ki maradhat itthon. Itt voltak a pártok vezetői és az előjáróságnak a vezetői is. Volt lehetőség a felmentésre, például ha az anya volt német, az apa pedig magyar. Orvosi igazolás vagy hadi üzemi munkahely alkalmazás alapján. Volt egy mentőöv, két ember nevét kellett megadni saját helyett. Ezt az ajánlatot kaptam én is. Gondolom, mint előjárósági dolgozó. Értve az orosz tisztt ajánlatát, azt válaszoltam a pártvezetőjének, hogy én ezt nem fogadom el. Akkor még nem tudtam, hogy én is és Hoffmann Zsuzsanna kolleganőm is ilyen mentők vagyunk. Egy magas beosztású tisztviselő sógornője helyett kellett elmennünk. Zsuzsa tifuszban meghalt, én hazajöttem.”⁵⁴ A tolmács szerepéről: „... egyhosszú asztalnál ültek a tolmács meg azok, akik intézték ezt a dolgot, hogy kivisznek bennünket, és engem felmentett az orosz tisztt, mert hogy fiatal vagyok. És akkor felállt az öreg J. bácsi, az volt a tolmács, felállt – így látom

⁵⁰ KÖHLER 2014. 49.

⁵¹ KÖHLER 2014. 50.

⁵² A különböző listákra több mint 1600 fő lett felvéve, feltehető, hogy egy név több listán is szerepel. A listák nevek szerinti egyeztetése nem történt meg.

⁵³ Ma az épület helyén gyógyszertár és orvosi rendelők működnek.

⁵⁴ KÖRÖSI 20116. 78. Puskás Lászlóné édesanyja szlovák származású volt, értette az orosz nyelvet.

magam előtt –, és azt mondta: Nem, neki menni kell, mert apja, anyja német.”⁵⁵ „Az olyat, mint Vajgert Katikáék, azoknak az anyjuk tót volt, és mégis elvitték őket. Gazember volt az öreg J, nagyon. Az volt, nagyon nagy gazember. Rimánkodtunk neki. Az öcsémék 17 évesek nem voltak, mert márciusban töltötte volna a 17 évet. Nem tette meg. Nem. Úgyhogy nagy gazember volt az öreg.”⁵⁶ Természetesen a családtagok mindent megmozgattak szeretteik érdekében a községházán is. Szemléletesen írja le fogadtatásukat Monostori (Maász) Márton, aki több ízben is felkereste, megtapasztalta az intézkedő eljáró „humánus” eljárását. „Egy telt idomú amazon harciasan intézkedik. A hozzá forduló síró asszonyokat azzal vigasztalja, hogy csodás színekkel ecseteli az oroszországi szociális helyzetet és kultúráját és szidja mindazt, ami magyar.”⁵⁷ A Hűség Mozgalom vezetőjeként, a mozgalom tagjainak érdekében, majd saját érdekében is megpróbált közbenjárni. Végül őt is elvitték egy gyors, nyers intelem kíséretében Krivojrogba a vasbányába, ahol legmagasabb volt a halálozási arány, pedig életkora alapján el sem vihették volna. „Ott legalább megtanulja a demokratikus és szociális irányban való nevelés fortélyait, mert az orosz pedagógusok idealisták és nem a fizetésért, hanem hivatásszeretetből nevelik a gyermekeket, nem úgy, mint a magyar tanítóóság.”⁵⁸

Részlet a kistanács 1945. január 10-i jegyzőkönyvéből: „Megállapítja a községi tanács, hogy az igénybevételi eljárás nem az orosz katonai hatóságok által előzetesen történt, illetve közölt feltételek mellett hajtatott végre, mert nem, mint előzőleg, a 7 éven aluli gyermekkel rendelkező anyák, hanem csak az 1 éven aluli gyermekkel rendelkező anyákat mentesítették. Ezenkívül pedig a korhatár sem tartatott be. Az igénybevételi eljárásnál a községi tanács tagjai is részt vettek, az elbírálásnál azonban semmiféle beleszólási joguk nem volt, és a katonai hatóságok utasítására az eljárás későbbi folyamán a tanács az igénybevételnél részt nem vett.”⁵⁹

1945. január 3-a és 1945. január 10-e között naponta búcsúzott deportált és családja, lényegében az egész község lakossága szeretteitől. „Január 6-án, vízkereszt napján ponyvával fedett teherautókra pakoltak bennünket és harangzúgás közben búcsúztunk zokogva falutól, szülőtől, testvértől, barátoktól. Úgy éreztem ez a harangzó úgy sirat minket, mint akik végleg elmentek, pedig mi nem meghalni, hanem túlélni akartunk, és visszajönni ide a faluba, ahol most háborús bú-

⁵⁵ KÖRÖSI 2016. 28.

⁵⁶ KÖRÖSI 2016. 89. Gottschick Erzsébetet három fiútestvérével együtt hurcolták el.

⁵⁷ MONOSTORI 2005. 18.

⁵⁸ MONOSTORI 2005. 20. Monostori (Maász) Márton a sors fintoraként hazatérése után taníthatta az őt kioktató hölgyunokáját. A „málenkij robot” ügye 1956-ban a forradalom idején is előkerült. Az idézett „kackiás hölgyet” kérdezték róla, válasz a forradalom leverése után érkezett két heti verés, 1962-ig tartó rendőri felügyelet, rendszeres éjszakai zaklatások formájában.

⁵⁹ MNL BéML Mezőberény a községi kistanács jegyzőkönyve 1945. január 10.

nösök lettünk.”⁶⁰ – írja egy visszaemlékező. Nigrinyi Erzsébet is keserű szavakkal búcsúzott: „Hűséggel a hazáért jelvényel mentem a málenkij robotra, mint fasiszta, mint a nép ellensége.”⁶¹ „Az úton a piactér zsúfolásig tömve volt emberekkel, pedig a nagyobbik csoportot már vasárnap elvitték. Soha ilyen nagy és síró tömeget együtt nem látott még a község. A Békésiúton egész a falu széléig ember és ember, könnyes szemű, búcsúintó, velünk érző rokon és barát, közeli és távoli ismerős, idegen. Akadtak itt-ott közömbös vagy kárörvendő arcok is, de hála Istennek, a jószívű emberek voltak akkor is többségben.”⁶² Mezőberény lakossága egyedülálló módon fejezte ki a deportáltak melletti szolidaritását. Gyűjtést rendeztek, melynek során 8872 P. készpénzt, sok meleg ruhaneműt, 20 q lisztet, 4 q zsírt, 550 kg hüvelyest és 8 q kenyeret gyűjtöttek össze a deportáltak részére. Érdemes idézni a gyomai Mut Ádám szavait a berényiekről. Gyomán úgy tudták háromhetes munkára vizsik őket a szolnoki hídhhoz. Hamar kiderült a hazugság, az ellenkező irányba, Gyula felé induláskor. Január 4-én parasztkocsikra pakolták őket, mínusz 8-10 fok volt, ezért sokan inkább gyalog jöttek át Mezőberénybe. „Majdnem minden kiskapuban síró férfiakat, nőket láttunk.” „A kapukban várakozók közül sokan csaltak, hogy lépjek belül a kapun, ők elrejtene.”⁶³ Muth Ádám a kocsin utazó nővérét féltve nem fogadta el a szökési lehetőséget.

Összegzés, hazatérés

Ordass Lajos 1946. szeptember 12-i püspöki beszámolójában írja, hogy a Volksbundnak Mezőberényben 267 tagja volt, s a Vörös Hadsereg büntetésként „510 fiatal férfit és nőt deportált, a kitelepítés alkalmával pedig 496 gyülekezeti tagot tettek az országhatáron túlra.”⁶⁴ A Mezőberényből „málenkij robotra” hurcoltak száma: Köhler Julianna adatai szerint 567 fő. A Fegyverszüneti [valójában Szövetséges – K. M.] Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-án kelt 26. számú rendeletére a szovjet katonaság által elszállított magyar állampolgárok névsora című dokumentumban 555 fő szerepel.⁶⁵ Az újabb adatbázisok megnyílásával a számok módosulhatnak.

⁶⁰ KÖRÖSI 2016. 29.

⁶¹ SZEBENI 1993. 280.

⁶² MONOSTORI 2005. 28.

⁶³ MUTH 2019. 5.

⁶⁴ ORDASS Lajos püspöki beszámolója 1946. szeptember 12.

⁶⁵ MNL BéML Gyula V.326. B. g. 14. [Szovjetunióban hadifogolyként, illetve internáltként nyilvántartott összesen 681 955 magyar nemzetiségű katona, illetve polgári személy nyilvántartó kartonjainak alapján a Mezőberényből elhurcoltak száma változhat. K. M.]

Ha a nemzetiségi arányokat vizsgáljuk a „málenkij robot”-ra hurcoltak között, akkor a következőt látjuk: magyarnak vallotta magát 57%, németnek vallotta magát 22%, apai ágon német 6%, anyai ágon német 3%, nem német 3%. Érdekes képet mutat párt- és mozgalmi tagság számszerűsége az elhurcoltak között: Hűség Mozgalom 163 fő, kiskazda 152 fő, szociáldemokrata 92 fő, volksbundos 17 fő, nyilas 4 fő, kommunista 2 fő, nem ismert 17 fő, nem tag 271 fő.⁶⁶

A hazahozatalt szorgalmazta a magyar állam, de egyházak, civilek, például Szent-Györgyi Albert, és külföldön működő magyar szervezetek is. A mezőberényiek hazatérését segítette Szabó Árpád, akkor már az országos politikában is szerepet játszó kiskazda politikus, aki elérte, hogy a berényi deportáltak többsége 1947. július 29-én, az előrehozott országgyűlési választások előtt hazatérjen. Hogyan érkeztek haza? „75 kilósan vittek el, 48 kilósan engedtek haza”⁶⁷ „Ennyire volt a nővérem, oszt nem ismert meg. Azt mondja, hogy hun vagy. Mondom, itt vagyok, azt mondja, hogy nem vagy te a testvérem.”⁶⁸

Befejezésül álljon itt egy Apor Vilmos idézet, aki sokat tett a gyulaiakért is. „És aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szeretetről és azt állítja, hogy vannak emberek és csoportok és fajták, melyeket gyűlölni szabad, és azt hirdeti, hogy az embereket kínozni szabad, legyenek azok akár négerrek, akár zsidók, az bármennyire kérkednék is azzal, hogy keresztény, olyan, mint a pogány és nyilvános bűnös.”⁶⁹

⁶⁶ MNL BéML Gyula V.326. B. g. 14. [A deportáltak száma a visszamaradt 6 fő nélkül. K. M.]

⁶⁷ Puskás Lászlóné visszaemlékezése In KÖRÖSI 2016. 84.

⁶⁸ Bujdosó (Rück) Ádám visszaemlékezése In KÖRÖSI 2016. 91.

⁶⁹ APOR Vilmos püspök 1944 pünkösdvasárnapi prédikációja (részlet)

1. illusztráció: Hegedűs Gitta:
Levelek Imréhez,
Pannon Tükör Könyvek 2019.

2. illusztráció: Köhler Julia:
Velem nem történt semmi, magán, Mezőberény,
2014.

3. illusztráció: Monostori (Maász) Márton:
A hűség ára, magán,
Mezőberény, 2005.

4. illusztráció: Eperjesi Eiler András:
Életem története, 2020.
Felelős kiadó: Eperjesi András,
Ambienta Kft.

5. illusztráció: Udvardy Anikó: *Bányáslámpa* (2012)
a „málenkij robotra” hurcoltak emlékműve Mezőberényben (Foto: Körösi Mihály)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)
 V. 326. Mezőberény nagyközség iratai közgyűlési jegyzőkönyvei 1944.
 V. 326. Mezőberény A községi kistanács jegyzőkönyve 1945 január 10.
 V. 326. B.g. 14. Névjegyzék Mezőberény község területéről a szovjet katonaság által elszállított magyar állampolgárokról.
 X 3/1. Egyesületek, tömegszervezetek, pártok

Publikált források

- Békés megyében a hatósági jogkörök, 3180-1944. M. E. sz. rendelet *Békés vármegye Hivatalos Lapja*, 1944. január-szeptember (47. évfolyam, 18-39. szám) 1944-09-10 / 39. szám. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BekesVarmegyeHivatalosLapja_1944/?pg=6&layout=s&query=3180%E2%80%941944.%20M.%20E.%20sz.%20rendelet (Letöltés: 2021. 05. 23.)
 EPRESI (Eiler) András 2020: *Éltem története*, Eperjesi András Ambienta Kft.
 KÖHLER Julia 2014: *Velem nem történt semmi*, Mezőberény, magán.
 MONOSTORI (Maász) Márton 2005: *A hűség ára*, Mezőberény, magán.
 MUTH Ádám 2019: *Muth Ádám visszaemlékezései a málenkij robotról*, Gyomaendrőd, Szent Antal Népház és Művelődési Ház, Gyomaendrőd Német Nemzetiségi Önkormányzata.

Feldolgozások

- APOR Vilmos, Wikipédia, https://hu.wikipedia.org/wiki/Apor_Vilmos (Letöltés: 2021. 06. 01.)
 BOGNÁR Zalán – W. MÜLLER Judit 2017: *A 0060-as parancs A német származású indokával Magyarországról elhurcoltak története*, Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
 FÜZES Miklós 1990: *Modern rabszolgaság Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945 – 1949*. Budapest, Formatív Kiadó, Nyomda és Reklámszervező Kft.
 ERDMANN Gyula 1990: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, Gyulai füzetek 4.
 HEGEDŰS Gitta 2019: *Levelek Imréhez*, Zalaegerszeg, Pannon Tükör Könyvek.
 KÖRÖSI Mihály 2016: „Mit vétettem?” *Mezőberényiek „málenkij roboton”*, Mezőberény, Mezőberény Város Önkormányzata.
 KUGLER József 2015: *Berényiek voltak, berényiek lettek A II. világháború utáni migrációs változások (németek kitelepítése, magyar-csehszlovák lakosságcsere) emlékezete*, Mezőberény, Mezőberényi Helytörténeti és Tájvédelmi Egyesület.

- Magyar Katolikus Lexikon Hűséggel a Hazához, Hűségmozgalom, Mit Treuezum Vaterland, 1942. jan. 1947. <http://lexikon.katolikus.hu/H/H%C5%B1s%C3%A9ggel%20a%20Haz%C3%A1hoz.html> (Letöltés: 2021. 05. 23.)
- ROMSICS Ignác 2010: Gróf Bethlen István. In *Digitális Tankönyvtár, Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_magyarország_tortenete/ch03s05.html (Letöltés: 2021. 05. 23.)
- SZABÓ Ferenc (szerk.) 1973: *Mezőberény története 1.* Mezőberény, Mezőberény Nagyközség Tanácsa.
- TILKOVSKY Loránt 1997: *Német nemzetiség magyar hazafiság, Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*, Pécs, Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn).
- ORDASS Lajos püspöki beszámolója 1946. szeptember 12. In Tóth Ágnes: *Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948 1*, http://www.mtatk.hu/interreg/kotet2/05_toth_agnes.pdf (Letöltés: 2021. 05. 23.)
- VAS Zoltán levelei 1944. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/88-05/ch10.html> (Letöltés: 2021. 05. 23.)
- ZIELBAUER György 1990: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945-1955*, Szombathely – Vép, Pannon Műhely Könyv-Lapkiadó Kft.

KÖRÖSI, MIHÁLY

Local historian, Mezőberény

**DEPORTATION TO THE “MALENKIJ ROBOT”
– COMMUNITY AND INDIVIDUAL RESPONSES
(Mezőberény, 1 December, 1944 – 30 December, 1949)**

The antecedents and implementation of the deportation to the „Malenkij Robot” in Mezőberény: through archival sources, executors, victims, some characteristic examples and statements of the archival sources, the executors, the victims and some characteristic examples and statements of those who are not involved in their person.

The transition from the period of peaceful coexistence of nationalities to the period of ethnic and social conflicts in Mezőberény. An overview of Mezőberény and the role of the parties operating in the settlement, which significantly influenced the daily lives of the people living there in the period under discussion. The consequences of the Soviet occupation (June 6, 1944) and the establishment as well as the unlimited power of the “small council”. Direct antecedents and execution of military order No. 0060 in Mezőberény. Listings. Conflicts with the Loyalty to the Homeland Movement for Relief. Individuals present themselves: the child, the teacher unaffected by her origin, the decision-maker of German origin, the victim. Contradictions between the written documents and the recollections regarding the operation of the “small council”. Making the final decision on deportation to “reparation work” from the perspective of the “small council” and those who suffer from it. Some data on the party status of the deportees. Árpád Szabó is a member of parliament of the FKgP and the role of its later minister in the issue of transporting the deportees home. The return home.

„NEKEM NEM SZABAD MAGYARNAK LENNEM?” Deportálások a ráckevei járásból 1944 – 1945-ben¹

Tanulmányom annak a közel ezeröttszáz főnek állít emléket, akiket Pest-Pilis-Solt-Kiskun (továbbiakban: PPSK) vármegyéből, azon belül is a korabeli Ráckevei járásból a Szovjetunió GUPVI táboraiba hurcoltak 1944-ben és 1945-ben. Írásomban nem kronologikusan veszem végig az áldozatok összeszedésétől a hazajövetelükig a történeteket. Egyrészt a terjedelmi korlátok miatt, másrészt ez a tanulmány nem egy lezárt kutatás eredménye, hanem az eddigi tíz évben végzett kutatási eredményeimnek egy adott szempont szerinti összegzése. Az értekezésemben a „málenkij robotra” való elhurcolás azon szegmenseit mutatom be a térségben, amelyeket eddig más nem kutatott összefüggéseiben. A fő hangsúlyt a szovjet csapatok megérkezésére a községekbe, emellett a kiskunlacházi gyűjtőhelyre és az oda való eljutásra, valamint a bevagonírozásra, ezen kívül a kiskunlacházi Református Lelkészi Hivatal Irattárában (továbbiakban: KRLHI), valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum (továbbiakban: HIM) adatbázisában végzett kutatásomra, továbbá az 1941-es népszámlálási adatok elemzésére – összevetve a helytörténeti kutatásokkal – fektettem. A tanulmányban számos olyan általam készített interjú részletet, valamint dokumentum részletet közlök, amelyek itt jelennek meg először.

A mai Ráckevei járás nem fedi le az 1944-es és az 1945-ös járás területét. Tulajdonképpen a korabeli járás ma két külön járásra bomlik, a Ráckevei- és a Szigetszentmiklósi járásra. Az elhurcolások idején a Ráckevei járás az alábbi 15 településből állt: Áporka, Dömsöd, Kiskunlacháza, Lórév, Majosháza, Makád, Pereg, Ráckeve, Szigetbecse, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetszentmiklós, Szigetújfalu, Taksony, Tököl.² A kutatásom tárgyát azonban 18 település képezi. 1947-ben Taksony községtől közigazgatás ügyileg külön vált Dunavarsány,³ 1950-ben Tököl várostól pedig Szigethalom.⁴ A tizennyolcadik település Dunaharaszti, bár ez

¹ A tanulmányban végzett kutatásaim egy részét a Nemzeti Tehetség Program a Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíj támogatta az NTP–NFTÖ–21–B–0200 projekt keretében.

² 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947. 586.

³ MAKRA–GÁRDONYI 2017. 49.

⁴ Szigethalom településtörténet. <https://szigethalom.asp.lgov.hu/telepulestortenet> (Letöltés: 2020. április 15.)

a község ebben az időszakban a Központi járás részét képezte, de az itt összegyűjtött embereket is a kiskunlacházi gyűjtőhelyre gyalogoltatták és ott vagonírozták be a környékbeli településekről összegyűjtött civilekkel együtt.⁵ Napjainkban a Ráckevei járáshoz tartozó települések az alábbiak: Apaj, Áporka, Dömsöd, Kiskunlacháza, Lórév, Makád, Ráckeve, Szigetbecse, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetújfalu.⁶ A szigetszentmiklósi járáshoz tartozó települések pedig az alábbiak: Délegyháza, Dunaharaszti, Dunavarsány, Halásztelek, Majosháza, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Taksony, Tököl.⁷

1. illusztráció: A korabeli Ráckevei járás közigazgatási térképe az 1930-as évekből
(<http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/ppsk.jpg>, Letöltés: 2020. április 13.)

A kutatást illetően a forrásanyag összegyűjtése igazán sokrétű feladatnak bizonyul. A különböző levéltári kutatások mellett a mára már tekintélyes mennyi-

⁵ Interjú Weinber Józsefnével. http://elhurcolas-kitelepites-interjuk.dng-bp.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=31&Itemid=101 (Letöltés: 2020. április 13.)

⁶ Ráckevei járás települései. <http://www.kormanyhivatal.hu/hu/pest/pest-megyei-kormanyhivatal-jarasi-hivatalai/rackevei-jarasi-hivatal> (Letöltés: 2020. április 12.)

⁷ Szigetszentmiklósi járás települései. <http://www.kormanyhivatal.hu/hu/pest/pest-megyei-kormanyhivatal-jarasi-hivatalai/szigetszentmiklosi-jarasi-hivatal> (Letöltés: 2020. április 12.)

ségű online adatbázisok átnézése is rengeteg időt ölel fel. Ezen kívül az oral history gyűjtése, készítése és a különböző tárgyi emlékek felkutatása – valamint olyan dokumentumoké, amelyek nem jutottak el a különféle közintézmények gyűjteményeibe – is hatalmas feladat. A járási, települési szintű iratokhoz a Pest Vármegyei Levéltár (továbbiakban: PML) érintett dobozait kell átfésülni. A PML-ben Dr. Márkus Beáta találta meg a járást érintőleg az egyik legfontosabb forrást.⁸ Egy 1945. december 18-i keltezésű kimutatást, amely a Ráckevei járásból a Vörös Hadsereg által elszállított polgári személyek névsorát gyűjtötte össze községenként. A dokumentum 14 település névsorát tartalmazza. A teljes lista 9 oldalas és 1030 nevet tartalmaz.⁹ Ezt a névjegyzéket a Szovjetunióból még vissza nem tért hadifoglyok és polgári személyek hazahozatalának előkészítéséhez állították össze. 1945 végén, a háború végeztével elkezdtek országosan összegyűjteni, hogy kiket hurcoltak el keletre. A listákat a Külügyminisztérium 141.704/1945-ös számú rendelete alapján kérték be. A települések jegyzői készítették el a névsorokat, amelyeket a járási főjegyző 1945. december 22-én egybefűzve továbbított PPSK vármegye alispánjának. A névösszeírásokat a szovjet hatóságoknak készítették, mondván, hogy minden magyar (hadi)foglyot¹⁰ a békekötést követően haza fognak engedni.¹¹ A községekben kifüggesztették és/vagy kidobolták, hogy várják azon családtagok nevét, akik a Szovjetunióban tartózkodtak hadifoglyként vagy polgári személyként. Azonban ezek a listák sem pontosak. Az 1945 decemberéig a kényszermunkatáborokban vagy a kifelé vezető út alatt elhunytak nevét nem tartalmazta, de akik időközben hazaszöktek – érthető okokból –, azoknak a nevét se diktálták be. A családok félték, hogy vajon miért gyűjtik újra a neveket, ezért nem merték lejelenteni szeretteiket. Előfordult, hogy ezek a listák késve vagy egyáltalán nem készültek el.¹² Elméletileg minden lejelentett személyről készülnie kellett egy 18 pontból álló jelentésnek, amelyet a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án kelt 26. számú rendelete írt elő. A Vörös Hadsereg által elszállított egyének személyi adatait összegyűjtő adatlapon rákérdeztek többek között a nemzetiségre, de arra is, hogy melyik párthoz tartozott, volt-e partizán, mikor és hol teljesített katonai szolgálatot, mikor és honnan vitték el stb.¹³ Az 1030

⁸ MÁRKUS 2020. 327.

⁹ MNL PML IV. 445. 3858/1945 A ráckevei járás területéről a Vörös Hadsereg által elszállított polgári személyek névsora.

¹⁰ A (hadi)fogoly kifejezés zárójeles használatára lásd a magyarázatot „A Ráckevei járásból elhurcolt és kint elhunyt áldozatok a HIM adatbázisa alapján” című fejezetben.

¹¹ MNL PML IV. 445. 3858/1945 A még vissza nem tért hadifoglyok és polgári személyek hazahozatala – alispáni körlevél.

¹² MNL PML IV. 445. 3855/1945 Dr. Babura József főjegyző panaszlevele Dunakisvarsány ügyében.

¹³ MNL PML IV. 445. 3858/1945 A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai.

polgári személy mellett 1111 legénységi állományban lévő személy, 108 altiszt és 29 tiszt nevét is lejelentették a Ráckevei járásban.¹⁴

The image shows a handwritten document with a header in Hungarian: "A Ráckevei járás polgári névsoráról" (On the civil population of the Ráckevei district). Below the header, there are several sections of names, some with numbers next to them, organized into columns. The names appear to be sorted by some criteria, possibly family names or locations. The document is a list of individuals, likely for administrative or military purposes.

2. illusztráció: 1945. december 18-i kimutatás a Ráckevei járásból a Vörös Hadsereg által elszállított polgári személyek névsoráról. (MNL PML IV. 445. 3858/1945)

Ha a Magyar Római Katolikus Egyház anyakönyveibe, Historia Domusaiba szeretnénk betekintést nyerni, akkor két külön egyházmegyei felosztást kell néznünk. 1944-ben és 1945-ben a ráckevei járás összes a deportálásokban érintett községe a Váci Egyházmegyéhez tartozott. Mára a vizsgált régióm két külön egyházmegyéhez, a Váci- és a Székesfehérvári egyházmegyéhez tartozik. A Historia Domusok felkutatásával nem végeztem még, a koronavírus járvány miatt több településre a tanulmány megírásáig nem jutottam el. Ez azért lenne kulcsfontosságú, mert sok esetben a lelki vezetők feljegyezték mindazt, ami a híveikkel történt. Taksony településen például Wialend Mihály atya ezt a feljegyzést írta: „1945. évi január hó 2-án, mikor a község mindkét nembeli ifjúságát 45 éves korig a férfiakat, 30 éves korig a nőket elhurcolták, mint robotosokat, munkaszolgálatosokat Oroszországba. (közel 736-ot).”¹⁵

¹⁴ MNL PML IV. 445. 3858/1945 Összegzés az alispánnak.

¹⁵ TPH Historia Domus. 67.

Sajnos nem minden esetben vannak meg ezek az igazán fontos kordokumentumok. Dunavarsány esetében például a helyi plébános, miután átírányították – még a rendszerváltás előtt – egy másik községbe szolgálni, elvitte magával a feljegyzéseket. De találkoztam olyan esettel is, hogy a háború során keletkezett tűzvészben pusztultak el az iratok. Pár alkalommal előfordult, hogy nem engedték, hogy betekintést nyerjünk az évkönyvekbe. Egyházi iratoknál fontos még a Magyarországi Református Egyház presbiteri jegyzőkönyveit is figyelembe vennünk, főként Kiskunlacháza tekintetében, ahol a lakosság nagyobb arányban a református felekezethez tartozó volt.

Ezen kívül a kutatásomat illetően fontos még a Központi Statisztikai Hivatalban (továbbiakban: KSH) megtalálható 1941-es népszámlálási adatokat elemezni, valamint a jelenleg hozzáférhető online adatbázisokból kigyűjteni az adott községekre vonatkozó információkat. Jelen tanulmány szempontjából a HIM katonakagulagon.hu című online adatbázisát emelném ki.

A szovjet csapatok megérkezése a korabeli Ráckevei járásba

1944 áprilisától már érezhető volt a térségben is a front közeledte. Fechtl Ilo-
na szinte napra pontosan emlékezett arra, hogy 1944. április 4-én a szövetsége-
sek elkezdtek Budapest szőnyegbombázását.¹⁶ Ő ekkor húszévesen a Dunai Re-
pülőgépgyár Rt.-nél dolgozott nővérével együtt, a bombázások idején is pont ott
tartózkodott: „Én haza rohantam, a kezek-lábak külön voltak. Borzasztó látvány
volt. Amikor vége volt az áram huzalok mind a földön. Szóval rettenetes volt.”¹⁷

A települések lakosainak házaiba először a dunántúli munkaszolgálatosok, majd utánuk a magyar katonák és végezetül a szovjet katonák költöztek. „Utánuk jöttek a magyar katonák, és már azzal búcsúztak, hogy holnapra ideérnek az oroszok. Reggelre valóban jöttek az orosz katonák. Mindenki kiment a házból fehér zsebkendőt lengetve, és bementek a házakba, kérdezték van-e német katona vagy partizán. Kellott főzni a számukra, sok nőt elvittek krumplit pucolni.”¹⁸ A „krumpli pucolás” jól tudjuk mit jelentett a szovjet katonáknál ebben az időben, nagyon sok családnak bevésődött ez az emlékezetébe. Apor Vilmos győri püspök vértanúhalála is egy ilyen esethez köthe-

¹⁶ Légítámadások Magyarország ellen (1944 – 1945). https://www.arcanum.hu/hu/online_kiadvanyok/2vhSzakkonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/a-keleti-hadszinter-es-magyarorszag-1943-1945-13DD/7-az-arcvonalak-mogott-1943-1945-1B8B/legitamadasok-magyarorszag-ellen-1944-1945-1BB5/ (Letöltés: 2020. április 13.)

¹⁷ Interjú Fechtl Ilonával (1925-2023), Budapest, 2020. február 06. A hangfelvétel a szerző tulajdona. Az interjút készítették: Györke Erzsébet – Makra Mónika.

¹⁸ Interjú Wágner Gáspárné született Lerner Máriával. In: SZEBENI 1993. 159.

tő, amikor a Püspökvár pincéjében elbújtatott nőket nem engedte elvinni.¹⁹ Fechtl Ilona, tököli elhurcolt 20 éves fiatal lány volt, amikor nővérével együtt elhívták pogácsát sütni a tanásházára: „Egyszerre csak jött egy részegebb katonára, nem tudom tiszt volt-e vagy mi volt, és én ott voltam... [...] Bezárta az ajtót egyenesen hozzám ért és ledöntött az ágyra és Istenem az életben még nem imádkoztam úgy, mint akkor a Szűzanyát nagyon kértem és valahogy olyan erőt kaptam hát azt a Jóisten adta, hogy két kézzel megfogtam és ellöktem. [...] Ott volt az egész legénység, az orosz legénység. Hallották a kiabálást, hát úgy röhögtek.... csak röhögtek.”²⁰

3. illusztráció: A 95 éves tököli „málenkij robot” túlélője, Asztéria nővér nagy szeretettel fogadott minket. A képen balról jobbra: Györke Erzsébet, Fechtl Ilona, Csákvári-Makra Mónika látható. (Fotó: Csákvári-Makra Mónika)

Kiskunlacháza és Pereg községekbe 1944. november 4-én vonultak be a szovjet csapatok, ezt követően egészen 1945 március végéig itt állomásoztak.²¹ Szigetbecsére 1944. november 22-én ért el a szovjet front, majd ezt követően egy előre elkészített összeírás alapján kezdték el felkeresni a lakosokat különböző indokok

¹⁹ Apor Vilmos püspök vértanú halála. <https://archiv.katolikus.hu/szentek/apor.html> (Letöltés: 2020. április 13.)

²⁰ Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

²¹ SZIJÁRTÓ 2011. 9.

alapján. Egyeseknek azt mondták, hogy a közeli Bankházára viszik őket repteret építeni,²² míg másoknak azt, hogy Bankházára havat lapátolni.²³

Tökölre november 23-án érkeztek a szovjet csapatok, pont szentmise volt, amikor egy férfi azt kiáltotta: „itt vannak az oroszok!”, de Szabó Ferenc plébános hidegvérét megőrizve befejezte a szent misét. Ezt követően már csak házaknál lehetett megtartani a szertartást.²⁴

A települések lakosai megpróbálták menteni értékeiket, sokan elásták a kertben a bundákat, órákat, élelmet (zsírt, szalonnát). Több visszaemlékezésben megjelenik, hogy ha egy családban tudott valaki oroszul és „konyha nyelven” megtudta magát értetni a szovjetekkel, akkor amíg a front a községben állt és a katonák ott voltak elszállásolva az adott családnál, akkor sokkal barátságosabbak voltak velük. Fechtl Ilonáéknál például egy tiszt elmondta az édesapjuknak, hogy ez nem „kis munka” lesz és készüljenek sok meleg ruhával és élelemmel. Ilona és nővére, Borbála többek között ennek köszönhették, hogy túléltek a borzalmakat. „Először is senki nem értette a megszállók nyelvét (beszédét). Bár voltak a faluban, akik az első világháború alatt - után orosz hadifogságban voltak, és ragadt rájuk valamennyi az orosz nyelvből, de ezek száma igen csekély volt.”²⁵

Érdekes, hogy míg a Csepel-sziget településein élő lakosok visszaemlékezéseikben hideg téli napról, havas tájról számolnak be a kiskunlacházi gyűjtőhelyre tartó gyalogmenetük alatt,²⁶ addig a Duna bal partján lévő Taksony település lakosai szép, napsütéses időjárásra emlékeznek.²⁷ „Szilveszter volt, ami vasárnapra esett és készítettük az oltárt, hogy szép legyen. Megjöttek az asszonyok, meg az atya, és akkor jött két tanácsházi magyar oroszokkal. Én nem is tudom, hányan voltak. Hárman vagy négyen. Szóval hát akkor mondták, hogy elvisznek.... fél órát adnak a készülődéshez. Mondták, hogy elvisznek „egy kis munkára”, kicsi robot talán nem úgy mondták. Csak így utólag így mondták, hogy reptér valamilyen Bankházára visznek havat lapátolni. Mert nagy hó volt.”²⁸

Ez azért lehetséges, mert a sziget lakosait még 1944. december utolsó napjaiban indították útnak Kiskunlacházára, míg a Taksonyból, a Dunaharasztaból és a Dunavarsányból elhurcolt túlélők visszaemlékezéseikben 1945. január 1-je és 6-a közé teszik a gyülekezés és az útnak indítás dátumát.²⁹ Egy-másfél hét alatt sokat

²² Interjú Wágner Gáspárné született Lerner Máriával. i. f.

²³ Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

²⁴ Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

²⁵ ENDRESZ 1998–1999. 8.

²⁶ Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

²⁷ Interjú Winkler Gáspárné született Stark Terézszel (1926–2020). In: MAKRA– GÁRDONYI 2017. 159.

²⁸ Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

²⁹ MAKRA– GÁRDONYI 2017. 53–55.

változhatnak az időjárási viszonyok, ez is egy bizonyíték arra, hogy nem minden településen egy időben zajlott le a lakosság összegyűjtése. „Gyalog kellett Kiskunlacházára menni, három napra elegendő ruhát és élelmet vihettünk magunkkal. Mikor elindultunk, jó idő volt, napsütéses nap volt, arra emlékszem. Lacházán három napot kellett várnunk. Még ma is meg tudnám mutatni, hogy melyik házba voltunk elszállásolva. Nagyon jellegzetes, mert két ház volt egy udvarban, Onnan marhavagonokban mentünk tovább Ceglédbercelre, nem volt fűtés, nem volt takaró...gondolhatod, hogy milyen hideg volt január elején. Bercelen megint három napot kellett várni.”³⁰

Gyalogmenet a kiskunlacházi gyűjtőhelyig

A tökölieket szekérrel vitték Szigetcsépig, ott egy iskolában gyűjtötték őket a helyiekkel együtt, majd innen Kiskunlacházára hajtották őket gyalogmenetben. Tökölön előre összeszedett lista alapján gyűjtötték az embereket, nem csak svábok, hanem rácok is szerepeltek a névjegyzékben. Az összeírásban szereplők közül sokan elszöktek, így végezetül Tökölről öt embert tudtak begyűjteni, akik közül ketten sohasem térhettek haza a Szovjetunióból. Az egyik kint elhunyt személy Schneider János, Fechtl Ilona keresztapja, aki megtalálható a HIM online adatbázisában is, ahol a Szovjetunióban elhunytak egy részének listája érhető el.³¹ „Fél óra sem telt el, már jöttek értünk, hogy menjünk. Hintóval. Az öcsémet is vitték. Hárman otthon voltunk és azt fájlaltuk, hogy ezek a magyarok mondták volna, hogy bújjunk el, de hát nem mondtak semmit.”³²

Szigetújfalun szovjet fegyveres kísérettel szedték össze a helyi lakosokat házról-házra járva, azt mondták nekik, két hétre viszik őket „málenkij robotra” Ceglédbercelre dolgozni. A gyülekező helyszíne a vasút utcai iskolában volt. 1945. január 10-én, magas hóban indítottak útnak megközelítőleg 140 főt Ráckeve irányába fegyveres kísérettel.³³ Ezt a Külügyminisztérium 1946. július 19-én kelt szóbeli jegyzéke is megerősíti, amely beszámol arról, hogy Szigetújfaluból 1945. január 10-én 132 polgári személyt elhurcoltak a szovjetek, köztük 29 nőt.³⁴ „Január első napjaiban a szomszéd községben (Szigetszentmártonban) összeszedték

³⁰ Interjú Winkler Gáspárné született Stark Terézzel (1926–2020). In: MAKRA–GÁRDONYI 2017. 160.

³¹ Schneider János Szovjetunióban elhunyt adatai. <http://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2020. április 13.)

³² Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

³³ ENDRESZ 1998–1999. 11–12.

³⁴ STARK 2017. 344.

a 17-45 éves korú férfiakat, a nőket 18-30 éves korig, több napos élelemmel, váltás fehérművel és elvitték őket.”³⁵

A szigetcsépi, szigetszentmártoni, szigetbecsei asszonyokat közös helységben tartották fogva Kiskunlacházán és ott volt köztük egy dunaharaszti lány is, Weinber Annus néni. Kiskunlacházán egy helységben átvizsgálták őket és elkérték az irataikat. Több túlélő megemlíti, hogy a bátrabbak már itt megpróbálták hazaszökni, többeknek sikerült is. „Aztán ijesztgettek, hogy, ne szökjön meg senki. Mégis egy csepli lány megszökött. Ott hagyott egy zsákot. Jó volt, mert ennivaló is volt benne.”³⁶

Kiskunlacházán a számos visszaemlékezés alapján arra következtettek, hogy valószínűleg több külön szerelvényvel indultak útnak az összegyűjtött civilek a bevagonírozást követően, majd a következő megálló Ceglédbercelen volt, ahol már nem hagyták szétszéledni a rabokat. Ceglédbercelen egy nagyobb gyűjtőtábor volt. PPSK vármegye több tucat különböző településeiről kerültek ide a német származású civilek.³⁷ A ráckevei járásból összegyűjtött lakosság itt körülbelül egy hétig a vagonokban lakott, míg a szovjetek teljesen feltöltötték a szerelvényeket és útnak indították őket a Szovjetunióba.

A kiskunlacházi gyűjtőhely a helyi KRLHI forrásainak tükrében

A kiskunlacházi gyűjtőhelyre az *Emlékezz Ránk* könyvhöz végzett kutatásaim során figyeltem fel. Feltűnt, hogy több interjúalany is egybehangzóan ezt a települést említi meg bevagonírozásának helyszínéül. Majd elkezdtem járási szinten felkutatni a visszaemlékezéseket, a még köztünk élő szemtanúkat, leszármazottakat, és szinte mindenki megemlítette, hogy gyalog kellett eljutniuk a kiskunlacházi gyűjtőhelyre.

2018-ban több alkalommal kutattam Kiskunlacházán. A település legidősebb lakójával volt szerencsénk interjút készíteni kutatótársammal, Györke Erzsébettel. Baski Imréné, született Kovács Klára 1945-ben 23 éves volt, így eleven emlékei voltak ebből az időszakból. Ebben az időben a szüleivel az 51-es Fő úton lakott és emlékezett arra, hogy (hadi)foglyokat szovjet fegyveres őrök kísértek a vasútállomásra. Férje Baski Imre (1914-2012) katonaként szovjet hadifogságban volt ekkor.³⁸ A szélpostát is megemlítette, hogy volt olyan, hogy egy idegen nő, Szemesi Erzsébet írt neki férje hollétéről, de olyan is volt, hogy ő továbbította más levelét.

³⁵ ENDRESZ 1998–1999. 11.

³⁶ Interjú Fechtl Ilonával (1925–2023). i. f.

³⁷ BOGNÁR 2018. 281.

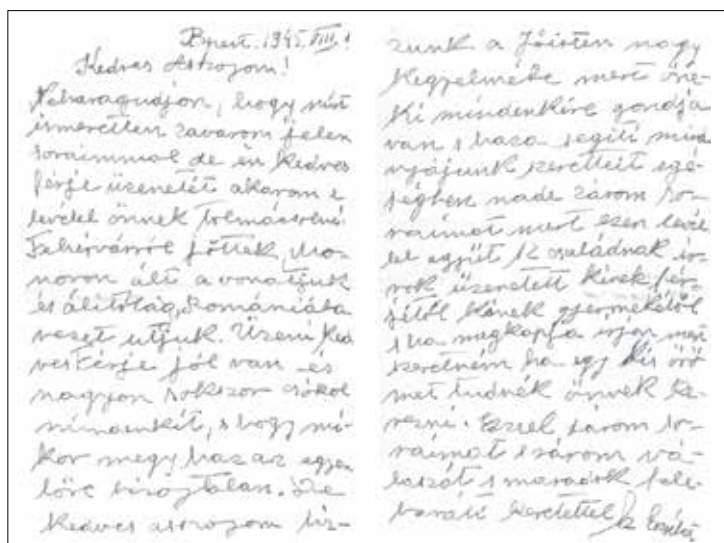
³⁸ SZIJÁRTÓ 2018. 633.

Arra, hogy a környékbeli falvak lakosait a településen napokig elszállásolták volna, nem emlékezett. „Azt mindjárt kísérték, ott mentek el, mert akkor a betonon [51-es Fő út – MM] laktam, már akkor a férjem nem volt itthon, magam voltam, és akkor itt kísérte őket a gépfegyveres ruszki, és még volt olyan, aki levelet ejtött le, hogy továbbítsam. Nem, nem csak a vasúthó kísérték őket és vonattal vitték tovább. A hévvel nem vihették, hanem ezzel a fene se tudja, lefelé merré vitték. Csak Lacházán, hogy kell mondani más vonal volt, nem hév. Itt csak kísérték, Lacházán, itt nem szállásolták el őket.”³⁹

4. illusztráció: Kovács Klára és Baski Imre 1941. november 29-i esküvői fotója
(Szijártó József gyűjtése)

³⁹ Interjú Baski Imréné született Kovács Klárával (1922). Kiskunlacháza, 2018. február 07. A hangfelvétel a szerző tulajdona. Az interjút készítették: Györke Erzsébet – Makra Mónika.

5. illusztráció: Szemesi Erzsébet levele 1945. augusztus 1-én Baski Imrénének férje hollétéről (Szijártó József gyűjtése)

Kiskunlacházán több hónapig kutattuk a KRLHI iratanyagát. Takaró András lelkipásztor betekintést engedett a presbiteri jegyzőkönyvekbe. Két évet, az 1944-es és az 1945-ös éveket vizsgáltuk. Kíváncsiak voltunk, hogy a kiskunlacházi gyűjtőhelynek van-e nyoma az iratok között.

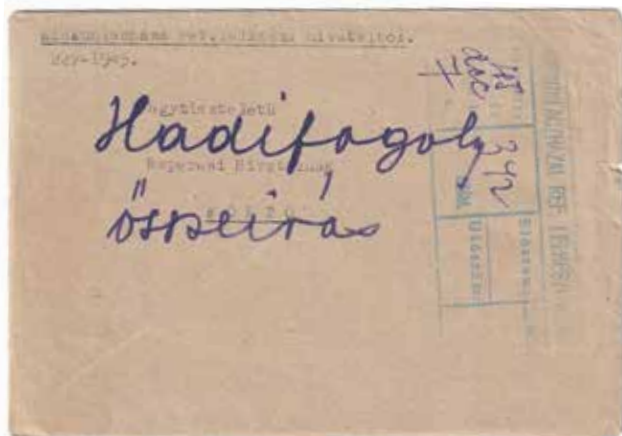
A presbiteri jegyzőkönyvek igen tartalmas forrásnak bizonyultak, azonban a gyűjtőhelyről nem esik szó bennük. Sok esetben írnak a gyülekezet tagjairól és a községben történt eseményekről. Szabó Balázs volt a település akkori vezető lelkipásztora. A leghasznosabb bejegyzések a kutatásomat illetően az 1944. október 17-én elkezdett háborús feljegyzések voltak, amelyek a második világháború főbb mozzanatait örökítették meg. Az országos események mentén a községben történeteket is feljegyezte Szabó Balázs. Többek között a missziós munkákról, a hadifoglyokat segítő csomagokról és a hitközség lélekszámáról kapunk adatokat.⁴⁰ A lelkipásztor többször ír arról, hogy a kiskunlacházi lakosokat robotolni viszik Bankházára, a repteret építeni. A bankházai repteret még a német katonák kezdték el építeni, majd az 1950-es évektől kezdve szovjet laktanya lett. Egy esetben sem használja a „málenkij robot” kifejezést. Itt teljesen kis munkáról beszélhetünk idézőjelek nélkül, mert a helybélieket nem hurcolták el több évnyi szovjetunióbeli kényszermunkára, itt helyben volt szükség a munkairejükre. „Abban a nagy szomorúságban, hogy a híveink hónapokon át szakadatlanul „robotoltak” úgy a nők, mint a férfiak a gyülekezeti élet mégsem aludt el...”⁴¹

⁴⁰ KRLHI presbiteri jegyzőkönyvének 1944. október 17-i háborús feljegyzés.

⁴¹ KRLHI presbiteri jegyzőkönyvének 1945. március 25-i feljegyzés.

Azonban a lakosság egy idő után már félhetett, ezt támasztja alá a rendőrparancsnok 1945. április 16-án írt levele a Nemzeti Bizottság elnökének, amelyben az alábbiakat írta: „A kapott szóbeli utasításra jelentem, hogy a község lakossága részéről elhangzott panaszok tárgyában, amikor is e hó 13-án a községházán Józsa András részéről kapott határozat ígéretéről, ami 70 embernek 14-én reggel 6-9 óráig a vasútállomásra robotra kellett kirendelni, nem történt meg, a hetven ember helyett csupán öten jelentkeztek. Emiatt azután, hogy a fenyegető orosz állomásparancsnokságot némileg megnyugtassuk, elrendeltem, hogy a parancsot nem teljesítő egyéneket az őrszemélyzet tagjai szedjék össze. Ekkor történt meg, hogy az őrszemélyzet egyes tagjai túlkapasokat követtek el oly módon, hogy a kirendelt embereket még a kocsiokról is leszedték. Ez a sérelem minimális ahhoz, ami bekövetkezett volna akkor, ha az említett orosz parancsnokság elégtételt nem kap, mivel jelezték, ha a robotosok elégtelen száma miatt a szállítás késedelmet szenved, úgy ezért ők az egész falut fogják felelőssé tenni.”⁴²

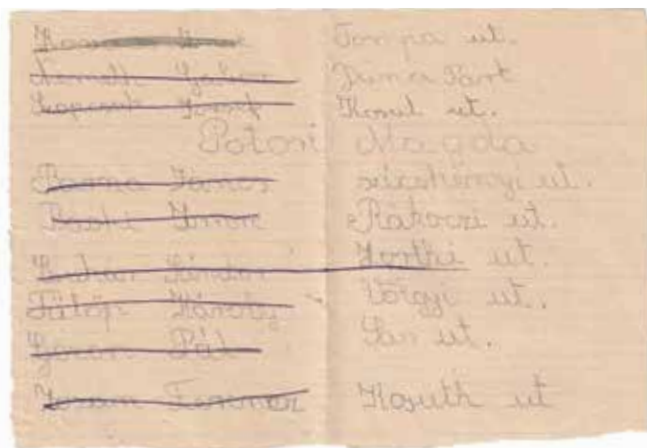
Szijártó József helytörténeti kutatótól tudom, hogy két hadikórház biztosan működött a településen, ahová a reptér építésén kívül kellett a munkaerő. A PML-ben talált források alapján ez szintén visszaigazolni látszik.⁴³ A KRLHI iratai között találtunk bizonyítékot arra is, hogy az 1945 decemberi névsorösszeírásokat egyes helyeken hogyan készítették el. Kiskunlacházán például házról házra járva írták össze a neveket a lakcímekkel kiegészítve. A papírhány miatt mindenféle hulladék papírra dolgoztak. Az alábbi képen a már előzőleg említett Baski Imre neve is megtalálható a hatodik sorban.⁴⁴

⁴² MNL PML XVII 94.109/1945.IV.16. A rendőrparancsnok jelentése 1945. április 16-án a Nemzeti Bizottság elnökének.

⁴³ MNL PML XVII. 94. Háború utáni helyzetjelentés Kiskunlacházáról 1944. november 27-én.

⁴⁴ KRLHI Presbiteri jegyzőkönyvének 1945. december 7-i hadifogoly összeírása.

6. illusztráció: Kiskunlacházi hadifogoly összeírás
(Forrás: KRLHI 1945. december 7.)

Azt is fontos figyelembe vennünk, hogy Kiskunlacházán nem élt nagyobb arányú német származású kisebbség, akiket az 1944. december 22-én kiadott 0060-as parancs alapján országszerte internáltak. Az 1941. évi népszámlálás alapján 5 405 fő élt a településen, és ebből 95,5%-uk magyar anyanyelvűnek, 95,4%-uk magyar nemzetiségűnek vallotta magát.⁴⁵

Kiskunlacháza tekintetében fontos megemlítenünk, hogy Pereg községet 1950-ben a településhez csatolták.⁴⁶ De az ezt megelőző időszakban közigazgatásügyileg külön voltak így a HIM adatbázisban, valamint a PML-ben talált, az elhurcolások tényét alátámasztó listán településenként külön vannak szedve a személyek.

A szovjet deportálásokat érintő időszakból, 1944. december 22-e és 1945. január 15-e között nem született feljegyzés a járásban élők jelenlétéről a községben. Nincs az elszállásolásra, többlettelemezésre, bevagonírozásra utaló nyom az írásockban.

Szabó Balázs lelkipásztor első feljegyzését nem datálta 1945-ben. A következő feljegyzését pedig január 23-i keltezéssel látta el. Sok esetben hetekkel utólag jegyezte fel a történeteket. „1945. február 2-án, egy orosz parancsnok 1400 magyar hadifoglyot helyezett el egy éjszakára a templomban. Egyetlen éjszakán a templom rendkívüli módon beszennyeződött. [...] A fogoly magyar csapat azonban semmi kárt nem tett. Illesse tisztelet és elismerés gyülekezet azon tagjait,

⁴⁵ 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947. 586–58.

⁴⁶ Magyarország helységnevtára (ksh.hhttps://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=10816u) (Letöltés: 2022. szeptember 23.)

akik kenyeret, pogácsát, szalonnát stb. élelem hordtak össze az éhező magyar katonáknak.⁴⁷

Az irattár egyik kulcsfontosságú dokumentuma az az 1945 elején írt jelentés, amelyet a gyülekezet tagjai Ravasz László püspök úr felhívására készítettek el. „Gyülekezetünkbe 1944. november 3-án érkeztek be az orosz csapatok. A megszállás harc nélkül történt, viszont azonban Kiskunlacháza községnek nagy közlekedési csomóponton a Duna és Budapest közelségében való elhelyezése miatt rendkívül nagy megterhelései voltak. Öt hónapon keresztül állandóan 15-16 000 főnyi katonaság és sebesült katona tartózkodott községünkben. Ez azt jelenti, hogy minden házban átlag 12-13 idegen katona tartózkodott. Szerencsétlenségünkre még 1943 évben a németek egy repülőteret kezdtek építeni, amelyet nem fejeztek be. Úgy ennek használhatóvá tételére, hidak építésére, sáncolásra és kórházi szolgálatra (takarítás, ápolás, fürdetés, mosás, mosogatás stb.) naponta átlag ezer-ezerkétszáz lélek »robotolt« ezenkívül a megmaradt fogatok szakadatlanul szolgálatban voltak. Utcáinkon hónapokon át községbelit nem lehetett látni, csak csoportosan, amikor a fegyveres orosz katona hajtotta őket. Gyönyörű szép gyülekezetünk átalakult sápadt, fakó arcú, sovány, szakálás, hervadt, rongyos gyülekezetté. Kimondhatatlan fájdalom volt köztük járni. Ily körülmények közt kb. három hétig, amíg a csapatok zömének felvonulása tartott harangszóról, istentiszteletről szó sem lehetett. Lelkipásztor maga járt a templomba, míg végre a negyedik vasárnapon a városparancsnok engedélyére megtörtént az első istentisztelet. Inkább csak a szigetszentmiklósi és majosházai menekültek vehettek részt ezeken, mert a lacháziak szüntelenül „robotoltak”.⁴⁸

A német származás indokával történő elhurcolások és az 1941-es népszámlálási adatok összefüggései a Ráckevei járásban

Az ország nyolcadik népszámlálása sosem válhatott teljessé. A második világháború keresztbe húzott sok számítást. Az összeírás leadásának módosított időpontja 1941. január 31-e volt. Ekkor még a délvidéki területeket nem csatolták vissza az országhoz, a népszámlálást ezeken a területeken csak több mint fél évvel később lehetett végrehajtani. Az egyre fokozódó háborús hétköznapok miatt a statisztikai eredmények feldolgozása igen lassan haladt. Majd Budapest ostroma végképp félbeszakította, ráadásul a KSH épületében jelentős károk keletkeztek, sok összeírás megsemmisült, amiket csak egy újabb adatgyűjtési hullám keretén belül lehetett volna pótolni, de a szovjet megszállást követően erről szó sem lehetett. Így az

⁴⁷ KRLHI presbiteri jegyzőkönyvének 1945. március 25-i feljegyzése.

⁴⁸ KRLHI Jelentése Ravasz István püspök úr 1945. évi első felhívására.

1941. évi népszámlálás legfőbb adatait a KSH a Magyar Statisztikai Szemlékben az egyes feldolgozási szakaszok lezáródása után azonnal közreadta.⁴⁹ Az 1941-es népszámlálás talán legkérdésesebb, legfontosabb fejezetei a vallási, anyanyelvi és nemzetiségi megoszlást taglalóak. Kutatásomat tekintve is fontos kérdéskör ez, mivel az 1941-es népszámlálási adatok alapján listázták a német nemzetiségű és a német anyanyelvű lakosságot a már említett 0060-as parancs végrehajtásához. Az 1944. december 22-én közreadott parancs első pontjában leírják, hogy „Mind-en német származású munkaképes személy mozgósítandó és jelentkezni tartozik: férfiak 17-től 45, nők 18-tól 30 éves korig.”⁵⁰ Azt viszont nem tisztázták, hogy mit jelent a német származás. Vittek mindenkit, akinek kicsit is németes neve volt. Több tízezer magyar nemzetiségű polgári személyt hurcoltak el a Szovjetunióba több évnyi kényszermunkára, akiknek felmenői valaha német földről települtek át a Magyar Királyság területére. Nem számított, hogy tudott-e németül, svábul, nem számított, hogy minek vallja magát. Fechtl Ilona a lágerben eltöltött évei alatt egy egész kötetre való verset írt. Ezek közül szeretnék egyet bemutatni, amely rendkívül jól érzékelteti, hogy a német származású emberek nagyobb része hogyan érzett a magyar haza iránt:

Nekem nem szabad magyarnak lennem?⁵¹

Elhurcoltak...kivittek idegenbe.
Más bűnöm nincs, csak német a nevem!
Mindenhol, mint németet könyvelnek el,
Pedig én csakis magyarnak születtem.

Ezért nagyon fáj a szívem!
Mert ha már szenvedni kell, sőt,
Ha kell meghalni is tudnék Magyarorszáért!
Szép szülőföldemért, aranyos hazámért!

Ugye az nem lehet, hogy nem magyarnak számítok,
Mikor drága Apám is Horthy katonája volt!
Lehetséges lenne, hogy már kiközösítettek?
S bujdoshatom addig, amíg csak élek?

⁴⁹ 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947. 2.

⁵⁰ BOGNÁR 2011. 40.

⁵¹ Fechtl Ilona (1925–2023) a Szovjetunóban 1944–1946 között írt lágerversé. Ez a vers az általa írógéppel utólag begépelte és bekötöttetett verseskötetében a 32–33. oldalon található. Györke Erzsébet és Makra Mónika gyűjtése. Budapest, 2020.

Nagy hegyeinkre, a ringó rónaságra,
 Nem mondhatom többé, hazám kincsesára?
 Budapest, amelyet meglátni minden álmom,
 Nem mondhatom, hogy az az én városom?

Hát a zengő édes anyanyelvem,
 Mely cseng-bong, el kell felejtenem?
 A vén Duna, Tisza, Délibáb Balaton,
 Erdő, mező, s virág arany kis otthonom?

A demográfiai adatokat tekintve a Ráckevei járásban 1941-ben Áporkán 1 155 fő, Dömsödön 5 913 fő, Kiskunlacházán 5 404 fő, Lóréven 450 fő, Majosházán 766 fő, Makádon, 1 429 fő, Peregen 2 628 fő, Ráckeven 6 701 fő, Szigetbecsén 1 045 fő, Szigetcsépen 1 623, Szigetszentmártonban 1 069 fő, Szigetszentmiklóson 5 997 fő, Szigetújfalun 1 630 fő, Taksonyban 6 098 fő és Tökölön 6 722 fő lakos volt a népszámlálás idején.

A 48 631 fős össznépeség nemek szerinti megoszlását tekintve 49,9% (24 285 fő) volt a férfiak és 50,1% (24 346 fő) volt a nők aránya. Ha a munkaképes korosztályt szeretnénk vizsgálni, vegyük alapul a 7161. számú határozat erre vonatkozó első pontját. A Sztálin saját kézjegyével ellátott, 1944. december 16-án kelt parancsában elrendelte, hogy Magyarországon a már elfoglalt területekről a Vörös Hadsereg kezdje el összegyűjteni a munkaképes német férfiakat 17-től 45 éves korig és a nőket 18-tól 30 éves korig.⁵² Visszaemlékezések alapján tudjuk jól, hogy a szovjetek rendre nem tartották be az életkori határokat, hisz a létszámnak meg kellett lennie.

A népszámlálásnál az évkörök az alábbi bontásban szerepelnek: 15–17, 18–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49. Hogy realisabb számot kapjak az elhurcolások tekintetében, a 15–17-es korcsoportot nem, a 45–49-es korcsoportot pedig csak felezve veszem bele. Az így kapott eredménnyel 1941-ben a Ráckevei járás munkaképes férfi lakossága 10 534 fő, azaz 43,4%-a volt az összlakosságának. A nőknél is csak a 18. életévtől vettem számításba a korcsoport megoszlást, valamint a 30–34-es egységet is megfelezttem, hogy megközelítően valós mutatókat kapjak. Az így kapott érték 6 875 fő, ami 28,2%-a az összlakosságának. Tehát járási szinten a férfiakat és nőket tekintve 17 409 fő volt a 7161. számú parancs alapján a munkaképes korosztályba tartozók száma, ez az össznépeség 35,8%-át tette ki ekkor.⁵³

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezeket az adatokat nem vehetjük teljes mértékben alapul, hiszen az 1945-ös deportálásokig mind a lakosság összetételé-

⁵² DUPKA – KORSZUN 1997. 33–34

⁵³ 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947. 122–123.

ben, mind a munkaképes korosztály tekintetében jelentős változások történtek. A férfiak nagy részét besorozták, valamint az elhurcolás időpontjában sok esetben a település lakosai más községben tartózkodtak. Sokan menekültek vidékre vagy a fővárosba a rokonokhoz. De az átlag kiszámítása ad egy hozzávetőleges rálátást a lehetséges munkaképes korosztályra.

Sorszám	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye			Anyanyelv (fő)		Nemzetiség (fő)		Anyanyelv (%)		Nemzetiség (%)	
	Ráckevei járás	Deportáltak, hadifoglyok száma	Jelenlévő összes népesség 1941-ben	magyar	német	magyar	német	magyar	német	magyar	német
1.	Áporka	14	1 155	1 086	1	1 087	–	94,0%	0,1%	94,1%	–
2.	Dömsöd	75	5 913	5 876	5	5 862	–	99,4%	0,1%	99,1%	–
3.	Kiskunlacháza	48	5 405	5 161	4	5 159	1	95,5%	0,1%	95,4%	0,0%
4.	Lórév	5	450	122	9	278	6	27,1%	2,0%	61,8%	1,3%
5.	Majosháza	2	766	756	–	757	–	98,7%	–	98,8%	–
6.	Makád	2	1 429	1 422	6	1 429	–	99,5%	0,4%	100,0%	–
7.	Pereg	6	2 628	2 598	5	2 607	2	98,9%	0,2%	99,2%	0,1%
8.	Ráckeve	14	6 701	6 557	51	6 672	8	97,9%	0,8%	99,6%	0,1%
9.	Szigetbecse	137	1 045	238	807	1 026	19	22,8%	77,2%	98,2%	1,8%
10.	Szigetcsép	129	1 623	357	1 025	1 481	140	22,0%	63,2%	91,3%	8,6%
11.	Szigetszentmárton	100	1 069	226	843	820	247	21,1%	78,9%	76,7%	23,1%
12.	Szigetszentmiklós	15	5 997	5 891	25	5 903	14	98,2%	0,4%	98,4%	0,2%
13.	Szigetújfalu	133	1 630	275	1 354	897	733	16,9%	83,1%	55,0%	45,0%
14.	Taksony	744	6 098	4 016	2 077	5 929	168	65,9%	34,1%	97,2%	2,8%
15.	Tököl	42	6 722	5 839	184	6 541	20	86,9%	2,7%	97,3%	0,3%
Összesítés		1 466	48 631	40 420	6 396	46 448	1 358	69,6%	24,5%	90,8%	7,6%

7. illusztráció: A Ráckevei járás nemzetiségi és anyanyelvi megoszlása 1941-ben
(Csákvári-Makra Mónika, 2022)

A tanulmányom témáját tekintve fontos megvizsgálnom még a népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi megoszlását. Az 1941. évi népszámlálási adatokat elemezve a Ráckevei járásban 48 631 fős össznépességet tekintve 40 420 fő, azaz 69,6% vallotta magát magyar és csak 6 396 fő, 13,25% német anyanyelvűnek. A térségben kisebb számú szerb (578 fő - 16,8%) és bunyevác (491 fő - 7,3%) közösség élt. Fontos települési szinten is megvizsgálni az adatokat. Anyanyelvüket tekintve német többségű település volt Szigetbecse (77,2%), Szigetcsép (63,2%), Szigetszentmárton (78,9%) és Szigetújfalu (83,1%). Meglepő, de a szintén sváb gyökerekkel rendelkező Taksony (34,1%) és Tököl (2,7%) községekben élők jóval kevesebb arányban vallották magukat német anyanyelvűnek.⁵⁴

Nemzetiségi megoszlást tekintve magyar nemzetiségűnek 16 448 fő, azaz járási szinten az összlakosság 95,5%-a, német nemzetiségűnek pedig alig 1 358 fő,

⁵⁴ 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947. 586–587.

2,8%-a vallotta magát. Településekre lebontva Áporkán 1 087 fő, Dömsödön 5 562 fő, Kiskunlacházán 5 159 fő, Lóréven 278 fő, Majosházán 757 fő, Makádon 1 429 fő, Peregen 2 607 fő, Ráckeven 6 672 fő, Szigetbecsén 1 026 fő, Szigetcsépen 1 481 fő, Szigetszentmártonban 820 fő, Szigetszentmiklóson 5 903 fő, Szigetújfalun 897 fő, Taksonyban 5 929 fő és Tökölön 6 541 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Nagyobb arányú német nemzetiség az 1941-es adatok szerint Szigetbecsén (77,2%), Szigetcsépen (63,2%), Szigetszentmártonban (78,9%), Szigetújfalun (83,1%) és Taksonyban (34,1%) élt.

Ha az 1941-es népszámlálási adatok vallási megoszlását megfigyeljük járási szinten, akkor a 48 631 fős lakosságot tekintve 28 360 fő, azaz 58,3% vallotta magát római katolikusnak és 17 844 fő, azaz 36,7% reformátusnak. A települési adatokat nézve Peregen (91,9%), Ráckeven (63%), Szigetbecsén (97,4%), Szigetcsépen (81,6%), Szigetszentmártonban (96,4%), Szigetújfalun (98,7%), Taksonyban (86,7%) és Tökölön (81,6%) jelentős többségben voltak a római katolikus családok – ez Szigetbecse, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetújfalu, Taksony és Tököl vonatkozásában az erőteljes sváb gyökerekre is utal. A református gyülekezet nagyobb arányban volt jelen Áporka (64,4%), Dömsöd (65,5%), Kiskunlacháza (66,9%), Majosháza (78,6%), Makád (91,5%) és Szigetszentmiklós (63,3%) településeken.⁵⁵

A Ráckevei járás általam vizsgált településeiről elmondható, hogy a polgári lakosság tömeges deportálásai csak a német származásúak lakta községeket érintette nagy arányban. Szigetbecse, Szigetcsép, Szigetszentmárton, Szigetújfalu és Taksony községek azok, amik az elhurcolásokban súlyosan érintettek. Ha az 1941. évi népszámlálási adatokat összevetem az elhurcolt személyek számával, akkor a települések lakosságát tekintve Szigetbecse 13,1%-át, Szigetcsép 7,9%-át, Szigetszentmárton 9,3%-át, Szigetújfalu 8,1%-át és Taksony 12,2%-át deportálták a Szovjetunió valamelyik GUPVI táborába. Számszerűsítve szülőfalumból, Taksonyból hurcolták el a legtöbb személyt, körülbelül 744 főt, de arányaiban nézve mégis Szigetbecséről vitték el a legtöbb személyt, 137 főt.

Azonban, ha a népszámlálás egy másik szegmensét vesszük alapul, akkor más eredményre jutunk. Szigetbecséről 16,9%-át, Szigetcsépről 12,6%-át, Szigetszentmártonból 11,9%-át, Szigetújfaluból 9,8%-át és Taksonyból 35,8%-át hurcolták el azoknak, akik 1941-ben a népszámláláskor német anyanyelvűnek vallották magukat.

Ha az 1941. évi népszámlálási adatok nemzetiségi megoszlásához viszonyítjuk az elhurcolás mértékét, akkor Szigetbecséről 7,2-szer és Taksonyból 4,4-szer több embert vittek el, mint ahányan német nemzetiségűnek vallották magukat. Szigetcsépről 92,1%-át, Szigetszentmártonból 40,5%-át, Szigetújfaluból 18,1%-át deportálták a német nemzetiségű lakoságnak.

⁵⁵ 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947. 586.

A magyarországi német nemzetiséget érintő sorstragédiák közül a kitelepítés sokkal inkább feldolgozott, mint a „málenkij robotra” történt deportálások története. Bár jelen tanulmányom témájához szorosan nem tartozik, de érdemes megfigyelni, hogy az elhurcolásokat követően miképp alakult a községek élete. Két települést szeretnék példának felhozni, Taksonyt és Szigetújfalut. Taksony községből 1946. május 28-án 536 főt telepítettek ki Németországba (ebből 19 fő utólag követte családtagjait).⁵⁶ A szovjet deportálással és a kitelepítéssel összesen 1280 fővel lett kevesebb a község lakossága, az 1941. évi népszámlálás alapján a német anyanyelvű lakosság több mint felét, 61,6%-át távolították el erőszakkal szülőfalujából. Az összlakosságot nézve pedig 19%-kal csökkent Taksony népessége. Szigetújfaluból 1946. május 23-án 856 főt telepítettek ki az Óhazába.⁵⁷ A „kis munkára” elhurcoltakkal összesen 989 fővel csökkent a lélekszáma a településnek. A népszámláláson 1 354 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, tehát 73%-át ezeknek az embereknek meghurcolták.

A Ráckevei járásból elhurcolt és kint elhunyt áldozatok a HIM adatbázisa alapján

Az Orosz Föderáció hadisírokat gondozó Vojennije Memoriali Társaság 1990 és 2000 között több hullámban adta át a HIM részére annak a 66 281 személynek az iratanyagát, akiket a Szovjetunió valamelyik hadifogoly- és/vagy internálótáborában magyar elhunytként regisztráltak. A hatalmas adatmennyiséget digitális formában bocsájtották rendelkezésünkre. A 66 281 fogoly ügynevezett „ucsotnoje gyelo”-ja, azaz személyi dossziéja alapján egy Excel-formátumú adatbázist készítettek az orosz történészek, ahol a foglyokkal kapcsolatban 19 különféle adatot tüntettek fel. A Gulág/Gupvi emlékévek alkalmából a HIM elhatározta, hogy az eredeti orosz nyelvű, cirill betűs adatbázisból egy könnyen kezelhető változatot készít a nagyközönség számára, hogy az érintett családtagok elkezdhessék felkutatni szeretteik nyughelyét. A keresőfelületet 2017-ben tették elérhetővé a *www.katonakagulagon.hu* honlapon, valamint a HIM *Elhurcolva – Távol a Hazától* című kötetében CD mellékletként.⁵⁸

Bár a honlap címe megtévesztő, mert a második világháborút megjárt magyar hadifoglyok, valamint azok a civilként elhurcolt személyek, akiket később hadifogolynak minősítettek át, illetve a civilként internált személyek mind a GUPVI fennhatósága alá kerültek, nem pedig a GULAG táboraiába. A honlap címe azt

⁵⁶ NAGY 2008. 416–422.

⁵⁷ BODROGI – SZÁLÉ 2016. 234–247.

⁵⁸ KINCSES 2017. 77.

sejteti, hogy itt csak és kizárólag katonákról volt szó, miközben csak szülőfalumat, Taksonyt tekintve, 11 kint elhunyt női honfitársunk nevét azonosítottam.

Fontosnak tartom tisztázni, hogy a Szovjetunióban ki számított pontosan hadifogolynak és miért csak a hadifogoly-kérdésen belül lehetett a civil elhurcoltak ügyéről beszélni.

Dr. Bognár Zalán kezdte el először a szakirodalmakban használni a hadifogoly kifejezés zárójeles változatát. A (hadi)fogoly szó zárójeles írásával jelezzük, hogy a katonaként fogságba esettek mellett a foglyok mintegy harmada civil volt. A korabeli Magyarország területéről deportált személyek nagy részét hadifogolyként, míg kisebb részüket internáltként hurcolták el. A hazaszállításnál már nem különböztették meg őket, mindenki (hadi)fogoly igazolást kapott.⁵⁹

Fontos tisztáznunk, hogy hivatalosan kik is azok a hadifoglyok. Mindazon személyek, akik az ellenséges erők kezére jutottak, akik a hadsereg vagy a fegyveres erők, bármely más részének, akár önkéntes csapattestének tagjai. Olyan fegyveres testület tagjai, amelynek élén parancsnok áll, tagjai egyenruhát vagy felismerhető jelvényt hordanak, fegyvereiket nyíltan viselik és betartják a hadijogot, amelyet a hágai egyezményben fektettek le.⁶⁰

A Szovjetunió a hadifoglyok sorsáról döntő nemzetközi egyezményekhez nem csatlakozott. Készített egy saját rendeletet, mely alapján tulajdonképpen bárkit hadifogolynak minősíthettek. Ennek alappontjai hasonlóak az 1929. évi Genfi Egyezményéhez, a Népbiztosok Tanácsa 1941. július 1-jén léptette életbe a 1798-800 számú határozatot. Az első szembetűnő különbség már a terjedelmében meglatszik. Míg a genfi konvenció 97 pontban taglalta a hadifoglyok sorsára vonatkozó szabályokat, addig a Szovjetunióé mindösszesen 31 pontban.⁶¹

„1. Hadifoglyoknak minősülnek:

- a) a SZU-val hadiállapotban lévő államok fegyveres erőihez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a SZU területére internált polgári személyei;
- b) az ellenséges fegyveres erőihez nem tartozó fegyveres alakulatok tagjai, ha nyíltan fegyvert viselnek;
- c) az ellenség hadseregét és hadiflottáját megfelelő engedéllyel kísérő polgári személyek (tudósítók, szállítók stb.), ha a katonai tevékenységek során fogságba esnek.”⁶²

A Ráckevei járás településeinek halottjait községenként lebontva külön Excel-táblázatba gyűjtöttem ki. A CD melléklet táblázatát használtam, mert ott

⁵⁹ BOGNÁR 2018. 13.

⁶⁰ DOMOKOS 1997. 141

⁶¹ CSÁKVÁRI 2017. 17

⁶² VARGA 2006. 55.

könnyebb az adatok rendszerezése, szűrése. Egy személynél 12 adat található: név, apai név, születési év és hely, lakóhely, rendfokozat, alakulat, fogságba esés ideje és helye, fogva tartás helye, halál ideje és az eltemetés helye. Sok esetben a személyi katonok eredendően hiányosan lettek kitöltve. Adatok veszhettek el fordítás közben is, hiszen legtöbb esetben a szovjetek hallás alapján próbálták a magyar és a német származású neveket leírni cirill betűkkel, ezek visszafejtése igen nehéz feladat a kutatók számára. Amikor hazajövetelkor a (hadi)foglyokat a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság regisztrálta, hiába írták magyarul a neveket, mivel hallás után kellett feljegyezni, azokban a listákban is nehéz a nevek azonosítása. Jó példa erre a Gayerhosz vezetéknev, aminek a legkülönbözőbb névváltozatai léteznek: Geierhosz, Geyerhosz, Gejerhosz...stb.

A személyek kigyűjtésénél egy-egy településre háromféleképpen szűrtem rá: születési hely, lakhely és fogságba esés helye. A legtöbb embert egy településnél születési hely, majd azt követően a lakhely „dobta ki”. 70-80%-ban azonos neveket adott ki a két szűrési mód eredménye, de több esetben így sikerült további új neveket is találnom. Megesik, hogy egy személynél három különböző község szerepel a születési helynél, a lakhelynél és a fogságba esés helyénél. Erre egy igazoló példa Winkler István, aki taksonyi születésű, de dunavarsányi lakhellyel rendelkezett az elhurcolás időpontjában és valamiért Dunakeszire van a fogságba esés helyszíne regisztrálva.⁶³ Biztos vagyok benne, hogy ő az a Winkler István, akit az *Emlékezz Ránk* könyvben található listánkon is szerepel, a további adatok alapján be tudtuk azonosítani. Tudtuk róla, hogy kint hunyt el, de az adatbázis a könyv írásakor még nem volt elérhető.⁶⁴ Sok eshetőség van arra, miért nem egyezik egy személy születési helye és lakcíme. Ebben az időben a legtöbb gyermek még háznál született és a 20. század közepéig a lakhelyváltás legtöbbször csak beházasodás vagy munkahelyváltás okán történt.

Amikor a fogságba esés helyére szűrtem rá a 17 vizsgált településemnél, érdekes dologra lettem figyelmes a nevek összefésülése után. Egy-két kivétellel szinte csak olyan nevek maradtak ki, akiknél „csak” a fogságba esés helyénél volt található az adott település neve (de a születési helynél, lakhelynél nem). Egy-két kivétellel ilyen esetben a rendfokozat és/vagy az alakulat száma is meg van adva az adott személynél.

⁶³ Winkler István adatlapja. http://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis&fbclid=IwAR1X5Wg0tzGPyoBhgD59sFNdplcJnGhGUnh9dJXnw__VlOghdef_R83Zvo (Letöltés: 2020. február 3.)

⁶⁴ MAKRA – GÁRDONYI 2017. 316.

Név	Születési év és hely	Lakóhely	Rendfokozat	Alakulat	Fogságba esés ideje	Fogságba esés	Fogva tartás helye	Halál ideje	Eltemetés helye
Grim Ádám	1912, Taksony	Taksony		mu. zlj.	1945. 01.18.	Budapest	217. hdf. táb., Kramatorszk, 176. hdf. táb., Foksány, 6028. hdf. kórház, Dzerzsinszk/Makejevka	1945. 06.04.	6028. hdf. kórház temetője, Dzerzsinszk/Makejevka 2/19. parcella/sír
Hahn József	1907, Taksony		honvéd				62. hdf. táb., Voronyezs	1944. 11.28.	4561. hdf. kórház temetője, Kijev
Icelberger Lénárt	1922, Taksony	Taksony	honvéd	13. pc. ho., 1. e., 1. zlj.	1944. 11.20.	Budapest	62/9. hdf. táb., Kijev, 4561. hdf. kórház, Kijev	1945. 03.22.	4561. hdf. kórház temetője, Kijev
Kovács Gábor	1921, Taksony	Taksony	honvéd				159. hdf. táb., Szmela/Odessza	1945. 03.02.	159. hdf. táb. temetője, Szmela/Odessza
Megyes István	1920, Taksony	Taksony	honvéd	79. tü. oszt.	1945. 05.10.	Graz	326. hdf. táb., Brjanszk	1945. 11.25.	326. hdf. táb. temetője, Brjanszk 6/11.
Gájerhosz István	1907, Taksony	Taksony			1945. 01.02.	Taksony	1025. óa. mu. zlj., Makejevka	1945. 10.01.	1025. óa. mu. zlj. temetője, Makejevka 157. sír
Hesz Mihály	1919, Taksony	Taksony			1945. 01.02.	Taksony	1025. óa. mu. zlj., Makejevka	1947. 04.16.	1025. óa. mu. zlj. temetője, Makejevka 14/22. parcella/sír
Kalteneker János	1912, Taksony	Taksony			1945. 01.02.	Taksony	1025. óa. mu. zlj., Makejevka	1945. 12.16.	1025. óa. mu. zlj. temetője, Makejevka 357. sír
Kreincz András	1907, Taksony	Taksony			1945. 01.03.	Taksony	1025/3. óa. mu. zlj., Sztalino	1947. 02.01.	1025. óa. mu. zlj. temetője, Makejevka 8/153. parcella/sír
Kreisz Mária	1921, Taksony	Taksony			1945. 01.03.	Taksony	1025/10. óa. mu. zlj., Sztalino	1945. 11.01.	1025. óa. mu. zlj. temetője, Makejevka

8. illusztráció: A civilek és a hadifoglyok megkülönböztetése a HIM adatbázisában
(Csákvári-Makra Mónika, 2022)

Először azt hittem, nehéz lesz megállapítani a HIM adatbázisában azt, hogy kit hurcoltak el civilként és kit hadifogolyként, hiszen mindenkit (hadi)fogolynak tekintettek, Debrecenben mindenki hadifogoly igazolást kapott. Amikor viszont településenként listáztam a személyeket, feltűnt, hogy ha valakinél a rendfokozat és az alakulat száma fel volt tüntetve, akkor a fogságba esés helye legtöbbször nem a vizsgált település volt, valamint a fogva tartás és az eltemetés helye is feltűnően el-

tért a civilekétől. Ugyanakkor ami a leglényegesebb, hogy a fogságba esés időpontja is különbözött az átlagtól.

Az eddig felsorolt érveim miatt töröltem minden olyan személyt az összeállított listából, akinek meg volt adva rendfokozata vagy az alakulat száma, így kaptam egy hozzávetőleges, pontosabb listát a civilként elhurcolt áldozatokról. Így a HIM adatbázisában megtaláltam összesen 268 fő polgári személy nevét, akiket a Ráckevei járásból hurcoltak el a Szovjetunióba és kint hunytak el. Ez alapján elmondható, hogy a járásból elhurcoltak többsége a mai Ukrajna területén, a makajevkai körzetben lett eltemetve.

Összegzés

A Ráckevei járásból német származásuk indokával a Szovjetunió GUPVI táborai-
ba elhurcolt polgári személyek száma a jelenlegi kutatások állása alapján megkö-
zelítőleg 1500 főre tehető. Az elhurcoltak harmada sosem térhetett haza. A térségben a sváb falvakban az áldozatok emlékét méltón őrzik, a legtöbb településen emléktáblák, emlékművek állnak a „málenkij robotra” elhurcoltak emlékére, sok esetben névsorokkal kiegészítve, amelyeket minden évben gyertyafények világítanak meg február 25-én a kommunizmus áldozatainak emléknapján.

A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy az elkészült különböző listákat és táblázatokat közzé tegyem. Számos további kutatást igényel még a térség, a Magyar Nemzeti Levéltár egyre bővülő online adatbázisait fontos összevetni az eddigi kutatásokkal, valamint az eddig kimaradt egyházi iratokat is fontos megvizsgálni. Folytatom a településekkel a kapcsolatfelvételt, kapcsolat-tartást, hogy újabb interjúalanyokat és további dokumentumokat, tárgyi emlékeket találjak.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PML)

IV. 445. 3858/1945 A ráckevei járás területéről a Vörös Hadsereg által elszállított polgári személyek névsora.

IV. 445. 3858/1945 A még vissza nem tért hadifoglyok és polgári személyek hazahozatala – alispáni körlevél.

IV. 445. 3855/1945 Dr. Babura József főjegyző panaszlevele Dunakisvarsány ügyében.

IV. 445. 3858/1945 A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai.

IV. 445. 3858/1945 Összegzés az alispánnak.

XVII 94.109/1945.IV.16. A rendőrparancsnok jelentése 1945. április 16-án a Nemzeti Bizottság elnökének.

XVII. 94. Háború utáni helyzetjelentés Kiskunlacházáról 1944. november 27-én.

Taksony Plébánia Hivatal (TPH)

HISTORIA DOMUS 1852 – 1988. december 31-ig.

Kiskunlacházi Református Lelkeszi Hivatal Irattára (KRLHI)

Presbiteri jegyzőkönyvének 1944. október 17-i háborús feljegyzése.

Presbiteri jegyzőkönyvének 1945. március 25-i feljegyzése.

Presbiteri jegyzőkönyvének 1945. december 7-i hadifogoly összeírása.

Jelentés Ravasz István püspök úr 1945. évi első felhívására.

Interjúk

Interjú Baski Imréné született Kovács Klárával (1922). Kiskunlacháza, 2018. február 07. A hangfelvétel a szerző tulajdona. Az interjút készítették: Györke Erzsébet – Makra Mónika

Interjú Fechtl Ilonával (1925-2023). Budapest, 2020. február 06. A hangfelvétel a szerző tulajdona. Az interjút készítették: Györke Erzsébet – Makra Mónika.

Publikált források

1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1947: *Demográfiai adatok községek szerint*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

DUPKA György –KORSZUN, Alekszej 1997: *A „Malenkij Robot” dokumentumokban*. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.

ENDRESZ Ernő 1998-1999: *Malenkij robot Donbáss-ban avagy Szigetújfaluból elhurcolt 134 fő hiteles története 1945. január 9-től, 1949. október 19-ig*. Szigetújfalu, Magánkiadás.

- MAKRA Mónika – GÁRDONYI Adrienn 2017: *Emlékezz Ránk! ...azokra, akik „egy kis munkán” voltunk a Szovjetunióban*. Szigethalom, Magánkiadás.
- STARK Tamás 2017: „...Akkor azt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- SZEBENI Ilona 1993: *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen, Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata.
- VARGA Éva Mária 2006: *Magyarok hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva-Budapest, ROSSZPEN-MKTTK.

Internetes források

- A korabeli Ráckevei járás közigazgatási térképe az 1930-as évekből. <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/ppsk.jpg> (Letöltés: 2020. április 13.)
- Apor Vilmos püspök vértanú halála. <https://archiv.katolikus.hu/szentek/apor.html> (Letöltés: 2020. április 13.)
- Interjú Weinber József nével. http://elhurcolas-kitelepites-interjuk.dng-bp.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=31&Itemid=101 (Letöltés: 2020. április 13.)
- Légítámadások Magyarország ellen (1944 – 1945). https://www.arcanum.hu/hu/online_kiadvanyok/2vhSzakkonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/a-keleti-hadszinter-es-magyarorszag-1943-1945-13DD/7-az-arcvonalak-mogott-1943-1945-1B8B/legitamadasok-magyarorszag-ellen-1944-1945-1BB5/ (Letöltés: 2020. április 13.)
- Magyarország helységnévtára ksh.h https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=10816u (Letöltés: 2022. szeptember 23.)
- Ráckevei járás települései. <http://www.kormanyhivatal.hu/hu/pest/pest-megyei-kormanyhivatal-jarasi-hivatalai/rackevei-jarasi-hivatal> (Letöltés: 2020. április 12.)
- Schneider János Szovjetunióban elhunyt adatai. <http://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis> (Letöltés: 2020. április 13.)
- Szigethalom településtörténet. <https://szigethalom.asp.lgov.hu/telepulestortenet> (Letöltés: 2020. április 15.)
- Szigetszentmiklósi járás települései. <http://www.kormanyhivatal.hu/hu/pest/pest-megyei-kormanyhivatal-jarasi-hivatalai/szigetszentmiklosi-jarasi-hivatal> (Letöltés: 2020. április 12.)
- Winkler István adatlapja. http://katonakagulagon.hu/index.php?page=adatbazis&fbclid=IwAR1X5Wg0tzGPyoBhgD59sFNdpIcJnGhGUnh9djJXnw__VIOghdef_R83Zvo (Letöltés: 2020. február 3.)

Feldolgozások

- BODROGI László – SZÁLE László 2016: *Visszaszököttek*. Budapest, Noran Libro.
- BOGNÁR Zalán 2011: Málenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról Szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: Bognár Zalán (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
- BOGNÁR Zalán 2018: *„Málenkij robot”. A Magyarországról itélet nélkül Szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulággutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.
- CSÁKVÁRI Zoltán 2017: *(Hadi)fogolykérdés a Szabad Nép tükrében 1945-ben*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem. Diplomamunka.
- DOMOKOS József 1997: Hadifogoly. In: Ravasz István – Sipos Péter (szerk.): *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A-ZS*. Budapest. Petit Real.
- KINCSES Katalin Mária (szerk.) 2017: *Elhurcolva – távol a hazától. Szovjet fogságban raboskodott és ott meghalt magyarok adatbázisa és tárgyi emlékeik 1941–1955*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- MÁRKUS Beáta 2020: *„Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz Kiadó.
- NAGY Lajos Zoltán 2008: *Taksony község története*. Taksony, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége.
- SZIJÁRTÓ József 2011: Baski Imréné háborús emlékezése II. *A Mi Újságunk* 20/11. 9.
- SZIJÁRTÓ József 2018: *Peregi és Kiskunlacházi első világháborús családi emlékek*. Kiskunlacháza–Pereg, Magánkiadás.

CSÁKVÁRI-MAKRA, MÓNICA

Historian, secretary, International Society of Gulag and Gupvi Researchers

**“AM I NOT ALLOWED TO BE HUNGARIAN?”
Deportations from the Ráckeve district in 1944 – 1945**

In the past ten years I have researched 15 settlements of the contemporary Ráckeve district, spanning the period of 1944 and 1945. Nearly 1,500 people from the area were deported to “*Malenkij robot*” at the end of December 1944 and the first two weeks of January 1945. Based on the Executive Order 0060, issued on 22 December 1944, the population of German origin was listed. The lists were drawn up on the basis of the 1941 census as well as in accordance with the local pro-Soviet interests. But was the German origin really the decisive reason why hundreds of our compatriots were sent to the Soviet Union’s Gupvi camps?

**HAZATÉRÉS UTÁN – KÖVETKEZMÉNYEK,
EMLÉKEZET**

NAGY PÉTER

EGY ABAFALVI LÁNY A TÖRTÉNELEM VIHARAIBAN Talián Irma és családja története az 1940-es évek második felében

Abafalva egy pár száz lelket számláló település volt Magyarország Gömör megyéjében, amíg 1920-ban a trianoni békeszerződés során Csehszlovákiához csatolták. A határ közvetlenül a falu mellett húzódott. 1938-ban aztán az első bécsi döntés során újra visszakerült az anyaországhoz – a második világháború után aztán újra vissza. A település lakóinak élete ennek során rendkívül mozgalmassá vált, ami az 1940-es évek közepén még inkább fokozódott.

A Talián család is ebben a községben élt, a szülők és a sorban megszülető négy gyermek – egy lány és három fiú. Az édesapa, Talián László egy Rosenberg József nevű zsidó kereskedőnél dolgozott raktárosként a közeli városban, Tornalján; a család viszonylag jó körülmények között élt. A zsidóüldözések során azonban főnökét és családját származása miatt elhurcolták, a lerakat időközben megszűnt, és a családfő állástalan maradt. Nem sokáig szerencsére, mivel Abafalva község vezetése rábízta a helyi Hangya Szövetkezet irányítását. Nem sokáig tudta azonban betölteni ezt a pozíciót, mivel a második világháborúban be kellett vonulnia katonának. Távolléte idején felesége és Irma lánya vitte a szövetkezetet. Az édesapa szabadságos katonaként hazatért, azonban megbetegedett, tífuszt kapott, majd mikor jobban lett, a vasúthoz ment el dolgozni – a frontra már nem tért vissza. Így találta a családot a német, majd a szovjet csapatok bevonulása. Utóbbiak 1944 decemberében érkeztek Abafalvára, és a megszálló alakulatokkal jött vissza Rosenberg is. A pincékben elbújt családnak csupán az elrejtett disznóságokból, szalonnából volt felhalmozott készlete, de egykori főnökük – pedig az izraeliták nem lehetnek disznóhúst – éhségében azt is elfogadta.

Az édesapa ugyanis már saját keleti frontbeli tapasztalataiból tudta, hogy az élelmet el kell rejtteni a hamarosan érkező szovjet alakulatok elől.¹ Gondolata nem volt alaptalan, mivel Abafalván a bevonulásuk után is több helyen felélték az ennivalót és a terményeket, összeszedték az állatokat és az élelmet, amelyeket volt, hogy csak a szomszédos helységig vittek el. A falubeliek nagyon féltették tőlük a fiatal lányokat és asszonyokat, így bújtatták, vagy fekete ruhába öltöztették őket, és korommal

---

¹ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

kenték be az arcukat, hogy idősebbeknek tűnjenek. Abafalván egy idős egykori első világháborús hadifogoly, Varga István zavarta el a nők mellől a bevonuló katonákat azzal, hogy ők még a világon se voltak, mikor ő már Szibériában volt.²

„Málenkij robot”

A Talián családot akkor még nem érték atrocitások, azonban 1945 januárjában újabb szovjet alakulatok érkeztek. Önkéntes rendőröket, úgynevezett policájokat, policokat neveztek ki, akiknek az volt a feladata, hogy munkára szedjenek össze embereket. A közeli sajlólénártfalvi hidat is lebombázták a háborúban, és oda is toboroztak munkaerőt a faluból. 1945. január 23-án ismét hívták az embereket, de ezúttal nem munkára, hanem az iskolába, hogy cipőtalpat osztanak. A családból Irma volt az, aki odament:

„Én nem akartam menni, meg anyuka se, nem voltunk rászorulva, minden, de csak jött a policáj, hogy menjünk. Akkor apukának volt egy testvére, ő özvegy volt, nem volt gyereke. Azt mondja: gyerünk. Én övele mentem. [...] Összeszedtek és behajtottak az iskolába sok népet. [...] az időseket is hazaengedték, az idősebb asszonyokat, úgyhogy Piros nénét is hazaküldték. [...] Mikor odamentünk, nem láttunk katonát, egyet-kettőt, de mikor bementünk, akkor már ott voltak, az iskolaudvar tele volt katonával.”³

1. illusztráció: Talián Irma
(Majdák Ferencné magángyűjteménye)

² Interjú Ondrejcsák Zoltánnal (1932). Abafalva, 2016. december 27. Az interjút készítette: Nagy Péter

³ Interjú Majdák Ferencével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

Ekkor már sejtették, hogy fogságba kerültek, de azt biztosan nem, hogy a Szovjetunióba viszik őket – és nem csak pár napra. Civileket azonban nemcsak Abafalván, hanem a korábbi Gömör megye más délen fekvő településein, az 1938 előtt is Magyarországhoz tartozó Serényfalván és Keleméren is összegyűjtöttek, és ugyanígy az első bécsi döntés után visszatért Sajószentkirály, Sajórecske, Kövecses, Hubó, Tornalja, Nagybalog, Uzapanyit községekből is. Ebben az időben természetesen mindegyik település Magyarországhoz tartozott.⁴

Ennek alapja az volt, hogy a szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 7161. számú határozata a német lakosság kényszermunkára történő deportálását irányozta elő, ami a 17 és 45 év közötti férfiakra, illetve a 18 és 30 év közötti nőkre vonatkozott. A tervezett keretszámok azonban jelentősen meghaladták a német lakosság számarányát Magyarországon is. A meghatározott létszámot azonban tartani kellett, így a parancs hatálya alatt magyar nemzetiségű polgárokat is elhurcoltak.⁵ A 2. Ukrán Front területén – ahova a vizsgált térség is beletartozott – két szakaszra tervezték az érintettek összegyűjtését 1944. december 28. és 1945. január 15. között. Ennek során öt operatív csoportot állítottak fel Miskolcon, Szerencsen, Budapesten, Kőbánya-Alsón és Ceglédbercelen; és ugyanezek a helyeken létesítettek a gyűjtőállomásokat is. Dél-Gömör falvainak lakóit Miskolcra irányították. A teljesítés időpontja azonban jelentősen csúszott, csak január utolsó napjaiban tudták ezt ott végrehajtani.⁶

A környéken azonban nagyon kevés német lakos élt, így itt az elhurcolások elsősorú többségben a magyar népességet érintették. A népszámlálási adatok mellett a családnevek vizsgálata sem támasztja alá a német eredetű jelenlétet ezeken a helyszíneken. Ezt megvizsgálva érdekes, hogy a közeli Ózd és Borsodnádasd településen még éltek az ottani gyárak és bányák beindulásakor a képzett dolgozók hiánya miatt főképpen a 19. században betelepült németek utódai, akiket vezetőnevről hangzása ellenére nem gyűjtöttek össze. Sőt, jelentős részük még családja korábbi anyanyelvét is beszélte.⁷ Ez azt mutatja, hogy a civilek elhurcolása ekkor országosan kevésbé volt alaposan a származás alapján megszervezett akció, ellentétben a hazai zsidóság deportálásával. Vélhetően azonban bizonyos régiókra voltak lebontva az előírt mennyiségek, így a végrehajtásra kijelölt egységnek ezt kötelezően teljesítenie kellett.

A településeken a megadott létszámkeret betöltése miatt a jegyzőt – ahol nem tudták elérni, ott a tanítót – névjegyzék készítésére kötelezték, amit a bíró írt alá,

⁴ A nagybalogiak elhurcolásáról lásd Koós 2006., illetve Nagybalogról és Uzapanyitról LEHOTAI 2018.

⁵ STARK 2006. 73–74.

⁶ VARGA 2009. 152.

⁷ Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983.

így „engedélyezte” azt. A szovjetek tehát ügyeltek arra, hogy törvényesítsék a civil lakosság elvitelét. A fenti korhatárt azonban nem tartották be, 15-16 éves gyermekeket, valamint idősebbeket is összegyűjtöttek, valamint még az állapotos nők sem lehettek biztonságban. Elrendelték a névsorban szereplő személyek meghatározott helyen való megjelenését a falvakban különböző ürüggyekkel, ahol közölték velük, hogy egy kis munkát kell végezniük. Az összegyűjtés kapcsán legtöbbször nem is gyanakodott, mivel – mint ahogy azt a sajólénártfalvi híd rendbetételénél is történt – korábban is kellett ilyen „kis” munkákat végezniük. A gyűjtőhelyen azonban, akiket kevésbé tartottak munkaképesnek, elengedték. A tizenhét éves abafalvi Kosztúr Julianna éppen beteg volt, s a fiatalabbnak és gyengének tűnő lány az orvosi vizsgálaton egy évet letagadott a korából, így tudott megmenekülni. Abafalván 68 főt szedtek össze, az elhurcoltak egynegyede nő volt.⁸

A Dél-Gömörből összeszedett emberek egy szerelvényvel érkeztek a távoli orosz földre, a Donyec-medence bányavidékére kerültek. A falvakból, a gyűjtőhelyekről gyalog elindulva első éjszaka Sajókazincon⁹ szálltak meg, majd másnap a miskolci rendőrkapitányságon lévő gyűjtőállomásra kísérték őket. A menet során az abafalviakat a helyi policok is kísérték, akiket nagy meglepetésükre Miskolcon hozzátettek a többi elhurcolthoz. Később közölték a Miskolcon raboskodókkal, hogy a Szovjetunióban fognak dolgozni – de ekkor még csak hat hónapos munkáról beszéltek –, majd 1945. január 31-én szigorú őrizet mellett, negyvenfős csoportokban kísérték őket a miskolci Gömöri pályaudvarra, ahonnan 17 napos út után megérkeztek a Szovjetunió lágereibe. Ott februárban szörnyű hideg, valamint lerombolt épületek fogadták őket, amiket nekik kellett helyreállítani, hogy a lehetőségekhez képest valamivel enyhítsenek a szörnyű életkörülményeken.¹⁰

A foglyok túlnyomó többsége bányákba került dolgozni, de voltak, akiket kolhozokban vagy a helyreállítási és lágermunkáknál alkalmaztak (például élelmezés, temetés). Talián Irmáékát csak két hét után osztották be feladatokra. Megkérdezték a nőktől, hogy ki akar mezőgazdasági területre menni.¹¹ Ők azonban abafalvi barátnőjével, Breznay Idával együtt úgy gondolták, hogy biztonságot jelent számukra, hogy a férfikkal maradnak – Irmának két férfi családtagja is ott volt, akik végül nem éltek túl a fogságot –, így Vorosilovkába, a szénbányákhoz kerültek. Utólag valamivel jobban jártak, mivel a kolhozokban kevesebb volt a fejadag. Ezután sorba állították őket, és mivel mindketten tudtak szlovákul, így a hasonló nyelv miatt az orosz tisztet valamelyest megértették – aki ezt észrevet-

⁸ Interjú Magicz Barnánéval (1927). Putnok, 2017. január 29. Az interjút készítette: Nagy Péter

⁹ Ma: Kazincbarcika része

¹⁰ Interjú Koleszár Jánossal (1927). Serényfalva, 2016. augusztus 28. Az interjút készítette: Nagy Péter

¹¹ SZALÓCZI 2016.

te, és beosztotta őket a konyhába, ahol az ételek foglyoknak való kiadása lett a feladatuk.

Irma itt összesen 32 hónapot töltött. Emellett megszakításokkal ugyan, de 11 hónapot a bányában dolgozott – először külszínen a gépházban, majd ebből a legtöbb időt a nagyobb fejadag reményében a föld alatt –, ahol egyszer balesetet is szenvedett. Összesen 43 hónapot volt tehát szovjet fogságban.¹²

Újra Csehszlovákiában – A Talián család szökése

Időközben azonban Abafalvát visszacsatolták Csehszlovákiához, amiről semmit sem tudtak a szovjet légerőszakban az elhurcoltak. Egy idő után már lehetett a családtagokkal levelezni, így volt, aki erről is értesült – és aki szlováknak vallotta magát, hamarabb, 1947-ben hazakerülhetett. A szomszédos Sajószentkirályról elhurcolt Kosztúr Margitnak szerencséje volt, november elsejére otthon lehetett:

„Kisorakoztattak bennünket, hol magyaroknak mondtuk magunkat, hol szlovákoknak mondtuk magunkat, de nem tudtuk, hogy mik vagyunk. Majd édesanyámnak a testvére írt nekem, mert elvitték Csehországba őket, kideportálták, elvitték őket Csehországba, majd ő írt nekem egy levelet. De csak így volt összehajtogatva, csak a nevem volt ráírva. No, aztat megkaptam. Mert az előtt kisorakoztattak, kérdezték, hogy milyen állampolgárok voltunk. Hát igaz-e, magyarok voltunk, mert akkor magyarok voltunk, a háború alatt, meg előtte még. Hát igaz-e, csak magyarok voltunk. Aztán kérdezték, hogy milyen állampolgárok, magyarok vagyunk. No, majd azután írt nekem édesanyámnak a testvére Csehországból, majd ő írta, hogy szlovákok vagyunk. Majd én aztán mondtam ottan: hallgassatok már ide, mink már szlovákok vagyunk! Aztán kisorakoztattak, kérdezték megint, mi majd akkor mondtuk, hogy szlovákok vagyunk. Nemsokára kaptak ők egy rendeletet, de az a harmadik évben volt, hogy a szlovákokat haza kell engedni.”¹³

Talián Irma erről nem tudott. Ahogy arról sem, hogy míg a falu lakosságának egy része még kint volt a Szovjetunióban kényszermunkán, addig két év múlva egy másik csapás érte a már Csehszlovákiához került falu lakosságát – ugyanúgy, mint a szomszédos Sajószentkirályon, ahol Kosztúr Margit lakott. A település családjainak egy részét a cseh-morva területekre való deportálásra jelölték ki. Abafalváról 1947. január 27-én 27 magyar családot, összesen 98 személyt szállítottak el katonai teherautókon a tornaljai vasútállomásra – a szomszédos Sajószentkirály

¹² Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

¹³ Interjú Fűkő Margittal (1926). Sajószentkirály, 2017. február 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

mellett a szintén közeli Kövecsesről is –, s onnan marhavagonokban az ismeretlenbe. Általában a módosabb családokat, a nagyobb gazdákat jelölték ki a transzportra, mivel az ő házukra és földjeikre pályáztak az új csehszlovák hatalom képviselői. Mikor megérkeztek, a vasútállomáson az ottani gazdaságok tulajdonosai válogatták őket embervásárként, hogy a legjobb munkaerőt tudják biztosítani maguknak. Ők mit sem tudtak azonban arról, hogy az abafalvi – és máshonnan érkező – magyarokat kényszerítették arra, hogy oda menjenek.¹⁴

A kitelepítés híre azonban már jóval hamarabb eljutott Abafalvára, és természetesen nagyon féltek, hogy kiket fog érinteni, és azokra mi várhat. Nagyon sokan az újabb elhurcolástól félve jobbnak látták, hogy Magyarországra szökjenek. A határőröket lefizették, és az éj leple alatt sok család átköltözött Abafalváról magyar területre – amíg egy felülről jött utasítás következtében leállították az egészét, és sok családtag és ingóság a határon túl maradt. Így jött át Talián Irma családja Magyarországra. A határon túl lévő első településen, Bánrévén ismerték is már az édesapját, először ott próbálkozott. Bánréve ugyanis vasúti csomópont volt, az 1938-as bécsi döntés után sokan dolgoztak ott az abafalviak közül; egy időben az édesapa is ott dolgozott a szertárnál olaj- és szénkiadóként. Ennek oka az volt, hogy Csehszlovákiában már 8 általánost végeztek azzal szemben, hogy Magyarországon csak 6 elemi osztály volt. A vasútnál pedig szívesebben alkalmazták a valamivel magasabb iskolai végzettséggel rendelkező személyeket.

2. illusztráció: Talián László és felesége
(Majdák Ferencné magángyűjteménye)

¹⁴ Abafalván az elhurcoltakra emlékeztek. <https://www.mkp.sk/en/node/18293> (Letöltés: 2022. 02. 26.)

Taliánék székéren áthozták az ingóságuk közül azt, amit lehetett. Irma keresztapja, Erdős Ferenc még egy nagy szekrényt hozott el később – amit nem tudtak korábban átszállítani –, mikor ők is áttelepültek, ami egy ismerősnél volt elhelyezve egy fészerben. Bánrévén adtak volna lakást a Talián családnak, de az állataiknak ott nem volt hely. A szomszédos Hétben, a helyi bírónak azonban volt két üres ólja, és ő felajánlotta, hogy beköthetik oda a tehenet, és egy szoba-konyhás cselédházat adtak nekik. Irma azonban erről mit sem tudott a szovjet lágerbitorodalmában. Ugyan később már levelezhettek a családtagokkal, de minden levél nem érkezett meg, és ami megérkezett, azon is inkább nagyrészt családi információk voltak, és sokan így meg sem tudták, hogy mennyi minden megváltozott ott-hon ebben az időszakban: „Küldtek itthonról, de lehet, hogy nem adtak minden cédulát vagy papírt ide. Egyszer kaptam egy ilyen papírt, csak annyi volt ráírva, hogy meghalt nagypapa. Csak annyi, meg csókolnak. Ilyeneket ideadtak, egy-egy sorosat, de már ha többet írtak, akkor azt nem adták oda.”¹⁵

A Talián család életében azonban volt egy másik levél, ami egy nagyon kalandos utat tett meg, bejárva az 1940-es évek második felében egymásról nagy távolságra elszakított abafalviak közösségeit, mire megérkezett a címzettjéhez. Talián Irma lágerében ugyanis nemcsak magyarok, hanem más nemzetiségűek is voltak, amikor is egy hazaindulni készülő lengyel fogolynak támadt egy ötlete, ami – mint látjuk – nem is volt egyszerűen kivitelezhető:

„Egy nagyon szép emlék nekem, mikor a lengyelek jöttek haza, akik még ott maradtak. Az egyik lengyel, az mondja nekem, hogy írjak levelet, ő elviszi nekem, hazaviszi. És én írtam egy hosszú levelet – de már ez úgy második évben, akkor a végén – és eljött Lengyelországba. Odaadtam a lengyelnek, én azt el is felejtettem. Ez az Ondrejcsák, ezeket is kivitték oda dolgozni.¹⁶ És valahogy ott összekerültek. No, de olyan becsületes volt ez a lengyel, hogy valahogy érdeklődött, hogy ezeket is vitték, meg mit tudom én, szóval rendes meg okosabb ember lehetett, és valahogy összejöttek, hogy az ő falujukból is mondja az Ondrejcsák, hogy Abafalából¹⁷ is mennyit elvittek, meg hova. És akkor ez, valahogy rájött a lengyel, hogy ő hozott egy levelet, de ugye, rajta volt a cím, Abafala meg minden, és akkor odaadta ennek az Ondrejcsáknak, a közvetlen szomszédunknak. És ez olyan jó szomszéd volt [...] És odaadta ennek a Jánosnak, és hazahozta. És ezt a levelet felolvasták a templomban. [...] És hazahozta a levelet, és felolvasták a templomban, ezt később tudtam meg.”¹⁸

¹⁵ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

¹⁶ A cseh-morva vidékekre deportálták

¹⁷ A népnyelvben sokszor Abafalaként nevezik Abafalvát

¹⁸ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

Irma hazatér

A család ekkor már Magyarországon élt. Egy évvel az átszökésük után, 1948-ban azonban Irma is hazatérhetett – amit alig hittek el. Természetesen arról sem volt információjuk, hogy az alatt a 3 év alatt a politikai rendszer is megváltozott, és egy teljesen új berendezkedésbe csöppentek Magyarországra érve:

„Most mikor mi hazajöttünk, Debrecenbe jöttünk, no, de ott voltunk két napig, mert ugye, felvették az adatokat, akkor meg mindent, meg akkor voltunk orvosi vizsgálaton, meg dumáltak ott nekünk. Meg emlékszek, mikor először kiállítottak egy nagy térre, mert ugye, nagy kommunizmus volt akkor, ezek a nagy kommunista pofázók. Vagy három, mit tudom én, hanyan, dumáltak, ott dumáltak, de már majd összeesetünk, mi meg álltunk ott csomaggal. [...] Meg nem értettük mi, mi az már a kommunizmus, nem értettük, hogy értettük volna, gyerekek voltunk, nem abból mentünk el mi el, hogy mi van itthon, ugye. Ők meg mondták a magukét, hogy ilyen kommunista, meg ilyen jó rendszer, meg olyan rossz, meg amaz, mondtak mindent, de nagyon fáradtak voltunk. [...] No, most mikor Miskolcra értünk, ott leszállítottak bennünket, mert Miskolcon már akkor megalakult a Nőszövetség. Az állomás mellett egy épületben teát osztottak. Minket már ott tereltek befelé, hogy igyunk teát, meg nem tudom, volt ott kenyér vagy valami keksz, vagy mit tudom én, minket már az nem érdekelt. Szóval más világból jöttünk, már akkor rájöttem arra, hogy itt valami nem jól van, vagy mit tudom én, hogy kerülünk haza. Már csak, hogy haza, haza, csak az volt. Nem kellett már a tea se, meg semmi.”¹⁹

A miskolci vonatpályaudvaron azonban újabb meglepetés érte őt, ami ettől még jobban meghatározta későbbi életét:

„Juli nenémék itt laktak Bánrévén, vasutas asszony volt, de nagyon fürge asszony volt. Szaladgált a peronon. – Irmus, Irmus – megtalált. Miskolcon, igen. Azt mondja, hogy ne menj Abafalába, ne menj be Bánrévére, keljél le Hétben! De ő így siet, mert hol van János, hol van János? Mert volt egy másik rokonja is, hogy hol van? Hát mondom, ott van, baloldalt, az izék közt. De közben az haza sem jött, mert az másik helyen volt. De ugye, annyian voltunk, hogy nem tudtam, hogy mi. Hogy miért Hétben kell nekem lekelni? Hát azt nem tudom, azt nem tudom, most miért Hétben kell lekelni? [...] Úgyhogy én elcsodálkoztam, hogy hát most miért vannak itt anyukaék. Nem tudtam. Hát ők ugye, átszöktek, akkor ott voltak. [...] Hát mi mentünk be Hétbe, de én sose, itt voltam Abafalában, én Hétben nem jártam.”²⁰

¹⁹ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

²⁰ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

Irma fel sem fogta hirtelen, hogy szülei átszöktek a cseh deportálás elől, és az új otthona Hétben van. Édesanyja fekete kendővel várta a vasútállomáson, mivel a már korábban érkező foglyok a tetvesség miatt teljesen kopaszra borotválva érkeztek haza, köztük nők is. Szerencsére az ő barakkjukban ez nem volt jellemző. Sőt, kis keresetéből a fogoly lét végén kosztümöt is tudott venni, és abban szállt le a szerelvényről és sétált új otthona felé, azt sem tudva, mi történik vele.

Aznap azonban nemcsak ez volt az egyetlen felfoghatatlan esemény a fiatal lány életében. Még mikor itthon volt, 1944 novemberében született meg a testvére, akit elhurcolása idején két hónaposan látott utoljára, és aki időközben négyéves kisfiúvá cseperedett. Természetesen nem ismerték egymást. Megrázó volt az első találkozás, miután a vonatról leszállva aznap először találkoztak: „No, elég abból annyi, hogy nem tudtam, hogy hol vagyok. Tudja, most mikor haza bevittek engem, hát itt lakunk, mert itt adtak helyet, már azt később tudtam meg. Na, mindegy. Megyek be, hallja, itt volt a lakás az elsőben, mert a hátsóban is ilyen cselédház volt két rész, ott mások laktak. Itt elől, és itt volt a kerítés, a kisöcsém, már akkor ugye, a negyedik évben volt, itt áll a kerítés, dörzsölődik itt, azt mondja, hogy: Minek jött ez ide? Nem ismert. Hát, hogy ismert volna, két hónapos volt, mikor elmentem. Minek jött ez ide? Nem ismert meg.”²¹

A határ túloldalán lévő Abafalvára is nagyon hamar eljutott annak híre, hogy Irma hazajött – a vasutasok révén könnyen terjedt az információ. A nagynénje a határon lévő laktanyában dolgozott takarítónőként, így jóban volt az ottani csendőrökkel. A személyes ismeretség segítségével át is tudtak menni azonnal Magyarországra – hiába választotta el az országhatár őket –, mivel azok átengedték őket: „Mikor hazajöttem, már délután jöttek át, a Talián Józsi bátyának a felesége is, akkor ez a Klinko Bözsi is, az is ott le van ott fényképezve, egyiknél villa volt, a másiknál kapa volt, így keresztül, szöktek át, már akkor itt határ volt, már azok ott voltak Hétben. Akkor Bánrévéről jöttek. Apuka szolgálatban volt Bánrévén. Akkor jöttek, tele lett az egész lakás. Akkor Erdősék, keresztapaék, voltak az elsők, Erdős Ferenc, [...] akik átjöttek, akik jöttek oda Hétbe. Mikor hazajöttem. Megtudták, hogy hazajöttem. [...] Már tudták Szlovákiában is ugye, mert ez a motorka járt keresztül, és akkor már telefonált oda is, abafaliak is dolgoztak a lénártfali állomáson, rögtön tudták, hogy ki jött haza, meg minden. Úgyhogy aki tudta, a már jött oda Hétbe. Én meg el voltam ájulva, hogy miért nem haza vittek. Miért vannak anyukaék, nem tudtam. Szóval nem tudtam.”²²

²¹ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

²² Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

Új élet a régi traumákkal

Az emberség tehát a csehszlovák határörökben is megvolt, amiben az ismeretség döntő szerepet játszott. A nagynénje a következő időszakban másban is tudott számukra segíteni. Egy tinó nekik a szökés után Abafalván maradt, az édesapa a nagyobb gazda szomszéd családra bízta. A nagynéni egyszer üzent, majd elhozta az állatot, Irma pedig édesapjával elindult érte, hogy a határ közelében találkozzanak. Az édesapa a szomszédos, határ menti Serényfalván maradt, míg lányát küldte az országhatárra. Mikor nénje látta őt jönni, az állatot elengedte, és ő pedig meg tudta fogni a szarvasmarhát vezető kötelet, így pedig hazahozták. Pár nap múlva jött a hír, hogy a pap és az egykori igazgatója felesége – akinek lánya, Breznay Ida, vele volt fogságban, és a férje volt az, akivel összeállították a névsort, és utána bánatában éhségstrájkot folytatott és abban meghalt – akar vele beszélni. Akkor járt először újra Abafalván. Az átjutásban ismét a nagynéni segített neki, várta őt a határon. A határt őrző két csehszlovák katona újra a személyes kapcsolatok révén segített. Akkor említették Irmának a levelet, amit a lengyel fogolytárs segítségével olvastak fel a templomban. Ekkor elment az ott maradt rokonokhoz, valamint az egykori családi otthonba is, ahol az elhurcolásáig élt:

„Bementem a lakásunkba. Egy tót család lakott benne, ahonnan anyukaék eljöttek. Egy tót család. Úgy sírt az az asszony, hogy nem igaz, mikor bementem és szétnéztem. Ők tudták, hogy engem elvittek, hogy itt laktam. Sírt az asszony nagyon.”²³

Az elhagyott lakásokba ugyanis romániai, kárpátaljai és közép-csehszlovákiai szlovákokat telepítettek, miközben egykori lakóik a szovjet lágerekben, a cseh-morva gazdaságokban vagy szökésük után kényszerű új magyarországi lakhelyeiken voltak már. A Romániából érkezők döntő részét nem sokkal később, 1948-ban Kassa mellé vitték, helyükre ruszinokat hoztak. Sokan voltak hasonló helyzetben a faluban, mint Talián Irma, a családok egyes tagjai egy időben épp a világ számos pontján tartózkodtak, attól függően, kit hova deportáltak, vagy ki hova szökött át. Sokszor pedig ugyanígy nem is tudtak egymás hollétéről.²⁴ A hazatérő Kovács István is meglepődve vette tudomásul, hogy abafalvi otthonában már más család lakik, és később tudta meg, hogy hozzátartozóit a cseh-morva vidékekre vitték el gazdákhoz dolgozni. Ez idegileg annyira megviselte őt, hogy ez után még öt évig kezelésre szorult.²⁵

²³ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

²⁴ GECSE 2021. 26.

²⁵ Interjú Kovács Balázssal (1933-2018). Abafalva, 2017. január 29. Az interjút készítette: Nagy Péter

A hazatérő foglyokat Magyarországon az újonnan megalakult politikai tömegszervezetek is meg akarták szólítani. De amennyire furcsa volt a frissen hazatérők számára a kialakult új rendszer, nem is tudták átlátni ezeket a meggyőző akciókat, fogalmuk sem volt, hogy milyen pártok vagy szervezetek működnek ebben a régi-új országban.

„Jöttek akkor, mert már akkor megalakult a Nőszövetség, nagy, Putnokon volt a központ, Nőszövetség Hétben is. Az ugye, nem a parasztok, mert a parasztok nem mentek a Nőszövetségbe, a gazdagok, mert ugye akkor ők elleneztek azt, hogy elvegyék a földeket. De jöttek, hízelegtek, hogy menjek, meg beszélgetnek velem, sőt beszédtek volna irodába Putnokra. Ez nagy butaság volt, mert akkor még én is buta voltam ahhoz képest, mert hiába beszéltek ők nekem, de én még nem tudtam elképzelni, hogy mi van itthon, én buta voltam, mikor hazajöttem. Hogy miért, hogy miért, hogy miért, miért, miért, miért nem haza? Mi történt? Én még nem tudtam mindent, hogy megtudjam, hogy mi történt. Hogy megtudjam, hogy mi történt. Azt csak később tudtam meg sorozatosan, hogy mi történt. Úgyhogy vittek ugye, bálba vittek, mindenüve, ez a Nőszövetség. Én csak bámultam meg néztem, nem tudtam, hogy mi van, hogy miért van ez. [...] Azért akarták, hogy most kint voltam.”²⁶

Taliánék időközben eladták a teheneket, és a közeli Bánrévén vettek lakást – az édesapa ott már jobban ismerős volt, mivel korábban is ott dolgozott vasutas-ként. A fogságban történekről több százezer magyarországi társukhoz hasonlóan Irma és hazatért társai sem beszélhettek. A szomszéd idősebb bácsi kérdezte csak meg – aki szintén fogságban volt valahol a Szovjetunióban –, hogy mi történt vele. Úgy érezte, hogy sok férfi úgy néz rá, hogy azt gondolják, mivel tapasztalták a megszálló szovjet katonák erőszakoskodásait, hogy bántották őket is odakint. Szerencsére ez odakint, a barakkokban nem történhetett meg. A következő időszakban tudta meg, hogy kik azok, akik átszöktek, áttelepültek a környékre, és főleg nők tartották egymással a kapcsolatot. Abafalváról nemcsak Hétbe, hanem a szomszédos Serényfalvára, Bánrévére és Putnokra is sokan költöztek. A szülők is küldték Irmát bálba, szórakozni, hogy jobban érezze magát, valamennyire feloldozza a traumát, amin éveken keresztül átment. Ezt teljesen elfelejteni természetesen sosem sikerült.

²⁶ Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

3. illusztráció: Majdák Ferenc és Talián Irma esküvői képe
(Majdák Ferencné magángyűjteménye)

A férje is szovjet fogságban volt, de nem ott ismerkedtek meg, hanem már itthon, mivel ő frontkatonaként esett fogságba. 1950-ben házasodtak meg, Bánrévén építkeztek, hét gyermekük született. Irma – már mint Majdák Ferencné – kezdetben a héti, majd a sajópüspöki termelészövetkezetben dolgozott 1991-es nyugdíjazásáig. Párja – aki az ózdi vasgyárban dolgozott – ugyanebben az évben távozott el az élők sorából.²⁷ Gyerekei csak egy véletlenül elcsípett beszélgetésből tudták meg, hogy édesanyjuk hol járt a második világháború után. Irma néni ma is Bánrévén él, ahol a bejárat előtti teraszról pont rálát Abafalvára...

Szülőfalujától búcsúzás nélkül távozott, ami kitörölhetetlen nyomot hagyott a lelkében. Ugyanígy elhurcolása és a szovjet lágerélet is: „Ott vagyok. Lélekben ott vagyok. Meg látom, meg le tudnám rajzolni az utolsó darabig.”²⁸

²⁷ SZARKA 2017. <https://nlc.hu/ezvan/20170315/kenyszermunka-szovjetunio-gulag/> (Letöltés: 2022. 02. 26.)

²⁸ Interjú Majdák Ferencével (1927). Bánréve, 2016. augusztus 7. Az interjút készítette: Nagy Péter

Összegzés

A Talián család csak egyike volt azoknak, akiket nemcsak a civil elhurcolások, hanem a magyar nemzetiség ellen Csehszlovákiában végrehajtott cselekedetek érintettek Abafalvában és az egész országban is. Egy fiatal lány, aki családja szorgalma következtében nyugalmas és viszonylag jó életkörülmények között élt, az 1940-es évek közepén a történelem viharai között találta magát. Nem értette, hogy miért viszik őt el tizenévesen egy távoli helyre dolgozni, majd több mint három nyomorúságos év után azzal szembesült, hogy szülőfalujába sem térhet haza – mivel családja a deportálás lehetősége elől Magyarországra menekült. A családi házhoz visszaszökve pedig idegeneket talált egykori otthonában – akik maguk is átéreztek az egykori lakók szomorúságát, és szintén nem tehettek semmiről. Az életnek ezután is folytatódnia kellett, dolgozni, gyermekeket nevelni, és a sokáig ki nem mondott traumákkal együtt élni – amelyek sosem felejtődnek el. Abafalván a mai napig megemlékeznek a szovjet fogságba hurcolás és a cseh-morva deportálás eseményeiről, emléktáblájuk egymás alatt található a helyi római katolikus templomban, őrizve azon családok emlékét, akik megszenvedték e viharos évek történéseit.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Interjúk

1. Interjú Koleszár Jánossal (1927). Serényfalva, 2016.08.28. Az interjút készítette: Nagy Péter
2. Interjú Kovács Balázssal (1933-2018). Abafalva, 2017.01.29. Az interjút készítette: Nagy Péter
3. Interjú Majdák Ferencnével (1927). Bánréve, 2016.08.07. Az interjút készítette: Nagy Péter
4. Interjú Magicz Barnánéval (1927). Putnok, 2017.01.29. Az interjút készítette: Nagy Péter
5. Interjú Ondrejcsák Zoltánnal (1932). Abafalva, 2016.12.27. Az interjút készítette: Nagy Péter

Publikált források

Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983.

KÖRÖS Zoltán (szerk.): *„Muszkaföldön”. Felvidékiek visszaemlékezései a szovjet hadifogságra.* (Elbeszélrt történelem 3.) Somorja. Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Feldolgozások

Abafalván az elhurcoltakra emlékeztek. <https://www.mkp.sk/en/node/18293> (Letöltés: 2022. 02. 26.)

GECSE Annabella: *Gömör szíve. Tanulmányok a dél-szlovákiai Gömör népi vallásoosságáról.* (Lokális és regionális monográfiák 9.) Somorja-Komárom. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Intézet

KOÓS István 2006: *Nagybalogi tragédiák.* Nagybalog. Rákóczi Szövetség–Balogvölgyi Helyi Szervezet.

LEHOTAI Aladár 2018: „Málenkij robot”. Gömöriek a szovjet légerekben. Pozsony. Hagyományok és Értékek PT. SNM – A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma.

STARK Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Budapest, Lucidus Kiadó.

SZALÓCZI Katalin: *Tizenhat volt, mikor elvitték.* boon.hu, 2016. május 1. <http://www.boon.hu/tizenhat-volt-mikor-elvittek/3057098>. (Letöltés: 2022. 02. 26.)

SZARKA Nóra: *„A fiatalságom legszebb éveit töltöttem a Szovjetunióban” – Irma nénit 16 évesen hurcolták el a szülőfalujából.* <https://nlc.hu/ezvan/20170315/kenyszermunka-szovjetunio-gulag/> (Letöltés: 2022. 02. 26.)

VARGA Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest, Russica Pannonicana.

NAGY, PÉTER

*Research fellow, Hungarian Academy of Sciences, University of Szeged,
Eötvös Lóránd University, Globalization History Research Group*

A GIRL FROM ABAFALVA IN THE STORM OF HISTORY THE HISTORY OF TALIÁN IRMA AND HER FAMILY IN THE SECOND HALF OF THE 1940s

Due to their hard work, Talián Irma's family lived in relatively good living conditions in Abafalva, which was detached from Hungary in 1920 and then was given back in 1938. However, World War II and the years that followed changed everything. As a teenager, Irma together with more than sixty civilian villagers were lured to the local school under some pretext, and then they were deported to the labor-camp empire of the Soviet Union, to the world of coal mines in the Donetsk Basin. She spent three miserable years in this remote place, and knew nothing about the changes back home. Abafalva returned to Czechoslovakia, her family fled across the border to the Czech-Moravian countryside, while Slovaks moved into their homes and a new system was born in both countries. Irma, who returned home in 1948, was much affected by these changes: after more than three years, she could not go home to her home village, everything had changed. The traumas of these simultaneous events have accompanied her life to this day, as they have the lives of many Hungarian families in Abafalva and Czechoslovakia.

MÁRKUS BEÁTA

TÖRÉS A VIDÉKI MAGYAR TÁRSADALOMBAN – A NÉMET LAKOSSÁG SZOVJETUNIÓBA HURCOLÁSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI

A második világháború utolsó szakaszában, 1944 és 1945 fordulóján a Magyarországra érkező Vörös Hadsereg civilek – férfiak és nők – tízezreit deportálta több éves kényszermunkára szovjet lágerekbe, azok német származására hivatkozva a háborús jóvátétel részeként,¹ de valószínűleg egyben bosszúból is. Az elhurcolások hirtelen és esetenként erőszakos volta, az utazás és a lágerek körülményei, a nehéz fizikai munka és a rossz ellátás miatt az érintettek tömegei, a kutatás jelenlegi állása szerint, mintegy azok egyharmada vesztette életét a deportálás közvetlen következményeként.

Tanulmányom a köznyelvben sokszor csak „málenkij robotként” ismert esemény egy ritkábban vizsgált aspektusára, annak helyi szintű következményeire helyezi a hangsúlyt. Mind pozitív, mind negatív példákat fel kívánok sorakoztatni annak bemutatására, hogy az érintettek és családjaik támogatására, vagy éppen még súlyosabb diszkriminálására Magyarországon adottak voltak a lehetőségek, és ezzel egyes személyek, szervezetek éltek is. A bemutatott esetek egy része egyedi, sőt szélsőséges példa, olyan emberi – vagy éppen embertelen – válaszreakciók, amelyek az adott helyzetek szüleményei, tehát nem tekinthetők reprezentatívnak. Mások azonban általános cselekvési mintákra engednek következtetni – a deportálásra az egyes, földrajzilag egymástól távol eső, és a frontátvonulás miatti káosz miatt összeköttetésben nem álló személyek és hatóságok egymáshoz hasonló válaszokat adtak arra, hogy a megszálló hatalom származási alapon kiemelte és elszállította a lakosság egy részét. Ez a körülmény lehetővé teszi az általános következtetések levonását, noha azt fontos kiemelni, hogy teljesen egységes társadalmi, hatósági reakciók az 1944/45-ös deportálás végrehajtása során nem voltak, sőt az utólagos intézkedések végrehajtásában is nagy különbségek adódtak.

A vizsgálatnak nincs Magyarországon belüli földrajzi súlypontja, fontosabbnak tartottam a forrásokban megragadható esetek sokszínűségét bemutatni, még ha így a levont következtetések reprezentativitása erősen kérdéses is.

---

¹ Ennek háttéréről részletesebben lásd: MÁRKUS 2020.; POLJAN 1999.

Az elemzésbe igyekeztem bevonni a német származású lakosság deportálásában érintett összes földrajzi régiót. A tematikus fókusz a német származásúként deportáltak csoportján lesz. A német kisebbséghez tartozók státusza, más elhurcolt polgári személyekkel ellentétben, 1945-től kezdődően Magyarországon eleve kollektíven negatív irányba változott, így nagyban eltérhetett a többségi társadalom helyzetétől.

A fő motivációm annak megállapítása volt, hogy még ha a deportálás hivatalos célja a munkaerő beszerzés is volt, ám hosszú távon egyben hozzájárult a magyar vidéki társadalom megtöréséhez és radikális átalakításához, annak szovjetizálásához is. A vizsgálódás központjában nem a deportálás végrehajtása, nem is a fogság szovjetunióbeli körülményei lesznek, hanem az általa kiváltott társadalmi, hatósági reakciók Magyarországon.

A tanulmány szerkezetét a kronológia, illetve a vizsgált reakciók tartalma határozza meg: időben elválasztom a deportálás végrehajtása során történt eseményeket, illetve az összeszedések és elszállítások utáni időszakot. Tartalmilag pedig kettéválasztom a pozitív és a negatív eseményeket. A négy kategória között akadnak kisebb átfedések, ez a bontás mégis logikus struktúrát ad vizsgálatomnak.

A deportálás végrehajtása során lényegében országszerte történtek kísérletek emberek mentésére, visszatartására, noha azt fontos hangsúlyozni, hogy szervezett ellenállásra, tiltakozásra az országban nem került sor. A szovjet megszállás után nyilván félelemből, és a saját súlyuk hiányát felismerve, a magyar hatóságok legfeljebb egy-egy ember vagy kisebb csoportok elszállítása ellen tiltakoztak, arra azonban nem került sor, hogy bármely politikai súllyal rendelkező személy szót emeljen a szovjet katonai hatóságoknál a magyar állampolgárok minden jogalapot nélkülöző kiszállítása ellen az országból.

Amiről ellenben számos visszaemlékezés is szól, hogy más helyi lakosok igyekeztek őket elbújtatni, elrejtetni, és esetenként sikerrel is jártak. A mikroszintű egyházi és világi hatóságok közt is akadtak, akik akár a helyi szovjet tiszteteket felkeresve is kérték a csoport egy részének szabadon engedését.

A baranyai Véménd településen például a plébános közbenjárásával is magyarázzák, hogy az eredetileg összeszedett 366 fő egy részét szabadon engedték a szovjet katonák,² és végül 165 főt szállítottak el. Más források szerint a szabadon engedések hátterében az állt, hogy az elvittek egészségügyileg alkalmatlannak minősültek, vagy magyarok voltak.³ Az összegyűjtött emberek magyarságáról lehetséges, hogy valóban a plébános győzte meg a szovjet vezetést, noha tisztázatlan, ez hogy sikerülhetett neki, mivel hasonló próbálkozásokat a szovjet parancsnokok

² PEL I. 1. b. 2521/1945.

³ BOROS BRAMBAUER 2007. 95–96.; MÁRKUS 2013. 191.; TÓTH 2008. 319.

még olyan településeken sem hagytak jóvá, ahol a német lakosság aránya ténylegesen minimális volt.⁴ Így például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Újlengyel plébánosa, Slachta István saját,⁵ és egy szemtanú beszámolója alapján⁶ is hasonló kísérletet tett az összegyűjtött emberek kiszabadítására; őt az ottani szovjet katonák ebben azonban erőszakkal megakadályozták.

A közigazgatási személyzetnek szintén adódtak lehetőségei a közbenjárásra a deportálás végrehajtása során. Baranya vármegyében Magyaregregy község jegyzője letagadta,⁷ hogy a faluban német származásúak élnek,⁸ és úgy tűnik, próbálkozása eredményes volt, mert az ismert források alapján a községből valóban nem történtek elszállítások. Hasonló esetekre máshol is sor kerülhetett országszerte, amelyekről a helyi lakosság esetleg nem értesült, vagy az eset nem maradt fent a közösségi emlékezetben.

Egy sajátos eset a Bács-Bodrog vármegyei Csátalja község, ahonnan a térség többi településével ellentétben nem deportáltak senkit. Teljes mértékben máig nem tisztázott, hogy ennek mi állhatott a hátterében, a szemtanúk azonban elsősorban a helyi bunyevác származású községi vezető, Zomborcsevics⁹ közbenjárásával magyarázzák, aki a nyelvtudását kihasználva mentette meg a helyieket. Itt is felmerülhet a kérdés, hogy pontosan hogyan sikerülhetett egy részint németek által lakott településen pusztán a nyelvtudás révén megakadályozni az elhurcolásokat, mikor ugyanez az ország más részein nyilvánvalóan nem volt lehetséges. Ennek tipikus példája a főváros közeli Tárnok, ahonnan a magyar, illetve részben szlovák származású férfiak tömeges elhurcolását sem sikerült megakadályozni pusztán azáltal, hogy a község egyes lakói tudtak kommunikálni a szovjet katonákkal.¹⁰

Szintén megfigyelhető országszerte, hogy a gyűjtőhelyeken várakozó emberek felszerelését a helyiek és a helyi eljáróságok igyekeztek kiegészíteni, az ellátásukat megoldani – ezt egyébként maguk a szovjetek is parancsba adták. Békés vármegye központjában, Gyulán a gyűjtőpontként szolgáló kaszárnját, ahol több száz fő tartózkodott január elején, a helyiek ellátták tüzelőanyaggal, illetve meg-

⁴ Véménden az 1941-es népszámlálás eredményei alapján a lakosság 92%-a német anyanyelvű, 72%-a német nemzetiségű volt. Vö. MÁRKUS 2020. 396. Az ekkor közigazgatásilag még Újhartyánhoz tartozó Újlengyelen a lakosság kevesebb mint 1%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, vagy német nemzetiségűnek. Vö. MÁRKUS 2020. 405.

⁵ VPL C. Újhartyán Historia Domus 75.

⁶ SZEBENI 1992. 237.

⁷ FÜZES 2000. 75.

⁸ Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a magukat német anyanyelvűnek vallók aránya 5,2%, a magukat német nemzetiségűnek vallóké 3,7% volt a községben. Vö. MÁRKUS 2020. 393.

⁹ A keresztnéve ismeretlen.

¹⁰ A tárnoki elhurcolásokról lásd: MUSKOVICS 2016.; MUSKOVICS 2017.

javították az ablakait.¹¹ Baranya Hegyháti járásában a helyi előljáróság ellenőrizte, hogy minden összeszedett személy rendelkezik-e a megfelelő felszereléssel, a hiányzó ruhaneműt és élelmiszereket a hozzátartozókkal hozták Sásdra.¹² A tolnai Hőgyész községben az összeszedett csoport útnak indítása előtt ruhagyűjtő akcióra került sor,¹³ nyilván azzal a szándékkal, hogy a nem megfelelő felszereléssel rendelkező személyeket is megfelelő útravalóval lássák el. A csoport előkészítésére tett erőfeszítések egyébként felvetik a kérdést, hogy ha a községek lakói, illetve vezetői tényleg abban a hitben voltak, hogy mindössze pár heti munkára visznek embereket, miért helyeztek ekkora hangsúlyt a felszerelésükre.

Összességében tehát számos példája akadt országszerte annak, hogy a maguk szükségleteihez mérten a deportálásban érintett községek lakossága, egyházi és világi vezetői közbenjárjanak a csoport egy részének visszatartásáért, és különösen a nehéz helyzetbe kerültek szenvedéseinek enyhítéséért.

A közösségi reakciók azonban nem minden esetben csak az összeszedett csoportok támogatására irányultak. A kiválasztás szempontjaival sokan nem értettek egyet, és arra is volt példa, hogy az érintettek, vagy elkeseredett családtagjaik mások ellen fordultak. A Dél-Dunántúlon, ahol a megelőző években a legaktívabbak voltak a német kulturális-politikai mozgalmak és szervezetek, és ennek következtében a falvak lakossága eleve megosztott volt, több esetben is dokumentálták a deportálás során is az összeütközéseket a helyiek között. Ennek a legjellemzőbb példája, hogy a már összeszedett, és többnyire az említett mozgalmakban szerepet vállalt személyek családtagjai tájékoztatták a szovjet parancsnokságot arról, hogy a községekben még élnek más német származású lakosok is. Ilyen eset ismert a baranyai Kaposszekcsőn¹⁴ és a tolnai Nagymányokon,¹⁵ illetve Bikácson¹⁶ is. Az árusításokat valószínűleg a saját hozzátartozók szabadon engedésének reménye motiválta, erre azonban nem került sor. Ezek ellenben mindhárom esetben további helyi lakosok deportálásához vezettek – és nyilvánvalóan végleges töréshez a faluközösség addigi szolidaritásában.

Szintén lényegében országszerte születtek dokumentumok arról, hogy a helyi viszonyokban idegen szovjet katonák mindenhol találtak olyan helyi kollaboráns elemeket, akik segítették őket a német lakosság beazonosításában.¹⁷ Míg a jugoszláv határ mentén ezt a hálátlan feladatot főként a délszláv partizánok lát-

¹¹ ERDMANN 1990. 39–40.

¹² MNL BML V. 149. B. 37/1945. A dokumentumot publikálta: TÓTH 2018. 123–124.

¹³ MNL TML IV. 404. B. 71. D. 114/1945.

¹⁴ HAVASI 2017. 14.

¹⁵ GAÁL–HADIKFALVINÉ MÁNYOKI 2016. 12.

¹⁶ MNL TML IV. 414. A. 114/1945.

¹⁷ A témáról részletesebben ld.: MÁTHÉ 2020.

ták el, a keleti határ mentén úgynevezett policok¹⁸, Miskolc környékén az úgynevezett MOKAN-Komité¹⁹, a Dél-Dunántúlon pedig a német kisebbséggel korábban ellentétbe keveredő helyi magyar hatóságok. A deportálás végrehajtását több módon is tudták ezek az egyének segíteni: listák készítésével, szóbeli közlésekkel, a szovjet katonák „német házakhoz” kíséréssel, illetve esetenként tetteges közreműködéssel. Abban nagy különbségek adódhattak, hogy ez a segítség az általánossá váló németellenes hangulatban önként történt, vagy akár fegyveres nyomásgyakorlás, fenyegetések hatására, így a segítők felelősségének megállapításához további kutatások lennének szükségesek.

Emellett több olyan dokumentum is fennmaradt, amelyek arra utalnak, hogy egyes személyek már ekkor még több ember elszállítását szerették volna elérni. Így például Békéscsaba város vezetőit egy névtelen személy feljelentette az összehúzó során elkövetett visszaélések miatt. Az illető szerint „Német származású egyént magas összegért szabadon bocsájtottak, másokat német származásuk ellenére vizsgálat alá sem vettek. Az igen nagy számú német származású lakosságból csak mintegy harminc személyt gyűjtöttek össze deportálásra.”²⁰

1945. február 10-én Dombóvár elöljáróságát egy névtelen levélben értesítették,²¹ hogy küldjenek karhatalmat egy bizonyos házhoz, mert ott egy fiatal férfi rejtőzködik, aki valószínűleg a „munkaszolgálatot” próbálja így elkerülni. A csendőrség ki is szállt a helyszínre, ahol azonban a ház tulajdonosánál annak vejét találták, aki látogatónak jött beteg gyermekéhez, aki az anyósánál élt.

Magánszemélyek mellett azonban esetenként a különböző hatósági személyek is beavatkoztak az összegyűjtésekbe, nem minden esetben a létszámok mérséklésének szándékával. Ennek legmeglepőbb esete valószínűleg a békési Doboz község, ahol a helyi elöljáróság listát írt azokról az emberekről, akiket a szovjet parancsnoknak német származásúként ki kívántak adni. A nevek mellett rövid kommentárokban azt is kifejtették, hogy az egyes személyek német származásúak vagy anyanyelvűek voltak, részt vettek a zsidóság üldözésében, „partizán vadászok” voltak, vagy házukban a német katonaság tanyázott

¹⁸ A kifejezés háttere nem teljesen tisztázott, elsősorban kelet-magyarországi visszaemlékezésekben jelent meg ez a kifejezés, esetenként „policár”, „policáj” formában. Róluk szóló beszámolókat a következő kötetek tartalmaznak: DOBOZI 1991. 14–17.; KORMOS 2001. 7.; KORMOS–VÁRHELYI 1990. 11, 30–33, 36, 37, 49–51, 75, 107.; SZEBENI 1992. 24, 28, 59, 113, 121, 137, 171. Kormos Valéria az elhurcoltak mellett két egykori policcival is készített interjút. Lásd: KORMOS–VÁRHELYI 1990. 39–48.

¹⁹ Mozaikszó, teljes nevén Magyarországi Kommunista Antináci Komitéja. A szervezetet a diósgyőri vasgyári munkásság tagjai hozták létre illegálisan 1943-ban, történetéről és tevékenységéről ld.: MAJZIK 2015.

²⁰ MNL BéML IV. 401. B. 40. D 30. D. 46.

²¹ MNL TML IV. 413. A. 423/1945.

korábban²² – azaz különösen rászolgáltak a szovjetek általi előállításukra. A településen később keletkezett dokumentumok azonban arra utalnak, hogy a kiegészítő megjegyzések nagyrészt nem egyeztek a valósággal, ellenben a listára vett személyek a helyi szociáldemokrata párt tagjai, támogatói, vagy azok családtagjai voltak.²³ Ezek németként való kiadása a szovjeteknek pedig gyakorlatilag a deportálás politikai leszámolásra való felhasználását jelentette, mivel a megszállóknak nem volt lehetőségük a kapott információk érdemi ellenőrzésére, így ténylegesen elvitték az arra javasolt egyéneket kényszermunkára Dobozról.

A frontátvonulás, majd a deportálások hirtelen, és sokszor erőszakos volta megbénította mind a helyi lakosságot, az érintett közösségeket, de még a helyi közigazgatási hatóságokat is. 1944 és 1945 fordulója kaotikus időszak volt Magyarország lakossága számára, az pedig regionálisan eltérő, hogy mikor állt valamelyest helyre a települések gazdasági és társadalmi élete.

Ennek azonban mindenhol az egyik fontos lépése volt, hogy a deportálás okozta szociális problémákra reagáljanak a közösségek és főként a községek vezetői. Az érintett családok nagy része rendkívül nehéz helyzetbe került, hiszen a háború az ország egy részén még véget sem ért, így sok férfi – köztük sok családfő – még távol volt, akár a fronton, akár fogságban, mások pedig elesetek az elmúlt évek harcai során. A deportálás fokozta ezeket a nehézségeket, mivel ennek keretében a különböző okoknál fogva otthon lévő, munkaképes életkorú férfiakat, nők elhurcolása esetén pedig sok esetben a családfenntartást kényszerből átvevő asszonyokat vitték el. Így kisgyermek maradtak ellátás nélkül, akiket idős nagyszülők, vagy más rokonok vettek magukhoz. Ezeken a nehézségeken sokszor maguk a hazatértek sem segítettek, mivel a fogságból hazatérők jelentős része beteg, sérült, sok esetben munkaképtelen volt, akik maguk is támogatásra szorultak.

A szociális problémák mellett nyilván nem elhanyagolhatóak az elszállítások miatt előálló gazdasági nehézségek sem: a magyar társadalom munkaképes tömegei ekkor is még a fronton voltak katonaként, és a deportálással újabb ezrek estek ki a munkából. Nem meglepő, hogy a hazatéréssel kapcsolatos kérelmek jelentős részében éppen a gazdasági szempontokat kiemelő érvelés volt jellemző, hogy a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez, később a jótételi követelések teljesítéséhez feltétlenül szükséges lenne a munkaképes réteg hazatérése.

A foglyok hazaszállítása komoly társadalmi érdek lett, amelyért a pártok, szervezetek és hatóságok síkra is szálltak, elviekben nem differenciálva hadifoglyok és polgári személyek között²⁴ – látni fogjuk, hogy a gyakorlatban ez nem mindig volt

²² MNL BéML IV. 401. B. 40. D 30. D. 17.

²³ MNL BéML IV. 416. B. 1/1945.

²⁴ STARK 2017. 39–42.

így. Elviekben a magyar állam minden szinten igyekezett is mind az elvittek hazahozataláért, mind a családtagok és a hazatérők támogatásáért erejéhez mérten tenni. 1945-től lényegében rendszeresek voltak a különböző hadisegély akciók, karácsonyi gyűjtések, kedvezményes hitelfelvételi lehetőségek, a hadirokkantak támogatása, a hazaérkező foglyok egyszeri pénzellátása, amelyeket kiterjesztettek a hadi- mellett a polgári foglyokra és azok hozzátartozóira is.

A fentről jövő segélyek mellett előfordultak alulról szerveződő akciók is. Elek községben, az ottani elhurcoltak nagy számára való tekintettel, napközi otthont hoztak létre azoknak a gyerekeknek, akiknek távol voltak a szülei.²⁵ A személyes szinten történt segítségnyújtásról jellemzően nem maradtak fent dokumentumok, nyilvánvaló azonban, hogy a bajba jutott családok csak úgy tudták átvészelni ezeket az éveket, ha rokonoktól, barátoktól, ismerősöktől segítséget kaptak akár anyagi támogatás formájában, akár a kiskorú gyermekek átmeneti befogadása révén.

Állami szinten is jelen volt a segítő szándék, mivel a fogolykérdés az osztársadalom égető problémájává vált az 1940-es évek második felében.²⁶ Már 1945 tavaszán országosan megindult az első úgynevezett „felkutatási és kiszabadítási akció”, amely keretében a magyar kormány a hadifoglyokat és polgári elhurcoltakat igyekezett felkutatni,²⁷ a velük való levelezést lehetővé tenni, és főként a szovjet kormánynál eljárni azok szabadon engedése érdekében. Noha utólag tudjuk, hogy az ilyen intézkedések vajmi kevés eredménnyel jártak, a kor embere ennél aligha tehetett többet, és gesztus szinten mégis értékes volt, hiszen reményt adott a hozzátartozóknak. Az 1945. tavaszi akciót még az év novemberében újabb követte, a következő években pedig folyamatosan zajlottak hasonló intézkedések, amelyeket előbb a külügyminisztérium, majd a Vöröskereszt koordinált. Utóbbi egyébként gyűjtéseket és jótékonyági rendezvényeket is szervezett,²⁸ ezzel is segítve a munkaképtelenné vált hazatérőket és a foglyok családjait, illetve 1946-tól a lágerekben lévőekkel folytatott levelezésben is segítette az otthoniakat.

Egy további támogatási lehetőség, amely a terhelt emlékezete miatt jellemzően nem jelenik már meg ebben a kontextusban, az 1945. tavaszi földreform volt.²⁹ Ez ugyan nem kifejezetten az elhurcoltakra és családjaikra vonatkozott, de amennyiben ők is beleestek az igénylők körébe, úgy számukra is jelenthetett előnyö-

²⁵ MNL BéML IV. 435. 78/1945.; MNL BéML V. 310. A. 1. kötet. 21/1945 számú határozat 1945. február 10.; MNL CSML-ML IV. 455. B. 237/1945.

²⁶ BOGNÁR 2015. 140.

²⁷ MÁRKUS 2020. 343.

²⁸ MNL BML V. 166.A. 2377/1947.

²⁹ 1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről, ld. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Letöltés: 2021. 06. 15.)

ket. A földigénylők körét a törvény gondosan meghatározta, így nem kerülhettek bele azok, akik jobboldali pártokban, szervezetekben fejtettek ki aktivitást, mint ahogy azok sem, akik magukat a népszámlálások keretében németnek vallották – azaz a németként elhurcoltak nagy része. Köztük is voltak azonban olyanok – főként a keleti országrészben –, akiket a szovjet fél ugyan származási alapon németnek tekintett, a magyar hatóságok azonban nem, mivel számukra elsősorban az egyén öndefiníciója (népszámlálási adatok, német mozgalmakban való részvétel) volt releváns. Utóbbiaknak 1945-től volt lehetősége a földreform keretében földhöz jutni, ami a magyarországi életkörülményeikben jelentős javulást eredményezett – az ismert visszaemlékezésekben van is utalás ilyen esetekre.³⁰

A támogatások mellett azonban nem lenne teljes a kép, ha nem ejtenénk szót az érem másik oldaláról. 1945-ben ezek a folyamatok már nem voltak elválaszthatóak a hazai német kisebbség egyébként is egyre intenzívebbé váló üldözésétől, jogfosztásától és kisémmizésétől, amely végül az országból, Németországba való elűzetésükbe torkollott. Az elhurcolásokkal kapcsolatban azonban szembetűnő, hogy azok az emberek, akik a magyar hatóságok szemében németnek minősültek, nem sok jóindulatra számíhattak semmilyen ügyben Magyarországon. Ezek a diszkriminatív intézkedések lehettek országosak, helyiek, sőt esetenként egyediek is.

Utóbbira lehet példa az az eset a baranyai Mágocson, amikor 1945 elején többek arról számoltak be, hogy egy ismeretlen férfi járja a környéket és azzal hitegeti az elhurcoltak családtagjait, hogy bizonyos összeg fejében elintézi az elhurcolt szerettük hazaszállítását.³¹ Az eset jól mutatja, hogy az akkori káoszban akadtak olyan szélhámosok, akik igyekeztek tőkét kovácsolni a hozzátartozók kétségbeeséséből. A helyi hatóságok ugyan igyekeztek előállítani a csalót, illetve felhívni a hozzátartozók figyelmét a szélhámososságra, a dokumentumok alapján azonban nem sikerült kézre keríteni az illetőt.

Az egyedi eseteknél azonban többet mondanak a rendszer működéséről a különböző hatóságok által adott válaszok a hozzátartozók, és esetenként a már hazatért elhurcoltak különféle kérvényeire. A felkutatási, kiszabadítási akciókban való részvétel megtagadása, az anyagi segítségre beadott kérvények elutasítása olyan gesztusok voltak, amelyekben lényegében közölték az érintettekkel, hogy az országban nem kívánatos elemeknek minősülnek, akik semmiféle segítségre nem számíthatnak. Egy-egy elutasításnak a közösségen belül elrettentő hatása is lehetett, ezért az is megfigyelhető, hogy az országos felkutatási, vagy éppen segélyakciókban 1945-től kezdve a németek által lakott térségek egyre inkább alulreprezentáltak.

³⁰ DOBOZI 1990. 155, 156, SZEBENI 1992. 113, 288.

³¹ MNL BML V. 149. B. 230/1945.

1945. január 20-án a fegyverszüneti egyezményben³² Magyarország kötelezte magát az ország területén tartózkodó német állampolgárok internálására. Noha az országban élő német kisebbség zöme magyar állampolgár volt, ekként elvileg nem vonatkozott rájuk ez a rendelkezés, mégis ez tekinthető az első kollektív alapú, németellenes jogszabálynak az országban, amelyet hamarosan továbbiak követtek, amelyek már kifejezetten az országban élő német kisebbségre vonatkoztak. Az országos rendelkezések, így a népbíróságok működése, a „háborús bűnösök” kollektív felelősségre vonása, illetve a magát korábban németnek valló lakosság állampolgári jogainak megvonása, vagyonának elkobzása alapvetően ismertek.³³

Kevésbé látványos volt ezek helyi szintű végrehajtása, itt azonban csak azokra az intézkedésekre utalok, amelyek a deportáltakkal, illetve családtagjaikkal kapcsolatosak. A korábban említett hadisegélyek, kölcsönök, támogatások rendszeréből azonnal kizárták a „politikai és nemzeti szempontból” nem megbízhatónak tartott embereket. Ez a kategória a korszak egy olyan jellemző meghatározása, amelynek konkrét esetekre vonatkoztatása meglehetősen nagy mozgásteret adott a hatalom helyi birtokosainak negatív diszkriminációra, még ha egyébként a különböző rendelkezések szabályozták is azt, hogy kikre is kell azokat vonatkoztatni. A szabályozások egy része objektíven elvileg megállapítható elemekből állt: 1941-es népszámláláskor vallott anyanyelvi, nemzetiségi adatok, különböző pártokban, mozgalmakban betöltött vezető szerep, vagy éppen tagság – noha sok esetben ezek megállapításához is hiányzott helyi szinten a hiteles dokumentáció, ami teret adhatott az önkénynek.

Más esetekben maguk a rendeletek is ködösen fogalmaztak, ezzel gyakorlatilag szabad kezét adva az alsóbb szintű hatóságoknak. A forrásokban ugyanis nem ritkán felbukkannak olyan kategóriák, mint a német vagy magyar „érelmű”, vagy a „magyar érzelmeikről tanúságot tett” személyek. Erdei Ferenc belügyminiszter 1945-ös, elvileg az összeszedettek mentesítésére szolgáló rendeletében például az egyik kitétel így szól: „Akik olyan magyar kulturális vagy társadalmi tevékenységet fejtettek ki, hogy nyilvánvalóan bebizonyították magyar származásukat.”³⁴ Ezek a – valószínűleg szándékosan – pontatlanul definiált kategóriák nagy teret adtak az önkénynek, és a gyakorlati alkalmazásuk során általában csak szélesítették a negatív elbánásban részesítettek körét.

Szintén megfigyelhető a szabályozásokban, hogy 1945-től kezdődően ugyan több kollektív ellenséges csoport megbüntetése vált kiemelt céllá, a rendelkezések megszövegezéséből azonban az is kitűnik, hogy a különböző csoportosulásokhoz,

³² Törvénybe iktatva: 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (Letöltés: 2021. 06. 14.)

³³ Lásd erről TÓTH 1993.; SEEWANN 2015. 345–357.

³⁴ MNL BéML IV. 407. B. 8/1945.; MNL BéML V. 317. B. 233/1945.; ERDMANN 1990. 33.

pártokhoz tartozás súlyát nem egyformán ítélték meg. 1945-ben elsősorban a volt (szélső)jobbaldalt és a németeket kezdték el megbüntetni, ezek megítélése azonban korántsem volt azonos. A rendeletek megszövegezésében többször is előfordul, hogy míg a nyilas pártnak csak a vezetői, esetleg aktív tagjai ellen léptek fel, addig a német Volksbundban már a tagság ténye is elég volt a különböző szankciók kiszabásához, még akkor is, ha az adott személy utóbb kilépett a német szervezetből.³⁵ Mindez nyilvánvalóan nem az elkövetett bűnökkel volt összefüggésben, hanem a magyar politikai vezetés szándékát tükrözte, hogy a német kisebbség minél teljesebb körét kívánták az országból eltávolítani, ingó és ingatlan vagyonukat pedig az országba érkező menekültek, és a nincstelen tömegek számára elérhetővé tenni. Lokális és személyes szinten azonban a társadalmi és gazdasági deklasszáció mellett pszichés csapást is jelentett az érintetteknek, köztük természetesen a foglyok családtagjainak és a hazatérőknek is. Azok az emberek, akik németként a kitelepítési listákra kerültek, elvesztették állampolgári jogaikat, a magyar állammal szemben fennálló minden anyagi követelésre való jogigényüket, és ezzel a segélyekre való bárminemű lehetőséget is. A Németországba telepítésnél sem jelentett enyhítő körülményt a fogság ténye, vagy, hogy egy-egy családtag még nem tért vissza a fogságból.

Noha az elhurcolás 1945 elején még nem járt együtt vagyoni hátrányokkal, néhány hónappal később akár távollétükben is elkobozták az elhurcoltak házaikat, földjeit, vagyonát, így esetleges hazatérésükkor sokan azzal szembesültek, hogy mindenüket elvesztették. A délkelet-magyarországi Eleken például, ahol az elhurcoltak száma a legmagasabb volt az országban, már 1945 nyarán arról ülésezett a helyi nemzeti bizottság, hogy a német kérdés megoldódni látszik, ami azért is hasznos, mivel földek hiányában mindaddig számos gyulai földigénylő kérését még nem sikerült kielégíteniük. Erre pedig lehetőséget nyújtott, hogy Eleket Békés vármegyéhez csatolták, és így a kiváló eleki földeket már kioszthatták gyulai igénylők között. A praktikus szempontok mellett kiemelték, hogy ezzel egyben megoldódna az évszázados probléma is: Elek magyarrá tétele.³⁶

A deportáltak és családtagjaik számára az egyik legfájóbb negatív megkülönböztetés vélhetőleg a korábban már említett felkutatási és kiszabadítási akciókból való kizárásuk lehetett. Ezeknél ugyanis ugyanazok az elvek érvényesültek, mint a segélyeknél: csak a politikai és nemzeti szempontból megbízhatóakra terjesztették ki őket. Azaz a németnek tekintettekre – az elvittek oroszlánrészére – nem, így ők hiába kértek segítséget szeretteik hazahozatalához, az akciókból kizárták őket. Ezzel gyakorlatilag családok tömegeitől vették el a reményt, hogy szeretteikért az állam vezetői tenni fognak, vagy hogy azok élve haza fognak térni, hiszen

³⁵ Pl. MNL BéML V. 355. B. 413/1945.; MNL BML IV. 1401. B. 345/1945.; MNL BKML IV. 402. B. 323/1945.

³⁶ MNL BéML XVII. 19. 18. számú jegyzőkönyv az 1945. június 1-jei ülésről.

kimondatlanul azt kommunikálták, hogy ezek az emberek nem kívánatosak az országban, a családtagjuk megérdemelten van a szovjet lágerekben.

Csak egy példa, amely jól mutatja, mennyire szélsőségesen ügyeltek a korabeli magyar hatóságok arra, hogy 1945-ben a német séghez soroltakat kirekesszék ezekből az akciókból: az első, 1945. márciusi külügyminisztériumi akció során 20 fős adatlapokra kellett felvinni az elhurcoltak személyes adatait, amelyeket a települések aztán a miniszternek továbbíthattak, hogy ő tárgyaljon a listán szereplők hazahozásáról a szovjet kormányval. Baranya vármegyében, ahol 1941-ben országosan a legmagasabb volt a német anyanyelvűek, nemzetiségűek aránya, és a térségben az 1945 előtti időszakban élénk német kulturális- és politikai mozgalmi tevékenység zajlott, az 1945 márciusán elkészült lista jól visszatükrözi a helyi német ség kollektív megbüntetésének szándékát. A vármegyéből több mint 5000 főt deportáltak a Szovjetunióba,³⁷ a listákra azonban mintegy 700 fő került csak fel,³⁸ a többiekért tehát eleve nem jártak el az illetékes magyar hatóságok semmilyen módon. Hasonló eljárás módokra számos példát lehet találni más, nagyrészt németek által lakott régiókból, például Tolna, Bács-Bodrog, vagy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyékben is.

Összegzésként megállapítható, hogy a német lakosság 1944/1945-ös elhurcolása meglehetősen sokféle válaszreakciót váltott ki a magyar társadalomból és a különböző szintű, funkciójú hatóságokból is. A paletta ebben meglehetősen széles volt, támogatásra, kiállításra, segítségnyújtásra éppúgy akadtak példák, mint ahogy besúgásra, árulásra és az érintettek szenvedéseinek tudatos fokozására is.

Az általam használt források elsősorban a hivatalos szervezetek intézkedéseibe nyújtottak betekintést. Bízom benne, hogy fejtegetéseim árnyalták azt a szakirodalomban elterjedt képet, miszerint a mindenkori magyar hatóságok mindent megtettek volna az elhurcoltak és családtagjaik támogatásáért és hazaszállításáért. Sokkal inkább az események hosszabb távú hatásai kapcsán szeretnék megosztani néhány további gondolatot.

A „málenkij robot” társadalmi kihatását azért nem szokás vizsgálni, mivel az arról elterjedt közéleti, de sokszor a tudományos narratívában is szinte kizárólag a szovjet fél és a Vörös Hadsereg, illetve annak vezetői jelennek meg tettesként, míg a különböző magyar hatóságok és a többségi társadalom tehetetlen, passzív tényezőkként. Ez azonban csak részizgazság.

A források egyértelműen megmutatják, hogy ez a kép nem fekete-fehér: számos pozitív példa akadt, hogy különböző személyek és szervezetek, akár a helyi kommunisták is, segítették az elhurcoltakat és családjukat. Ez azonban korántsem volt általánosan jellemző. A németként elhurcoltak és családjuk kollektív megbélyegzése már ekkor megkezdődött – előbb tehát, mint ahogy az jellemzően

³⁷ Vö. MÁRKUS 2020. 392.

³⁸ MNL BML IV. 1401. B. 345/1945.

a magyar szakirodalomban megjelenik, amelyben az a jellemző álláspont, hogy a magyarországi németiség üldözése csak 1945 tavaszán, és különösen az 1945. nyári potsdami konferencia után kezdődött meg, ahol maguk a győztes nagyhatalmak képviselői is elfogadták a német nép kollektív felelősségének, bűnösségének téziséét a második világháború borzalmaiért.

Valójában azonban ez a folyamat a magyar társadalmon belül már a deportálás során megkezdődött 1944 végétől. Az egyéni és kollektív meghurcolás kiváltó oka természetesen elsősorban az volt, hogy a szovjet hatóságok hoztak sokszor önkényes döntéseket arról, hogy ki számít német származásúnak Magyarországon, és ezeket az embereket elhurcolták, aminek a következményei ismertek. Ugyanekkor azonban a magyar hatóságok is meghozták a maguk döntéseit arról, hogy ki számít szerintük németnek az országban, ők azonban mindezt a szovjetektől eltérően az öndefiníció, a népszámlálási adatok, az anyanyelv, a politikai-etnikai hovatartozás alapján tették meg.

Ezzel pedig egy határvonalat húztak meg a magyar társadalmon, és az elhurcoltak csoportján belül is: akiket ők németnek találtak a saját, homályosan megfogalmazott „politikai és nemzeti szempontból megbízható” kategóriája alapján, azokról a magyar állam már ekkor lemondott. A deportálás végrehajtása során ezekért az emberekért nem álltak ki, az elhurcolásukat elfogadták, az ellen nem tiltakoztak, mintegy feláldozva őket azért, hogy velük szemben a csoport magyaroknak tekintett részét megpróbálják megmenteni.

Az igazán komoly diszkrimináció azonban a deportálás után indult meg, amikor ezeket az embereket kizárták a felkutatási, kiszabadítási akciókból, megfosztva őket a hazatérés reményétől is, és amikor ezen emberek családtagjaitól megtagadtak mindennemű segílyt és támogatást. Néhány hónappal később pedig megkezdődött a németként való intenzív üldözésük, vagyonuktól való megfosztásuk, összeköltöztetésük, internálótáborokba zárásuk és sok esetben az országból való elűzésük. Ennek során a társadalom többi részét már gazdaságilag is érdekeltté tette a politikai hatalom a németek üldözésében, hiszen ezek vagyonát, ingatlanát, földjeit köztük osztották szét.

Ez, és általában a magyar faluközösségek személyi összetételének radikális megváltozása, a mikroközösségek addigi szolidaritásának széttörése pedig hosszabb távon a hagyományos magyar vidék felszámolásának egyik mérföldköve lett. Az öszszetartás megszűnése, sőt a lokális konfliktusok és széthúzások közege védtelenné tette a tradicionális magyar faluközösségeket olyan későbbi folyamatokkal szemben, mint akár az egyház üldözése az 1940-es évek második felében, akár az erőszakos kollektivizálás és téészesítés, majd a vidékről való tömeges elköltözés.

Mindezek a folyamatok természetesen nem vezethetőek le egyenesen a „málenkij robotból”, mégis kiemelten fontos az elhurcolások és következményeik vizsgálata a magyar társadalom történetébe beillesztve is, mivel ezek hosszú távú hatásai messze túlmutatnak az egyes érintettek, áldozatok személyes horizontján.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

V. 149. B. Mágocs nagyközség iratai. Közigazgatási iratok.

V. 166. A. Püspöknádasdi körjegyzőség iratai. Körjegyzői hivatal iratai.

IV. 1401. B. Pécs város főispánjának iratai. Általános iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

IV. 401. B. Békás vármegye főispánjának iratai. Általános iratok.

IV. 407. B. Békés vármegye alispánjának iratai. Általános iratok.

IV. 416. B. A Gyulai járás főszolgabírájának iratai. Általános iratok.

IV. 435. Az Eleki járás főszolgabírájának iratai.

V. 310. A. Elek nagyközség iratai. Önkormányzati iratok.

V. 317. B. Gyoma nagyközség iratai. Közigazgatási iratok.

V. 355. B. Nagykamarás nagyközség iratai. Közigazgatási iratok.

XVII. 19. A Gyulai Nemzeti Bizottság Iratai.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

IV. 402. B. Bács-Bodrog vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltára (MNL CSML-ML)

IV. 455. B. Csanád-Arad-Torontál k.e.e. vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML)

IV. 404. B. Tolna vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok.

IV. 413. A. Dombóvári járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok.

IV. 414. A. Dunaföldvári járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok.

Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL)

I. 1. b. Újabb Egyházkormányzati Iratok.

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (VPL)

C. 186. Újhartyán Római Katolikus Plébánia Iratai.

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán 2015 (szerk.): *„Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német-és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.

BOROS BRAMBAUER Johann 2007: *Véménd.* Véménd, Magánkiadás.

- DOBOZI Eszter 1991: „*Csak a napnyugtát néztük...*”. *Elhurcolt magyar nők a Donyecben*. Debrecen, Csokonai.
- ERDMANN Gyula 1990: *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- FÜZES Miklós 2000: *Magyaregregy*. Budapest, Száz magyar falu könyvesháza.
- HAVASI János 2017: *Örök tél*. Budapest, Palatia.
- GAÁL Attila – HADIKFALVINÉ MÁNYOKI Elza 2016: „*Embersorsok a viharban.*” *Nagymányokiak az 1026-os lágerben*. 2. Kiadás. Nagymányok, Kerényi.
- KORMOS Valéria 2002: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–47*. Kairosz, Budapest.
- KORMOS Valéria – VÁRHELYI Pál 1990: *Emberrablás orosz módra*. Budapest, Kelenföld Kiadó – Magyar Nők Lapja Egyesület.
- MAJZIK Dávid 2015: *A Moka-komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon*. In Herman Ottó Múzeum évkönyve LIV. 453–469.
- MÁRKUS Beáta 2013 (szerk.): „*Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...*”. *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre.
- MÁRKUS Beáta 2020: „*Csak egy csepp német vér*” - *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, Kronosz.
- MÁTHÉ Áron 2020: *Vörös karszalag*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- MUSKOVICS Andrea Anna 2016: „*Mit vétettem, kinek ártottam?*” *Tárnokiak malenkij roboton*. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata.
- MUSKOVICS Andrea Anna 2017: „*Hittünk, mert jó keresztények voltunk.*” *‘Malenkij robotra’ hurcolás Tárnokról*. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata.
- POLJAN Pavel M. 1999: *Westarbeiter. Reparationen durch Arbeitskraft. Deutsche Häftlinge in der UdSSR*. In Dahlmann Dittmar– Hirschfeld Gerhard (szerk.): *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*. Klartext Verlag, Essen. 337–367.
- STARK Tamás 2017 (szerk.): „*...Akkor azt mondták kicsi robot*”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba a korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest, MTA-BTK TI.
- SZEBENI Ilona 1992: *Merre van a magyar Hazám?* Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- TÓTH Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár.
- TÓTH Ágnes 2008: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, Gondolat.
- TÓTH Ágnes 2018 (szerk.): *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953*. Budapest, Argumentum.

MÁRKUS, BEÁTA

*Historian, research fellow, University of Pécs
Vice President, Pécs-Baranya Nationality Circle of Germans in Hungary*

A BREAK IN RURAL HUNGARIAN SOCIETY. CONSEQUENCES OF THE DEPORTATION OF THE GERMAN POPULATION TO THE SOVIET UNION

At the turn of 1944/1945, the occupiers deported tens of thousands of people for many years to Soviet forced labor from the states of Central and Southeast Europe because of their German origin. Our knowledge of the subject, which was taboo at the time, has grown significantly in recent decades. Even though many questions remain open or controversial, the research has now achieved its most important goal: the memory of the victims was successfully preserved. In my presentation I do not want to cover the deportations themselves, but what happened after they ended. How the various state bodies – the new political system, the local administration, in power to support or discriminate against the deportees or their relatives – how these bodies reacted.

The study focuses primarily on the deportees' German origin. This case is particularly well suited to capture differences. They were forced to suffer severe discrimination in parts of the country after 1945, which contradicts the slogans propagated. My research focuses on the local level, which nevertheless shows a diverse picture: the solidarity of local communities appears between 1945 and 1949; many people, institutions, employers and acquaintances stand up for the deportees.

In my work, I provide insight into the world of both positive and negative cases. All this is mainly based on local materials, which are often unreflected in research, although they are suitable for capturing mentalities and cases related to the contemporary situation – one that those involved could not have known about and that contemporary decision-makers could hardly acknowledge openly.

W. MÜLLER JUDIT

„ELŐBB ELHURCOLTAK, AZTÁN MEG KITELEPÍTETTEK MINKET...”¹

A „málenkij robotra” hurcoltak emlékezete a Magyarországról kitelepített németek közösségében

Bevezető gondolatok

A „málenkij robotra” hurcolások 75. évfordulójára emlékezve a Baden-Württembergben lévő Gerlingen Város Önkormányzata és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn - A Magyarországról Származó Németek Szövetsége, felkérte a pécsi Janus Pannonius Múzeumot, hogy mutassa be az *„Idegen ég alatt, Oroszöldön meggyötörve...”* – Magyarországi németek szovjet kényszermunkán, 1944–1949 (*„Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland”* – *Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944–1949*) című emlékkiállítását. Gerlingen Városházi Galériája után az érzelmileg is sokakat megérintő, nagy érdeklődéssel fogadott kiállítást a Stuttgarti Magyar Kulturális Intézetbe is meghívták. Itt az *Örök tél* című film bemutatójának kísérőrendezvényeként mutatkozott be a tárlat. Az érzelmekben gazdag és felemelő „svábföldi” tapasztalatok, a kiállítás fogadtatása, az egykori kitelepítettek leszármazottainak közösségében szerzett élmények, és főleg az a kollektív emlékezet, ahogy a Magyarországról elűzöttek közössége a „málenkij robotra” hurcoltak emlékét őrzi, mélyen megérintett.

Biztosan nincs Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon sem olyan német nemzetiségű család, amelyet ne érintett volna a második világháború utáni, a német nemzetiségre kirótt kollektív büntetéssorozat. A győztes nagyhatalmak elnéző hozzájárulásával vagy éppen kezdeményezésével, és a magyar kormányzati szervek döntéseiben a magyarországi németeknek – életkortól, nemtől és pártállástól függetlenül – az embertelen kollektív büntetés jutott osztályrészül. Valóban súlyos és sok bűnt követtek el a náci Németországban a hatalom akkori birtokosai, ám ezekért a szörnyűségekért a bűnbakkeresés, a felelősségre vonás, a jóvátétel jegyében az egész németiséget büntették.

¹ Részlet a Hauck Mihályné „málenkij robotra” deportált túlélővel folytatott interjúból. Pécs, 2008. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

1. illusztráció: Enteriőr az „Idegen ég alatt, Oroszföldön meggyötörve...” – Magyarországi németek szovjet kényszermunkán, 1944–1949, azaz „Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland” – Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944–1949 című németországi emlékkiállításból² (Fotó: W. Müller Judit)

A német származásúakat érintő kollektív büntetéssorozat a kényszermunkára, az „egy kis munkára” való elhurcolásokkal, azaz a „málenkij robottal” kezdődött, majd a Németországba történő kitelepítés következett, amit annak elszenvedői „kiűzéseként” éltek meg.

Ezekkel párhuzamosan zajlott a német nemzetiségiek származáson alapuló megfosztása az állampolgári jogaiktól és tulajdonuktól: a háztól, termőföldtől, ingóságoktól. Nem egymástól elkülönítve mozogtak ezek a sorscsapások 1944 és 1949 között, hanem együtt, egymásra épülve, és a német származású családokat mindegyik érintette. Erre utal e tanulmány címe is, ami egy „málenkij robotot” megjárt, majd a családját kitelepített asszony visszaemlékezéseiből származik: „Szeptember 13-án éjjel kopogtak az ajtón. Édesapám kinyitott, akkor azt mondták neki, hogy pakoljanak össze, mert másnap el kell menniük Németországba. Egy óra múlva jött a nagy kocsí, sírva felszállt az édesanyám, édesapám és a sógornóm a kislányával. Az öcsém nem volt itthon, ő is Oroszországban volt fogságban. Mikor elindult a kocsí, lezárták a házat, becsukták a kaput, és én ott álltam egyedül a kislányommal. Sírva mondtam,

² Baden-Württemberg, Gerlingen, Városi Galéria, 2020. január 19.

hogy jaj, előbb elhurcoltak, most meg elviszik a szüleimet Németországba! Most jöttem haza Oroszországból, hát hová menjek most, nincs már lakásunk sem...”³

Marhavagonokban keletre, majd marhavagonokban nyugatra – ”málenkij robot”/elhurcolás (Verschleppung), majd kitelepítés/elűzetés (Vertreibung)

A német nemzetiséget ért kollektív büntetéssel kapcsolatos ismeretterjesztő előadások, múzeumi foglalkozások, rendkívüli történelemórák során tapasztaltam, hogy gyakran összemosódik, keveredik a német származásúakat sújtott két büntetés: a Szovjetunióba, azaz keletre irányulóan a „málenkij robot”/elhurcolás (Verschleppung), és Németország irányába a kitelepítés/elűzetés (Vertreibung) fogalma.

Az elhurcolásokról, vagyis a „málenkij robotról” röviden: jelentése „kis munka”, ennek hazugságával hurcolták el 1944 végétől kezdve három-öt év szovjet kényszermunkára a 0060-as szigorúan titkos parancs értelmében a német származású 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 közötti nőket. Az egykori Szovjetunió területén, főleg a Donyec-medence szénbányáiban, az Urál és a Kaukázus ipartelepein, de más építkezéseken, fatelepeken, olajvezeték-építésen, kolhozokban stb. is jóvá kellett tenniük azt, amit el sem követtek. Nemcsak a német nemzetiségűeket érintette a „málenkij robot”, hadifogolylétszám-kiegészítés céljából a szovjet rendvédelmi szervek akár az utcán fogták el az épp arra járó férfiakat, de az elhurcolás az etnikai tisztogatások eszköze is lett: az elcsatolt területeken a németek mellett a magyar nemzetiségűek eltávolítását is célozta. Dr. Bognár Zalán történész szerint a második világháborús, a visszacsatolásokkal megnagyobbodott közel 15 milliós Magyarországról mintegy 300 ezer ártatlan civilt hurcoltak el ítélet nélkül. Többségüket hadifogolylétszám-kiegészítésként, míg mintegy 130 ezer embert – körülbelül fele-fele arányban – magyar vagy német származásuk okán deportálták. A német és a magyar sors összefonódott itt, a Kárpát-medencében.⁴

A deportáltak egyharmada nem élte túl a számunkra elképzelhetetlen munkakörülményeket, a –30–40°C hideget, a légerek körülményeit. A „szerencsés” hazatérőkre súlyos titokként nehezedett a sorsuk, hiszen szigorúan tilos volt a szovjet kényszermunkáról beszélniük. Az utolsó transzportok testileg-lelkileg megtörve 1950–1951-ben tértek vissza Magyarországra, ahol egy teljesen más világ várta már őket: minden vagyonukat elvették, a német családok fele már Németországban volt, házaikban a Felvidékről betelepített, vagy az Alföldről áttelepített magyarok éltek, és másodrangú állampolgárként tekintettek rájuk itthon.

³ W. MÜLLER 2017. 27.

⁴ BOGNÁR 2009. 71.; BOGNÁR 2015. 6.

A kitelepítésről, vagyis az elűzetésről röviden: az „elűzöttek” első csoportját szállító vagonok 1946. január 19-én Budaörsről indultak el az éhező és romokban heverő Németország felé.

A második világháború győztes nagyhatalmai 1945. augusztus 2-án, a potsdami konferencia végén határozatban mondták ki, hogy „a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozó intézkedéseket kell tenni.”⁵ Ezt „rendezetten, humánus módon” kellett végrehajtani. Azok kerültek elsősorban a kitelepítési listákra, akik az 1941-es népszámláláson német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallották magukat, akik a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak a tagjai voltak. A kitelepítés nemcsak a konkrét személyt, hanem annak közvetlen családját is érintette, a csecsemőktől kezdve egészen a legidősebbekig.

1946 és 1948 között mintegy 200 ezer német nemzetiségűt fosztottak meg így magyar állampolgárságuktól, valamint teljes ingó és ingatlan vagyonuktól, emellett a svábság kitelepítésével az ország a kiváló gazdálkodóit is elvesztette.

A németelleneségen, a bűnbakkeresésen kívül számos más ok is közrejátszott a német nemzetiségiek kollektív felelősségre vonásában: a „málenkij robot” esetében ez a „modern rabszolgaság”⁶ a súlyos munkaerőhiányt hivatott pótolni a Szovjetunióban, míg a kitelepítések révén a sváboktól a magyar állam tulajdonába került c. 250 ezer hold föld, a c. 45 ezer ingatlan a földosztás, illetve a felvidéki magyarok elhelyezésére jelenthetett megoldást.

Ám ne feledkezzünk meg az emberről, az egyénekről sem, akik egy közösség tagjaként bűnhődtek, ne feledkezzünk meg a sorstragédiákról, a családok szétszakításáról, az érintettek testi és lelki megtöréséről! Hogy a családoknak végig kellett nézniük, ahogy a szovjet katonák elhurcolják a munkaképes férfiakat és nőket az ismeretlenbe, ahonnan évekig még hírt sem kaptak róluk! Majd azt is végig kellett nézniük, hogy az évtizedek, évszázadok alatt sok-sok munkával összerakott vagyonukat pillanatok alatt széthordják. Sokan sírva hagyták el hazájukat, a vonatokra az „Édes Hazánk, Isten Veled!” feliratot festették, és a Himnuszt énekelték a Németország felé tartó marhavagonokban.

„Svábföldi” tapasztalatok az emlékkiállítás margójára

A Landesmannschaft der Deutschen aus Ungarn – rövidítve az LDU (A Magyarországról Származó Németek Szövetsége) – 1949-től létező szervezet, mely-

⁵ FEHÉR 1988. 201-202.

⁶ FÜZES 1990. 1.

nek célja a magyar hazájukból elűzöttek és leszármazottaik közösségének formálása, a kollektív emlékezet ébren tartása. Ezt a célt szolgálják a különböző közös rendezvények, megemlékezések. Így például minden év január 19-én, a kitelepítések emléknapján nagyszabású programokat tartanak a „málenkij robotra” hurcolások és a Németországba történő kitelepítések, elűzetések emlékére.

Az LDU gerlingeni (Baden-Württemberg) szervezetének meghívására 2020. január 19-én nyithatta meg a Janus Pannonius Múzeum az „*Idegen ég alatt, Orosz földön meggyötörve...*” - *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán, 1944–1949* („*Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland*” - *Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944–1949*) című emlékkiállítását.

Az LDU elnöke, Joschi Ament a mintegy százötven fős megnyitón megrendítő, személyes szavakkal köszöntötte a jelenlévőket: nagyszülei is megjárták a „málenkij robot” poklát, és épphogy hazatértek a szovjet kényszermunkáról, hamarosan a kitelepítés pokla következett. Szívhez szóló beszédében az elnök úr az Elekről a Donyec-medencébe kényszermunkára hurcolt, majd Németországba elűzött nagymamája naplójából olvasott fel részleteket: „Oly keserves itt az élet, és oly irgalmatlan a sors, hogy szétszakította a családjunkat! Milyen jó is lenne együtt lenni, ehelyett egy idegen országban kell elhervadnom! Drága Férjem! Nagyon bízom benne, és azért imádkozom a Jóistenhez, hogy ti legalább ne szenvedjétek annyit, és hálát adok, hogy legalább te vigyázhatsz otthon a drága gyerekeinkre... Csak a remény tart engem életben, hogy egyszer újra együtt lehetek veled és a drága gyerekeinkkel, hogy a kis tanyánkon együtt élhetünk majd békén és nyugalomban...”⁷

A szovjet kényszermunkáról 1947 nyarán hazatérő eleki fiatalok teljesen kicserélt országot találtak: volt, akinek az egész családját már kitelepítették Németországba, már mindenki házában idegenek – betelepítettek – voltak.

Rövid pihenés után kisebb csoportokban aztán Németországba mentek ők is, hogy megkeressék az elűzött családjukat. Hosszú évek teltek el, míg új hazájukat otthonnak érezhették...⁸

A kiállítás, mint az a címéből is kiderül, elsősorban a kényszermunkára hurcoltak történetét dolgozza fel, ám az elűzöttek közösségének meghívására kiegészítettem olyan adatokkal, tárgyakkal, sorsokkal, amelyekben a „málenkij robot” követően a kitelepítés is jelen volt:

A baranyai Nagymányokról 37 éves korában hurcolták el kényszermunkára a háromgyermekes Guth Jánost, a donyeci szénmedence Sznyezsnoje 32-es bányájának közelében kiépített Andrejevka 1026. számú lágerébe.

⁷ Részlet az LDU-elnök, Joschi Ament nagymamájának egy leveléből. Krivojrog, 1946. (Ford: W. Müller Judit)

⁸ Részlet az LDU-elnök, Joschi Ament megnyitóbeszédéből. Gerlingen, 2020. január 19. (Ford: W. Müller Judit)

2. illusztráció: „Felejthetetlen emlékül a nagy megpróbáltatások – orosz internálásunk idejéből, 1945–1947. Szakács-brigádom.”

Ferter R., Laibach K., Lendbeisz I., Rital (?), K. Guth J.⁹

(*W. Müller Judit gyűjtése, magántulajdon*)

A „málenkij robotban” töltött szinte valamennyi napjáról részletes feljegyzést írt, 11 napló őrzi emlékeit, gondolatait. Fájós, beteg lába miatt a láger konyháján dolgozott, így lehetősége volt arra, hogy a Kanadából segélyként érkező konzervdobozok papírját leáztassa, megszáritsa, és ezek hátuljára feljegyezze a lágerbeli történéseket. Szinte csak nagyítóval olvasható apró – de gyönyörű – írással jegyezte le érzéseit, kínzó honvágyát, a napi tevékenységét. A rézdróttal egybefűzött tömbökre írt lapokon egy családjától elszakított, sorsát igazságtalannak, magát végtelenül elárultnak és megalázottnak érző ember vívódásai tárnak elénk. Családjának, feleségének és három gyermekének esetleges kitelepítése feletti rettegése és önmarcangolása, hogy ő ez ellen semmit sem tehet, sok-sok oldalon és szinte minden hazaküldött levélben megjelenik: „Néha-néha kapunk kézhez egy újságot *Igaz Szó* címmel, a magyar hadifoglyok újsága, ami néha egy szikrát ejt Magyarországról, ebből tudok kivenni sokat (...) egy márc. számban írja, hogy a m-oroszai svábokat kitelepítik N-országba, már febr. utolsó hetében indult a 4.vonat Pest környéki svábokkal. S most a napokban futott be egy levél a Tolna m. K-dorogról, amelybe az van írva, hogy címzett szülei ki vannak lakoltatva a házukból és magyarok vannak benne, ők pedig pusztán dolgoznak, míg sorra kerülnek a kitelepítésre. Ilyenek hallatán mit érez az em-

⁹ E lágerben készült fotó hátlapjára írt képaláírásnál nincs is pontosabb.

ber, azt nem lehet leírni. Ha az én édesapám, feleségem, gyerekeim és testvéreim szintén kitelepítésnek vannak kitéve. Én pedig olyan messze vagyok tőlük, és nem tudok a segítségükre sietni, amikor segíteni kellene. Még egy árva szót sem küldhetek nekik levélben. De én azt hiszem ez a kitelepítés csak bundosokra vonatkozik, hisz én mindig hű fia voltam a magyar hazának. Vagy talán elég az hozzá, hogy német nevem van, amiről én nem tehetek. Ez a nagy bizonytalanság családom és hozzátartozóim sorsáról nem hagy nyugtot éjjel nappal. Semmi életjel hazulról 2 év alatt ez rettenetes.”¹⁰

Beszélgetéseink során szinte mindegyik hazatérő „málenkij robotos” említette, hogy dönteniük kellett a határon, hogy hazamennek-e a falujukba, vagy tovább mennek Németországba: „Máramarosig hozott hazafelé minket a vonat, 1948 júliusa volt. Aztán Pesten megkérdezték, ki hova megy: marad, vagy megy tovább Németországba. Sokan tudták akkor már, hogy a családjukat közben kitelepítették, azokat mindjárt tovább is vitték. Én ekkor még semmit nem tudtam a családomról. A vonaton találkoztam egy hetényi emberrel, ő mondta meg, hogy édesanyám már nem él, öngyilkos lett. Apám és a húgom ekkor Pécsváradon szolgáltak, mert hát közben a házunkat, meg mindenünket elvették. Ők jöttek ki az állomásra eléem Pécsváradra. Másnap apám vitt el Mecskére édesanyám sírjához. Nem volt már házunk, nem tudtam hova menni. Akkor hát elmentünk a Verkáékhoz, ők mondták, hogy ott maradhatok náluk, befogadnak engem. Ott is voltam, míg férjhez nem mentem. Soha többé nem merem a lábam betenni a szülői házunkba. Ott laktam mellette, mégsem. Egy hetényi embernek, egy vargának adták, azt mondta mindig, ő vörös katona volt, ezt a házat ő kiérdemelte...”¹¹

Az elhurcoltak az otthonról kapott levelekből már értesülhettek a kitelepítés tényéről, de az elzárt szovjet lágervilágban a hozzátartozóikról a részleteket nem, vagy csak kevesen tudhatták meg, így a hazajövetelkor feltett kérdésekre is csak találomra válaszolhattak: „Mindenkinek el kellett Debrecenben döntenie, hogy Németországba megy-e a kitelepített családtagjai után, vagy inkább a szülőfalujába utazik. Mi mind hazamentünk a falunkba, utolsókként öt év után, 1949. november 27-én érkeztünk meg, huszonnégy nő és egy férfi. Nem tudtam én a családomról semmit, nem tudtam, élnek-e, kitelepítették-e őket, de úgy döntöttem, bárhogy is, én hazamegyek, majdcsak megtalálom őket, bárhol vannak is.”¹²

Sokan nem tudtak a Németországba telepítettek közül sorsukba belenyugodni, és megpróbáltak visszaszökni Magyarországra. Korabeli adatok szerint mint-

¹⁰ GAÁL-HADIKFALVI 2015. 92.

¹¹ W. MÜLLER 2009. 19.

¹² Interjú Elblinger Istvánné (Pálfi Borbála) „málenkij robotra” deportált túlélővel. Mecseknádasd, 2009. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

egy 6–8 ezer fő már a kitelepítések idején megszökött, további 3–4 ezer fő pedig Németországból szökött vissza.¹³

Így tett másfél évnyi Drezda-környéki tartózkodás után az akkor 14 éves Molitor György családja is, akik gyalog, kifecamodott bokával, bujkálva árkon-bokron át, majd vonattal, egyszer visszatoloncolva Ausztriába, de végül mégis hazaértek:

„Apámék úgy határoztak, inkább visszamegyünk. Mi Magyarországon születtünk, nekünk ott lenne a helyünk, hát visszamegyünk. A nagymama, a húgom és én elindultunk, hogy jutunk, amíg jutunk, próbáljuk meg, hátha vissza tudunk jönni Magyarországra! Apám meg anyám jön majd utánunk, ők mindenhogyan utol fognak érni bennünket! Egy 14 és egy 10 éves gyerek, meg egy 60 év körüli asszony, akik abban az időben jóformán még Pécsig sem jutottak el, most azt keresik, hogy merre kell Németországból hazafelé menni...”¹⁴

3. illusztráció: Molitor Ferencné (Rézi néni) és két unokája, Molitor György és Molitor Teréz a kitelepítésük előtt két évvel még az erdősmecskei házuk udvarán¹⁵
(W. Müller Judit gyűjtése, magántulajdon)

Schauermann Henrik is hordozza magában a felmenőin esett „málenkij robotos”, és a kitelepítés okozta sebeket: „Három és fél éves voltam, mikor édesanyámat, aki még 22. életévét sem töltötte be, és nagyapámat, aki ekkor 45

¹³ SZÉCSÉNYI-NAGY 2016. 27.

¹⁴ W. MÜLLER 2009. 12.

¹⁵ 1947 szeptemberében úzték el őket Németországba, de 1948 végén visszaszöktek magyar hazájukba. Maga a hazaút több mint egy hónapig tartott.

éves volt, elvitték [...] édesanyámat a Donyec-medencében lévő szénbányában, földalatti munkán dolgoztatták, édesapja, a nagyapám 1945 őszén a kaukázusi Groznijban az olaj és gázvezeték építésén lelte szörnyű halálát. A szemtanúk beszámolóí szerint emberhez méltatlan módon, ruhátlanul, minden közösségi szertartás nélkül másodmagával tuszkolták bele a legyengült rabtársak által a földből kibányászott kis gödörbe... Közben újabb tragédiák érlelődtek a háttérben: a »sváb« tulajdonok elkobzása, a házakból, majd az országból való kitelepítés. [...] A hidasi és a völgyeségi járás német nemzetiségű falvaiban lakó emberek helyzetét tovább nehezítette B. Gy.¹⁶ budapesti ügyvéd magánkezdeményezése. Célja az volt, hogy a történelem egyébként éppúgy ártatlan áldozatainak, a Bácskából elűzött bukovinai székelységnek a letelepítését az elűzésre ítéltetett »svábok« falvaiba megkönnyítse. Saját szavaival: »magamat elneveztem kormánybiztosnak. A lengyeli Apponyi-kastélyt koncentrációs tábornak neveztük ki.«

Ebbe a táborba internálták nagymamámat és dédnagypapámat, miközben még nem is tudtuk, hogy édesapámnak 1945 áprilisában nyoma veszett Kelet-Pomerániában az utolsó harcokban, édesanyám pedig még szovjet »málenkij roboton« van. [...] Nagymamám internálása után az apai nagyszüleimhez kerültem, akiket viszont 1946 őszén Németor-

4. illusztráció: A képen Schauer mann Henrik mindkét nagymamája a hidasi házuknál, 1959-ben. Balról Schauer mann Jánosné, a kitelepített nagymama, aki Németországban is a hidasi viseletet hordta élete végéig. Mellette az anyai nagymama, Schäfer Györgyné, akinek férjét és a lányát is „málenkij robotra” vitték.
(W. Müller Judit gyűjtése, magántulajdon)

¹⁶ Bodor György

szágba »száműztek«. Apai nagyapámat sosem láttam viszont, ő Németországban meghalt, nagymamámmal még néhányszor tudtam találkozni.

Amikor anyai nagymamám kiszabadult a lengyeli, majd az ezt követő nagymányoki internáló táborból, volt otthonában már az új tulajdonos lakott. Dédanyámmal együtt a volt szomszédos kis házba telepítették át őket, az ott lakó egyedülálló öreg nénihez.”

Záró gondolatok

A fentiekben taglalt büntetéseket az emberekre bár egyénileg, személy szerint mérték, ezeket mégis, mint egy adott közösséghez tartozók, mint német nemzetiségiek szenvedték el. Csak a rendszerváltás után kezdődhetett meg e tragikus események feldolgozása, és az eltelt mintegy 75 év távlatában bár gyógyulnak a sebek, de elfelejteni nem lehet e megpróbáltatásokat. Közelmúltbeli történelmünkben így óriási szerepe van a megélt történelemnek, az érintettek visszaemlékezéseinek, a megélt tapasztalataiknak. Minden nap, amikor eltávozik egy elhurcolt vagy hazájából elűzött áldozat az élők sorából, közös történelmünk egy szelete is sírba száll. Szerencsére vannak, akik az utolsó pillanatokban még lejegyezték, elmondták emlékeiket, elővették a szovjet lágerekből hazahozott, vagy épp a kitelepítésükre emlékeztető tárgyaikat, dokumentumaikat.

Ezek feldolgozásával, bemutatásával valósulhatott meg a fenti kiállítás is, melynek gerlingeni fogadtatása felülmúlta minden előzetes reményemet: a hála, a szeretet és a köszönet mellett az emlékezés könnyei és a megbékélés érzése uralta a megnyitót. Nem a régi sebek feltépése volt ez, hanem sokkal inkább a kibeszéletlen és feldolgozatlan sérelmekről való szabadulás. Mindenki a családját ért meghurcoltatásról beszélt, mindenki el akarta mondani a saját történetét, régi emlékeket idéztek fel, családi képeket mutattak, csendben emlékeztek. Valami kimondhatatlan béke és harmónia uralkodott a mintegy százötven fős rendezvényen: az elfogadás, a megbékélés érzése. Érvényes volt ez minden jelenlévőre, így Gerlingen és Tata város polgármesterére és kíséretére (Gerlingen testvérvárosa Tata, maga a kiállítás is a tatai Német Nemzetiségi Múzeumon keresztül kapott meghívást, köszönet érte ismét!), az LDU elnökére és tisztviselőire, az érintettek, a családtagjaikra, minden érdeklődőre. És álljon itt még egy konkrét név is, Erich Gscheidle, az LDU ügyvezető elnökének a neve, aki fáradhatatlanul dolgozott a kiállítás gerlingeni, majd stuttgarti bemutatásán is.

A kiállítást záró rendezvény tovább mélyítette az emlékezést, az összetartozás és a megbékélés érzését: a színvonalas finisszázson levetítettük a Német Kör szervezésében megvalósult uráli kutató- és zarándokutunkról forgatott német nyelvű filmet. Ebben olyan egykori lágereket, temetőket, emlékhelyeket láthattak az ér-

deklódók, ahol a deportált felmenőink egykor a jóvátételként rájuk rótt rabszolgamunkájukat végezték.

A hazájukból elüldözött németek Chartájában (Charta der deutschen Heimatvertriebenen - Stuttgart, 1950) lefektetett alapelvek szerint az elűzöttek kemény és fáradhatatlan munkával részt vesznek Németország és Európa újjáépítésében, de jogot formálnak hazájukra és sorsuk rendezésére:

„Elvesztettük hazánkat. A hontalanokat ezen a földön mindenhol betolakodóknak tekintik. Az emberek hazáját Isten jelölte ki. Az embereket hazájuktól erőszakkal elszakítani, egyet jelent szellemiségük megsemmisítésével. Ezt a sorsot elszenvedtük és átéltük... Felhívunk minden népet és embert, hogy azok, akik tenni akarnak valamit a jó ügyért, lássanak munkához, hogy a bűnből, szerencsétlenségből, bánatból, nélkülözésből és nyomorból mindnyájunk számára megtaláljuk a kivezető utat egy jobb jövőbe.”¹⁷

A Baden-Württembergben tapasztaltakat megerősítik a túlélőkkel, a visszaemlékezőkkel folytatott korábbi beszélgetéseim is: „Sosem sugalltak nekünk, gyermekeknek gyűlöletet vagy ellenszenvet a családot megcsonkító oroszok vagy a vagyunkánkba betelepített új tulajdonosok iránt: édesanyám sokszor meghatódva mesélte, hogy a fogolytábor körülvevő orosz (ukrán) egyszerű emberek milyen empátiával viseltettek irántuk. Néha, a szinte csak túlélést biztosító szegényes kis eledelüket is megosztották velük saját családjuk rovására. Nagymamám pedig a szomszédunkban lakó sokgyermekes székely család gyermekei számára is juttatott egy-egy szelet lekváros kenyert, vagy egy-egy fazék főtt ételt.”¹⁸

Úgy gondolom, számunkra is ez lehet az útmutató: a történelmi tények ismeretében és a megbékélés jegyében őrizni, ápolni minden korszak ártatlan áldozatainak, így a kényszermunkára hurcoltak és a hazájukból elűzöttek emlékét és emlékezetét.

¹⁷ A HAZÁJUKBÓL ELÜLDÖZÖTT NÉMETEK CHARTÁJA https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/torokbalint/torokbalint_grossturwall/index.htm (Letöltés ideje: 2021. 04. 16.)

¹⁸ SCHAUERMANN Henrik írásos visszaemlékezése, melyet 2016-ban adott át a szerzőnek.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Gyűjtemények, saját gyűjtés

- Joschi Ament LDU-elnök megnyitóbeszéde, Gerlingen, 2020. január 19. (Ford: W. Müller Judit)
- Joschi Ament LDU-elnök nagymamájának levele, Krivojrog, 1946. (Ford: W. Müller Judit)
- Schauermann Henrik írásos visszaemlékezése, melyet 2016-ban adott át a szerzőnek.

Interjúk

- Interjú Elblinger Istvánné (Pálfi Borbála) „málenkij robotra” deportált túlélővel. Mecseknádasd, 2009. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Feldolgozások

- BOGNÁR Zalán 2015: Előszó. In BOGNÁR Zalán – Márkus Beáta (szerk.): *„Itt volt a végállomás” Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre
- BOGNÁR Zalán 2009: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre
- FEHÉR István 1988: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémia Kiadó
- FÜZES Miklós 1990: *Modern rabszolgaság. „Málenkij robot” – Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiiba 1945–1949*. Budapest, Formatív Kiadó.
- GAÁL Attila – HADIKFALVINÉ MÁNYOKI Elza 2015: *Embersorsok a viharban. Nagymányokiak a 1026-os lágerben*. Nagymányoki Német Nemzetiségi Önkormányzat.
- SZÉCSÉNYI-NAGY Balázs 2016: A magyarországi németek kitelepítése. *SZINAPSZIS*, 2016/6. 24 – 27.
- W. MÜLLER Judit 2017: *„Aztat tollal nem írhatom / Mit Feder kann ich es nicht schreiben”*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum.
- W. MÜLLER Judit 2009: *Több mint élettörténetek. Sorsok*. Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága.

W. MÜLLER, JUDIT

Deputy Director, Janus Pannonius Museum

“THEY WERE DEPORTED FIRST, THEN EVICTED ...”

**The memory of those who were deported to the
“Malenkij robot” from the community of Germans in Hungary**

In commemoration of the 75th anniversary of the “Malenkij Robot” deportation, the City of Gerlingen in Baden-Württemberg and the Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (the Association of the Germans Expelled from Hungary) asked the Janus Pannonius Museum of Pécs to present a memorial exhibition: *“Under the Strange Sky, Tortured in Russia”* – Hungarian Germans in Soviet forced-labor camps, 1944-1949 (“Unter Fremdem Himmel, Gemartert in Russland”, Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion 1944-1949). After the exhibition at Gerlingen’s Town Hall Gallery, which was emotionally touching and received with great interest, it was also invited to the Hungarian Cultural Institute in Stuttgart. The exhibition was presented there as an accompanying event to the premiere of the film *Eternal Winter*.

The curator of the exhibition reports with pictures and quotes the emotionally rich and uplifting “Swabian” experiences, the reception of the exhibition, and the experiences gained in the community of the descendants of the former displaced persons.

**EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI SORSOK ÉS VÁLASZOK
EMBERT PRÓBÁLÓ IDŐKBEN**

DUPKA GYÖRGY

A NÁCI MEGTORLÁST TÚLÉLT KÁRPÁTALJAI ZSIDÓK, EGYÉNI SORSOK A SZOVJET HADIFOGOLY LÁGEREKBE, MUNKATÁBOROKBAN A „jogtalanul letartóztatott” kárpátaljai zsidók a szolyvai és a sztarij szambori gyűjtőlágerekben

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogyan kerültek – többek között a 4. Ukrán Front katonai tanácsának 0036. sz. határozata alapján – a holokausztot, vészhelyzetet is átélő, többségében magyar zsidók, munkaszolgálatosok a magyarok, németek és szlávok társaságában a GUPVI és a GULAG táboraiba; valamint azt is görcső alá veszem, hogyan alakultak az egyéni sorsok.

„A néhány száznyi hazatért hajdani haláltábori fogoly sehogyan sem tudott beleilleszkedni a sztálini-hruscsovi-brezsnyevi rendszer nemzeti tudatot és kultúrát, a hitet és a vallást elsorvasztó politikájába. Mintegy félszáznyi ottmaradott kivételével elhagyták a várost, az országot”¹ – így foglalja össze tapasztalatait Váradi-Sternberg János, ungvári jeles történész a nagyszülősi maradék-zsidóság holokauszt utáni újrakezdéséről, a reális valóságról. Ez a helyzetmegállapítás ráillik az izraeliták által igen gyéren lakott Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt és más kisebb településekre is. A hazatérők nem ilyen fogadtatásra számítottak a felszabadítók szovjetizáló politikájában. Mózes vallásának követői közül egyre többen csalódtak, két dilemma foglalkoztatta őket: maradjanak és fogadják el az új társadalmi rendszert, vagy vallásukat, hitüket, kultúrájukat, szabadságukat féltve térseget, országot váltsanak.

Az 1944–1953 között végbement erőszakos szovjetizálás kárpátaljai eseményei nemcsak a helyi magyarság, németiség és ruszinság, hanem a hazatért zsidóság² népemlékezetében is kitörölhetetlen, tragikus történetekkel dokumentált „filmsorozatként” él.

A Kreml vezetőinek utasítására, a területet elfoglaló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa által meghozott 0036. sz. határozata alapján, az NKVD-egységek a kollektív bűnösség elvét alkalmazták a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szem-

¹ VÁRADI-STERMBERG 1991. 10.

² SZEB, Ungvár.

ben. Letartóztatták és a szolyvai gyűjtőtáborba internálták 18 éves kortól 50 éves korig a katonaköteles férfiakat, akiknek egyetlen bűnük a származásuk volt.

Tényekkel és adatokkal tudom igazolni, hogy a magyarlakta településeken, az összeomlott frontról hazatért munkaszolgálatos magyar zsidók tucatjai lettek a magyarok németek ellen irányuló etnikai tisztogatás kárvallottjai.³ Későbbiekben a német koncentrációs táborból kiszabadított túlélőket is – mint volt magyar állampolgárokat – kémgyanúsként begyűjtötték és elhurcolták a szovjet munkatáborokba.

Igazolja ezt Galper/Halper Ernő (Munkács, 1923) egyéni sorsa, akit hazatért munkaszolgálatosként fogtak el. Fogolytársaival Ungvárra került, de a szolyvai gyűjtőtábor felé tartó menetoszlopból sikerült néhány társával megszöknie: „Vonnattal Ungvárra vittek. Ott megint menetoszlopokba állítottak, és vezettek valahova. Mi hatan egy sorban mentünk. A menetet fegyveres őrök kísérték, körülbelül minden húsz méterre jutott egy. Amikor Ungvár központjában egy szűk utcácskához értünk, elhatároztuk, hogy nem megyünk tovább. Egy keskeny kapunál, ami egy udvarba vezetett, úgy döntöttünk, hogy elfutunk, lesz, ami lesz. Lehet, hogy löni fognak, de megpróbáljuk. Amikor a kapuhoz értünk, egyenként elfutottunk. Az őrök nem szaladtak utánunk, mert ha megpróbálnak utolérni, akkor a többi fogoly szétszalad. Rábukkantunk egy elhagyott házra. Találtunk némi élelmet, két napra beköltöztünk, pihentünk, kicsit magunkhoz tértünk. Nagyon szerettünk volna haza-menni. Nem tudtuk, kit találunk ott-hon és hogy mi folyik ott.”⁴

Habár a célszemélyeket begyűjtő és ellenőrző NKVD-tisztek jelentése között van olyan is, amelyben például Hizsnyak kapitány, a Kárpáti 88. határőrezred törzsparancsnoka 13 pontból álló napiparancsában felhívja az operatív tisztek figyelmét arra, hogy „akik katonai behívóval a német-magyar hadseregben szolgáltak és ukrán/ruszin, cseh, szlovák és zsidó nemzetiségűek, ezeket a falvakban és városokban, illetve útközben hazafelé tartva, nem kell letartóztatni és a lágerekbe kísérni.”⁵

Több, a moszkvai levéltárból származó katonai jelentésre bukkantunk, amelyek a fentebb idézett parancsot figyelmen kívül hagyva, helyenként a magyarokkal és németekkel együtt zsidókat is internáltak. A túlélőktől tudjuk, hogy Sztálin haláláig a náci haláltáborokból hazakerült magyar zsidókat is nagyfokú bizalmatlanság övezte. A szovjet kémelhárítók beszűkült logikája szerint a haláltáborokat csak azok élhették túl, akik a nácik szolgálatában ügynökök, besúgók voltak.

³ A Keleti frontra 50 ezer munkaszolgálatost vittek ki, ennek 50%-a ott vesztette el életét. Másik része szovjet fogságba került, csak kevesen tértek haza a GUPVI- és GULAG-munkatáborokból, ezek között sok száz kárpátaljai zsidó volt.

⁴ GALPERT <http://www.centropa.org/hu/biography/galper-erno> (Letöltés: 2015. 01. 16.)

⁵ ДОВГАНИЧ 2007. 437.

Az ungvári magyar apa és zsidó anya gyermeke, Kiss Ágnes családtörténeti visszaemlékezésében, a zsidókkal szemben táplált bizalmatlanság kapcsán, a következőkről számolt be: „Apu jelen volt, amikor egy hasonló korú férfi szintén kivándorláshoz – nem tudom, hova – kért papírokat. Jókora paksamétát adott át az ügyintézőnek, és hogy kérelmét nyomatékossítsa, megjegyezte, hogy az auschwitz-i lágerből tért haza. Mire a hivatalnok az összes nála lévő papírt összetépte, azzal a megjegyzéssel, hogy onnan tisztességes ember nem jött vissza.”⁶

Huber Bélától, a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete jelenlegi elnökétől tudjuk, hogy az NKVD által kiszemelt zsidó házak, haláltáborból hazatérő tulajdonosait, lágerbe hurcolták. Főleg Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlösön, Huszton és más településeken, az üresen álló és az erőszakosan felszabadított zsidó lakásokba, kertes házakba, vezető beosztású szovjet tiszteteket, pártfunkcionáriusokat, tisztviselőket és családjukat költöztették be, illetve azokban különböző ügyviteli irodákat nyitottak, kultikus épületeiket, ingó és ingatlan vagyionukat államosították.

Olekszij Korszun kutató szerint az NKVD, a SZMERS-átszűrések, bizottsági meghallgatások után részben a kommunista, vagy falusi, szegény zsidókat engedték haza a gyűjtőlágerekből; a városiakat, akik vagyonosok voltak, visszatartották. Például az NKVD-törzsparancsnokság kimutatása szerint, az 1944. november 21-ei listán 35 zsidó internált és munkaszolgálatos szerepel,⁷ december 2-ig 20 242 regisztrált fogoly közül 82 fő magyar ajkú zsidó, november 30-án a 4 280 szabadlábra helyezett fogolyból 43 zsidó hadifogoly.⁸

Az eddig feldolgozott dokumentumok szerint 1945 februárja elején, a szolvai és a szambori szovjet haláltáborból, a 8 564 civil internáltból Mehlisz vezérezredes – a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának tagja⁹ – engedélyével 2 448 negyvenöt éven felüli, legyengült, súlyosan beteg magyar és magyar ajkú zsidó került haza. Az előzetes NKVD kimutatásokban feltüntették a szolvai gyűjtőtáborba (2. sz. HGH láger) internált zsidó foglyok számát is: 1945. január 5-ei kimutatásban 140 zsidó fogoly,¹⁰ a január 16-aiban 130 fő¹¹ szerepel.

A „jogtalanul letartóztatottak” és a szabadlábra helyezendők közé soroltak 907 szláv nemzetiségű személyt, 21 zsidót, 6 kommunistát, 44 ipari szakembert, akiket 1945. január 6–31. között a gyűjtőlágerből kiengedtek.¹² 1945. január 15-

⁶ KISS 2021. kézirat.

⁷ КОРСУН 2012. 146.

⁸ КОРСУН 2012. 155.

⁹ DUPKA–KORSZUN 1997. 79.

¹⁰ DUPKA–KORSZUN 1997. 89.

¹¹ КОРСУН 2012. 210.

¹² DUPKA–KORSZUN 1997. 82.

ig 6-ot,¹³ január 21-én 13-at,¹⁴ január 30-ig csak 21-et – összesen 40-et helyeztek szabadlábba; 100 zsidónak a további sorsa ismeretlen. Az NKVD tábori naplója¹⁵ szerint Szambor város elosztólágerében (FHFT N-22) is raboskodtak zsidók, akiket innen marhavagonban magyar és más nemzetiségű sorstársaikkal belső orosz-országi munkatáborokba irányítottak.

Zsidó munkaszolgálatosok a GUPVI táboraiban

A különböző szovjet lágerekben sínylődő zsidókra is a túlélés kemény, keserves próbatétele nehezedett. Sorsukat, egyébként, az orosz és magyar nyelven kiadott *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*¹⁶ című, 1941–1953 között keletkezett dokumentumok, illetve az orosz levéltári források és később megírt visszaemlékezések alapján, ha vázlatosan is, de nyomon követhetjük. Például a „lapátos hadsereg” katonája, Singer Herman (Nagyberezna, 1914) visszaemlékezéséből tudjuk, hogy ő 1942-ben került ki a keleti frontra: „Nem tudom, hányan maradtunk életben, de biztos, hogy nagyon kevesen. Azt hiszem, körülbelül egy százalék. Ezekben a századokban az emberek nagyon gyorsan meghaltak. Nem csak a munkakörülmények voltak embertelenül nehezek, de amikor árkokat ástunk, az oroszok is egyfolytában lőttek ránk. Fegyverünk nem volt, az ásóval meg nem sokra mész a golyók ellen.”¹⁷ Singer Hermant is lövészárkásás közben ejtették foglyul a szovjetek, a kegyetlen lágeréletet szerencsésen túlélte.

1941–1945 között a magyar, illetve a zsidó hadifoglyok 181 lágerben és 35 lágerrészlegben voltak elhelyezve.¹⁸ A GUPVI-táborrendszerébe került különböző nemzetiségű – így a zsidó is – hadifoglyok körében, leromlott fizikai állapotuk és magas halálozási arányuk okai között számos tényező szerepelt, ezeket felsorolni is sok, rettenetes embertelen körülmények között viselték ők is a fogságot.

A legkirívóbb esetekre az NKVD egyik csoportfőnöksége is felfigyelt. Többek között az 1943. március 30-án, a Hrenovoje település 81. sz. hadifogolytáborban lefolyt vizsgálatokról készült jegyzőkönyv tanúsága alapján a hadifoglyok fizikai állapotát a következő adatokkal jellemezték: a) egészséges 8 567 fő – 29%; b) beteg 644 fő; c) leromlott állapotú 17 594 fő, a két számadat 71%-ot tett ki. Egyértelmű, hogy az utóbbi két kategóriába sorolt foglyokra az elkerülhetetlen pusztu-

¹³ КОРСУН 2012. 208–209.

¹⁴ КОРСУН 2012. 217.

¹⁵ КОРСУН 2012. 222.

¹⁶ VARGA 2006. 447–490.

¹⁷ SINGER <http://www.centropa.org/hu/biography/singer-hermann> (Letöltés: 2015. 01. 16.)

¹⁸ VARGA 2006. 166–169.

lás várt, mivel az egészségügyi, élelmezési és egyéb feltételek nem voltak biztosítva. Ebben a táborban a nemzetiségi összetételt is kimutatják. A felsorolt 12 nemzetiség közül a legnépesebb csoportok a következők: az első az olasz (9 273); második a magyar (7280). A harmadik nagy csoportba 4 474 fővel a zsidókat sorolták.

A jegyzőkönyvben megállapítást nyert, hogy valamennyi munkaszolgálatos nyári civil ruhát viselt, így nem csoda, hogy körükben volt a legnagyobb elhalálzási arány. „A munkaszolgálatosok vallomása szerint a fogságba esés után 3 hónap alatt ezeknek az egységeknek mintegy 40%-a meghalt a megerőltető gyalogmenetekben és a téli viszonyoknak nem megfelelő felszereltség következményeként. [...] A munkaszolgálatos zászlóaljok 28 nap alatt 1200 kilométert tettek meg.”¹⁹ Valamennyien 1943. január 24.–március 23. között érkeztek a táborba, 5–8 napos gyalogmenetben 40–80 km-t tettek meg hidegben, elégtelen táplálkozás (naponta 1–2 alkalommal kaptak ételt), gyér egészségügyi felügyelet mellett, és már útközben teljesen legyengülve sokan meghaltak. Három hónap alatt a 26 805 főből ebben a táborban 13 794 fő halt meg, és naponta 900-1000 halálesetet regisztráltak.

Az egyik dokumentum név szerint tesz említést az NKVD-tisztek által kiválasztott, olyan magyar hadifoglyokról – köztük zsidókról is –, akikről „kompromittálható adatokat” nem kaptak (Puskás Béla Sándor /Sarkad, 1914/, Nemes János Károly /Debrecen, 1921/, Derdey (Gergely?) Béla Mavor? /Hódmezővásárhely, 1910/), és akik a tanfolyam befejeztével kiszabadulhattak a lágerekből.²⁰

Zsidó vonatkozása van a következő GUPVI-kimutatásnak is, amely a „magyar hadosztályba válogatott önkéntes magyar hadifoglyok létszámáról” készült az 1945. január 11-i állapot, és a hadifogolytáborok szerint: a vlagyimíri 190. lágereből 14; a gorkiji 74-es számúból 3; a cseljabinszki 68. sz.-ből 17; a krasznogorszki 27. sz.-ből 17; a kijevi 62. sz.-ből 13; a vinnyicai 253. sz.-ből 3; összesen a hátszázgi táborokból 137; a 3. Ukrán Frontról 2; a 4. Ukrán Frontról 8; az összes frontról 10. Az összesen 147 zsidót az NKVD kihallgató tisztjei válogatták ki.²¹

A GUPVI-nyilvántartási dokumentumokban is vannak adatok a zsidókról: az 1943. január 5-i állapot szerint²² a hadifoglyok nemzetiségi megoszlása tekintetében, 124 zsidó, 1945. június 18-a után²³ 5016 zsidó, 1945. november 2-án²⁴ a magyar hadsereg állományában átvett 3 998 zsidó, a román hadsereg állományában átvett 4 148 zsidó került a vizsgált lágerek nyilvántartásába.

¹⁹ VARGA 2006. 487–490, 491–520.

²⁰ VARGA 2006. 301–302.

²¹ VARGA 2006. 321–323.

²² VARGA 2006. 333–335.

²³ VARGA 2006. 341–342.

²⁴ VARGA 2006. 347–348.

Az 1946. február 1-jei állapot szerint 26 területen az NKO 80 munkászászlóaljában jóvátételi munkát végző 72 364 internált civil nemzetiségi megoszlása szerint 21 kárpátaljai ukránról és 24 fő zsidóról is van adat.²⁵

1947. március 6-án a SZU külügyminisztériumának megküldött SZU belügyminiszteri felmérésben, többek között az olvasható, hogy az MVD táboraiban, a Fegyveres Erők Minisztériumának különleges kórházaiban és munkászászlóaljaiban, az internáltak között vannak nem magyar nemzetiségű magyar állampolgárok (például 110 fő zsidó).²⁶ Az 1947. április 1-jei állapot szerint a 19 293 internáltról nemzetiségi hovatartozás szerint készített táblázatban 102 zsidó férfit és 5 zsidó nőt tüntettek fel.²⁷

A GUPVI 1949. január 28-án, Moszkva részére „különlegesen fontos”, 15 mutató alapján kimutatást készített a SZU táboraiban raboskodó foglyokról. Nemzetiség szerint 10 165 zsidót tartottak fogva, ebből összesen eltávozott 10 156 fő, repatriálva 4 548 fő, nemzeti alakulatnak átadva 1 225 fő, GULAG-táborba átadva 22 fő, szovjet állampolgárként szabadult 51 fő, internáltak nyilvántartásába átadva 645 fő, börtönben 3 fő, megszökött 3 fő, egyéb módon távozott 14 fő, meghalt 3 645 fő, táborban van 9 fő (1949.01.01.). A táblázatban külön szerepel az „ukrán kárpátaljai” címszó, ebből tudhatjuk, hogy a szovjetek 1949 előtt 5 354 főt (magyar, német, zsidó, ruszin) hurcoltak el, 669-en meghaltak, 94 főt még fogva tartottak.²⁸

A „repatriálás” fejezet főleg a GUPVI-táborokból szabadon engedett, hazairányított rabokkal kapcsolatos iratcsomókat tartalmazza. A hazaindított, illetve az önkéntes nemzeti egységekbe átadott kontingensek között is vannak zsidó nemzetiségűek. A Kreml vezetőinek 1946. május megjelöléssel küldött GUPVI-tájékoztató szerint 3 055 zsidóból 1 225 fő nemzeti egységekbe került, 1 830 főt szabadon bocsátottak, köztük hazaengedtek 2 794 „kárpát-ukránt.”²⁹

Tudunk arról is, hogy az erősen megfélemlített zsidó származású internáltakat a GUPVI-írnokok az „ismeretlen nemzetiségűek” közé sorolták, illetve csehszlovák, ukrán/ruszin, szlovák nemzetiségűeknek vallották magukat. Ezekről nincs megbízható adat.

Sokatmondó a GUPVI 1947 februári kimutatása is az 1943-1946 között szabadon bocsátott és a nemzeti önkéntes katonai alakulatokba hazairányított hadifoglyokról: mások mellett 3 602 zsidó nemzetiségű foglyóból a nemzeti önkéntes katonai alakulatokba 1943-ban 54, 1944-ben 1158, 1945-ben 13

²⁵ VARGA 2006. 350–351.

²⁶ VARGA 2006. 364–365.

²⁷ VARGA 2006. 369.

²⁸ VARGA 2006. 371–373.

²⁹ VARGA 2006. 404–405.

főt soroztak be (összesen: 1225 fő). Szabadon engedtek 1945-ben 1703, 1946-ban 674 főt.³⁰

Sz. Kruglov, a Szovjetunió belügyminisztere 1947. május 23-án átíratot intézett A. Ja. Visinszkijnek, a SZU Külügyminiszterhelyettesének, a „*nemzetiségre nézve magyar, de nem magyar állampolgárságú hadifogoly és internált (16 620 fő)*” és az „*egyéb nemzetiségű magyar állampolgárságú hadifoglyok és internáltak (8 811 fő)*” hazaszállítása ügyében. Az előbbi csoportban nemzetiségre nézve 3 703 csehszlovák állampolgárságú magyart tartanak nyilván, az utóbbi csoportban 1 873 fő zsidónak vallotta magát.³¹ A kérdés az volt, hogyha a nemzetiség nem azonos az állampolgársággal – és fordítva –, akkor melyik országba szervezzék meg a foglyok hazaküldését.

A Szovjetunió Belügyminisztériuma Hadifogoly és Internáltügyi Főparancsnokságának (GUPVI) 1950. január 1-jei kimutatásában³² összesen 4 552 zsidó nemzetiségű szerepel (állampolgárság megjelölése nélkül), akiket a lágerrabságból felszabadítottak, így 1945-ben 1 703, 1946-ban 674, 1947-ben 911, 1948-ban 1 260, 1949-ben 4 főt, a munkatáborokból a foglyok által megadott címre, országba hazaszállítottak.

Sajnos nem jelölték meg a célországokat, ezért nem tudhatjuk, hogy ebből a kontingensből hány százalékot tesz ki a kárpátaljai származású zsidó. Azonban a jegyzékben 5 017 „kárpátaljai ukránt” tüntettek fel (feltehetően ők a kárpátaljai internált magyarok, németek és zsidók), akik közül 1945-ben 4 427, 1946-ban pedig 590 tért haza.

A közreadott levéltári iratcsomókat átvizsgálva az a meggyőződésem, hogy azoknak a zsidóknak talán még az aktájuk sem publikus, akiket politikai okokból visszatartottak, az MVD különleges táboraiban, illetve a GULAG-lágerekben kémkedés, szovjetellenesség vádjával elítéltként, határsértő menekültként őriztek. Az ő sorsuk felderítése a jövő kutatóira vár.

Egyéni sorsok: zsidó származású foglyok a GULÁG táboraiban

Az ukrán történészek sokáig azokról a zsidó, ukrán, ruszin, és magyar fiatalok további életsorsáról sem közöltek tényfeltáró dolgozatokat, akik 1939–1941-ben illegálisan lépték át a szovjet határt a Kárpátokban, és az elsők között estek megtorlások áldozataivá szovjet földön. Velük szemben a határsértőkre vonatkozó szovjet törvényt alkalmazták és három év munkatáborra ítélték őket: az „áttelepültek szá-

³⁰ VARGA 2006. 421.

³¹ VARGA 2006. 435.

³² VARGA 2006. 466–467.

ma megközelíti az 5 ezret, így került a sztálini-berijai táborokba több ezer kárpátaljai”.³³ Ezekből a dokumentumokból kiolvasható, hogy a sztálini vezetés részéről feloldhatatlan bizalmatlanság övezte a külföldi származású zsidókat is. Erre a jelenségre felhívja a figyelmünket Prekup Anikó is, aki szerint a zsidó menekülteket „...a cionizmus mellett kémkedéssel és a nemzetközi zsidóburzsoáival való együttműködéssel vádoltak. Nehéz lenne megbecsülni, hány zsidó állampolgár esett áldozatul a sztálini korszak tisztogatásainak, s hányan kerültek az „osztályharc fokozatos éleződését» hangoztató politika hatására a Gulag táborába.”³⁴

A *Rehabilitált Történelem* c. dokumentumgyűjtemény első kötetében rögzített 8200 áldozat közül 614 zsidó származású személy nevét, adatait gyűjtöttem ki, ebből 108 nő,³⁵ akik a Szovjetunóba 1938–1941 között a Kárpátokon keresztül átszöktek, akiket 1941–1943 között elítéltek és különböző lágerekben szenvedtek, majd végül 1956–1997 között rehabilitáltak. További sorsuk ismeretlen.

A megtorlásban részesültek között feltűnően sok az anyaországi (főleg budapesti), felvidéki stb. Az utóbbi régióból például koncepciós per áldozata lett három Nagyvárad könyékéről származó zsidó asszony, köztük a pártonkívüli, írástudó, háztartásbeli Faerstein Piroskát (1919) és Novak-Rozenblat Irént (1909) is kémkedés vádjával, egyidőben, 1942. szeptember 5-én 8 évre ítélték, majd 1991-ben rehabilitáltak. Az 5 évre elítélt 31 zsidó nő szigorított börtönlágerben töltötte le büntetését. A 3 évre elítélt 74 zsidót a hatályos USZSZK BTK 80. cikkelye értelmében, és az NKVD kihallgatási jegyzőkönyvei alapján az *NKVD Különleges Tanácsa* határsértőként ítélte el. Előfordult olyan eset is, hogy a nevezett Trojka egy személy ügyében kétszer hozott bírósági ítéletet. Például a zsidó családból származó Brener Berta (1910) nagyvárad lakost először 1942. szeptember 9-én 3 évre, majd 1943. január 9-én újra 3 évre ítélték el, majd 1991-ben rehabilitáltak.

A „trojka” által elítélt sok száz nőnek a sorsa ismeretlen, köztük Adler Ellée (Alsószlata, 1918) is, aki nemzetisége szerint zsidó, alacsony iskolai végzettséggel rendelkezett, pártonkívüli volt. A papírgyári munkásnőt a magyar-szovjet határ illegális átlépéséért magyar és német kémnek nyilvánították. A szovjet NKVD különintézkedésének határozata alapján 1941. április 7-én, az USZSZK BTK 80. cikkelye értelmében: a szovjet határ illegális átlépéséért ítélték el és az NKVD haláltáborába került. Sorsa ismeretlen. 1991-ben rehabilitálták³⁶.

Az 1939–1943 között a Szovjetunióba átszökött, majd kényszermunkára ítélt pár száz zsidó nevét felfedeztem az *Ukrajna Emlékkönyvének* Kárpátaljai

³³ Корсун–Пагіря 2011.; Довганич 1995.

³⁴ ПРЕКУП 1997. 279.

³⁵ ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА–КОРСУН 2003.

³⁶ ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА–КОРСУН 2003. 153.

ra vonatkozó első kötetében.³⁷ Sorsukat követve, lapjain név szerint vannak feltüntetve azok a javítómunkatáborokba került zsidók is, akik 1942-ben a szovjet kormány amnesztiájában részesültek és lehetőséget kaptak, hogy önként beálljanak az orenburgi területi Buzulukban, a Szovjetunióban alakult 1. Csehszlovák Hadtest katonái közé. Az esetek többségében – a szlávnyelven beszélők előnyben részesültek – teljesítették kívánságukat. Valamennyien harcban estek el Ukrajna, Lengyelország, Szlovákia és Csehország frontjain. Einczig József, szovjet fogságba esett munkaszolgálatos, majd cseh légiós visszaemlékezése szerint: „Az Oroszországban szerveződő csehszlovák fegyveres erő legalább 60 százaléka túlélő zsidókból állt.”³⁸ Egy másik állítás szerint: „A csehszlovák hadsereggel érkezőkkel együtt a csehországi összeírás során 1947-ben összesen mintegy 10 ezer kárpátaljai zsidót vettek száma.”³⁹ Csehországba mentek és ott telepedtek le.

A Romániából, Erdélyből, Felvidékről és más országból származó, csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező, a szláv nyelvet nem beszélő, 5-10-15 évre elítélt zsidók a sorozóbizottságig sem jutottak el, őket a Gulag-táborokban visszatartották; a továbbiakban az ő sorsuk is ismeretlen.

A GULAG-táborok „határsértő” túlélőinek hazatérését jóval a II. világháború befejezése után, 1946–1947 között tették lehetővé. Akire a munkatáborban szovjetellenes agitációt és propaganda tevékenységet bizonyítottak rá, azt 1949–1954 között engedték haza⁴⁰, vagy örökre ott maradt, száműzetésben halt meg.

Hat évet raboskodott Wieder Ernő⁴¹ – Cvi, apja Gyula (Munkács, 1922.)⁴² – ilyen végkifejletre ő sem gondolt, amikor eltervezte illegális átszökését a Szovjetunióba: azon kevesek közé tartozott, akiknek sikerült túlélnie Sztálin embertelen táborát is: „Fiatal voltam, valahogy kibírtam, és hazajöttem. 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. [...] A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne. Aztán megtudtam, hogy anyu és apu elpusztult Auschwitzban. [...] A testvéreim közül nem volt Munkácson senki, és nem is tudtam róluk semmit.”⁴³

A politikai rehabilitálást kérő személyek között első volt az ungvári Stern Zoltán, akinek a rehabilitációs papírját a lvovi/lembergi területi bíróság 1962-ben ál-

³⁷ KERECANIN és mások 1997.

³⁸ STARK 2010. 193.

³⁹ STARK 2010. 193.

⁴⁰ КОРСУН–ПАГІРЯ 2011. 19.

⁴¹ Wieder Ernőt az NKVD Különleges Tanácsa 1941. március 29-én 3 évre elítélte, a munkatáborból 1947-ben szabadult. 1969-ben rehabilitálták. Lásd: ДОВГАНІЧ–ХЛАНТА–КОРСУН 2003. 233.

⁴² WIEDER <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (2015. 01. 16.)

⁴³ WIEDER <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (2015. 01. 16.)

lította ki. Meghurcolt életében fontos mérföldkőnek számító eseményről, a maga és sorstársai nevében, a következő vallomást tette: „Annak köszönhetően, hogy a huszadik kongresszus elítélte Sztálin személyi kultuszát, 1962 októberében rehabilitáltak [...] a szovjet határ átlépése nem volt bűncselekmény.”⁴⁴

Sztálin 1953. március 5-i halála nem volt számomra olyan nagy csapás, mint a szovjet emberek többségének. [...] Tisztában voltam azzal, hogy Sztálinnak tudnia kellett arról, mi történik az országban, az ő áldása nélkül mindez nem történhetett volna meg. Ráéreztem erre, és Hruscsovnak a huszadik pártkongresszuson mondott beszéde tovább erősítette meggyőződésemet a sztálini rendszer bűnösségében. [...] Én ezt a saját életemben tapasztaltam meg. Mindaddig, amíg el nem kerültem a Szovjetunióba, nem tudtam elképzelni, mi zajlik ott. Moljakra [Kolima] érkezésem előtt ezerötszáz vagy ezerhatszáz lágerlakót lőttek ott le. Rengeteg ember halt meg. [...] Persze, az emberek tudtak bizonyos dolgokról, de sok mindent nem tudtak, sok mindent pedig nem akartak észrevenni.”⁴⁵

Antiszemita hisztéria gerjesztés és zsidóüldözés a Szovjetunióban

A kárpátaljai zsidóság történetével foglalkozó Lusztig Károly publicista az alább idézett írásában nyíltan kimondja, „hogy a szovjet zsidóknak is a krími tatárok, a csecsenek, ingusok és a többi meghurcolt nép sorsát szánták. Ezt a célt szolgálta a zsidó orvosok úgynevezett ügye (1952 vége, 1953 eleje), amelyet féktelen uszító kampány kísért. Csak Sztálin halála gátolta meg a terv végrehajtását.”⁴⁶

A 40-es évek elején a náci zsidóüldözés elől nyugatra emigrált, és a második világháború befejeztével Angliából és más országokból a Szovjetunióba, történetesen Kárpátaljára hazatérő zsidókat „általános idegengyűlölet” övezte, akiket „burzoá ügynököknek” bélyegeztek, közülük többeket „a szovjetellenes agitációért és propagandáért” tartóztattak le és koncepciós perek folytán ítélték el 10-20 évre.

Sándor László *Három ország polgára voltam* című visszaemlékezésének 106. oldalán nyíltan leírja, hogy 1947-ben Ungváron miként „idézte be” őt Szotnyikov százados, az NKVD (Narodnij Komitet Vnutrennyih Gyel – Belügyi Népbizottság) főmunkatársa, aki arra akarta rávenni, hogy nyújtson segítséget a Szovjetunió kárpátaljai ellenségeinek a leleplezésében, a környezetében lévő személyek, köztük Rotman Miklós, Olekszandr Ginyevszkij újságírók és mások megfigyelésében. Mint írja: „Meg voltam döbbenve. Csupa olyan emberekről volt szó, akik

⁴⁴ Stern Zoltán 1940-ben szökött át a Szovjetunióba az akkor Magyarországhoz tartozó Kárpátaljáról. A határról egyenesen börtönbe, majd a Gulágra vitték, ahol 7 évet töltött.

⁴⁵ STERN <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-rehabilitacios-igazolasa> (2015. 01. 16.)

⁴⁶ LUSZTIG 1992. 10.

nek megbízhatóságához nem fért kétség. Egyébként az általa felsorolt személyek kivétel nélkül zsidók voltak... Ezt nem vállaltam.⁴⁷ Sándor László a későbbiekben a zaklatások elől családjával Magyarországra költözött.

A fentebb idézett Kiss Ágnes családtörténeti visszaemlékezéséből szintén megtudjuk, hogy ungvári édesapja, Kiss László, a négykötetes ungvári költő, a jó tollú újságíró azért hagyta el családjával Kárpátalját, mert az NKVD egyik helyi tisztje arra kényszerítette, hogy zsidó barátainak mindennapi cselekedeteiről, kapcsolatairól folyamatos jelentéseket tegyen. Mint írja: „Miután a háborút követően a régió a Szovjetunió része lett, az NKVD [a KGB elődje – K.Á.] kísérletet tett Apu beszerzésére. Jött éjszaka a fekete autó, érkezés a csehek által épített Narodna Rada épületébe, indult a kihallgatás. A kihallgatást vezető személy előtt vastag dosszié, ő maga félhomályban, csak Aput világította meg egy erős fényű lámpa. A dosszié lapozgatása közben elhangzott a kérdés: Mit tud, mondjuk Ivan Ivanovicsról. Apu válasza: Itt és itt lakik, van három gyereke, felesége, itt és itt dolgozik. Mire a kihallgató: Ezt tudjuk. De úgy (nyomatékosan) mit tud róla. A válasz: Semmit. Na amikor ez többször játszódott le, akkor született meg a döntés az áttelepülésről. No meg természetesen az újságírás sem azt jelentette ekkor, amit korábban.”⁴⁸

A náci koncentrációs táborból hazatért, beregszászi Mermelstein Ernő – egyik zsidó barátja feljelentése következtében – egy vicc elmesélése miatt húsz évet kapott. A Jutkovics-családdal szemben is „kollektív büntetést” alkalmaztak, amiért Jutkovics Mária és Jutkovics Mór öccse tényleges katonai szolgálatot teljesített Kelet-Németországban, ahonnan megszökött. Ennek a családnak a zsidók tömeges elpusztítása idején sikerült elrejtőznie. A hitleri táborokat a család tagjai elkerülték, a sztálini táborokat azonban nem.

A vallásos zsidók üldözése

Néhány szót szeretnék szólni azokról a vallásos zsidókról, akik a német koncentrációs táborokból visszatértek. A vallási vezetők 1944–1955 között újra elindították a hitközségi életet. Azonban a helyreállított zsinagógákra és imaházakra a helyi hatóságok szemet vetettek, s kezdeményezték azok bezárását, államosítását.

A munkácsi Hochman Tibor visszaemlékezése szerint a szovjethatalom hadjáratot indított Kárpátalján a vallás ellen. Elkezdték bezárni a templomokat, és nem voltak tekintettel sem vallásra, sem felekezetre. A hívőkre meg majdhogynem úgy tekintettek, mint a bűnözőkre szokás.

⁴⁷ SÁNDOR 2009. 106.

⁴⁸ KISS 2021. kézirat.

Az elkobzott nagy zsinagógák közül az ungváriiban hangversenytermet, a beregszásziban raktárt, majd művelődési központot, a nagyszőlősiiben edzőtermet, a munkácsiban kereskedelmi egységet alakítottak ki. A kultikus épületeket más településeken is egyéb célokra sajátították ki (vagy lebontották), a zsidó temetők többségét pedig egyszerűen ledózerolták.⁴⁹ Az úgynevezett „burzsoá nacionalista tevékenységet folytató” hitközségeket (Radvánc, Tiszaújlak, Visk, Kőrösmező stb.) bezárták, újra jegyzésüket megtagadták, az itteni rabbik működési engedélyét bevonták.

A hitközségek ellenálló vezetőivel szemben koncepciós pereket fabrikáltak, szovjetellenes tevékenységgel vádolták meg őket, többen a GULAG-lágerekbe kerültek. Adler Heiskel Kahan, munkácsi rabbi ellen bünyügyi eljárást indítottak, azonban nem tudták elfogni, mert közösségének tagjai bújtatták. Bergida Ignácot, az ungvári hitközség titkárát 1948-ban hamis vádakkal letartóztatták, majd – hogy ne akadályozza az ungvári nagy zsinagóga államosítását – szovjetellenes tevékenységért 25 évre elítélték. 1951-ben rokkantan, súlyos betegen szabadult, néhány hétre rá meg is halt.

A beregszászi Ortutay Jenő (1889–1950.12.24.) görögkatolikus főesperes, szentszéki tanácsos, magyar országgyűlési képviselő, példáulul (Komiföld) együtt raboskodott egy Spira nevű munkácsi rabbiával Ábeszben. A Gulágot megjárt Ortutay főesperes fia, Dr. Ortutay Elemér emlékiratában említést tesz a munkácsi rabbiról: „1955-ben, kiszabadulása után az USA-ba vándorolt és a rádión keresztül, magyar nyelvű sorozatos beszámolót tartott lágeri élményeiről. Nagy műveltségű, őszinte, magyar érzületű ember és jó pap volt. Őt is 25 évre ítélték. A Vorkuta melletti Ábeszben töltötte büntetését. Egyike volt azon raboknak, akik édesapámat karácsony szentestéjén utolsó útjára elkísérték.”⁵⁰ Lánya, Ortutay Mária is megerősíti, hogy „Spira, a híres munkácsi rabbi volt a fogolytárs, aki abban a lágerben raboskodott. Ő mondta el nagyapám fölött az utolsó imát, zsidó szertartás szerint.”⁵¹ Mint ismeretes, a főesperes 61 évesen az Ábesz-lágerben, haladoklása előtt tudatában volt annak, hogy az ott fogságban lévő keresztény papok közül már senki sem élt, így az volt végső akarata, hogy a munkácsi rabbi temesse el. A rabbi a megtisztelő felkérésnek eleget tett.

Ortutay Jenő fiát, dr. Ortutay Elemért (1916–1997), az ungvári görögkatolikus papi szeminárium tanárát, 1949-ben szintén 25 év kényszermunkára ítélték. Visszaemlékezésében többek között leírja, hogyan mentette meg a vorkutai láger büntetőcellájában a szenvedéstől az öngyilkosságot fontolgató, zsidó nemzetiségű ember életét; közösen imádkoztak, és végül az értelmetlen halál he-

⁴⁹ Lásd bővebben: DUPKA 2015.

⁵⁰ ORTUTAY 1993.

⁵¹ ORTUTAY 1993. *Kárpátaljai Hirmondó*, 4/11.

lyett mégis az életet választotta. Dr. Ortutay Elemér is szénbányászként és építőmunkásként végzett rabszolgamunkát. 1956-ban szabadult, útközben felkereste Ábeszben édesapja sírját, imával búcsúzott el tőle, és egy marék földet hozott haza édesanyjának.

Az utolsó zsidó mohikánok Kárpátalján

A Brezsnyev-korszak ideológiai-politikai sajtókiadványaiban szintén kimutatható a hol nyílt, hol burkolt antiszemita propaganda, amely fokozta Kárpátalján is a zsidók kitelepülési szándékát.

Az izraelita hitélet szabad gyakorlása csak a rendszerváltás után vált lehetővé. A néhány visszakapott zsinagógában, imaházban (beregszászi, huszti, munkácsi, nagyszőlősi, ungvári ortodox zsidó hitközségekben) elindult a vallási élet. Ujjászervezték a zsidó vallási, anyanyelvi és kulturális hagyományokat felvállaló civil szervezeteket, alapítványokat (a „Heszed Spira” Kárpátaljai Alapítvány, a Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesülete (Ungvár, elnök: Huber Béla), a beregszászi Shalom Alapítvány Civilszervezet⁵²).

Az ungvári zsidó közösségben több, mint öt éve szolgál a lubavicsi rabbi, Menáchem Mendel Wilhelm, aki a kárpátaljai izrealitákkal is jó kapcsolatot épített ki, és akinek hatására egyre többen szeretnének a zsidóság igazi örökségéhez csatlakozni és visszatérni a gyökereikhez.⁵³

A statisztika lesújtó képet mutat a legnagyobb népirtást elsenvedő kárpátaljai zsidóságról.⁵⁴ Míg 1941-ben 78 272, a náci vészhelyzet után 1946-ban 6 998 a számuk; a szovjet megtorlás következtében 1989-ig 2639 főt regisztráltak, a rendszerváltást követő 20 év elteltével, az első ukrán népszámlálás szerint 2001-ben 565 zsidó származású lakos tartózkodott Kárpátalján.

⁵² Honlapja: <http://www.shalom.org.ua/H-index.html> (Letöltés: 2015. 01. 16.)

⁵³ Lásd: Adomány Kárpátaljára – Az ungvári rabbi is bekapcsolódott a Karitatív Tanács munkájába. <http://zsido.com/karpatalja/> (Letöltés: 2016. 05. 02.)

⁵⁴ Lásd: Magyar támogatással készült holokauszt-emlékművet avattak Kárpátalján. http://kmmi.org.ua/news?menu_id=2&ar_id=1054 (Letöltés: 2015. 01. 16.), továbbá: Kovács <http://www.hetilap.karpatinfo.net/hetilap/belfold/felavattak-holokauszt-aldozatainak-beregszaszi-emlekmuvet> (Letöltés: 2015. 01. 16.)

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Levéltári források

Szolyvai Emlékparkbizottság archívuma (SZEB, Ungvár)

Gyűjtemények, saját gyűjtés

KISS Ágnes 2021: *Apám történeteiből*. Kézirat. DUPKA György irattára.

VARGA Éva Mária (főszerk.) 2006: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva-Budapest, ROSSZPEN-MKTTK.

ДОВГАНИЧ, О. Д. (szerk.) 2007: *Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів „Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр. ХХ століття”*. Ужгород, «Карпати».

КОРСУН, О. М. (szerk.) 2012: *“Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1945 рр.”* Архівні документи і матеріали. Упорядник: О. М. КОРСУН. Редакційна колегія: З.М. КІЗМАН, Ю.Ю. ДУПКО, А.М. ФУКС. Ужгород, «Карпати».

КОРСУН О. М.–ПАГІРЯ, О. М. (szerk.) 2011: *Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і БУЗУЛУК до рідних Карпат. 1939–1949*. Архівні документи і матеріали. Ужгород, «Карпати».

Publikált források

GALPERT Ernő visszaemlékezése. <http://www.centropa.org/hu/biography/galpert-erno> (Letöltés: 2015.01.16.)

ORTUTAY Elemér 1993: *„...Holnap is felkel a nap.” Emlékeim*. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó.

SÁNDOR László 2009: *Három ország polgára voltam. Egy évszázadnyi élet emlékei, 1909–1993*. Madách-Posonium.

SINGER Herman visszaemlékezése. <http://www.centropa.org/hu/biography/singer-hermann> (Letöltés: 2015.01.16.)

STERN Zoltán rehabilitációs igazolása. <http://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-rehabilitacios-igazolasa> (2015.01.16.)

WIEDER Ernő visszaemlékezése. <http://www.centropa.org/hu/biography/wieder-erno> (Letöltés: 2015.01.16.)

Feldolgozások

Adomány Kárpátaljára. <http://zsido.com/karpatalja/> (Letöltés: 2016.05.02.)

ДОВГАНИЧ, О. Д. 1995: *Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі*. Історико-краєзнавчі статті і нариси. Ужгород, «Патент».

- ДОВГАНИЧ, О. Д.–ХЛАНТА, О.В. –КОРСУН, О.М. (szerk.) 2003: *Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша.* ВАТ Видавництво „Закарпаття”.
- ДУРКА György–KORSZUN, Alekszej 1997: *A „malenykij robot” dokumentumokban.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- ДУРКА György 2015: *„Ne ítéljetez el...! Zsidó népiertás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében (1938–1991).* Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó.
- КЕРЕCSАNIN, Vaszil Mihajlovics és mások, szerk. 1997: *Ukrajna Emlékkönyve. Kárpátontúli terület. 1.* Ungvár, Kárpáti Kiadó.
- КOVÁCS Elemér: *Felavatták a holokauszt áldozatainak beregszászi emlékművét.* <http://www.hetilap.karpatinfo.net/hetilap/belfold/felavattak-holokauszt-aldozatainak-beregszaszi-emlekmuvet> (Letöltés: 2015.01.16.)
- LUSZTIG Károly 1992: A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidók tragédiája. *Kárpátalja* (Miskolc–Ungvár), június/10.
- Magyar támogatással készült holokauszt-emlékművet avattak Kárpátalján.* http://kmmi.org.ua/news?menu_id=2&ar_id=1054 (Letöltés: 2015.01.16.)
- ORTUTAY Mária 2010: Utolsó kívánsága mégis teljesült. *Kárpáti Hírmondó*, 4/11.
- PREKUP Anikó 1997: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Csokonai Kiadó.
- Shalom Alapítvány honlapja.* <http://www.shalom.org.ua/H-index.html> (Letöltés: 2015.01.16.)
- STARK Tamás 2010: Gettók és haláltáborok (1944). In: Fedinec Csilla - Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja: 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest, Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- VÁRADI-STERNBERG János 1991: Mementó. A nagyszőlősi zsidó közösség múltjából. *Kárpátalja* (Miskolc–Ungvár), május/10.

ILLUSZTRÁCIÓK

1. illusztráció: Zsidósors: Kárpátalján... beregszászi konferenciakötet borítója, 2014.
(Forrás: <http://mek.oszk.hu/13900/13963/13963.pdf>)

2. illusztráció: Dupka György monográfiájának borítója: „Ne ítéljétek el...!”, 2015.
(Forrás: <https://mek.oszk.hu/14300/14370/>)

3. illusztráció: Faragó Pál börtön fotója, 1940.decembere. NKVD-börtön.
(1911, ZVSZ, 698.)

4. illusztráció: Herskovic Arnold börtön fotója, 1940.május 11. NKVD-börtön.
(1911, ZVSZ, 696.)

5. illusztráció: Faragó Pálné börtön fotója, 1940 decembere.
NKVD-börtön (Archív másolat forrása: 1911, ZVSZ, 697.)

6. illusztráció: Herskovics Matild börtön fotója, 1940.május 11. 1939,
NKVD-börtön (Archív másolat forrása: 1911, ZVSZ, 696.)

7. illusztráció: Stern Zoltán ungvári lakos 7 évig raboskodott a GULAG lágereiben.
A fotó 1962-ben Ungváron készült.

(Forrás: <https://www.centropa.org/hu/photo/stern-zoltan-2>)

8. illusztráció: A 2014-es beregszászi emlékkonferencia résztvevőinek egy csoportja.

Balról jobbra, első sor: Halpert Matild (Ungvár) holokauszt túlélő;
id. Pocsai Vince (Beregvégardó) a malenkij robotos túlélő; Neupaver Ignác (Ungvár)
holokauszt túlélő; Dupka György, a KMMI igazgatója.

Balról jobbra, a második sor: ifj. Pocsai Vince Beregvégardó református lelkésze; Huber Béla; a
Kárpátaljai Magyar Zsidók Egyesületének (KMZSE) elnöke.

(Fuchs Andrea fotója 2014. április 16-án Beregszászban,
a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet bejárata előtt készült.)

9.. illusztráció: Raoul Wallenberg emléktábla avatása, akit a szovjet titkosszolgálat Budapestről Moszkvába hurcolt el és Lubjanka börtönben halt meg.
(Fuchs Andrea fotója, 2014.november 22-én a Szolyvai Emlékparkban készült.)

DUPKA, GYÖRGY

Historian, secretary, Szolyva Memorial Park Committee

**TRANSCARPATHIAN JEWS
WHO SURVIVED NAZI RETALIATION:
INDIVIDUAL DESTINIES IN SOVIET
PRISONER-OF-WAR CAMPS
AND LABOR CAMPS**

The starting point of my presentation is the Szolyvai Memorial Park, where, besides the names of 11,723,000 Hungarian and German, Ukrainian-Ruthenian victims, 738 Jewish people have been inscribed on approximately one hundred granite slabs.

In my presentation I am looking for the answer to how – by the No. 0036 decree of the military council of the 4th Ukrainian Front – mostly Hungarian Jews, experiencing the Holocaust and emergency, could be interned in the GUPVI and GULÁG camps in the company of Hungarians, Germans and Slavs, and how their individual fates changed.

Based on the archival data searched so far, I show that the Hungarian-speaking Jews also shared the fate of the deported Hungarians, and the Swabian Germans; they worked as slaves together with the Christians and died of weakening and epidemic diseases.

APÁK ÉS FIAIK A SZOVJET KÉNYSZERMUNKATÁBOROKBAN Vass Károly és Kelemen István emlékezése

Az 1944. októberi szovjet bevonulás, majd az ennek nyomán bekövetkezett romániai magyar nemzetiségű civil férfiak deportálása során számtalan esetben előfordult, hogy az édesapát és fiát egyszerre ejtették fogságba, és hurcolták el őket több hónapig, sőt évekig tartó nehéz kényszermunkára. A szovjet lágerekből szerencsésen hazakerült túlélőkkel készített beszélgetések alkalmával két ilyen esettel is találkoztam. Az interjúalanyok által elmondottak mélységesen megdöbbenettek.¹ Hiszen már azt sem könnyű feldolgozni, ha csupán az egyik családtagunktól – legyen az szülő, testvér, közeli hozzátartozó, esetleg jó barát – szakítanak el, hát amikor kényszerítő körülmények között egyszerre többüket ragadják el szeretteik köréből? Mindez – amint az a túlélők vallomásaiból is kiderül – lelkileg jóval nagyobb terhet jelentett az elhurcoltak és az otthon maradottak számára egyaránt. A helyzetet még inkább megnehezítette az a tény, hogy a családot sok esetben éppen a létbiztonságot nyújtó férfitagjaitól fosztották meg, teljesen kiszolgáltatva ezáltal a háborús viszonyok közepette magukra maradt asszonyokat, édesanyákat és a kiskorú gyermekeket. Eközben a szögesdrótok mögé került apa és fia sorsa gyakorlatilag eggyé vált, saját és egymás életéért küzdöttek, segítették, védelmezték egymást, ahogyan tudták, amíg fogva tartóik külön nem választották őket, s el nem váltak az útjaik. Ettől a pillanattól kedve már csak az ima erejében bíztak, hogy apa és fia egyaránt túléljék a lágerélet borzalmait – a sokszor elviselhetetlenné váló hideget, a silány étellemezést és a gyenge öltözetet, a kiszabott nehéz munkákat, a szénbányák világát, a betegségeket –, s mielőbb újra találkozhatnak egymással és az otthoniakkal. Mindezt figyelembe véve, ezért sem szokványos a tordai Vass Károly és a kolozsvári Kelemen István története, akiket édesapjukkal, Vass Mihálllyal és Kelemen Ferencsel együtt hurcoltak el 1944 októberében a szovjetek kényszermunkára. A négy férfi – akarva-akaratlanul – összefonódott sorsa megrázóan mutatja be a deportálásnak ezt a vetületét: az apák és fia-

¹ A kilencvenes évek elejétől a tanulmány szerzője számos interjút készített szovjet, illetve nyugati fogságot megjárt személyekkel, amelyek több kötetben is helyet kaptak.

ik közösen, illetve külön-külön is megélt drámáját. Elbeszélésükből elsősorban azokat a részeket, emlékeket emeltem ki, amelyek a fogság ezen jellegzetességeire, velejáróira vonatkoznak.

Az alig tizenkilenc évesen, 1925-ben, Tordán született Vass Károlyt² 1996 októberében ismertem meg az ótordai temető főbejáratánál elhelyezett második világháborús áldozatok tiszteletére felállított kopjafa leleplezése alkalmával szervezett megemlékezésen, amelyen ő maga is beszédet mondott a városból és környékéről elhurcoltak nevében.³ Ezt követően Tordán személyesen is felkerestem, hogy elmesélje az édesapjával, az akkor negyvenes éveiben járó Vass Mihályval átélt meghurcoltatásuk történetét.⁴ Az 1944 őszén Tordát és környékét megszálló szovjetek ugyanis az eddigi ismeretek szerint mintegy 700 magyar polgári személyt deportáltak a városból, ezzel gyakorlatilag megtizedelték a Kolozsvártól mintegy harminc kilométerre fekvő Aranyos menti település akkor 7300 főre tehető magyar ajkú lakosságát.

„Édesapámmal éppen a háztetőt javítottuk, amelyet korábban két aknatalálat ért, amikor lentről beszédet hallottunk. Egyszer csak valaki románul felkiáltott hozzánk: »Voi ce sunteți, români sau unguri?«⁵ Mire mi: »Unguri.«⁶ »Atunci hai jos«⁷ – mutattak apámra. Azután hozzám fordultak, és folytatták a kérdezősködést: »Tu cîți ani ai?«⁸ »Nouăsprezece«⁹ – válaszoltam. »Atunci hai și tu jos.«¹⁰ Mindkettőnket a római katolikus plébániára kísérték, ahol felvették az adatainkat, majd arra utasítottak, hogy az elraktározott rossz fegyvereket az ügyészség épületébe hordjuk. Miután ezt befejeztük, tovább várakoztunk. Kis idő múlva egy orosz tiszt jelent meg, és a román örök átadtak neki. Azzal vádoltak,

² Vass Károly adatlapjai, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai> (Letöltés: 2021. 09. 09.)

Eszerint Vass Károlyt „internáltként” tartották nyilván a szovjet hatóságok, és a fogolytábor helyszínéként az „1080. sz. zászlóalj, Cseljabinszki területe”, illetve a „257. sz. tábor” szerepel. Édesapja, Vass Mihály adatlapja nem szerepel az adatbázisban.

³ Néhai Patak József irányításával a Tordai Honvéd Hagyományörző Bizottság (THBB) 1996-ban kopjafát állított Tordán az ótordai temető főbejáratánál a második világháborús áldozatok emlékére. Ehhez 2014-be két gránittömböt helyeztek, amelyre feltüntették az eddig azonosított 216 tordai polgári áldozat nevét.

⁴ Papp Annamária interjúja Vass Károlyval, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁵ Maguk milyen nemzetiségűek, románok vagy magyarok? – románul.

⁶ Magyarok – románul.

⁷ Akkor gyere le – románul.

⁸ Te hány éves vagy? – románul.

⁹ Tizenkilenc – románul.

¹⁰ Akkor gyere le te is – románul.

hogy partizánok¹¹ vagyunk, s a háború alatt a magyar hadsereget segítettük¹² – idézte fel fogságba esésük pillanatát Vass Károly.

Ezt követően az 1944. október 10-én fogságba ejtett embereket kivitték a tordai vasútállomásra, és marhavagonokba zsúfolva a brassói gyűjtőlágerbe¹³ szállították. Itt körülbelül hat nap múlva ismét bevagónirozták őket, és a szerelvényt Focșani¹⁴ felé indították. Mivel a vonat nagyon lassan haladt Predeal¹⁵ irányába, Vass Károlyban felmerült a szökés gondolata, ám édesapja hallani sem akart erről. Vass Mihály bízott abban, hogy fogva tartóik betartják a szavukat, Ploiești-ben¹⁶ igazolványt adnak nekik, és hazajöhetnek. Sajnos, azonban mindez hiú ábrándnak bizonyult. Miután még egy ideig a focșani-i gyűjtőlágerben tartották fogva őket, október 25-e körül ismét bevagónirozták az embereket, és elindították a szerelvényt a Szovjetunió felé. Csernovic, Kijev, Moszkva, Kujbisev és Cseljabinszk érintésével november 28-án Magnyitogorszkba¹⁷ érkeztek.

„Nagyon hideg volt. [...] Első nap csak kenyeret adtak, de én még ehhez sem jutottam hozzá, ugyanis a kenyeret nem szeletelték fel. Kifelé jövet a konyhából mindenkinek a keze a kenyéren volt, nehogy hoppon maradjon, mint én. Bámészködés közben észrevettem, hogy egy jól megtermett német többször is a csoportok közé nyomul. Ilyenkor hatalmas mancsa mindig tele volt kenyérrrel, köpenyének zsebe pedig egyre jobban dagadt. Amikor újabb öt ember jelent meg, a német ugyanígy járt el. Erre én gyorsan közéjük bújtam, és ártatlan pofával kiloptam a német zsebéből a kenyeret, majd a barakkba osontam, s a zsákmányt elosztottam édesapámmal. Első nap így sikerült kissé csillapítanunk az éhségünket¹⁸ – mesélte Vass Károly.

¹¹ Kolozsvárról és Tordáról, illetve környékükről a szovjetek egyebek mellett azzal az ürüggyel hurcolták el az embereket, hogy partizánvétekenységet folytatnak, azaz a háború alatt, illetve a visszavonuláskor a magyar hadsereget segítették. Több túlélő, mint például a Kolozsvárról elhurcolt Kiss Jenő erdélyi magyar író, költő, műfordító szerint a román fél szándékosan tájékoztatta félre a bevonuló szovjeteket. Ld. még: KISS 1992. 212.

¹² Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

¹³ A romániai városban az egyik legnagyobb gyűjtő- és tranzitláger működött 1944-ben. Ide szállították a kolozsvári és a tordai civil foglyok zömét is. Az embereket innen a dél-romániai Focșani-ba irányították, majd tovább a szovjetunióbeli lágerekbe.

¹⁴ Város Romániában, Havasalföldön, a mai Vrancea megye székhelye. A város déli részén működött 1944 és 1947 között a romániai legnagyobb, szovjet ellenőrzés alatt álló 761. számú gyűjtő-, elosztó- és tranzitláger, ahol folyamatosan több ezer embert tartottak fogva embertelen körülmények között.

¹⁵ Város Brassó megyében, amely Brassótól 25 kilométerre helyezkedik el a Tömösi-szorosban.

¹⁶ Romániai város Prahova megyében, Bukarestől hatvan kilométerre.

¹⁷ Város Oroszországban a cseljabinszki területen, az Ural hegység déli részén, az Ural folyó mentén.

¹⁸ Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

Magnyitogorszkban apa és fia még együtt küzdöttek a túlélésért, ám 1945 márciusában bekövetkezett az a pillanat, amikor elszakították őket egymástól. Vass Mihályt több száz beteg fogollyal az ukrajnai Nyikolajevbe¹⁹ irányították. Ettől a pillanattól kezdve a hazatérésig a két férfi, apa és fia többé semmit nem tudtak egymásról. Vass Károly otthon szerzett tudomást arról, hogy édesapja 1945 augusztusában, mintegy kilenc hónapig tartó fogság után került haza, rettenetes fizikai állapotban, csontra-bőrre fogyva.

Édesapja elszállítása után Vass Károlynak immár egyedül kellett megküzdenie a túlélésért. Egy ideig az Urál folyó feletti híd kiszélesítésénél dolgozott, majd 1946 februárjában két társával együtt egy sörgyárba osztották be őket, ahol az adott viszonyokhoz képest kicsivel jobb dolguk volt, és a sörtől kicsit felerősödtek. Noha a gyár igazgatója mindent megtett annak érdekében, hogy továbbra is ott tartsa őket, mivel elégedett volt a munkájukkal, június elején a Cseljabinszk és Szverdlovszk közti Kopejszk²⁰ nevű bányavárosba szállították a társával, ahol a szénbányákba osztották be dolgozni.

„Az első félév borzasztó volt. A vitaminhiány következtében a megsértett testrészeken a sebek nem gyógyultak. Annyira legyengültem, hogy egyik nap nem tudtam munkába menni. Alig másfél óra múlva az orosz őr már jött is utánam, és büntetésből a kárceerbe²¹ zártak. Arra kértem az őrt, engedje, hogy a vécére mehessek. Az udvaron megláttam a lágerparancsnokot, és mondtam az őrnek, legyen szíves, hagyja, hogy beszéljek a parancsnokkal. Nem volt kifogása ellene. Elpanaszoltam a parancsnoknak, hogy mi történt. Bekísért a barakkba, ahol levetkőztem. A lábam, a derekam tele volt sebekkel. »Te így dolgoztál?« – csodálkozott. Azonnal az orvoshoz küldött, és alaposan megvizsgáltatott. A nővérek alig tudtak néhány csepp vért kipréselni belőlem. A lágerparancsnok egy ideig felmentett a munka alól²² – mesélte az interjúalany.

Vass Károly a fogság alatt többször került életveszélybe, de szerencsére minden esetben meggyógyult, mint azt a következő történet is tanúsítja. „Egyik alkalommal észrevettem, hogy pára gomolyog ki a konyha ablakán. Benéztem, és mivel semmi mozgást nem láttam, bemásztam az ablakon. Tekintetem egyből a tiszteknek főzött árpakásával teli hordókon akadt meg. Nem tétováztam sokáig, és a zsebeimet gyorsan megtömtem kásával. A barakkban jól beabáltunk. Másnap azonban rosszul éreztem. Társaim észrevették, hogy az arcom és a szemem kezd besárgulni. Az orvos sárgaságot állapított meg. Néhány nap múlva azonban kiderült, hogy csak kisebb gyomorbántalomról van szó, amit az árpakása okozott.

¹⁹ Város Ukrajnában, a hasonló nevű közigazgatási egység központja.

²⁰ Város Oroszországban, a Cseljabinszki területen.

²¹ Koporsó nagyságú, szűk szigorított deszkazárka, ahova büntetésből helyezték el a foglyokat.

²² Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

Két napig koplaltattak. Amikor az orvosok néhány nap múlva látták, hogy semmi bajom, kiküldtek dolgozni.²³

A hideg és az élelmiszerhiány miatt nagyon sokan meghaltak Vass Károly társai közül. Akik a téli hónapokat átérték, azok szerencséseknek mondhatták magukat. Reggelente az első dolguk az volt, hogy megnézzék, kik nem mozdulnak. A halottakról gyorsan leszedték a ruhákat, és a szerzett „zsákmányt” azonnal magukra öltötték. „Sokszor mínusz ötven fokra is lesüllyedt a higanyszála, az arcunk megfagyott, pedig jól a fejünkbe húztuk a sapkát. Nem egyszer, az oroszok hóval dörzsölték be az arcunkat és az orrunkat, próbáltak segíteni rajtunk... Akik nem voltak eléggé edzettek, nem bírták ki, s mind elpusztultak. A nagy hideg miatt a halottakat csak később temettük el. Amint alábbhagyott kicsit a hideg, odatettek hatalmas tömegsírokat ásni. Eleinte csak gödröket, később már három méter széles, húsz méter hosszú sáncokat ástunk. Ahogy márciusban az idő felmelegedett, következett a nagy temetés”²⁴ – emlékezett Vass Károly.

Vass Károly minden lehetőséget megragadott, amely esélyt nyújtott a túlélésre, így például munkába menet és jövet tekintete állandóan „a földhöz tapadt”, és szorgalmasan összeszedegette az eldobott csikkeket, a mahorka ugyanis valutának számított a lágerben. A szenvedélyes dohányzók ötcsipetnyi mahorkáért a kenyéradagjukról is képesek voltak lemondani. A tavasz beálltával pedig csalánt, labodát vágtak össze, kis levet töltöttek rá, így próbálták pótolni a gyenge táplálkozás miatt bekövetkezett vitaminhiányt.

A szabadulás lehetősége csupán 1949-ben nyílt meg Vass Károly számára. A lágert irányító parancsnokok 1949. szeptember 30-án felszólították a foglyokat, hogy másnap senki se menjen ki dolgozni, mert gyűlést tartanak. Tudomásukra hozták, hogy készülődjenek, mert hazamennek. Ezúttal valóban hazafelé indították őket, és a máramarosszigeti²⁵ elosztó lágerben átadták őket a román hatóságoknak.²⁶ Vass Károly innen a hátralevő utat a Cseljabinszkban ötezer rubelért vásárolt²⁷ motorkerékpárjával tette meg Tordára. „A sok nélkülözés, megpróbál-

²³ Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

²⁴ Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

²⁵ Hazafelé jövet a foglyokat a focsani-i vagy a máramarosszigeti elosztó légereken keresztül adták át a román hatóságnak. A Nagybányától 53 kilométerre, a jelenleg Ukrajnával országhatárt képező Tisza déli, bal partján fekvő Máramarosszigeten a szovjetek 1944 őszén hozták létre a lágert, miután a Vörös Hadsereg 1944. október 17-én megszállta a várost. Központja a Mária Terézia korában épült kaszárnya volt.

²⁶ A Szovjetunióba elhurcoltak adatbázisában szereplő adatlap szerint a távozás, azaz a szabadulás időpontja: 1949. október 18-a.

²⁷ Egy idő után a foglyok fizetést kaptak a munkájukért.

tatás ellenére soha nem veszítettem el a reményt. Mindig bíztam abban, hogy egyszer hazatérek²⁸ – vallotta Vass Károly.

A fogság ideje alatt 1947 januárjában emlékezetes módon jutott el hozzá egy néhány soros üzenet az otthoniaktól. „Éppen váltásból jöttem fel. Az ör durván megragadott, és a lágerparancsnok irodájába cipelt. »Mikor írt haza levelet?« – kérdezte idegesen. »Nem írtam« – válaszoltam. Az NKVD-s²⁹ tiszt felelt, mint egy legyet, aztán folytatta a vallatást. »Akkor honnan tudják, hogy itt vagy?« – gyötört; »Nem tudom. Miért nem hagynak békén?« – mondtam. »Levél érkezett a nevedre. Kitől tudhatták meg a címedet, ha nem tőled?« – jött a felelet. »Fogalmam sincs, miről van szó. Olvassák el a levelet, és nézzék meg, mit tartalmaz« – válaszoltam. A lágerparancsnok helyettes ekkor olvasni kezdte a levelet: »Drága Kari! Prokop bácsi felkeresett, és elmondta, hogy élsz, dolgozol, s jól érzed magad.« Így szereztem tudomást arról, hogy Prokop, a lágerparancsnok helyettes, aki 1947 novemberében hazakerült Kolozsvárra, felkereste édesanyámat, és leadta a láger pontos címét.³⁰

Vass Károly sorsa Kopejszkben fonódott össze az 1926-ban született, Kolozsvárról alig tizennyolc évesen elhurcolt Kelemen Istvánéval³¹, akit édesapjával, az akkor 43 éves Kelemen Ferencsel³² együtt ejtettek fogságba az 1944. október 11-én Kolozsvárra bevonuló szovjetek.³³ Fogságba esésük körülményeiről, valamint a szovjet kényszermunkatáborokban átéltekről 1997-ben beszélgettünk Kelemen Istvánal.³⁴

„Október 12-én reggel szovjetek jelentek meg Kolozsvár utcáin. Román tolmácsok kíséretében minden házba behatoltak, és összeszedték a 15 és 50 év közötti egészséges férfiakat. Egyikünk sem sejtett semmit, amikor a román tolmács elkérte a személyi igazolványainkat, majd kitessekelt az Ady Endre utca 8. szám alatti családi házunkból és a 2. szám alatti Györke-ház udvarára irányított. Azt hazudták, hogy papírt adnak, amellyel szabadon járkálhatunk, s munkába állha-

²⁸ Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

²⁹ Szovjet belügyi népbiztosság.

³⁰ Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

³¹ Kelemen István adatlapja, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai>. Letöltve: 2021. szeptember 9. Ő is „internáltként” szerepel az adatlapon. A fogolytábor helyszíne: „1080. sz. zászlóalj, Cseljabinszki terület”.

³² Kelemen Ferenc adatlapja, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai>. Letöltve: 2021. szeptember 9. Az adatlapon megadott fogolytábor helyszíne: „257. sz. tábor”.

³³ Kolozsvárra 1944. október 11-én vonultak be a szovjet csapatok, és rögtön másnap elkezdték összegyűjteni a magyar nemzetiségű civil fiúkat, illetve férfiakat. Az eddigi ismeretek szerint a fogságba ejtett polgári lakosság száma körülbelül ötezerre tehető.

³⁴ Interjú Kelemen Istvánal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

tunk. Végül az egyik szomszédunkat, György Jakab Mihályt, édesapámat és engemet választottak ki. Mivel az öcsém és két unokatestvérem még nem töltötték be a 14. életévüket, szerencsésen megszabadultak. Két óra körül sorakoztattak, majd a Víz és a Dávid Ferenc utca sarkán lévő épület udvarára kísérték, ahol egyenként kellett jelentkeznünk a szovjet vezetőség előtt. Felírták a nevünket és hogy hány évesek vagyunk. Közben minden értéktárgyunkat – pénzünket, zsebóránkat, cigarettatárcánkat – elvették. Miután mindannyiunkkal végeztek, este 6 és 7 óra között sorba állítottak, s a kolozsvári törvényszék fogdájába szállítottak. Ekkorra már körülbelül hatszáz embert gyűjtöttek össze. Mielőtt bezártak volna, még egyszer alaposan megmotoztak. György Jakab Mihályt, Kis Gyula iskolatársamat, édesapámat és engem a 13-as cellába kísérték³⁵ – így kezdődött a Kelemen-család kálváriája.

A kolozsvári fogdából másnap, október 13-án korán hajnalban indították el az első „transzportot”³⁶ gyalog a Feleken³⁷ át Tordáig, majd úgy 6 óra felé ők is sorra kerültek. Őszi ködös reggel volt, nyomasztó hangulat nehezedett az emberekre, miközben találgatni próbálták, vajon merre tartanak, mi lesz velük. Miközben „a Házsongárdi temető mellett lassan, poroszkálva haladt el a megfélemlített és becsapott férfiak hada”,³⁸ többen szökést kíséreltek meg. „Apám magához szorított, nehogy én is eliramodjak. Azzal tartott sakkban, ha elszököm, ő soha nem tér haza. Így gondterhelten bandukoltam tovább. Ha édesapám nem lett volna velem, biztosan én is megszököm”³⁹ – számolt be a történekről Kelemen István.

Délután 3 óra körül érkeztek meg Tordára, ahol szintén a törvényszék udvarára vezették őket, majd rögtön következő nap marhaszállító vagonokba gyömöszölték, és „mindenki elindult a maga végzete felé”. Brassóban barakkokban szállásolták el a foglyokat a külvárosi csendőrkaszárnya szomszédságában: „A csupasz padlón aludtunk: úgy feküdtünk egymás mellett, mint a konzervdobozban a heringek. Ilyen körülmények között töltöttünk el tizenhat éjszakát.”⁴⁰

Továbbindulásuk előtti nap öten elhatározták, hogy ezúttal szökést kísérelnek meg, ráadásul erre az időjárás is kedvezőnek bizonyult. „Azt terveztük, hogy 8 órakor a léger északkeleti örbódéjától úgy ötven méterre elvágjuk a kerítés alsó szúrósdrótját, a másodikat pedig deszkával kitámasztjuk, és amikor váltásra kerül sor, kisurranunk a résen. Sorsot húztunk, hogy ki menjen először. A sorrend

³⁵ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

³⁶ Szállítmányt, románul.

³⁷ Erdőfelek, település Kolozs megyében, Kolozsvártól 7 kilométerre. A Feleki-tetőn fekszik, Torda irányában.

³⁸ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

³⁹ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁴⁰ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

a következőképpen alakult: Kis Gyula, György Jakab Mihály, a villanyszerelő⁴¹, apám és én. Nem bántam, hogy én lettem az utolsó, mert így legalább édesapámat biztonságban tudhattam. Kis Gyula ügyesen kicsúszott a drót alatt, György Jakab Mihály azonban féltette a hasát, és lebújva akart a szemközti bozótba kúszni. Emiatt vita kerekedett, az egyik őr észrevette a mozgást, gyorsan félrelökte az előtte álló társát, és egy sorozatot eresztett az irányunkba. A villanyszerelőt pontosan a drót alatt érte a golyó. A többi a fejünk fölött csapódott be a legközelebbi barakk oldalába. Apámmal hason csúsztunk a legközelebbi barakkig, majd onnan szaladva tettük meg az utat a barakkunkig.⁴² Másnap bevagonírozták őket, és a focsani-i gyűjtőlágerbe szállították, ahonnan november 1-jén útnak indították a Szovjetunió felé.

„Csernovicban⁴³ azt reméltük, hogy kapunk valami tartalmasabb ennivalót, de meg kellett elégednünk valami híg lével, amelyben alig úszkált néhány borsószem. Amikor a két pléhkondért benyújtották, a száz ember egymás hegyén-hátán próbált ezek közelébe jutni, hogy egyen legalább egy kanál levest. Mivel én nem akartam gyúródni, édesapám mindenki szeme láttára felpofozott. Azt mondta, ha ilyen élhetetlen vagyok, itt halok meg éhen mellette, és rám parancsolt, hogy én is nyomuljak a kondérhoz.⁴⁴

A foglyokkal teli szerelvény az Urál felé tartott, az egyre hűvösebb idő, az éhség és a szomjúság miatt a helyzetük pedig egyre siralmasabbá vált. „Egyik nap leszámoltak ötven embert a vagonunkból. Mindenkinék a kezébe nyomtak egy-egy zsákot, majd indulást vezényeltek. A vasúton keresztül baktattunk a nagy hóban két ór kíséretében. Húszpercnyi menetelés után egy hatalmas raktárhelyiségbe érkezünk. Azt az utasítást kaptuk, hogy a zsákokat szárított sós hallal és kenyérral töltsük meg. Miután leszámoltak, elindultunk visszafelé. Útközben a zsákok tartalmából igyekeztünk valamicskét elcsenni. Apámmal a halas zsákokhoz kerültünk. Amikor az oroszok nem figyeltek, néhány halat a nadrágunk szárába csúsztattunk. A minden hájjal megkent oroszok azonban a mozdony elé nagy ponyvát terítettek, és mindenkit megmotosztak. Szerencsémre hátrább álltam, s még volt annyi időm, hogy a halakat elrejtsem a hóban. Apám bakancsának a szárában viszont a katona megtalálta a halakat, és megmutatta az orosz tisztnek, aki sűrű szidalmak közepete előkapta a pisztolyát, s jól szájon ütötte vele édesapámat. Szegénynek a négy felső foga azonnal kitört, és a száját előntötte a vér. Nekem pedig mindezt tehetetlenül végig kellett nézmem⁴⁵ – emlékezett Kelemen István.

⁴¹ Kelemen István és édesapja egyik fogolytársa, akinek a nevét nem sikerült rögzíteni.

⁴² Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁴³ Város Ukrajnában, a Prut folyó partján.

⁴⁴ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁴⁵ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

Huszonnégy napos nehéz utazás után megérkeztek Magnyitogorszkba, ez idő alatt a vagonból négyen is meghaltak. A holttesteket nem szállították el, hanem meztelenre vetköztették, és a vagon ajtajával szembe egymásra tették. „Teljesen állati sorba süllyedtünk, hang is alig jött ki a torkunkon”⁴⁶ – mondta Kelemen István. Amikor megérkeztek a lágerbe, sokan kuporgó pozíciójukból alig tudtak felgyenesedni és lábra állni. A katonák úgy lökték fel az embereket a teherautókra, mint valami hullákat.

„A láger egy domb tetején volt. Már maga a környezet lesújtó benyomást kelte az emberben. Ólomszürke vidék, ködösen égő lámpák a láger körül. Hosszú barakkok sorakoztak egymás mellett. Érkezésünk után a gyengébbeket lelökték a kocsirol. Aki még tudott mozogni, maga szállt le. A bejárat bal oldalán lévő csőből víz ömlött. Gyorsan oda gyúródtam, és teletöltöttem a fazekamat. Jól telettuk magunkat hideg vízzel. Apám szerencsére megúszta betegség nélkül, én azonban komoly gyomorhurutot kaptam. A hideg víz megtette a hatását, és decemberben a disztrófiás⁴⁷ betegek közé kerültem. A hasmenés miatt annyira legyengültem, hogy alig voltam negyvenöt kiló. Karácsony szombatján engedélyezték, hogy apám meglátogasson. Amikor meglátott, csak nézett rám, és sírt. Őt már beosztották brigádba, s kijárt dolgozni. Élelmiszeradagjából két szelet pirítós kenyeret és két szem sült krumplit tett félre, hogy elhozza nekem. Annyira rosszul voltam, hogy már felülni sem tudtam. A német katonák egyszer csak énekelni kezdtek. Sírva hallgattam a karácsonyi énekeket, és gondolatban otthon jártam. Anyámat és az öcsémet láttam a kis karácsonyfa körül. Borzasztóan fájt a lelkem.”⁴⁸

Kelemen Mihályt 1945 tavaszán kolhozba⁴⁹ vitték dolgozni, ám augusztusban berendelték azokat a foglyokat, akik egészségileg nagyon leromlottak, így az édesapja is visszakerült a lágerbe. „Többször végigjártam a barakkot, de sehol nem találtam. Végül az egyik fogolytól kérdeztem meg, hogy hol van apám. Két méterre feküdt tőlem. Alig ismertem fel. Szemei beestek, a bőr rászáradt az arcára, az ajkai kicserepesedtek. Az egész ember csont és bőr volt. Aludt. Nem merem felébrezteni. Amikor megszólalt, csak suttogott. Alig értettem, hogy mit mond. Néhány nap múlva tiszta fehérneműt, vászoncipőt, kabátot és oldalzsákot kapott több társával együtt, majd sorakoztatták őket. Tisztelegniük kellett a kapunál sorakozó tisztek előtt. Apám csak sírt, s nem tisztelgett. Akkor egy magyar őrnagy durván utána kiáltott: »Hé, öreg! Maga nem tud tisztelgni?!« Apám csak ment lehaj-

⁴⁶ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁴⁷ A fizikailag nagyon legyengült, egészségileg nagyon rossz állapotban lévő foglyokat disztrófiásoknak nevezték.

⁴⁸ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁴⁹ Jelen esetben a mezőgazdaságban végzett munkát jelent. Az egykori Szovjetunióban az állam tulajdonába került önkéntes társulással létrehozott mezőgazdasági termelőszövetkezeteket hívták kolhozoknak.

tott fővel. Én sírva néztem utána. Azt hittem, hogy soha nem fogom viszontlátani. Nem messze a láger kijáratától egy jugoszláv tiszt végignézte a jelenetet. Látta, hogy milyen nehezen váltunk el egymástól. Odajött hozzám, és megkérdezte, hogy ki volt az az idős ember, akitől elbúcsúztam. Megmondtam neki. Azt válaszolta, ha ő ezt tudta volna, akkor közbe jár a lágerparancsnoknál, hogy együtt mehessünk haza. Ám hogy segítsen rajtam, maga mellé kért csicskásnak.”⁵⁰

Kelemen István a magnyitogorszki lágerből Tvaraja Platyinara⁵¹, egy mész-
kő-bányatelepre került, majd 1947-ben a kopejszki szénbányákba irányították,
ahol hazajöveteléig dolgozott. Itt került kapcsolatba Vass Károllyal, akivel aztán
együtt szabadultak, és jöttek haza. Kelemen István úgyszintén külön említést tett
fogolytársa híres motorkerékpárjáról, amellyel „ott karikázott a láger udvarán”,⁵²
néha a lágerfőnököt vitte erre-arra, de az is megtörtént, hogy kihajtott vele a lá-
gerből.

1. illusztráció: Vass Károly (balról az első a felső sorban) a kopejszki lágerben.
A kép készítésének időpontja ismeretlen. (A fotó másolata a szerző tulajdonában.)

⁵⁰ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁵¹ Város az Urál hegység lábánál.

⁵² Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

Kopejszkben 1948 tavaszán. Kőszegi Miklós, Kelemen István (balról a második a felső sorban), Strasszer Ferenc, Juhos Ferenc, Strasszer Bandi, Jenei Jóska, Szabó József, Máthé Andor, Gábor Ferenc, Havranek Árpai.

2. illusztráció: Kelemen István (balról a második a felső sorban) Kopejszkb, 1948 tavaszán.
(A kép másolata a szerző tulajdonában)

Emlékezése szerint a szovjetek 1949. október 2-án indították hazafelé a foglyokkal teli szerelvényt. Máramarosszigeten az oroszok átadtak őket a román hatóságoknak, akik másnap mindenkinek a kezébe adták a Foai de drum-ját⁵³, majd teherkocsira rakták őket, és Nagybányára vitték. Kelemen István innen egy másik kolozsvári társával⁵⁴, vonattal jött haza.

„Déstől errefelé teljesen besongtam az izgalomtól. A szívem ismét a torkomban kalapált, a fejem majd szétrobbant. Ötévi »kirándulás« után újra itthon lehettem. 1949. október 19-e⁵⁵ volt, kora este, de még sütött a nap, jó meleg volt. Főleg nekünk

⁵³ Úti okmány.

⁵⁴ Jakab László kolozsvári elhurcolt. Kelemen István elmondása szerint szakmáját tekintve faesztergályos volt.

⁵⁵ A Szovjetunióba hurcolt foglyok adatlapja szerint a távozás, azaz a szabadulás időpontja: 1949. október 18.

volt melegünk, mivel mi a télből jöttünk az őszbe. Akkor az Urálban már havazott. Ahogyan nyugat felé közeledtünk, lassan magunk mögött hagytuk a telet. [...] A Barátok temploma⁵⁶ előtt letettem a két fabőröndömet, és gondolatban hálát adtam a jó Istennek, hogy hazasegített. Utcánk sarkán újból letettem a két bőröndöt, s hosszasan elnéztem gyermekkorom helyszínét. Alig vártam, hogy valaki kijöjjön valamelyik ház kapuján, és felismerjen. Sajnos, egy lelket sem láttam. Izgatottan elindultam házunk felé. Beléptem az üres udvarra, a konyhaajtó tárva-nyitva volt. Lerakodtam a kint lévő kecskelábú asztalra, leültem a konyhaasztal melletti hokedlire, s vártam, hogy ki lesz az első, aki betoppan. Körülbelül tíz perc múlva beszaladt nagyapám. Benézett a konyhába, és megkérdezte, hogy ki vagyok. A feleletet azonban már nem várta meg. Kirohant a konyhából, s a postával szemben lévő készruha üzletbe szaladt, ahol édesanyám dolgozott. Ő már hazafelé tartott, mivel 7-kor zártak. Nagyapám elrohant mellette, és csak annyit kiáltott neki, »siess, mert itthon van Pityu«. Aztán tovább sietett a volt városi fürdőig, hogy a nagynénémet is értesítse. Amikor édesanyám meglátott, táskáját kiejtette kezéből a nagy meglepetéstől. Egyszer csak valaki hátulról durván ráncigálni kezdett, és kérdőre akart vonni. De amikor az arcomat meglátta, a szája csak mozgott, s egy hang sem jött ki a torkán. Az öcsém volt. Anyám lassan magához tért. Hol sírt, hol nevetett. Nem volt könnyű ezeket a perceket átélni. Hát még, amikor este, 8 óra után hazaérkezett édesapám. Csak annyit mondott édesanyámnak: »Na, látod, hogy él«. Szegény, sokáig nem hitte el apámnak, hogy élek. Anyám mindig neheztelt rá, hogy miért hagyta el a fiát. Nem tudta, hogy ott bizony nem válogattak az orosz nacsalnyikok⁵⁷, és nem törődtek azzal, hogy apát fiútól, testvért testvértől választanak el. Minden embert tárgynak néztek, akiket kényük-kedvük szerint tettek-vettek.⁵⁸

Kelemen Ferenc 1945 szeptemberében⁵⁹ került haza 11 hónap után, míg fia számára öt évet tartott a fogság. Apja hazatéréséről Kelemen István 1948-ban szerzett tudomást, amelyről egy 1948. január 20-án kelt levele tanúskodik. „Az utolsó lappal nagyon sok örömet szereztek. [...] Megnyugtatott édesapám néhány sora. Ebből tudom, hogy szerencsésen hazaérkezett⁶⁰ – olvashatók Kelemen István sorai. Egy későbbi, 1949. május 19-én hazaírt levélben pedig külön üzent az édesapjának a még fogságban lévő fiú: „Apukám írja meg, hogy érzi magát családja körében ezután a kis kirándulás után.”⁶¹

⁵⁶ A kolozsvári ferences templomból és kolostorból álló műemlék együttes, amely a város legrégebbi részén, az Óvárban, Mátyás király szülőháza közelében a Karolina téren található.

⁵⁷ Elöljárók, főnökök.

⁵⁸ Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

⁵⁹ A Szovjetunióba hurcoltak adatlapja szerint a távozás időpontja: 1945. augusztus 31.

⁶⁰ Részlet Kelemen István 1948. január 20-án kelt leveléből. A levél másolata a szerző tulajdonában.

⁶¹ Részlet Kelemen István 1949. május 19-én írt leveléből. A levél másolata a szerző tulajdonában.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Saját gyűjtés

Kelemen István 1948. január 20-án kelt levele. A levél másolata a szerző tulajdonában.

Kelemen István 1949. május 19-én írt levele. A levél másolata a szerző tulajdonában.

Interjúk

Interjú Kelemen Istvánnal, Kolozsvár, 1997. A felvétel a szerző tulajdonában.

Interjú Vass Károllyal, Torda, 1996. A felvétel a szerző tulajdonában.

Feldolgozások

KISS Jenő 1992: *Ithaka messze van. Vallomás helyett krónika*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh.

PAPP, ANNAMÁRIA

Historian, Editor, Kolozsvár (Cluj)

**FATHERS AND THEIR SONS
IN THE SOVIET FORCED-LABOR CAMPS
– Memories of Károly Vass and István Kelemen –**

It is shocking for relatives to have one of their loved ones torn from their family completely unexpectedly and taken to a distant, unknown place from which it is completely uncertain that they will return home. What can it mean if several family members find themselves in this situation at the same time and the father is arrested with his son and interned for many months, many years, for forced labor? The father is worried about his son, the son also about his father; their destiny is practically completely intertwined, they become one; they try to be each other's support behind the barbed wire until their captors lead them on separate paths. During all this time they are trying to trust in the power of prayer and belief that both of them will survive the horrors of the Soviet camps, and that sooner or later everyone will return home safe and sound. Meanwhile, they are worried about their family members who have remained at home, who are in a rather vulnerable situation due to the absence of the head of the family and the elder son. There were countless similar cases in Torda and Kolozsvár after the Soviets entered the country, in October 1944 and began to gather en masse the local civilian men and boys of Hungarian nationality. In my presentation I try to show how Károly Vass from Torda and István Kelemen from Kolozsvár and their fathers tried to survive together, and also separately, all the horrors and difficulties they faced in the Soviet forced-labor camps.

JEKI GABRIELLA

A ZENE EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI EREJE A SZOVJET LÁGERVILÁGBAN Dallamok a fagyos pokolból

A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére alkal-
mából kiírt pályázaton a GUL-15-C-P-0049 pályázati azonosítószámmal nyer-
tünk, aminek a segítségével egy történelmi, oktató, szemléltető jellegű kisfilmet
készítettünk a szovjet munkatáborokba elhurcoltak történetének jobb megérté-
se érdekében. A dokumentumfilm fókuszába a zene egyéni és közösségi erejét he-
lyeztük egy túlélő, Fuchs Antal szemszögéből.

Dallamok a fagyos pokolból: ezt a címet viseli a mintegy 10 perces kisfilm, amely-
ben mikro- és makroperspektívából mutatjuk be a második világháború utáni évek
borzalmait. A témaválasztás nem véletlen. Úgy vélem, mindannyian őrziünk emléke-
ket nagyszüleink, dédnagyszüleink elbeszéléseiből a régmúltról, ám sajnos ma már
kevesen tudják megosztani velünk ezekben a „sötét időkben” történeteket, és még ke-
vesebben vannak azok, akik miután megjárták a „fagyos poklot”, el tudnák mesél-
ni mindazt a sokszor leírhatatlant és elképzelhetetlent, amit akkoriban átéltek. Em-
lékezni viszont fontos, szükséges, elemi, elengedhetetlen és sokszor mérvadó. Olyan
dolgokra még inkább, amelyeket azért hangsúlyos megismerni, hogy ne ismétlődhes-
senek meg. A GULÁG-GUPVI emlékévé civil pályázatai ezt a célt tűzték ki.

Miután a kormány a 2015-ös évet az akkor hetven évvel azelőtt a Szovjetuni-
óba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé nyilvánította, a
Gulág Emlékbizottság négy pályázati kiírást jelentetett meg 2015. december 22-
én. Ezek több témakörhöz kapcsolódtak:

- „Elhallgatott történelem” (GUL-15-A)¹
- „KOR-dokumentumok” (GUL-15-B)²

¹ Az „Elhallgatott történelem” (GUL-15-A) című témakörhöz kapcsolódó pályázatok célja az
eddig elvégzett kutatások, illetve új kutatások eredményeinek megismertetése hazai és nem-
zetközi szinten. A pályázatok támogatják a történészek szakmai továbbképzését, regionális és
helytörténeti kutatásokat, tanulmányutakat hadifoglyok és civil elhurcoltak összegyűjtésére
létrehozott gyűjtőtáborok helyszíneire, emlékhelyekre.

² A „KOR-dokumentumok” (GUL-15-B) című témakörhöz kapcsolódó pályázatok kiállítások-
kat, vándorkiállításokat, tanulmányköteteket, regionális és helytörténeti kutatások anyagá-
nak megjelenését támogatják.

- „A mi történetünk” (GUL-15-C)
- „Emléktáblák kihelyezésének támogatása” (GUL-15-D)³

Mi a harmadik témakörben adtuk be a pályázatunkat, amelyek a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások személyes történetének felkutatását és ezek megjelentetését célozták meg; többek között kisfilmek, dokumentumfilmek, egyéni visszaemlékezések kiadványai, oktatási anyagok elkészítésével.

Alkotóként a film elkészítésekor szem előtt tartottuk, hogy a műben megjelenjenek a mai egyetemisták érzései, véleményei, a történelmi hűséget pedig egy hiteles szakember, dr. Bertalan Péter történész, politológus, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatójának⁴ segítségével biztosítottuk. A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások egyéni sorsát több perspektívából jelentítettük meg. Fontos küldetésnek tekintettük az egyén és a történelmi trendek viszony- és kapcsolattrendszerének elemzését, a múlt és jelen összekapcsolását, amit, visszaemlékezésekkel és interjúkkal illusztráltunk. Erős emocionális gondolatokkal és meggyőző képi bemutatással igyekeztünk elérni, hogy a film üzenete közérthető, érdekes, figyelemfelkeltő, elgondolkodtató legyen, miközben további kutatásra, a témában való elmélyülésre buzdítsa a nézőt.

A személyes visszaemlékezést Fuchs Antaltól hallja a néző. Az elhurcolt hadifogoly, aki katonazenészként került az Urál-hegységben található Nyizsnyij Tagilba, ahol több mint három évet töltött kényszermunkával. A zene egyéni és közösségi erejét az ő konkrét, személyes történetén keresztül, a vele készült interjú segítségével szeretném bemutatni ebben a tanulmányban. Fuchs Antal 2017-ben volt szerencsém megismerni. Toncsi bácsi (kérem, nézzék el nekem, hogy – az iránta érzett mély tisztelet és szeretet miatt – így hívjam őt a következőkben) történetét az Emberi Erőforrások Minisztériuma segítségével vittük filmre, amely a *Dallamok a fagyos pokolból* címet kapta. Nem véletlenül.

Toncsi bácsi a legfiatalabb hadifoglyok közé tartozott, aki 1945-ben már nagy szerelmének, a zenének hódolhatott, miközben egy katonazenekarban harmonikázott. Alig töltötte be a huszonkettedik életévét, amikor február 12-én hadifogságba került. Több elhurcolthoz hasonlóan, ő is egy átveréssel került az

³ Az „Emléktáblák kihelyezésének támogatása” (GUL-15-D) című témakörhöz kapcsolódó pályázatok célja: egységes emléktáblák elhelyezése minden olyan érintett településen, ahonnan áldozatokat hurcoltak el politikai fogolyként, vagy kényszermunkára. A pályázatokra a helyi és nemzetiségi önkormányzatok, valamint a magyarországi és határon túli civil szervezetek pályázhatnak.

⁴ dr. Bertalan Péter, az Országos Doktori Tanács által közreadott, személyes adatlapja https://doktori.hu/index.php?menuid=192&lang=HU&sz_ID=55 (Letöltés: 2022. 04.15.)

⁵ *Dallamok a fagyos pokolból* https://www.youtube.com/watch?v=RQ_53g-GtVE&t=14s (Letöltés: 2022. 04.15.)

egyik szovjet munkatáborba. Hosszú hónapok viszontagságos utazása után, a vonat végállomása Nyizsnyij Tagil (Nizhny Tagil)⁶ volt, egy barátságatlan hely az Urál-hegység vidékén. Amikor Toncsi bácsival az interjút készítettem, már betöltötte a 94. életévét, de még mindig élénken emlékezett a szovjet munkatáborban töltött három és fél évre. Emlékei néhol kissé homályosak és mondatai is néha zaklatottak, töredezetek voltak, így a tanulmányom utolsó fejezetében publikált interjú leírásánál ezeket a hézagokat vagy három ponttal jelöltem, vagy a félbeszakadt, értelmet nem nyelő mondatokat kihagytam.

Ahogy az Toncsi bácsi személyes történetéből is jól látszik, több esetben is a zene mentette meg az életét a szovjet munkatáborban. A vele készült interjú után számos fényképet néztünk meg együtt, és nem túlzás azt állítani, hogy szinte minden második, harmadik fotó valamilyen módon a zenéhez kapcsolódott. Nem véletlen, hogy végül arra is megkértük az egykori hadifoglyot, hogy zenéljen nekünk. Toncsi bácsi szerényen csak annyit mondott, hogy már nem igazán játszik olyan jól, mint egykor. Ám amikor a kezébe vette az 1937-es tangóharmonikáját, akkor a hangszer szinte magától kezdett el zenélni, miközben Toncsi bácsi néhány másodperc múlva teljesen átszellemült. Úgy tűnt, zenélés közben időutazásra indult és elmerült az emlékeiben.

Fuchs Antal 2018 augusztusában hunyt el. A konferencián elhangzottakhoz hasonlóan, ezt a tanulmányt is az ő emlékének ajánlom.

A zene egyéni és közösségi ereje

A tanulmányom gerincét képező interjú előtt, elsőként engedjenek meg egy gyors pszichológiai bevezetést, amivel még inkább kontextusában tudjuk értelmezni a zene egyéni és közösségi erejét, ami megjelent a szovjet munkatáborokban.

A zene bizonyos hangulatokat hív életre. Ezt a tulajdonságát emberemlékezet óta tudatosan alkalmazzák, hiszen a zene gyakorlatilag egyidős az emberiséggel, mindig is próbáltunk valamivel zenét alkotni: dobogásokkal, tapsolásokkal, dalolásokkal. A zene tulajdonképpen a ritmus, a dallam és a beszéd egymásra hatása, illetve az ezek által alkotott harmónia. Egyfajta univerzális nyelvként beszélhetünk róla, ami összeköti az embereket, mivel minden kultúrában jelen van.

Számos tanulmány kimutatta, hogy a háttérzene befolyásolja a hangulatot⁷. A háttérzene különböző érzelmekhez vezet attól függően, hogy dúr vagy moll hang-

⁶ Nyizsnyij Tagil, vagy más néven Nizhny-Tagil, a Nyugat-Oroszországi Szverdlovszk régióban, a Tagil folyó mentén található város. Az Urál-hegység régiójának egyik legrégebbi kohászati, vasipari központja. <https://www.britannica.com/place/Nizhny-Tagil> (Letöltés: 2021. 11. 01)

⁷ Juslin–O'Neill 2001. 71–104.

nemben komponálják⁸. Sőt, számos elméleti megközelítés és tanulmány állítja, hogy a hangulat befolyásolja a tanulást vagy a munkavégzést.⁹

A zene az érzelmek kifejezésének egyik hatékony és fontos eszköze. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a zenén keresztül kifejezett félelem feldolgozása ugyanazokat az agyi területeket érinti, amelyekről ismert, hogy kulcsfontosságúak a fenyegetéssel kapcsolatos információk észlelésében és értékelésében.¹⁰

Nem véletlen, hogy háború idején – de számos primitív törzsnél és civilizált népeknél egyaránt – gyakran dobpergéssel nyomják el a katonák félelemérzését, és teszik úgymond érzéketlenné őket. Mindez ugyanis emeli az adrenalin-szintet, miközben növeli a harc készséget. Az indulók ritmusa a harcosokban a sebezhetetlenség érzését kelti, hogy büszkén és magabiztosan szálljanak szembe az ellenséggel. Az úgynevezett „relaxációs” zenehallgatás gyakori a stressz vagy a szorongás hatásainak ellensúlyozására, miközben valaki feladatokat végez. A zenei figyelemelterelésnek a kognitív feladatok teljesítményére gyakorolt hatását kutató tanulmányok bebizonyították, hogy a zene javítja a kognitív teljesítményt.¹¹

A mintázatfelismerés, ráadásul társadalmi és evolúciós előnyökhöz juttatja az embert és segíthet a túlélésben. Mintázatok alatt, ebben az esetben a hangmagasságot, a hanghullámok energiaeloszlását, az alkotóelemek együttesének mintázatát, a változások nagyságeloszlását értjük.¹² Ez azt jelenti, hogy tudattalanul is meg szeretnénk jósolni, hogy vajon milyen hang, dallam, esetleg szöveg következik a zenében. Ha ez sikerül, akkor az sikerélménnyel látja el az agyunkat.¹³ Ezért is kapcsolódik a zenehallgatáshoz pozitív élmény. Mint minden másban, a zenében is az ismerősséget keressük, hogy be tudjuk fogadni. És ez biztonságot ad.

Mi más is bizonyíthatná jobban a zene jótékony, gyógyító hatását mint a zeneterápia, illetve zeneterápiás felhasználása? A legtöbben tudjuk, hogy a zene vagy egy dal gyakran képes arra, hogy felvidítson minket. Nem véletlen, hogy a zenét régóta elismerik az érzelmek kimutatásának és megélésének hatékony terápiás formájaként. Rengeteg új tanulmány hirdeti a zene mentális és fizikai egészségre gyakorolt előnyeit. Egy 400 tanulmány metaanalízise például azt találta, hogy a zene javítja a szervezet immunrendszerének működését és csökkenti a stresszt.¹⁴ A kutatók ebben azt találták, hogy a zenehallgatás és -lejátszás növeli a szervezetben az immunglobulin, az antitest és a természetes gyilkos sejtek termelését – azoknak a sejtekét, amelyek megtámadják a behatoló vírusokat, és

⁸ Husain 2002. 151–171.

⁹ Ilsen 1984. 179–236.; Pekrun 2006. 315–341.; Goetz–Hall 2013. 192–195.

¹⁰ Aubé–Angulo–Perkins–Peretz–Concha–Armony 2015. 399–407.

¹¹ Cockerton–Moore–Norman 1997. 1435–1438.

¹² Csépe 2016. 26–42.

¹³ Collins 2014. How playing an instrument benefits your brain. TED-Ed

¹⁴ CHANDA-LEVITIN 2013. 179–193.

fokozzák az immunrendszer hatékonyságát. A zene csökkenti a stresszhormon kortizol szintjét is.

Felvetem a kérdést: lehet, hogy a szovjet légervilágban mindezt észrevétlenül, tudat alatt alkalmazták a foglyok?

Zene a szovjet légervilágban

A zene egyéni és közösségi ereje tehát látszólag egyetemes. Ez jól látszik Fuchs Antal interjújából is. Még mielőtt azonban Toncsi bácsi elmesélné a három és fél éves kényszermunkán töltött történetét, vegyünk még egy példát. Szebeni Ilona „*Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*” című munkája több visszaemlékezést tartalmaz.¹⁵ A szerző felhívására több, mint kétszáz túlélő küldte el történetét, amit számos interjú követett. Ebben a könyvben is több helyen jelenik meg a zene valamilyen formában. Kutatásom során színes címkével jelöltem meg azokat a részeket, ahol az elhurcoltak bármilyen kontextusban a zenéről, a dalokról vagy ezeknek a hatásáról beszélnek. Bevallom, amikor az interjúk végére értem, az egész könyv tele volt színes jelölésekkel. Szinte minden ötödik beszámolóban megjelent valamilyen módon a zene. Ezekből következzon most egy szűk repertoár, a teljesség igénye nélkül:

„Zokogva, sírva énekelünk. Úgy éreztük, elhagyjuk a hazánkat, soha többé nem fogjuk látni, és nem tudjuk miért.”

(*Rozgonyi Lászlóné Madarász Julianna, túlélő*)

„Szürke hétköznapiok után eljött az első karácsony. A bányászok loptak, szereztek valahol egy hatalmas karácsonyfát... Gyönyörű, de valami borzalmas volt, amikor körülállta *több mint négyezer ember, nemre, nemzetiségre való tekintet nélkül. Mindenki sírt, lánuban, egymásba* karolva álltunk a fa alatt, és mindenki a saját nyelvén énekelte, próbálta énekelni zokogás között a *Csendes éj, szentséges éjt*, elhangzott a *Stille Nacht* legalább tizenégyféle nyelven,”

(*Homolya Lászlóné Pásztor Piroška, túlélő*)

„Abban a csapatban, akikkel engem Szerencsről vittek, két pap volt. ... Magával hozta a hegedűjét, időnként elővette, és a zenével és a vigasztaló szavaival sok ember megnyugtatott.”

(*Kolozsi Imre, túlélő*)

¹⁵ SZEBENI 1991.

„A hosszú szerelvényen tűzként szaladt végig a *Himnusz* hangja: »Isten, áldd meg a magyart...«”

(*Sándor Géza, túlélő*)

„A ruháinkat fertőtlenítették, ott álltunk meztelenül, s valahol elkezdtek az éneket: »Mennyből az angyal, lejött hozzátok...« Mindenki énekelte végig az épületben.”

(*Jászai István*)

„Nem is lehetett volna másképp kibírni. Jártuk a ritka árpát, felcsendült az ének: »Virít már a szarkaláb odahaza régen...« Egy énekelt, a többi sírt.”

(*Lappis Jánosné Brilló Magdolna, túlélő*)

„A szerelvényünk lassan gördült befelé az állomásra, és felcsendült a magyar *Himnusz* a foglyok és a várakozó tömeg ajkán. Fúvós hangszereken és hegedűn festették a *Himnusz* zenéjét alá. Olyan megható volt, hogy mindenkinek patakzott a könnye. Azóta sem hallottam a magyar *Himnuszt* oly csodálatosan zenélni, mint akkor, higgyék el!”

(*Kiss Ferenc, túlélő*)

Interjú: Fuchs Antal története¹⁶

– **Meséljen kicsit magáról, kérem!**

– 1922. július 29-én születtem és a 95. életévemben vagyok. Itt lakom Komlón, de Magyaregregyén születtem és ott töltöttem a gyerekkorom. A hadifogság után, amikor végre hazatértem, akkor költöztem át Komlóra dolgozni. Azóta itt is vagyok, itt alapítottam családot.

– **Mit dolgozott?**

– Amikor idejöttem, akkor három hónapig a helyi bányában dolgoztam. Ám egyszer kifordult a bokám és ott kellett hagynom. Elkezdtem a bányához tartozó központi fatelepen dolgozni, először, mint fabemérő, majd anyagátvevő, a végén fűrésztelep vezető, 1976-ban pedig már az egész telepet én vezettem. Onnan mentem nyugdíjba 65 éves koromban. Született egy fiam és egy lányom. A fiamnál van két fiúgyerek, ők az unokák. A lányomnál egy fiú és egy lány unokám. Ezekből az egyik, a legnagyobb fiú az Angliában dolgozik és ott alapított családot is, ott született két kis dédunokám. A kisebb fiú Székesfehérváron van, a lányom fiúgyer-

¹⁶ Interjú Fuchs Antallal. Komló, 2017. február 7. A hang- és videófelvétel a szerző tulajdona.

meke Budapesten dolgozik villamosmérnökként, a lánya pedig Pécsen egy építkezési vállalatnál.

– **Mikor és hogyan került hadifogságba?**

– Katona voltam és a pécsi katonazenekarban játszottam, de akkoriban Nagyvárad is idetartozott. Nekünk a nagyváradai zenekart kellett valamiért leváltani, erre kértek egy zenekari részleget. Nagyváradra mentünk egy harmincas létszámmal 1944. szeptember 16-án. Megtörtént a váltás, de akkor már az oroszok is ott voltak a környéken. Onnan már csak a visszavonulás következhetett, egészen Budapestig. Így 1945. február 12-én estem fogságba a fővárosban. Onnan az oroszok legyalogoltattak minket Bajáig, ahol volt egy nagy lak tanya, amit átalakítottak egy fogolytábor-szerűségre, barakkokkal. Rengetegen voltunk, 20 ezren azt hiszem, akkoriban. Február 12-én estem fogságba és május 9-én, amikor vége lett a háborúnak, nagy örömjongás volt. Az oroszok ünnepséget tartottak a városban, de mi nem tudtuk, hogy mi történt. Csak másnap tudtuk meg, hogy vége van a háborúnak. Utána nekünk azt mondták, hogy el kell mennünk Temesvárra, ahol kapunk dokumentumot és onnan jöhetünk haza. Nekem ez már akkor gyanús volt. Kérdeztem magamtól: miért kell ahhoz Temesvárra menni? Nem hittem el, de mindegy volt. Szóval el kellett mennünk Temesvárra, de ki sem szálltunk a vonatból, csak éppen láttuk a várost, aztán vittek bennünket tovább Romániába. Romániában először levittek minket Ploieștiba, majd Foksánba, majd a végén Râmnicu Săratba. Ott vagoníroztak be bennünket a széles nyomtávú... mert az oroszoknál szélesebb a nyomtáv, mint nálunk. Ott volt egy vágány és onnan kivittek minket Oroszországba. Ez volt. Kiértünk június 14-én Nyizsnyij Tagilba. Nem tudom, hogy tetszik-e tudni, hol van, de majd megmutatom.

– **Mi történt, amikor megérkeztek Nyizsnyij Tagilba?**

– Ott, ahogy kiszálltunk a vonatból a gyerekek kiabáltak: „Gitler, kaputt, Gitler kaputt!” Vannak az oroszoknál olyan területek, ahol a „h” betűt nem tudják kimondani és az helyett „g” betűt mondanak. És fordítva is, van, ahol a „g” betűt nem tudják kimondani és „h” betűt mondanak. Szóval ott kiabáltak, hogy „Gitler kaputt” és úgy megdobáltak minket kövel, hogy mondtam a barátaimnak, hogy „na, jó helyre jöttünk”. És akkor persze kikísértek bennünket ebbe a városba, a fene tudja hány láger volt. A mienk volt az ötös. De ott volt a központi láger, ahol körülbelül húszszáz férőhely volt. Mink voltunk háromezren az ötös lágerben, a száma 7153/5-ös láger. Majd később aztán jöttek oda németek is. Ott is alakítottam egy kis zenekart. Először dolgoztam egy fűrésztelepen, dolgoztam egy hatalmas vasérc bányában, amit úgy kell elképzelni, hogy egy nagy, nyitott tölcészerű bánya, amibe egész Komló beleférne. Ilyen szerpentin szerűen a vasúti vagonok is lejárak addig, körbe-körbe, ameddig lehetett és nem szűkölt be annyira a terep. Mi, hadifoglyok, lent dolgoztunk a legszűkebb részben. Csilléket pa-

koltunk, én egy kis villanymozdonyt vezettem és az volt a dolgom, hogy a csilléket vigyem a rakodáshoz, és a rakott csilléket a hatalmas felvonóhoz.

– **Hogy emlékszik vissza a barakkra?**

– Jaj, hát az nagyon rossz volt. A szállás első alkalommal... Érdekes módon a nyár ott is nagyon meleg volt: nyolc hónap szigorú tél, aztán a négy hónap meleg. De csak a két évszak volt: tél meg nyár. Amikor odaértünk, ilyen háromszemélyes fapriccsek voltak ott, rajta nevek bevésve; az előzők, akik ott voltak elítéltek. Majd megettek minket a poloskák, tessék elhinni. Kérdeztük, hogy mikor voltak itt a korábbi foglyok? Három éve. A poloskák meg életben maradtak. Nem is tudunk bent maradni, majdnem megettek minket. Inkább kint töltöttük az éjszakát, ameddig tudtuk. Rengeteg poloskát megöltünk ott a falon, de nem lehetett kiirtani őket, meg kellett szokni. Télen ugye csak be kellett menni.

– **Tényleg olyan kemények voltak telek?**

– A tél 1945-ben –45 fokos volt, az volt a leghidegebb év. Utána –42, –43, annál lejjebb nem süllyedt, de az is borzasztó volt. Úgy, hogy azt hiszem –42 fokban már nem kellett kimenni dolgozni. Mert az olyan, rettenetes hideg volt, hogy az étkezde jó 100-150 méterre volt a mi barakkunktól, és amikor indultunk, oda sorakoztunk, kinyitottuk az ajtót és egy futásra mentünk az étkezdéhez. De mire odaértünk, az arcunk meg az orrunk az már tiszta piros volt. Dörzsöltük. Ám abban az időben nem mentünk dolgozni.

– **De –40 Celsius fokban még kiküldték Önöket dolgozni?**

– Igen, –40-ben, persze! De hát szerencsére a ruházat, az a vattás ruha, amit ott kaptunk, az megvédett minket. Meg a sapka, a kesztyű, meg a bőrbekecs a tetején. Alig tudtuk elbírní. Amikor lefogytam negyven kilóra, alig tudtam elvinni ezt a nehéz öltözéket.

– **Milyen volt az étkezés, mit kaptak enni?**

– Eleinte krumpliból, kukoricakásából, köleskásából, meg ilyen ételeket kaptunk. Amiből volt egy kis hígabb leves, olyan 200 gramm sűrűbb valami, ugyanabból a valamiből. De hát semmi zsiradék nem volt benne. Az osztályozás úgy volt, hogy az egyes, kettes osztályzatúak még munkaképesek. Aztán a hármasokat úgy hívták, hogy „ókások” (OK), ők egy ilyen kórházbarakkban tartózkodtak és takarításra használták őket, de nem kellett kimenniük dolgozni. Azok kaptak a kásájukra egy csepp kis olajat. Mi, akik a bányában dolgoztunk, mi nem kaptunk egy cseppet sem. A végén úgy lefogytunk... Én szerencsére nem voltam egy erős testalkatú. De akadtak 110-120 kilogrammos emberek, akik tisztára tönkrementek: a kalória, amit abban az étkezésben kaptunk, egy-két szóra tehetetlené tette az erős ember. És volt ott egy doktornő, akit Rózának hívtak, meg három nővér, akik a benti adminisztrációt végezték az oroszokkal. Amikor osztályoztak minket, meztelenül végig kellett menni előttük és megcsípték a fenekünket, amivel megállapították, hogy valaki első, másod vagy harmadosztályú. Más vizsgálat

nem volt. Hát, katonák voltunk és egészséges emberek, nem voltunk betegek. Aztán már lett bajunk. Nekem szerencsére nem lett semmi bajom, mert a legfiatalabbak közé tartoztam.

– **Sokszor mesél erről?**

– Amikor hazajöttem, akkor figyelmeztettek, hogy nem lehet ám erről beszélni. De hát sokan kérdezték és nem tudtam, hogy akkor mit mondjak? Én nem tudok hazudni, nem is szoktam hazudni senkinek. Azt mondták, akkor inkább hallgassak.

– **Így lelkileg most nem rossz visszaemlékezni?**

– Most már nem. Csak egy emléknék számít, hogy itt is voltam. De visszatérve az étkezésre, az olyan volt, amit elmondtam. A legborzasztóbb az volt, amikor Ázsiából hoztak krumplit, nem tudom hány vagonnal, ami a lágerudvarban prizmában lett összerakva, ahol összefagyott, sárosan, mocskosan. Az volt a legborzasztóbb, amikor abból főztek levest, ami tele volt sárral, piszokkal, ki tudja mi volt még benne. Nem tudták azt a fagyos krumplit sem megmosni, sem semmi. De meg kellett enni, mert haza akartunk jönni.

– **Tudták, hogy miért vannak ott?**

– Mi csak azt tudtuk, hogy minket már nem lett volna szabad kivinni. Tudtuk, hát. Csak azért fogadtuk el, hogy Temesváron kapunk dokumentumokat. De örökösen hazudtak. Én hadifogoly voltam, de a végén mint elhurcolt szerepelek, mert nem lett volna szabad minket elvinni.

– **Meddig volt fogságban?**

– Ahogy mondtam, 1945. február 12-én estem fogságba és 1948. június 21-én jöttem haza. Ez körülbelül három és fél év, de néhányan még tovább voltak. Onnan elszökni nem lehetett, pedig többen próbálkoztak. Az orosz népnek sem volt mit enni, ők is éheztek. Az egyszerű orosz emberek nagyon jószívűek, lelkiismeretesek és emberségesek voltak. A vezetőség már nem. A fűrésztelepen a fűrész mester például minden nap hozott nekem kettő sült krumplit. A kenyeret ott kapta a munkahelyen, amit vitt haza, abból nem evett egy falatot sem. Azt mondta, hogy kell a gyerekeknek. Pedig ott dolgoztunk, nyolc méteres rönköket mozgattunk. Persze hadifogolyból nem volt hiány, ha kellett, tízen nekimentünk egy rönknek.

– **Hogyan került kapcsolatba újra a zenével ebben a három és fél évben?**

– Mondjuk ezek az első időszakok nehezek voltak, de utána a lágerparancsnokság vett nekem egy kis harmonikát. Akkor alakítottam egy zenekart ott bent. Az asztalosok csináltak hegedűket, nagybögőt meg dobot. Nem is tudom, hányan voltunk, talán nyolcan. Akkor már lágermunkás lettem és nem kellett kimennem a vasércbányába. A szabóműhelyben bújtattak el engem és éjszakai műszakban egész éjjel ott kottáztam, írtam a zenekarnak a szólamokat. És ha jött egy nagyobb ellenőrzés, mondjuk Moszkvából, akkor fogtam egy nadrágot és én is elkezdtem ott foltoztatni addig, amíg el nem mentek. Akkor nekem már jobb dolgom volt.

A kondícióm is visszajött, mert az étkezés alatt nekünk mindig muzsikálni kellett, hogy kicsit hangulatosabb legyen. A maradék kását, ami megmaradt esetleg a kondérban, azt a személyzet nekünk kivakarta és a zenekar megkapta.

– **Ki mindenkinek zenéltek?**

– A láger lakóinak, mert megkövetelték az oroszok. Még azt is, hogy amikor mentek a brigádok dolgozni, nekünk ott kellett muzsikálni a kapuban. Meg akkor is, amikor jöttek vissza, nekünk kellett fogadni őket. Egyszer emiatt ültem négy napot a fogdában, mert az egyik fogolytársam azt mondta, hogy „ezek könnyen muzsikálnak, mert tele van a hasuk”. Ezen nagyon megsértődtem és azt mondtam, hogy nem muzsikálok többet. Erre jött a GPU-s tiszt, kék sapkával, és rögtön bevágott a fogdába, ami a házon belül volt és olyan hideg, hogy futottam egyik faltól a másikig. Jöttek is a zenészkollégák és mondták, hogy „Toncsi, ne hagyd magad, ha haza akarsz jönni. Még megfázol és elpusztulsz, ne makacs-kodj!” A végén be kellett adni a derekam, „jól van muzsikálok akkor”.

– **Óriási szerencsének tűnik, hogy tudott zenélni.**

– Szerencsére itthon már volt egy tangóharmonikám. A katonazenekarban trombitáltam is. Amikor a kettes lágert felszámolták, akkor jött a zenekarba még néhány tehetséges német zenész is: egy nagyon jó harmonikás, egy hegedűs és két gitáros. A zenekar prímán emelkedett.

– **Mi történt azon a napon, amikor kiderült, hogy végre hazajöhetnek 1948 júniusában?**

– Róza doktornő megmondta nekem, aki a lágermunkásokat úgy ismerte, mintha családtagok lettünk volna. Elárulta nekem, hogy holnap lesz a napja, de senkinek nem mondhattam el. Nem is tudtam egész éjjel aludni, mert megígértem, hogy titokban tartom és így is tettem. Reggel hívták össze a népet és hirdették ki, hogy megyünk haza.

– **Hogy emlékszik a hazaútra, meddig tartott?**

– Kilenc nap, kilenc éjjel jött a vonat, de annyira robogott, hogy attól féltünk az utolsó kocsiban, hogy kisiklik és végünk lesz. De szerencsére ott olyan egyenesek a vasútvonalak, hogy nem látni a végét sem. Volt még egy utolsó vizsgálat, ahol a tetovált „SS” jeleket keresték és kiszűrték azokat a katonákat. Ott fel kellett tartani a kezünket és egy orosz zsidó orvos megvizsgált minket. Tízből négy embert kiszűrték, azokat visszaküldték. Mi jöttünk tovább Máramaros szigetre. Engem nem engedtek tovább, mert egyszer sorolták, hogy „Fuchs Antal, Kányási Lajos, Tuzson Balázs, Kotán Lajos”. Hát mondom, ezek a zenészek... Mondták, hogy jelentkezzenek itt és itt. Ez is egy katonai laktanyaépület volt. Azt mondták, hogy nem mehetünk haza, mert az érkező, hazatérő hadifogoly szerelvényeket zenével kell fogadni.

– **Meddig maradt ott?**

– Szerencsénk volt, mert volt ott egy basszista, aki azt mondta, hogy ott van három hónapja, és ha nem jön valaki, aki le tudja váltani szólamban, akkor ma-

radnia kell bármедdig. Volt egy osztrák karmester, olyan csúnya embert én még nem láttam. De nem számított, hogy hogyan szól a zene, bár kottafüzetünk volt, de rettenetes rosszul muzsikáltunk. Szerencsém volt, mert a Kárpátokban akkora esőzés volt akkoriban, hogy elmosta a vasútvonalat. Így nem akartak ott tartani és egy hét után hazaengedtek.

– **Biztosan különleges érzés volt hazatérni.**

– A faluban már korábban értesítették az édesanyámékat, aki persze sírt. Máramaros szigetről Debrecenbe kerültünk, ahol elengedtek engem 1948. június 21-én. Hát akkor két nap, míg hazaérkeztem Magyarereggyre, ott kaptunk 20 forintot, ilyen kis zsebpénzt, ha valaki akart venni cigarettát vagy bármit. A kis Karcsi, a nővérem fia akkor öt éves gyerek volt. Nem emlékezett már rám, mert mikor elmentem még pólyás volt, de mikor meghallotta, hogy megjött a bátyja, az kiment, kiszaladt az ajtón és – nagyon cserfes gyerek volt – elkiabálta a faluban, hogy megjöttem. Olyan fáradt voltam, mint a fene, mert nem aludtam már kilenc napja, ahogy jöttem haza. Majdnem az egész falu jött üdvözölni. Elővették a harmonikámat, azzal játszottam nekik. Én akkor nagyon jól voltam.

– **Álmodott még a szovjet hadifogsággal?**

– Jaj, sokat! Még most is előfordul, hogy álmodom a Nyizsnij Tagillal. Nem lehet azt elfelejteni soha. Azért már nem olyan borzasztó érzés, mint amikor ott voltunk. Mondom, ezek azt akarják, hogy elpusztuljunk.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Interjú

Interjú Fuchs Antallal. Komló, 2017. február 7. A hang- és videófelvétel a szerző tulajdona.

Feldolgozások

- CHANDA, Mona Lisa LEVITIN, Daniel J. 2013: The neurochemistry of music. *Cognitive Sciences* 17/4. 179–193.
- COCKERTON, T., MOORE, S., NORMAN, D. 1997: Cognitive test performance and background music. *Perceptual and Motor Skills*, 85/3. 1435–1438.
- COLLINS, A. 2014: *How playing an instrument benefits your brain*. TED-Ed. <https://ed.ted.com/lessons/how-playing-an-instrument-benefits-your-brain-anita-collins> (Letöltés: 2021. 11. 02.)
- CSÉPE V. 2016: *Zene, agy és egészség*. Budapest, Kossuth Kiadó. 26–42.
- GOETZ, T., HALL, N. C. 2013: Emotion and achievement in the classroom. *International Guide to Student Achievement*, 192–195.
- HUSAIN, G., THOMPSON, W. F., SCHELLENBERG, E. G. 2002: Effects of musical tempo and mode on arousal, mood and spatial abilities. *Music Percept* 20. 151–171.
- ILSEN, A. M. 1984: Towards understanding the role of affect in cognition. In: Wyer, R., Srull T. (szerk.): *Handbook of Social Cognition*. 179–236.
- JUSLIN, P. N., O'NEILL, S. A. 2001: Psychological perspectives on music and emotion. In Juslin, P. N., Sloboda, J. A. (szerk.): *Music and Emotion: Theory and Research*, New York, NY: Oxford University. 71–104., 236.
- PEKRUN, R. 2006: The control-value theory of achievement emotions: assumptions, corollaries, and implications for educational research and practice. *Education Psychology Review* 18. 315–341.
- SZEBENI Ilona 1991: *Merre van a magyar hazám?... – Kényszermunkán a Szovjet-unióban 1944– 1949*. Budapest, Széphalom Könyvműhely
- AUBÉ, W., ANGULO-PERKINS, A., PERETZ, I., CONCHA, L., ARMONY, J. 2015: Fear across the senses: brain responses to music, vocalizations and facial expressions. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 10/3. 399–407.

ILLUSZTRÁCIÓK

1.-2. illusztráció. Fuchs Antal túlélő

3. illusztráció. Interjú Fuchs Antal túlélővel

JEKI, GABRIELLA

*Scientific journalist, PhD student,
Károli Gáspár University of the Reformed Church*

THE INDIVIDUAL AND THE COMMUNAL POWER OF MUSIC IN THE SOVIET CAMP WORLD

Examining the relationship between music and the soul is not a new idea: music can affect our feelings and mood in a positive or negative way. In addition, music can have a healing effect: it dissolves and brings joy, which can have a disturbing, cathartic effect on the individual, or it literally helps one to survive a difficult period.

Music came to the forefront during the Second World War in other ways as well: during the Soviet occupation and the deportation of the inhabitants of Eastern and Central European countries. Soldiers, civilians, and even entire ethnic groups were interned in the labor camp system of the GULAG and GUPVI, and during the years they spent there music often provided refuge to survivors. Deportees often recount in their memoirs about the music, the songs they sang together, and the power of these, which I also present in my study.

Music is universal. Music connects people irrespective of gender, race, nationality. We can talk about it as a kind of universal language that connects people as it is present in every culture. The most important part of the study, therefore, is a specific, personal story, illustrated by an interview with its own documentary made a few years ago. Antal Fuchs' life changed on February 12, 1945, when he moved to Nizhny Tagil's Camp No. 5 in the Ural Mountains. His story reveals how music saves the abducted life of one who plays excellently on the tango accordion: he is captured, fights for survival in inhumane conditions, and then, with a striking turn, the camp commandant buys him an accordion. The carpenters soon make violins, double basses and drums, and eventually a band is formed under his leadership. The musicians at the camp will be tasked with playing music during meals and when the brigades leave in the hope of a "better mood". Antal Fuchs writes music and sheet music at night in a tailor's shop, but he even goes to jail when his feelings about music are violated. It is clear from my study that the prisoner of war was undoubtedly rescued by music from the horrors of the three-and-a-half-year-long Soviet camp world.

MATKOVITS-KRETZ ELEONÓRA

30 ÉVES A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK PÉCS-BARANYAI NEMZETISÉGI KÖRE – A NÉMET KÖR

A Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre egyesületet létrehozó közgyűlés 1991. január 14. döntött a megalakulásról. Az egyesület legfőbb célja Pécssett egy 12 osztályos német nemzetiségi iskola létrejöttének kezdeményezése volt. Pécs Megyei Jogú Város akkori testülete jóvoltából ezt a célt egy hónap múlva elértük, február 14-én 100%-os szavazati aránnyal a képviselők elfogadták a kezdeményezést. Ez az iskola ma a Koch Valéria Gimnázium, Általános Iskola, Óvoda, Kollégium és Pedagógiai Intézet, ahol több ezer diák végzett már, és folytatta tanulmányait hazai és külföldi egyetemeken.

További fontos célkitűzéseink között a nemzetiségi hagyományok, a kultúra ápolása, a nemzetiségi érdekek védelme, valamint a magyarországi németiség hiteles történetének megismerése és megismertetése kapott helyet. Mindezek érdekében 1992-től 1995-ig előadássorozatot indítottunk, melyet szimpóziummal zártunk. Az előadások anyagából kiadtuk Dr. Füzes Miklós szerkesztésében első könyvünket: „A magyarországi németiség története Szent Istvántól napjainkig” címmel. A kezdetektől folyamatosan szerveztünk fórumokat, előadássorozatokat és 2004-től 12 alkalommal konferenciát különféle témában.

A 90-es évek végétől a nemzetiségi hagyományok, a kultúra ápolása kapott nagyobb hangsúlyt a Német Kör programjaiban, amit számos színvonalas kiállítás keretein belül mutattunk be. A hagyományteremtő Német Polgárball 16 éven keresztül képviselte a jótékonyág és értékmegőrzés mellett a szórakozás lehetőségét is. A bál előtti műsorban minden alkalommal bemutattunk egy-egy német nemzetiségi táncsoportot. 2017 októberétől Pécssett Harmonika Fesztivállal népszerűsítettük a német nemzetiség emblematikus hangszerét, a harmonikát, melynek fiatal virtuózai 2019-ben a Pécsi Kodály Központban a Pannon Filharmonikusokkal közös koncerten kaptak fellépési lehetőséget.

2004-től a nemzetiségi érdekek védelme az Euroatlanti Integrációt elősegítő programjainknak köszönhetően erősödött. 2004-2010 közötti brüsszeli-strasbourg-i útjaink során a nemzetiségi értékek megőrzésének fontosságát képviseltük és hangsúlyoztuk a találkozásokon, rendezvényeken. Az ott szerzett tapasztalato-

kat konferenciák, fórumok szervezésével adtuk át nemzetiségi, nem nemzetiségi és határontúli civil szervezeteknek (Felvidék, Románia, Szlovénia, Kárpátalja), akikkel ebben az időszakban vettünk fel kapcsolatot. Ezen együttműködésekre a mai napig is számíthatunk.

Dél Tiroloba és Karintiába szervezett közös utunk a „Kultúrák közti párbeszéd éve 2008” hivatalos programja volt. A tanulmányút célja a nyugat-európai kisebbségi élet, a területi és kulturális autonómia megismerése volt. 2011-ben az Európai Unió Polgári Kezdeményezéséről Pécsen konferenciát tartottunk. Ausztriában (Bécsben) a FUEV horvát származású elnök-helyettesével, Szlovákiában (Díószegen) a CSEMADOK képviselőjével, Mézes Rudolf-fal, Lengyelországban (Krakóban) a Pécsi Lengyel Önkormányzat elnökével, Zemplényi Antalnival szerveztünk fórumokat. Sajnálatos, hogy az elmúlt 8 évben a 76 benyújtott Polgári Kezdeményezésből csak 5 ért célba, a többi az Európai Bizottság elutasította. A Székely Tanács reméli, hogy mostani kezdeményezése hatodikként célba ér.

2008-tól indult máig is tartó nagy projektünk „Aktív európai megemlékezés” címmel, melynek részprojektjei: „Utak a gyökerekhez „ Itt volt a végállomás” – Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek” - „A Szovjetunióba elhurcolt civil lakosság mementói Magyarországon.” Elindításához az ötletet, a lehetőséget és az anyagi forrást az Európai Unió által kiírt pályázat, az „Európa a polgárokért” és benne a téma: „A náciizmus és a sztálinizmus áldozatairól való megemlékezés” adta.

Korábban a németiség történetét taglaló előadásokon Rozs András foglalkozott a Málénkij robot témájával, valamint Dr. Füzes Miklós történész, levéltáros és Dr. László Lajos újságíró is többször említette a szovjet lágerekbe hurcolt német lakosság tragédiáját. Túlélőkkel készített interjúikból könyv is készült. A hallgatóság és egyesületünk tagjai többször megemlézték, hogy saját családjukban is volt közvetlen hozzátartozó orosz fogságban – főleg nők –, de szinte semmit nem tudnak a történekről, mert az érintettek nem beszélnek róla. Igényként már ekkor megfogalmazódott, hogy a németiséget ért tragédiával, a Malenkij robottal egyesületünknek foglalkoznia kell, ez leszarmazotti kötelességünk. Első lépésként még a kezdetekkor, 1996. január 13-án emléktáblát helyeztünk el a Szovjetunióba elhurcolt német polgári lakosság tiszteletére a volt pécsi gyűjtőhely, a Lakits-laktanya falára, és napjainkig a Málénkij robot kutatása maradt a Német Kör egyik leghangsúlyosabb tevékenysége. A Szovjetunióba való elhurcolás, deportálás történetének feltárását elég fontosnak tartottuk ahhoz, hogy kiszélesítsük a kört, és ne csak magyarországi, hanem határontúli civil szervezeteket is bevonjunk, hiszen az ott élő német nemzetiséget is érintette a kérdés. Ebben nagy segítségünkre voltak régebbi partnereink, akik 2004-től az Euroatlanti Integrációs programjainkban is részt vettek. Kárpátaljáról, Beregszászról Kovácsné Marton Zsóka és Kovács Elemér újságíróktól kaptunk meg

Dr. Bognár Zalán cikkét, így indult el Tanár úrral az azóta is tartó közös munka. Szintén Kovács Zsókaék ajánlották figyelmünkbe Dupka György író, újságíró, aki Kárpátalján már régóta foglalkozik a szovjet légerekbe hurcoltak történetével. Az itteni kör neki köszönhetően bővült tovább a fiatalabb generációval, Molnár D. Erzsébet történésszel, Barkóczi Szabinával, Bimba Brigittával, Mádi Biankával, Marcsák Gergellyel és még sokan másokkal. Erdélyben szászrégeni partnerünk, a Humana Regun Egyesület elnöke, Menyei Ildikó ajánlotta Benkő Levente újságíró, történész, akinek az Erdélyből elhurcoltakról jelentek meg írásai. Felvidéken a Rozsnyói Bányászati Múzeum akkori igazgatója, Csobádi József volt segítségünkre, s nézett utána az elhurcolásban érintett településeknek, ahová vezetésével el is látogattunk 2011-ben. Dr. Havasi János újságíróra, a „Hol sírjaik domborulnak” TV-s műsor és a Háborús Keresőszolgálat honlap szerkesztőjeként találtunk rá. Ő ajánlotta Bartók Csabát, a felvidéki Szepsi Magyar TV riporterét, aki Köteles Lászlót és Köteles Ágostont mutatta be nekünk ebből a térségből. Benkő Levente révén az erdélyi csoport Dr. Murádin János Krisztof történésszel, a Sapientia Erdélyi-Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karának adjunktusával és feleségével, M. Lovász Noémi festőművésszel, valamint Papp Annamária történész-újságíróval gazdagodott.

A témát illetően a legnagyobb félelmet a Felvidék mellett a Vajdaságban tapasztaltuk. Itt segítségünkre a Zombori Magyar-Polgári Kaszinó elnöke, Dr. Karcher Erzsébet és Cselenák Kornél volt, általuk ismertük meg a Zombori Szent Gerhard Egyesület elnökét, Beck Antalt. A szabadkai Gönczö Mandler Lászlótól kaptuk a szintén szabadkai Weiss Rudolf történész, történelemtanár elérhetőségét. A verseci Fodor Tamás levéltáros vajdasági kutató utunk során volt segítségünkre.

A hazai erősítést Pécsen Havasi János mellett Walterné Müller Judit jelentette, akivel a „Több, mint élettörténetek – Sorsok” kiállításán találkoztunk, és letünk egymás kitaró partnerei. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságával egy budapesti rendezvényükön fonódott össze a tevékenységünk az akkori elnök, az egyesületet alapító Zsiros Sándor tanár úrnak hála. A kezdetektől partnerünk volt az ÉMNÖSZ (Észak Magyarországi Német Önkormányzatok Szövetsége) Winhardtné Szeltner Ildikóval és Ritter Imre elnökkel. A Szerencsi, a Sárospataki és a Miskolci Német Önkormányzattól Árvay Attila, Stumpf Bálint, Lange László és a Saxlehner Egyesülettől Farkas Márta biztosította támogatását.

Németországból a Fellbachi Testvérvárosi Egyesület képviselője Anni Becker, illetve a freiburgi Kelet-európai Németek Néprajzi Intézetétől Schell Csilla, a szudéta németeket képviselő Dr. Maria Werthan, a volgai németek berlini szervezetétől Reinhold Haun csatlakozott csapatunkhoz.

Első kutatóutunkat a Málénkij robot nyomában a volt Szovjetunió területére, a Donyec-medencébe szerveztük 2009-ben. Ennek előzményeként együttműkö-

dó partnereinkkel, a Beregszászi Lehoczky Intézettel, az ÉMNÖSZ-szel, a Szegedi Nemzetiségek Házával, Havasi János újságíróval és a Kárpátaljai Regionális TV-től Debreceni Mihály televíziós újságíróval 4 helyszínen (Pécs, Szeged, Budaörs, Beregszász) 10-10 fő fiatal részére szerveztünk műhelyt az interjúkészítés, kutatás, terepmunka előkészítéséhez. Közülük kerültek ki azok, akik részt vehettek az úton. Csatlakozott a kutatáshoz a Pécsi Ruszin Önkormányzat elnöke, Csehily József tolmácsként, aki minden további utunk állandó segítője volt, valamint Almás-kamarás Német Nemzetiségi Önkormányzattól Hack Ferencné Mariann.

2009. november 21-én emléktáblát helyeztünk el Kárpátalján, a Szolyvai Emlékparkban a Magyarországról elhurcolt, Malenkij robotban elhunytak emlékére.

2012-ben második utunk alkalmával az Ural területét vettük célba. Itt kapcsolódott a programba Máthé Áron, a Terrorháza Múzeum akkori főmunkatársa, és a szegedi TV-től Jurkovicz János. Az urali területen a jekatyerinburgi történész professzor, Dr. Vlagyimir Motrevics kísért bennünket 35 olyan helyszínre, ahol második világháborús kényszermunkatáborok, civil internált és hadifogoly temetők találhatóak. A professzor 2012-ig 96 hadifogoly temetőt tárt fel, tett rendbe, és gondoz nemzetközi egyezményeknek, támogatásoknak köszönhetően.

Baskíriában, Oktyabrszkijban, Tujmaziban tájékozódásunkat Berghoffer Róbert volt fogoly segítette. Oktyabrszkijban az ottani volgai németek egyesületének segítségével találkoztunk egy magyar malenkij robotos, Arnold János fiával, Jurij Lapsinnal, aki a pontos helyszíneket, a láger helyeket, a temetőket mutatta meg. Ezen az úton már velünk volt Fuchs Andrea, az ungvári németek baráti körének tagja, és Márkus Beáta, aki német nyelven írt disszertációjával 2019-ben megszerezte történész doktori végzettségét a témában.

2011-től a határontúli kényszermunkatáborokat, gyűjtő- és elosztó helyeket kerestük fel Romániában, Szlovákiában, Vajdaságban és Kárpátalján, ahol minden év novemberében részt veszünk a Szolyvai Emlékparkban tartott megemlékezésen és előadóként a beregszászi vagy makkosjánosi konferencián.

Minden útnak és az azt követő konferenciáknak, beszámolóknak, DVD filmeknek és könyveknek meg volt a hatása, hiszen egyre bővült az érdeklődés a Malenkij robot tragédiája iránt. Sok helyen indult helytörténeti kutatás, a német önkormányzatok is egyre aktívabbak lettek a témát illetően, sokuktól kaptunk támogatást programjaink megvalósításához.

2013-ban indult régiós tanulmányútjaink során fókuszba helyeztük az adott térség sajátosságait a németység második világháborút követő meghurcolásában. Ellátogattunk a Vajdaságba (Szabadka), voltunk Miskolcon, Veszprémben, Budaörsön és környékén, illetve Bács-Kiskun és Békés megye, Nyugat-Magyarország, valamint Horvát-Baranya (Eszék) történetével is megismerkedtünk.

A legnagyobb lehetőségeket a Malenkij robot emlékezetpolitikájában annak 70. évfordulója nyújtotta. Egyesületünk és a Gulágkutatók Nemzetközi Társasá-

ga Majorszky András elnökkel, Bognár Zalánval és Stark Tamással közösen kezdeményezte Dr. Latorczai Csabánál, a Miniszterelnökség helyettes államtitkáránál, hogy az 1944. december 22-től kezdődő szovjet lágerekbe elhurcolásnak méltó emlékéve lehessen.

A Magyar Kormány határozatával a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította a 2015. január 20-tól 2017. február 25-ig tartó időszakot. A megemlékezésre pénzalapot teremtettek, létrehozták a Gulag-Gupvi Emlékbizottságot, melynek tagja lett egyesületünk is. A két év alatt szervezett programjaink közül nagy népszerűségnek örvendett a Lägerjárat – Utazó Vagonkiállítás, melynek tervezője, projektvezetője Pécsi Csaba volt. A Vagon 2016. február 24-től 2017. február 25-ig Magyarország 13 olyan településén állomásozott, ahol gyűjtőhelyek, bevagonírozási vasúti állomáshelyek voltak. (Budapest, Cegléd, Kál-Kápolna, Miskolc, Szerencs, Debrecen, Balmazújváros, Gyula, Kiskunhalas, Baja, Szekszárd, Pécs, Budaörs, Budapest - Vasúti Emlékpark állandó kiállításként.) Mindenhol számíthattunk a helyi német önkormányzatok, a polgármesterek, kutatók, valamint más környező települések segítségére. 2021-ben létrejött a Läger-Vagon Alapítvány. Az emlékévben kiállítótérként szereplő autentikus vagon 2021. február 23-án Pécsváradra szállítottuk, ahol felújítása után állandó Malenkij robot tárlatként működik tovább. A Ferencvárosi pályaudvaron a Malenkij robot Emlékhely, „A pokol bugyrai” kiállítás anyagában megjelentek kiadványaink is. Az Emlékhely, a kiállítás lelkes gondozója, tárlatvezetője, a fiatal generációhoz tartozó Makra Mónika történész.

Emellett számos kutató-, emlék-, és zárandokutat szerveztünk a volt Szovjetunió területére (2016: Baskíria, Tatárföld, Csecsenföld, Grúzia, Azerbajdzsán; 2017: Örményország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Oroszország).

2016 őszén a határon túli történelmi zárandokutak a Malenkij robotra hurcoltak szállítási útvonalát követték különvonattal (Románia) és –buszokkal (Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna). Számos helyen emléktáblát készítettünk és állítottunk fel (Jassi, Foksány, Oktyabrszkij, Lüget). Részt vettünk partnerszervezeteink emlékprogramjain, ahol kérésre előadásokat tartottunk. 2018. június 19-én Óbudán jelen voltunk „A szovjet megszállás áldozatainak emlékműve” avatásán, mely Menczer Erzsébet kitartásának köszönhetően valósult meg. Ekkor adtuk át Orbán Viktor miniszterelnöknek a GULAG- GUPVI Dokumentációs Kutató és Emléközpont létrehozását kérvényező közösen megfogalmazott és aláírt kérelmünket.

2017. február 17-18-án zajlott a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve” záró programja. Ennek keretében film- és könyvbemutatókat, kiállításokat rendeztünk, előadásokat tartottunk a régiók képviselőinek kutatásaiból, valamint ünnepi hangversenyt szerveztünk a pécsi Kodály Központban. Mindezt a Szovjetunióba elhurcoltak pécsi emlékművének felavatása zárta február 19-én.

A GULÁG-GUPVI emlékévben készült filmekből a Történelmi Filmklub projekt keretében 2018-tól folytatódtak a filmvetítések az ország több településén és a határon túl is. (Vecsés, Ceglédbercel, Mezőberény, Miskolc, Makkosjánosi (Ukrajna), Szepsi (Szlovákia), és Zombor (Szerbia).)

A vezetőség tagjaival, Müller Judit társelnökkel és Márkus Beáta alelnökkel töretlen lelkesedéssel tartottunk ismeretterjesztő előadásokat kül- és belföldön egyaránt: 2017 – Kolozsvár (Románia), Miskolc, Gávavencsellő, Pécs, Kaposvár, Budapest, Gyula, 2018 – Makkosjánosi (Ukrajna), Nagykároly (Románia), Edmonton (Kanada), Budapest (MTA), Komló, Nagynyárád, Pécs, Zengővárkony, Mohács, Bóly, Vecsés, Ceglédbercel, Székesfehérvár, 2019 – Bonyhád, Budapest (Sashalom), Gödöllő, 2020 – Gerlingen (Németország), Katowice (Lengyelország).

Ez idáig 6 Málénkij robottal foglalkozó könyvünk jelent meg, ezek nagy része német és/vagy angol nyelven is. A kötetek szerkesztői Bognár Zalán, Müller Judit, Márkus Beáta voltak. Új kiadást élt meg Zsíros Sándor tanár úr Szemelvény gyűjteménye, valamint magyarra fordítottuk és kiadtuk Reinhold Haun: Anton-Oktyabszkij - Berlin című kötetét. A témát ismeretterjesztő és dokumentumfilmek formájában is feldolgoztuk: „GUPVI lágerek foglyai 1-2.” (2017) ismeretterjesztő film – az első rész a komlói Hét Domb Filmfesztiválon III. helyezést ért el; „Kicsi munkán a Kaukázusban” (2017) dokumentumfilm, amely a Zalaegerszegen a Göcsej Filmszemlén III. helyezést kapott. A filmek rendező-szerkesztője akkori munkatársunk, Rozsnyai Ilona volt. Készült még továbbá egy TV film Noll Katalin rendezésében „Születési helye: 1701-es láger” címmel.

A donyeci, délvidéki, erdélyi, felvidéki, valamint urali kutató és kegyeleti utakról DVD filmek készültek: Havasi János „Utak a gyökerekhez”- Időutazás, Donyec, (2009); Farkas Márta és Juhász László „Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek” Délvidék, (2011); Juhász László, Sáfrány József és Kele Andor „Itt volt a végállomás” – Erdély és Felvidék (2011); Havasi János és Jurkovic János „Idegen ég alatt”/„Unter fremdem Himmel” Ural (2012).

A jövőt illető terveink között szerepel a horvátországi, észéki terület megismerése, kutatása, ahol kevésbé foglalkoznak a szovjet lágerekbe hurcolás és az elűzetés tényével. 2019-ben vettük fel a kapcsolatot az ebben érdekelt személyekkel, akik elkísértek bennünket az emlékhelyekre.

2020-ban a magyar és román területen lévő szatmári németység településeit szeretnénk volna felkeresni, és látogatást terveztünk Máramarosszigetre. Ez a COVID miatt megghiúsult. 2021-ben ezt az utat mindenképpen megszervezzük NEAO támogatással.

Történezeink rangsorolása alapján további egykori szovjet lágerterületeket is meglátogatnánk a Málénkij kutatás keretében, amint az utak finanszírozásához újabb anyagi forrás teremődik.

Legnagyobb vágyunk, kívánságunk, amiért már 2014-től széles hazai és nemzetközi összefogásban harcolunk sajnos még mindig nem teljesült. A Magyar Állam támogatásával szeretnénk létrehozni a Gulág-Gupvi Dokumentációs Kutató és Emlékközpontot, ami biztosítaná a megjelent kiadványok, filmek, az eddig megszerzett tudásanyag, a dokumentációk elérhetőségét. Ez nagyban hozzájárulna az útjaink során létrejött nemzetközi kapcsolatok ápolásához, közös kutatási helyszíneként szolgálna hasonló külföldi intézetekkel együttműködésben végzett munkához. Egy olyan központként álmodtuk meg, ahol oktatás, kiállítás, előadás, megemlékezés szervezhető, és ahol a fiatal generáció folytathatja a megkezdett kutatói munkát.

Köszönöm a lehetőséget a szervezőknek, hogy beszámolhattam egyesületünk tevékenységéről és missziójáról. Ennek legfontosabb célja volt összehozni azokat a személyeket, egyesületeket, intézményeket, akik szívükön viselik a németység és a magyarság második világháború végétől kezdődő, sokáig tabunak számító tragédiáját, a szovjet GUPVI-GULÁG lágerekbe kényszermunka táborokban való elhurcolását.

ILLUSZTRÁCIÓK

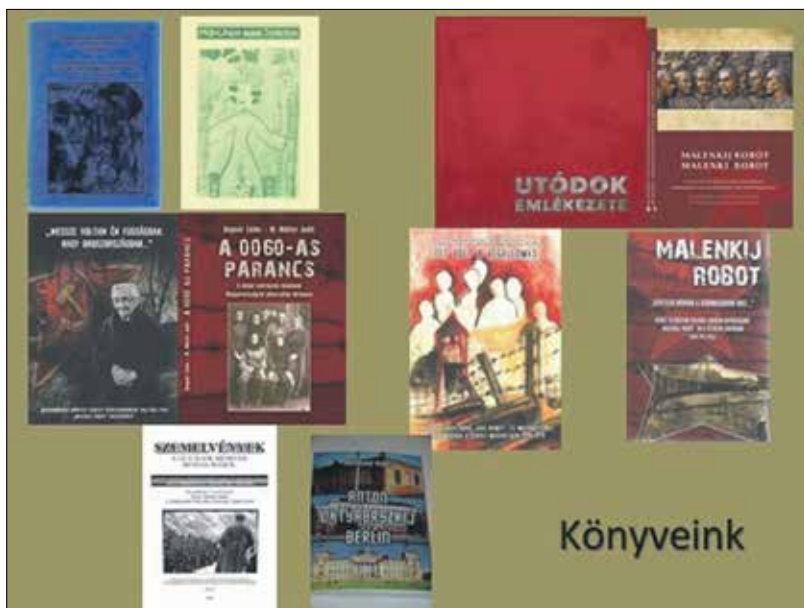
1. illusztráció: Lägerjázat - Vagonkiállítás, rendhagyó történelem óra diákoknak.

Fotó: Német Kör

2. illusztráció: Csecsenföld: Groznij – Andrejevszkij völgy, volt lágertemető

Fotó: Német Kör (2016)

3. illusztráció: Megjelent kiadványok és filmek

Fotó: Német Kör

VÁRADI NORBERT

KONFERENCIA BESZÁMOLÓ

Gupvi, Gulág – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/1945–2019/2020

2019. november 25-én az Országház Felsőházi ülésterme adott otthont újfent a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (továbbiakban: GKNT) nemzetközi konferenciájának, melyen a legújabb kutatási eredményeket összegezték. A konferencia és az azt követő megemlékezés fővédnöke Kövér László, az országgyűlés elnöke volt. Az időpontja sem véletlen, mivel a magyar országgyűlés 2012-ben november 25-ét a *Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapjának* nyilvánította a 41/2012 (V.25.) számú határozat alapján. Az emléknapot pedig kifejezetten azért tették november 25-re, mert 1953-ban ekkor érkezhettek haza először foglyok a Gulág táboraiból. Kiemelendő, hogy a két táborrendszerbe mintegy egy millió magyar állampolgár került a korabeli Magyarország területéről, akik közül 30-35%-uk soha nem térhetett haza. A téma érdekessége és tragikuma egyben az, hogy a szocialista rendszerben nem lehetett e táborokról beszélni, illetve az azokba való elhurcolások tényéről sem. Így a téma kutatása csupán a rendszerváltozáskor kezdődhetett meg. A két táborrendszer jelentős hatással volt nemcsak a korabeli, hanem a mai magyar társadalomra is. A konferencián jelen voltak hazai, illetve határon, sőt tengeren túli magyar kutatók és érdeklődők. A konferencia szüneteiben a GKNT vándorkiállítását volt látható a Felsőház előtti folyósón, mely sok esetben adott teret szakmai diskurzusoknak.

A Himnusz közös eléneklését követően Bognár Zalán, a GKNT elnöke, a Károli Gáspár Református Egyetem tanszékvezető docense köszöntötte a résztvevőket és emlékeztetett arra, hogy 75 éve, 1944 őszén kezdődött Magyarország polgári lakosságának tömeges elhurcolása és éppen 10 éve alakult meg a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága. Számba vette a GKNT főbb eredményeit, amelyeket elért a tudományos életben, az ismeretterjesztésben és az elhurcoltak emlékeztetésének megőrzésében. Külön kiemelte az egyesület kezdeményező szerepét a Gulág-Gupvi emlékevek meghirdetésében és a Málénkij Robot Emlékhely létrehozásában. Egyúttal hangsúlyozta, hogy rengeteg munka vár még a kutatókra, hogy feltárják a magyar történelem eme tragikus, csak néhány évtizede kutatott szegmensét.

Latorcai János, az Országgyűlés alelnöke nyitotta meg a konferenciát. Beszédében hangsúlyozta a nemzeti emlékezet fontosságát, s hogy ez az alapja nemzeti identitásunknak, mely a mai világban egyre jobban felértékelődik. Továbbá kiemelte, hogy a kommunizmus által létrehozott táborrendszer a cári Oroszország katorga táborrendszerében gyökerezik, s hogy annak továbbfejlesztett rendszere elválaszthatatlan Lenin, illetve Sztálin diktatúrájától. Üdvözölte ama tényt, hogy sikerült megvásárolni az orosz levéltárakból több mint 680 ezer fogoly kartonját. Babits szavaival élt, amely remekül példázza az esemény fontosságát: *„Az emberi öntudat alapja az emlékezet, míg a nemzeti öntudat a történelem”*

Ezt követően Latorcai Csaba, az Emberi Erőforrások Minisztériuma közgazgatási államtitkára köszöntötte a vendégeket és üdvözölte a legújabb kutatási eredményeket, melyek segítenek jobban rávilágítani a kommunista diktatúra által elkövetett bűnökre ugyanakkor segít az áldozatoknak, illetve azok családjainak az emlékezésben. Beszédében kiemelte, hogy a jelen Európájában muszáj minél nagyobb mértékben emlékezni a kommunizmus bűneire, melyek egyenértékűek a nemzeti szocializmus által elkövetett tettekkel.

Gulag, Gupvi – a szovjet lágerrendszerek

Az első szekcióban a Gulág- és Gupvi-táborok sajátosságaival ismerkedhettünk meg, különös tekintettel azok működésére, illetve az egyes táborokba elhurcolt magyar lakosság létszámának kérdésével. A szekciót Földváryné Kiss Réka, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (továbbiakban: NEB) elnöke vezette.

Az első előadó Schmidt Mária (főigazgató, Terror Háza Múzeum) volt, aki előadását *„Rabszolga sorsra jutva”* címmel tartotta meg. Az előadás a két táborrendszer sajátosságainak ismertetésével indult bőséges statisztikai adatokkal alátámasztva. A továbbiakban rátért a táborrendszereknek a lenini és a sztálini ideológiában betöltött szerepére. Kifejtette, hogy a marxista-leninista ideológiában az osztályharc elkerülhetetlen és állandó velejárója a történelemnek, ezért a proletariátus el kell hogy pusztítsa az ellenségeit. A leninista ideológia a kommunizmus megteremtéséhez tízmilliók halálát is elfogadhatónak tartja. Kiemelte, hogy a szovjet lágervilág a világ történelmi emlékezetében még nem foglal el olyan helyet, mint a Holokauszt. Sőt a kommunizmus bűneit sok helyen tagadják, illetve azt, aki ezeket felhozza, élből reakciós fasisztának bélyegzik. Kiemelte, hogy az emlékezetet erősíteni és ápolni kell, hiszen ez történelmi kötelességünk.

A következő előadást Bognár Zalán (tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem; elnök, GKNT) tartotta *„1 milliónál több vagy kevesebb? Az 1941-1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok létszáma és embervesztése”* címen, melyben a magyar (hadi)fogoly veszteség ku-

tatásának nehézségeit mutatta be több példán keresztül. Kiemelte, hogy maguk a szovjet források se egyértelműek, s hogy az összesített magyar hadifogoly veszteségről is különböző adatokat közöltek a 234 ezertől az 541 ezer főig. Ugyanakkor a magyarországi számítások a Szovjetunióba hurcolt magyarokról 600-700 ezertől 1 millió főig terjednek. Külön hangsúlyozta, hogy fontos a létszámadatoknál megkülönböztetni, hogy a trianoni Magyarországra vagy a visszacsatolásokat követően megnagyobbodott Magyarországra vonatkozó adatokról van-e szó, Bogárnár Zalán nem csak a szovjet források problematikájára tért rá, hanem a magyar forrásokkal is foglalkozott, s hogy azok esetében mi minden nehezíti a kutatást. Fontos problémaként emelte ki azokat a foglyokat, akikről a szovjetek nem vettek fel semmiféle adatot, mivel vagy megszöktek útközben a Kárpát-medencén belül vagy elhunytak, tehát a szovjet céltáborokba nem érkeztek meg. Ezek arányát kb. 20-25%-ra tehetjük. A nemrégiben megvásárolt körülbelül 680 ezer kartoték az orosz levéltárakból, ezeket a személyeket nem tartalmazza.

Az első szekciót Máthé Áron (elnökhelyettes, NEB) „*A szovjetek magyar kollaboránsai – A kommunista párt ideiglenes karhatalmi szervei*” című előadása zárta, melyben a szovjet megszállókkal együttműködő magyar állampolgárokkal és belőlük alakuló ideiglenes karhatalmi erők jellegével foglalkozott. Kiemelte, hogy ezen alakulatok a történelemben nem egyedülállóak, hiszen minden idegen megszálló hatalom alkalmaz helyi erőket. A kollaboránsokat három csoportra osztotta. Az első az ún. „*muszkavezető*” (tolmács helyi vezető). A második csoport „*névjegyzék bizottságítagok*”. A harmadik csoport az úgynevezett „*policájok*”, akik segítettek a rendfenntartásban, illetve a begyűjtésben. Nemegyszer volt nyílas párttagok segítettek a szovjeteknek a kommunisták mellett a civilek összegyűjtésében, sőt egyesek a kommunista pártba is beléptek. A közismert szófordulat szerint zöld pártkönyvüket pirosra cserélték. Az elhurcolások során ezek a „*policájok*” segítették a névjegyzéki bizottságok működését, amik összeírták az elhurcolandó embereket az adott községből. Sokszor az embereket úgy kényszerítették a listák megírására, hogy ők maguk is rajta voltak. Sokszor történt visszaélés a helyi karhatalmi erők részéről. Előszeretettel vittek el papokat, módosabb földműveseket, helyi előljárókat, akik bármilyen módon nem illettek bele a kommunista világképbe.

Határon túli magyarok a GUPVI lágereiben

A konferencia második szekciója GUPVI lágerekbe került határon túli magyarokról szólt, üléselnöke Dupka György történész, a Szolyvai Emlékpark Bizottság titkára, GKNT kutatója volt.

A szekciót Murádin János Kristóf (egyetemi adjunktus, Sapienta Erdélyi Magyar Tudományegyetem, GKNT kutató) kezdte „*Ha a jóisten hazasegít, nehe-*

zen fognak megismerni.” Erdélyi magyarok és németek a GUPVI lágervilágban és hazatérésük körülményei című előadásával. Az előadás során mélyebb rálátást adott az erdélyi magyar és német civilek elhurcolására, valamint későbbi hazatérésük körülményeire, a hazatérés útvonalaira, a tranzit- és fogadólágerekre (Fokszány, Ramnicu Sarat, Máramarossziget, Debrecen stb.). Murádin János is kitért arra, hogy a rendszerváltozásig az elhurcolásokról Romániában sem lehetett nyíltan beszélni. Az erdélyi elhurcolásokat két hullámra lehet osztani. Az első 1944 őszén, közvetlenül a frontátvonulást követően történt, míg a másik 1945 januárjában kezdődött. Utóbbi főleg a német származásúakat érintette. Az előadó kiemelte, hogy Erdély területéről az első hullámban kb. 20-25 ezer magyar civil és a második hullámban kb. 70-100 ezer szász és sváb férfit és nőt deportáltak a szovjetek a GUPVI-ra többéves kényszermunkára. Az elhurcolások egyik oka az elhúzódo tordai csata volt, amikor is a szovjet-román haderőt négy hétig tartóztatták fel a magyar-német védők, ezért arról tájékoztatták Sztálint, hogy a lassú előrenyomulás a vártnál nagyobb létszámú véderőnek volt köszönhető. A hiányzó hadifogolylétszámot a környéken lakókkal pótolták. A civil elhurcolások során – s ez nem csak itt, hanem más esetben is elmondható – nem voltak tekintettel életkorra és nemre. Sok ezer időst és gyermeket, illetve nőt vittek el jótételi munkára. Az elhurcolásokkor sokszor fellángoltak etnikai ellentétek, sok román muszkavezetőként magyarokat és németeket szolgáltatott ki a szovjeteknek. Az előadó ugyanakkor kiemelte, hogy az ellenkezőjére is volt példa.

A hazatérés reményével sokakat kecsgettettek mindhiába. A hazaszállítás kezdetekor a szállítás lassú volt és annak költségeit a magyar állam kellett, hogy állja. A foglyok utolsó nagyobb transzportja 1949-ben tért haza. Innentől kezdve csak kisebb csoportok jöttek haza 1953-ig.

A következő egy szerzőpáros előadása – Benkő Levente (történész, GKNT kutató) és felesége, Papp Annamária (történész, GKNT kutató) – volt „Állampolgárság vagy/és nemzetiség? Romániai magyarok és németek alattvalói/etnikai hovatartozásának értelmezése a második világháborús fogság idején” címen. Az előadás első felét Benkő Levente tartotta, aki először is kiemelte, hogy a történelem ismertetésnek egyre jobban kell szólnia a fiatal generációhoz, s nem csak az aktuális kutató közönséghez. Rávilágított, hogy már 1943-ban Eduard Benes és Vjacseszlav Molotov tárgyalásokat folytattak Moszkvában, ahol egyetértett abban, hogy a magyarságot kollektíve meg kell büntetni. Az erdélyi magyarok és németek miután a magyar hatóságok elhagyták Észak-Erdélyt teljesen védtelenül maradtak, s ki voltak téve a román sajtó uszításának. A román átállás után a németek és magyarok internálása megkezdődött. Románia a szovjetekkel kötött fegyverszüneti egyezményben erre kötelezte is magát.

Az előadó külön figyelmet fordított a 44.759-es román parancsra, amely szerint a bécsi döntés semmissé válásával Észak-Erdély valamennyi lakosa auto-

matikusan és visszamenőleg román állampolgárnak tekintendő, azonban a román közigazgatás alatt álló területen tartózkodó, magyar útlevelemmel rendelkező észak-erdélyi magyar és német nemzetiségűek internálandók. A hadifogoly státusz kiterjedt a hadicselekményekben már nem résztvevő fegyverüket eldobó és hazatérő katonákra. Az előadó továbbá kiemelte a magyarok Romániába történő hazajövetelének a nehézségeit.

Az előadás második részében Papp Annamária kiemelten beszélt a foksányi és máramarosszigeti (hadi)fogoly elosztó és -fogadó táborokról. Részletesen ismertették meg az érdeklődők a táborok működését és felépítését. Az előadó külön kiemelte, hogy a foksányi tábor helyén ma már tömbházak állnak, az itt létesült táborban a foglyok száma elérte akár a 30 ezer főt is. Külön kitért arra az előadás során, hogy a mai román történetírás és emlékezet csupán román állampolgárokról beszél így összemosva az állampolgárságot és a nemzetiséget.

A szekciót Molnár D. Erzsébet (főiskolai docens, II.Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, GKNT kutató) előadása zárta „*Túlélve a túlélhetlent. „Málenkij robot”-ra hurcoltak visszatérése Kárpátaljára*” címen. Előadása főleg a hazatérés körülményeiről szólt, azonban bevezetéképpen ismertette az előzményeket, miszerint 1944 őszén a 4. Ukrán Front szállta meg Kárpátalját. Kiemelendő, hogy a magyar népesség ekkor kb. 230 ezer főre volt tehető. A kárpátaljai magyar és német férfi lakosságnak az elhurcolása egyértelműen etnikai tisztogatás volt, amivel előkészítették a térség Szovjetunióhoz csatolását. Kárpátalja legnagyobb és egyben leghírhedtebb gyűjtőtábor Szolván volt. Összesen kb. 40 ezer embert hurcoltak el a térségből. Egyes településekről szinte minden férfit elhurcoltak, s igen nagy volt a halálozási arány. A legtöbbeket háromnapos munkára vittek el és csak három év után térhettek haza és akkor is csak másodrendű állampolgárként. A foglyok hazaengedése csak 1946-ban kezdődött meg. A túlélők nem beszélhettek a kint történekről. A volt Gupvi rabok nem egy esetben a Gulág lágerreit is megjárták. A történekek súlyos transzgenerációs traumát okoztak, s emlékezetük ápolása fontos kötelessége a magyarságnak.

Magyarok a határon innen és túlról a GULAG táboraiban

A harmadik szekció levezető elnöke Szabó Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója volt, amely immár zömében a Gulág lágerbirodalom magyar vonatkozásairól szólt.

A szekciót Cseh Gergő Bendegúz (főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) nyitotta „*A Szövetség Ellenőrző Bizottság és az elhurcolt magyarok*” című előadásával. Az előadás a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (továbbiakban: SZE) munkáját vizsgálta az 1944-1947 közötti időszakban, rávilágítva a

fogolykérdésre. Számos forrás rendelkezésre áll, sok azonban még mindig az orosz levéltárakban van. Az előadó hangsúlyozta, hogy folyamatosan folynak tárgyalások e dokumentumok rendelkezésre bocsátásáról. Kiemelte, hogy az 1945-ben létrejött béke az egyes államok belügyeire jelentős hatással volt Kelet-Európában. Az előadó idézte Sztálint miszerint *„Ez a háború nem olyan, mint az eddigiek: aki a hadseregével behatol egy területre, az ott érvényre juttatja a maga társadalmi rendjét”*. A két nagyhatalom igyekezett a status quo-t fenntartani azzal, hogy befolyási övezeteket hozott létre. A magyarországi SZEB, mely 1945. január 20. után jött létre, arra volt hívatott, hogy a fegyverszüneti feltételek teljesülését biztosítsa, azonban a testület tagjai mindinkább saját államuk érdekeit képviselték. A hadifogolykérdés két ponton is tárgyalásra került. Az első a német erők teljes lefegyverzését vállalta, illetve a fogságba esett szövetséges erők katonáinak szabadon engedését. A szövetségesek által fogságba esett magyar hadifoglyokról nem esik szó. Bár sehol sem rögzítették, Sztálin burkoltan igényt tartott a német és a magyar lakosság jóvátételi munkájára. Az előadó kiemelte, hogy rengeteg orosz levéltári forrást kell még feldolgozni ahhoz, hogy a magyarországi SZEB munkáját megismerjük, kiemelten a magyar hadifoglyok ügyét.

A következő előadást – mivel Bank Barbara (tag, Nemzeti Emlékezett Bizottsága) betegség miatt nem tudta előadását megtartani – Szekér Nóra (történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) tartotta meg *„Csomóss Miklós és 6 társának története”* címen. 1947-ben „köztársaság-ellenes összeesküvés” váddal egy koncepció per zajlott le, az úgynevezett Magyar Testvéri Közösség ellen, amely az első jelentős koncepció persorozat volt. A szálakat a Független Kisgazdapárt (továbbiakban: FKGP) legmagasabb szintjeire vitték el. Ennek köszönhetően tartóztatták le Kovács Bélát az FKGP főtitkárát, az emigrált Nagy Ferenc miniszterelnököt, valamint Varga Bélát, az országgyűlés elnökét. Csomóss Miklóst és társait 25 és 20 évre ítélték el, azonban 1953-ban mindannyian amnesztiát kaptak. Az előadó részletesen bemutatta Csomóss életútját. 1939-ben aktívan ellene volt a náci Németországgal való együttműködésnek és kapcsolatban állt Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Kapcsolatban állt Gellért Andorral, aki az angol titkos szolgálat munkatársa volt, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének (továbbiakban: MHSZSZ) alapítója. A várható német megszállás ellen kívántak egy ellenállási szervet létrehozni. Az MHSZSZ fegyverszüneti bizottságot is küldött Moszkvába azonban a szovjetek elutasították a közeledést. A háború végén sok értesülést juttatott el szovjet katonai körökbe. Ezután kapcsolatba került a brit katonai hírszerzéssel. 1955-től ügynökként működött tovább „Kázmér” álnéven, 1957-től pedig nyugaton tevékenykedett immáron a kommunista párt szolgálatában.

A következő előadás egy újabb érdekes életút feltartását hozta magával Molnár Imre (történész-szociológus, diplomata Pozsonyi Magyar Kulturális Intézet) *„Gróf Eszterházy János és pozsonyi társainak gulágra hurcolása és további sorsa”* címen tar-

totta meg előadását, melyben a jól ismert felvidéki magyar politikus életét mutatta be, továbbá részletesen beszámolt a felvidéki magyar lakosság elhurcolásáról és annak körülményeiről – itt szintén előtérbe került az elhurcolások etnikai jellege.

Külön említésre kerültek a különböző problémák, melyek a kutatást nehezítik, illetve, hogy az emlékezés is csak későn vette kezdetét 2017-ben, a Gulág-Gupvi emlékévek keretében. Fontos mérföldkőnek értékelte az előadó, miszerint a Szlovák Nemzeti Emlékezet Hivatal kész átadni a teljes idevonatkozó csehszlovák NKVD iratanyagot.

Eszterházy János az első bécsi döntés után Csehszlovákiában maradt, hogy az ott élő magyarok érdekeit képviselje. Majd az önálló Szlovákia létrejötté után megalapította és vezette a Szlovenszkói Magyar pártot. Eszterházy elhatárolódott mindenféle szélsőségtől, mely pártja jelmondatában is tükröződött, miszerint „*A mi jelünk a kereszt s nem a horogkereszt.*” Folyamatosan támogatta a magyar közösséget gyűjtésekkel, továbbá lengyel menekülteket fogadott be birtokaira. Később pedig a zsidók menekítésében is részt vállalt. A fent említett tevékenységei miatt a háború végén bujkálni kényszerült, mivel a Gestapo körözte. Miután a szovjetek megszállták Szlovákiát, 1945. június 28-án koholt vádak alapján 10 év kényszermunkára ítélték a Szovjetunió területén.

Több lágerben raboskodott, Vorkutára is eljutott. Sose tört meg, keresztényi hitét nem tagadta meg. 1947. szeptember 16-án távollétében halálra ítélték. 1949-ben kiadták a csehszlovák hatóságoknak, akik halálbüntetését 25 évre csökkentették. 1957. március 8-án hunyt el a morvaországi Mírov börtönben. Emlékezete, fontos áldozatvállalása a 20. századi mártírok sorába emeli.

Új kutatási lehetőségek, az elhurcoltak emlékezete

A negyedik szekció üléselnöke Majorszki András történész, a GKNT ügyvezető elnöke volt. A negyedik etapot az új kutatási és az emlékezetmegőrzés lehetőségeinek szentelte a konferencia.

Az első előadó Szabó Csaba (főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár) volt. „*Megkésétt főhajtás: Az 1941 és 1956 között Szovjetunióba hurcolt magyarok adatainak feldolgozása.*” Előadásában beszámolt a folyamatosan átvétel alatt lévő mintegy 680 ezer hadifogoly kartonjáról. Kiemelte, hogy a második világháborúban a közel 6 millió szovjet hadifogságba került embernek kb. 15%-a volt magyar, ami a németek után a második legnagyobb számarány. Beszámolt arról, hogy folyamatos az egyeztetés a dokumentumok ügyében az Orosz Állami Katonai Levéltárral. A kartonok alapnyilvántartások, melyeket a foglyok megérkezésekor vettek fel. Említésre került ama problematika, hogy esetenként ezek hiányosan kerültek kitöltésre. A kartonok 18 kérdést tartalmaznak. Fontos tény, miszerint a kérdésekből ki-

derül, hogy a szovjet bürokrácia felkészült a civil foglyok adatainak felvételére is. Az akta – melynek egyéni azonosító száma volt – folyamatosan bővíthetett, további bejegyzéseket és iratokat csatolhattak hozzá. A kartonok nem voltak ismeretek egészen a rendszerváltozásig, 1989 után folyamatosan részletekben érkeztek meg. Az első jelentős magyar adatbázis ami elkészült, az a katonakagulagon.hu,¹ ahol kb. 65 ezer ember adatait tudjuk megtekinteni, akiket a szovjetek mint magyarokat regisztráltak, miután elhunytak.

[V.N. szerk.: A honlap címe megrévszítő, mert nem csak katonák, hanem civilek is jó számmal megtalálhatóak az adatbázisban, valamint nem a Gulág, hanem a Gupvi lágereiben szenvedtek.] Az előadó kiemelte a kutatók fontosságát és felhívta a figyelmet arra, hogy ez egy több generációs munka is lehet.

A következőkben programváltozás miatt Makra Mónika (koordinátor, MNM Málenkij Robot Emlékhely; titkár, GKNT) tartotta meg előadását „*Velünk élő történelem. Tapasztalatok az MNM Málenkij Robot Emlékhelyen*” címen. A Ferencvárosi pályaudvar mellett 2017. február 26-án jött létre maga az Emlékhely, és 2017. november 25-én a Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása is megnyitott *Pokol bugyrai... „Málenkij robot” – Kényszermunka a Szovjetunióban* címmel a Gulág-Gupvi emlékevek keretében. Kiemelendő, hogy a kiállítás széles kutatóközösség együttes munkája révén jött létre. Két év alatt kb. 5000 ember látogatta meg az Emlékhelyet. Kiemelte, hogy az Emlékhely régen ki nem beszélt transzgenerációs trauma enyhítője, ehhez a munkához elengedhetetlen, hogy a témát kutató történészek tartsanak tárlatvezetést, akik megtudják válaszolni a látogatók kérdéseit. Sokan itt ébrednek rá, hogy családjuk érintett, illetve felkeresik még túlélők is, akik megnyílnak és beszélnek az átélt borzalmakról. A kutató közel száz túlélővel és családtagjaival készített interjút az elmúlt nyolc évben, fontosnak tartja, hogy a következő években létrejöjjön egy kutatóintézet, mely összefogná az eddigi kutatási eredményeket kárpát-medencei szinten. Az Emlékhelyen sokan kaptak segítséget régen elhunyt rokonaik után kutatva, hogy mi történt velük vagy esetlegesen hol hunytak el a fogság során. Kiemelendő, hogy a fiatalok is egyre többet foglalkoznak a témával. A „málenkij robot” témája a Nemzeti Alaptantervben mai napig nem szerepel, ezért az Emlékhely 2019-ben tanári kézikönyvet² adott ki, mely módszertani kapaszkodó a pedagógusok számára, hogyan lehet a fiatal generációkhoz közelebb hozni a témát. A kiállítóhely megnyitását követő évben jelölést kapott az Év Európai Múzeuma Díjra, s végül bekerült a legjobb negyven közé. A múzeumról készült kisfilm³ viszont első helyen végzett, ami megnyitotta

¹ <http://katonakagulagon.hu/>

² <https://mnm.hu/hu/publication-issue/pokol-bugyrai-malenkij-robot-kenyszermunka-szovjetunioban>

³ <https://www.youtube.com/watch?v=PsKZ7XMzJ8Q&t=2s>

a csatornákat nyugati és keleti tudományos körök felé. Hangsúlyozta, hogy történeusként fontos az emlékezés elősegítése és erősítése.

A következő előadást Menczer Erzsébet (elnök, Szovjetunióban volt magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete) tartotta meg „*A GULAG rabtelepei Kazahsztánban*” címen. Az előadó kiemelte, hogy milyen jelentős az, hogy az emléknapi létrejöhett mintegy öt évvel ezelőtt. Fontosnak ítélte, hogy az emlékezéspolitikának a határon túl kell nyúlnia. Továbbá említette, hogy a hazai médiának is nagyobb figyelmet kell szentelni eme emléknapiaknak. A kitekintés keretében párbeszéd kezdődött a volt szovjet köztársaságokkal. Kazahsztán ebben partner volt, s ott már három emlékművet állított a szervezet, az elsőt egy volt női táborban a fővárostól mintegy harminc kilométerre Alzsírban. A kazah nép és politikai vezetés rendkívül segítőkész volt és három hónap után megtörténhetett az emlékműavatás. Továbbá kiemelte, hogy Kazahsztánban rendkívül sok tárgyi, illetve levéltári emléke van a kommunista diktatúrának. Karagandából és Dolinkából mintegy 1600 rab iratanyagát sikerült hazahozni, illetve ma is érkeznek iratok. Kiemelte, hogy sok rabtelep még mindig áll és a Szorakész fontos feladatának tartja ezek felkeresését, és ott, ahol magyarok raboskodtak, ott emlékművet kívánnak állítani.

A következőkben Havasi János (igazgató, Duna Médiaszolgáltató Rádiós Médiaszolgáltatói Igazgatóság) tartott előadást: „*A közmédiák szerepe a szovjet önkényuralom áldozatainak emlékének megőrzésében*”. Az előadó hangsúlyozta, hogy a médiának óriási szerepe van az emlékezésben és a felelőssége is hatalmas. Főleg a rendszerváltozás után vált lehetségessé e témának az említése a médiában és akkor is csak korlátozottan. A '90-es években kevés dokumentumfilm jelent meg pl. Sára Sándor és a Gulyás testvérek jóvoltából. A magyar televízióban és rádióban ennek a témának a közreadása 1998-tól számítható. Kiemelte jelentőségét az *Aranyfüst* és a *Sírjaink hol domborulnak* tematikus műsoroknak. A mai média inkább hírértékűként kezeli a különböző tudományos eredményeket. Rávilágított arra, hogy alapvetően a 21. század újfajta médiafogyasztási szokásokat hozott magával. Méltatta a 2018-ban megjelent *Örök tél* című nagyjátékfilmet, mely édesanyja történetét dolgozza fel, az általa írt novella (*Lánykák az idő eljárt felettünk*) alapján. [V.N. szerk: A konferencia napján volt az Emmy-díj átadó Amerikában, ahol Gera Marina, az *Örök tél* főszereplője alakításáért elhozta a „tévés Oscar”. Ezúton is gratulálunk neki.]

Kiemelte fontosságát annak, hogy a fennmaradt médiatartalomnak szükséges lenne egy központi adatbázist létrehozni, ami ezeket a tartalmakat széleskörűen hozzáférhetővé tenné. Szorgalmazta a Gulág, Gupvi kutatóközpont létrehozását, amely segítené a kutatók munkáját, hiszen az elhunytak és eltűntek emléke kötelez erre.

A következő előadó Dupka György (történész; titkár, Szolvyai Emlékpark Bizottság) volt. Előadását a „*30 éve indult el a gulág-gupvi tabudöntő kutatás, és épült fel emlékezetpolitikánk epicentruma, a Szolvyai Emlékpark (1989-2019)*” cí-

men tartotta meg. Ismertetett egy személyes történetet Fóris Kálmán túlélő személyében. Kiemelte, hogy a személyes életutak milyen fontosak. Statisztikai adatokkal szemléltette a kárpátaljai elhurcolások súlyosságát. A Szolyvai Emlékpark azért fontos, mert Szolván volt a központi gyűjtőtábor Kárpátalján. Sok embert zsúfoltak itt össze 1944 késő őszén, ahol súlyos járványok törtek ki. Bemutatta az Emlékpark folyamatos fejlődését. Kiemelte, hogy mai napig megvannak a szolyvai láger barakkjai, azonban nem engedélyezett az ottani helyszíni kutatás, mert magánkézen vannak. A márványtáblákon több mint 12 ezer név van felvésvé, ezek „csak” azok, akik az elhurcolásokat követően sosem tértek haza. Folyamatos a tudományos munka, kutatás. Konferenciákat már tíz éve tartanak és több mint 70 kiadvány jelent meg e témában Kárpátalján.

A konferencia zárásaként W. Müller Judit (igazgatóhelyettes, Janus Pannonius Múzeum) előadása következett *„Több mint élettörténetek. Sorsok”*. Előadásában ismertette a Janus Pannonius Múzeum fontos munkásságát az emlékezés elősegítésében. A múzeum 2009-ben előadást tartott *„Több mint élettörténetek, sorsok”* címen, amely egyedülálló eredmény volt akkor az országban. Kiemelte az egyéni életutak fontosságát, ezek bemutatásának lehetőségét, amelyre lehetőség nyílt a 2000-es években. Az előadó elmesélte kutatómunkájának drámai mibenlétét, mikor 40 év után szólaltak meg a túlélők mindig könnyekkel küzdve a megpróbáltatások miatt. Továbbá fontosnak tartotta a tárgyi emlékeket és az azokhoz tartozó történeteket. Rávilágított arra is, hogy az itthon maradtakra is emlékezniünk kell, akár csak a túlélőkre és az elhunytakra. Valamint beszámolt arról, hogy jelenleg épp egy „málenkij robotos” vándorkiállítás anyagán dolgozik, mely Németországban több nagyobb városban bemutatásra kerül majd.

Az emléknapi zárásaként a ferencvárosi pályaudvar mellett található Málenkij Robot Emlékhelyre utazott át a közönség nagy része. A megemlékezőket Varga Benedek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója köszöntötte. Megemlékező beszédet mondott Menczer Erzsébet, Szorakész elnöke. A megemlékezés moderátora és szervezője Makra Mónika volt, az Emlékhely koordinátora. Az előadásával közreműködött Gárdonyi Adrienn, Vizi Tamara, Cs. Horváth Milán, Veresegyházi Richárd. A megemlékezéshez a Magyar Honvédség Vitéz Szurmay Sándor Budapest Helyőrség Dandár 32. Nemzeti Honvéd Díszalegység biztosított katonai tiszteletadást. Az eseményen képviseltette magát a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Dr. Kovács Vilmos ezredes személyében, számos érintett település polgármestere, képviselője, több tucat civil szervezet és az elhurcolásokban érintett hozzátartozók, közel 150 fő jelen volt. A megemlékezést koszorúzás és közös gyertyagyújtás zárta. Az eseményt követően a megemlékezők körbejárhatták az Emlékhelyt és megtekinthették annak kiállítását.

SZERZŐK

BENKŐ LEVENTE

történész, PhD hallgató, Ökumené Doktori Iskola, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
főszerkesztő (Művelődés), Kolozsvár
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

BIMBA BRIGITTA

történész, PhD hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. BOGNÁR ZALÁN

történész, tanszékvezető, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem elnök, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága
igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Gulág- és Gupvikutató Intézet

CSÁKVÁRI-MAKRA MÓNIKA

történész, PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola
tudományos kutató, Magyar Nemzeti Levéltár Gulág- és Gupvikutató Intézet tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

CSERVENKA FERDINÁND

történész, PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola,
tudományos kutató, Magyar Nemzeti Levéltár Gulág- és Gupvikutató Intézet tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. DUPKA GYÖRGY

történész és titkár, Szolyvai Emlékparkbizottság
ügyvezető elnök, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. HORVÁTH MIKLÓS

történész, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem

JEKI GABRIELLA

tudományos újságíró, PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

KIS JÓZSEF

levéltáros, igazgató, MNL Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (Miskolc)

KÖRÖSI MIHÁLY

helytörténész, Mezőberény
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. KUNT GERGELY

történész, adjunktus, Miskolci Egyetem Bölcsésztudományi Kar (Miskolc)

MATKOVITS-KRETZ ELEONÓRA

elnök, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre (Pécs)
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. MÁRKUS BEÁTA

történész, tudományos munkatárs, Pácsi Tudományegyetem
alelnök, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre (Pécs)
a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága tagja

DR. MOLNÁR D. ERZSÉBET

főiskolai docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
intézetvezető, Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

tanszékvezető egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. MUSKOVICS ANDREA ANNA

néprajzkutató, muzeológus, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

DR. NAGY PÉTER

történész, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia-Szegedi
Tudományegyetem Eötvös Lóránd Tudományegyetem Globalizációtörténe-
ti Kutatócsoport
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

PAPP ANNAMÁRIA

történész és rovatvezető-szerkesztő (Szabadság), Kolozsvár
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA

történész, PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

VÁRADI NORBERT

történész
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

VÁRADINÉ DÁN VANDA

történész, PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Történelem-
tudományi Doktori Iskola,
tudományos kutató, Magyar Nemzeti Levéltár Gulág- és Gupvikutató Intézet
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

W. MÜLLER JUDIT

igazgatóhelyettes, Janus Pannonius Múzeum
tag, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága

A GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) a 2008. évi alakuló ülést követően, hivatalosan 2009-ben a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával, civil kezdeményezésként jött létre. Szakmai szervezetünk megalapításában kiemelkedő szerepet játszottak dr. Várdy Béla és dr. Várdy-Huszár Ágnes, a pittsburghi Duquesne Egyetem professzorai, valamint Zsíros Sándor történelemtanár és helytörténész. Tagjaink között neves magyar és külföldi professzorok, történészek, helytörténeti kutatók, tanárok és a túlélők leszármazottai is megtalálhatóak. Egyesületünk célja, hogy feltárja és bemutassa a szovjet fegyveres szervezetek által a GULAG büntetés végrehajtási intézeteibe (börtönbe, kényszermunkatáborba, kényszermunkatelepre) és a GUPVI táborba katonai és civil hadifogolyként vagy internáltként rabszolgamunkára hurcolt személyek – elsősorban az ártatlanul, civilként, ítélet nélkül elhurcolt magyar fiúk, lányok, férfiak és nők – sorsát és történetét. E célok kitűzésének elsődleges oka, hogy a szovjet rendszer áldozatainak méltó emléket állítsunk és a – napjainkig is – háttérbeszorított, elhallgatott tömeges elhurcolás, emberirtás és szenvedés eseményeinek a feltárásával és közzétételével mindezeket a magyar és a többi nemzet történeti emlékezetének a részévé tegyük, hogy többé ilyen borzalmakra ne kerülhessen sor. Célunk továbbá az is, hogy olyan közösségek alakuljanak ki, amelyek a tragikus történeti tények ismeretében méltóképpen, kegyelettel emlékeznek sokat szenvedett elődeikre.

Fontosnak tartjuk a nemzetközi kapcsolatok erősítését, építését. Egyesületünk számos határon túli magyar történésszel, amerikai, cseh, kanadai, lengyel, német, orosz, osztrák, ukrán kutatóval tart fenn kapcsolatot. Rendszeresen szervezünk szakmai fórumokat, konferenciákat és tanácskozásokat a Gulág, a Gupvi, illetve a „málénkij robot” témakörét kutató szakemberek számára. Ezek a rendezvények lehetőséget biztosítanak a téma legújabb kutatási eredményeinek bemutatására. Egyesületünk számos egyetemmel tart fenn kapcsolatot, melyekkel szakmai napokat és kutató szemináriumokat szervezünk.

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre és a Szolyvai Emlékpark Bizottság indítványozta a 2015-ben meghirdetésre került Gulág-Gupvi Emlékév sorozatot. Egyesületünk kezdeményezte többek között Magyarország első központi Málénkij Robot Emlékhelyének létrejöttét Budapesten, Ferencváros vasútállomásánál, valamint a ceglédi Gulág-Gupvi Emlékhely létrehozását is.

A GULÁG- ÉS GUPVIKUTATÓK NEMZETKÖZI TÁRSASÁGA ÁLTAL EDDIG MEGJELENTETETT KÖTETEK

2010

ZSIROS SÁNDOR (szerk.): *Emberek az embertelenségben*. Miskolc, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

2012

ZSIROS SÁNDOR (szerk.): *Szemelvények a gulágok memoáriródmából*. Miskolc, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány

2017

BOGNÁR ZALÁN: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó

BOGNÁR, ZALÁN: *The Fate of Hungarian, German, Austrian, Slovak, Polish, French, Italian and other POWs in Hungary Occupied by the Red Army 1944–1945*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó

BOGNÁR ZALÁN – MUSKOVICS ANDREA ANNA (szerk.): *Budapest, Kárpát-medence – 'Málenkij robot', emlékezet. Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

BOGNÁR ZALÁN – MUSKOVICS ANDREA ANNA (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

BOGNÁR, ZALÁN – MUSKOVICS, ANDREA ANNA (eds.): *People in the World of Inhumanity. The Gulag and the Gupvi. Yearbook of the International Society of Gulag Researchers 2015–2017*. Budapest, International Society of Gulag Researchers

2018

BOGNÁR ZALÁN: „*Málenkij robot*”. *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó

2021

BOGNÁR ZALÁN – MUSKOVICS ANDREA ANNA (szerk.): *Gupvi, Gulág. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20*. Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága